

НАДМОЩИЕ И ПРИСПОСОБЯВАНЕ

Сборник доклади от Международната научна конференция
на Факултета по славянски филологии

24 – 25 април 2017 г.

Том II

Езиковедски четения

София
2017

**Сборникът се издава с финансовата подкрепа на
Фонд „Научни изследвания“ към СУ „Св. Климент Охридски“,
договор №80-10-46/19.04.2017 г.**

Редакционна колегия:

проф. д-р Красимира Алексова,
доц. д-р Екатерина Търпоманова,
проф. д-р Румяна Л. Станчева,
доц. д-р Диана Атанасова,
гл. ас. д-р Надежда Александрова,
гл. ас. д-р Мария Калинова

Editorial board:

prof. Krasimira Aleksova
assoc. prof. Ekaterina Tarpomanova
prof. Roumyana L. Stantcheva
assoc. prof. Diana Atanasova
chief assistant prof. Nadezhda Alexandrova
chief assistant prof. Maria Kalinova
Faculty of Slavic Studies

- © Екатерина Търпоманова, съставител, 2017
- © Красимира Алексова, съставител, 2017
- © Александър Капричев, художник
- © Факултет по славянски филологии,
СУ „Св. Климент Охридски“, 2017

На корицата: *Ателие* (1979 – 80), маслени бои, 142 x 196 см,
от Александър Капричев (1945 – 2008).

ISBN 978-619-7433-09-8 (pdf)

НАДМОЩИЕ И ПРИСПОСОБЯВАНЕ

**Сборник доклади от Международната научна
конференция на Факултета по славянски филологии**

24 – 25 април 2017 г.

Том II. ЕЗИКОВЕДСКИ ЧЕТЕНИЯ

Съставители:

Екатерина Търпоманова, Красимира Алексова

DOMINATION AND ADAPTATION

**Proceedings of the International Conference
of the Faculty of Slavic Studies**

24 – 25 April 2017

Volume II. LINGUISTICS

Editors:

Ekaterina Tarpomanova, Krasimira Aleksova

**Факултет по славянски филологии, СУ „Св. Климент Охридски“
Faculty of Slavic Studies, University of Sofia St. Kliment Ohridski**

2017

В съвременната лингвистика си дават среща множество подходи за интерпретация на езиковите явления, които нерядко отреждат приоритет на определено езиково равнище над останалите. Формално описание на езика или традиционен лингвистичен анализ, синхронен или диахронен подход, морфологично или синтактично равнище... Сблъсъкът на идеи, на езици, на езикови явления е възможност за взаимно проникване.

In contemporary linguistics a lot of approaches aim to interpret the language phenomena. However, as a rule of thumb they often prioritize a certain language level over the others. Formal language description or traditional linguistic analysis, synchronous or diachronous approach, morphological or syntactic level... The clashes of various ideas, languages and language phenomena are a possibility for mutual reconciliation.

СЪДЪРЖАНИЕ

ПЛЕНАРЕН ДОКЛАД	9
Михаил Виденов. ЕВРОПЕЙСКАТА ЕЗИКОВА СИТУАЦИЯ ДНЕС – НАДМОЩИЕ И ПРИСПОСОБЯВАНЕ.....	11
ОТНОШЕНИЯТА МЕЖДУ ЕЗИКОВИТЕ РАВНИЩА ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА ВЗАИМНАТА ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ ИЛИ НА ДОМИНАЦИЯТА	19
Anca-Maria Bercaru. SUFFIXES THAT CREATE HYPOCORISTIC FEMININE NAMES IN THE SERBIAN ANTHRONOMY.....	21
Юлияна Стоянова. ДЕМИНУТИВИ В ОНТОГЕНЕЗАТА: ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ МЕЖДУ ЕЗИКОВИ РАВНИЩА.....	27
Мира Ковачева. ЗВУКОИЗОБРАЖЕНИЕ – КОМУНИКАТИВНО ПРИСПОСОБЯВАНЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ИДЕОФОНИ.....	35
Петя Осенова. ЗА СИНТАКТИЧНИТЕ ВРЪЗКИ В БЪЛГАРСКОТО ИЗРЕЧЕНИЕ.....	44
Екатерина Търпоманова. ЛЕКСИКАЛНИ, ГРАМАТИЧНИ И СИНТАКТИЧНИ СРЕДСТВА ЗА ИЗРАЗЯВАНЕ НА ПРЕДПОЛОЖЕНИЕ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК.....	52
Стилиан Стойчев. ЗА БЪЛГАРСКИЯ ИНДИКАТИВЕН РЕЛАТИВЕН ФУТУР И НЕГОВИТЕ БЪЛГАРСКИ И ЧЕШКИ ФУНКЦИОНАЛНИ ЕКВИВАЛЕНТИ.....	60
Стефка Фетваджиева. ЗА НЯКОИ АКТУАЛНИ ТЕНДЕНЦИИ В УПОТРЕБАТА НА ИМПЕРФЕКТА.....	67
Красимира Хаджиева. БЪЛГАРСКИТЕ ПРИГЛАГОЛНИ И ПРИИМЕННИ ПРОНОМИНАЛНИ КЛИТИКИ – В СЪЛЪСЪК ЗА НАДМОЩИЕ ИЛИ В СЪЖИТЕЛСТВО.....	77
Елисавета Балабанова. ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ МЕЖДУ ПРАГМАТИКА, СЕМАНТИКА И СИНТАКСИС В СЛОВОРЕДНИТЕ МОДЕЛИ НА ГЛАГОЛНАТА ФРАЗА.....	85
ДИАХРОНИЯ И СИНХРОНИЯ В РАЗВИТИЕТО НА ЕЗИКА: АСПЕКТИ НА АДАПТАЦИЯТА, ПРОМЯНАТА, СЪЖИТЕЛСТВОТО НА РАЗЛИЧНИТЕ ЕЗИКОВИ ЯВЛЕНИЯ	93
Мариола Валчак-Миколайчакова. ЛЕКСИКАЛНИТЕ И СТИЛИСТИЧНИ ПРОМЕНИ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК ПРЕЗ ПОСЛЕДНИТЕ СЕДЕМДЕСЕТ ГОДИНИ (ПО МАТЕРИАЛИ ОТ СБОРНИКА „АЗ ЖИВЯХ СОЦИАЛИЗМА“).....	95
Владимир Найденов. АКЦЕНТНИ ОСОБЕНОСТИ НА ЧЛЕННАТА МОРФЕМА В РАННАТА ИСТОРИЯ НА СКАНДИНАВСКИТЕ ЕЗИЦИ И НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК – МЕЖДУ САМОСТОЯТЕЛНОСТ И ИНТЕГРАЦИЯ НА ЕНКЛИТИКИТЕ.....	103
Елка Мирчева. ЕДИН ХАПАКС ОТ СУПРАСЪЛСКИЯ СБОРНИК И ПРОБЛЕМИТЕ ОКОЛО ПРЕВОДА НА ЕДИН СТАРОЗАВЕТЕН ЦИТАТ.....	110

Марияна Цибранска-Костова. ЛЕКСИКАЛНИ ДАННИ ЗА ГРАДСКАТА СРЕДА СПОРЕД СЛАВЯНСКИЯ ПРЕВОД НА ПРОХИРОНА.....	117
Ваня Мичева. НАЗВАНИЯ НА ВОИНИТЕ В ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК.....	125
Биляна Михайлова. ЕТИМОЛОГИЧНИ БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ ПРАСЛАВ. *(U)ŽAS-.....	132
Даниел Томов. ЕТИМОЛОГИЧЕН АНАЛИЗ НА ДУМИТЕ ЗА „ГНЯВ“ В БАЛКАНСКИТЕ ЕЗИЦИ.....	140
Велислава Стойкова. ПОЯВА И РАЗВИТИЕ НА ДУМАТА „ХАМЕЛЕОН“ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК.....	150
ЕЗИКОВИ КОНТАКТИ, ЕЗИКОВИ СЪЮЗИ, АРЕАЛНИ ИЛИ ТИПОЛОГИЧНИ ЯВЛЕНИЯ: ПЪТИЩА НА ЗАЕМАНЕ И АДАПТАЦИЯ.....	
Helmut W. Schaller. THE PREDICATIVE INSTRUMENTAL IN RUSSIAN AND OTHER SLAVIC LANGUAGES – HISTORY AND ORIGIN.....	161
Bistra Andreeva, Snezhina Dimitrova, Christoph Gabriel, Anna Gazdik, Jonas Grünke. INTONATION AND CONVERGENCE: EVIDENCE FROM BULGARIAN JUDEO-SPANISH.....	169
Iskra Dobрева. PRONOMINAL CLITIC REARRANGEMENT (SE ME → ME SE) IN JUDEO-SPANISH NON-ACTIVE CONSTRUCTIONS AS BALKAN INFLUENCE.....	178
Arsinela Musha (Xhara). PRAGMATIC-SEMANTIC ANALYSIS OF SOME WISHING ACTS IN ALBANIAN AND BULGARIAN.....	186
Жана Станчева. КОНЦЕПТЪТ ЗДРАВЕ – ПРИСПОСОБЯВАНЕ КЪМ ЗДРАВНАТА ПОЛИТИКА НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ (СЪПОСТАВКА НА БЪЛГАРСКИ И ПОЛСКИ ЕЗИКОВ МАТЕРИАЛ).....	193
Ивана Давитков. ПЕРФЕКТЪТ В СРЪБСКИЯ И В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК – ЗНАЧЕНИЯ, УПОТРЕБИ, ПРЕВОДИМОСТ.....	201
Бисерка Велева. ЗА УМАЛИТЕЛНОСТТА В БЪЛГАРСКИ И НЕМСКИ ЕЗИК.....	209
КНИЖОВЕН ЕЗИК, ТЕРИТОРИАЛНИ ДИАЛЕКТИ, СОЦИОЛЕКТИ: РАЗНООБРАЗИЕ ИЛИ УНИФИКАЦИЯ	
Лилия Илиева. ПЪРВАТА ПУБЛИКУВАНА БЪЛГАРСКА ПОЕТИЧЕСКА ТВОРБА НА НОВОБЪЛГАРСКИ ЕЗИК (1793 г.).....	221
Савелина Банова. КОНКУРЕНЦИЯ НА ПРИТЕЖАТЕЛНОТО И ВЪЗВРАТНО ПРИТЕЖАТЕЛНОТО МЕСТОИМЕННИЕ В ПРИЛОЖЕН АСПЕКТ.....	229
Георги Митринов. ВЪЗРОЖДЕНСКИТЕ ТЕКСТОВЕ С ГРЪЦКО ПИСМО КАТО ИЗВОР НА ДАННИ ЗА ИСТОРИЧЕСКАТА ДИАЛЕКТОЛОГИЯ.....	237
Маргарита Котева. ЛЕКСИКАЛНИ СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ СЛАВЯНСКИТЕ ДИАЛЕКТИ В ЛИНГВОГЕОГРАФСКИ	

АСПЕКТ (ВЪРХУ МАТЕРИАЛ ОТ „ОБЩЕСЛАВЯНСКИЙ ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АТЛАС. ВЫПУСК 10. НАРОДНЫЕ ОБЫЧАИ”).....	245
Георги Жечев. КРЕОЛСКИ ЕЗИЦИ НА ОСНОВАТА НА ФРЕНСКИЯ.....	255
Илияна Гегова. ЧУЖДИТЕ ДУМИ В БАНАТСКИЯ ГОВОР: СОЦИОЛИНГВИСТИЧНИ НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ РУМЪНСКАТА И МЕЖДУНАРОДНАТА ЛЕКСИКА.....	264
Яна Сивилова. РЕТОРИЧЕСКОТО ДОКАЗАТЕЛСТВО.....	274
Диана Иванова. СЛЕНГЪТ (НО И ДРУГИТЕ СОЦИОЛЕКТИ) В ХУДОЖЕСТВЕНАТА ЛИТЕРАТУРА (НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ РОМАНИТЕ „НЕРОН ВЪЛКЪТ” НА ХР. КАЛЧЕВ И „РЕКИТЕ НА ВАВИЛОН” ОТ П. ПИЩЯНЕК).....	282
Мария Григорова. „ОТКРОВЕНО“ ЗА ЕЗИКОВИЯ ШАБЛОН.....	290
СЪВРЕМЕННИТЕ ЛИНГВИСТИЧНИ ТЕОРИИ КАТО ФОРМИ НА НАДМОЩИЕ ИЛИ КАТО ВАРИАНТИ НА ПРИСПОСОБЯВАНЕ ПРИ КОНСТРУИРАНЕТО НА ЕЗИКОВАТА РЕАЛНОСТ.....	
Красимира Алексова. ДУБИТАТИВЪТ И СЕМАНТИЧНИТЕ КАРТИ НА МОДАЛНОСТТА И ЕВИДЕНЦИАЛНОСТТА.....	297
Маргарита Младенова. ДОМИНАНТА И ПЕРИФЕРИЯ НА ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОТО ПОЛЕ НА ПРИТЕЖАНИЕТО В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК.....	307
Диляна Денчева. МЕТАФОРАТА – ПОЛЕМИКИ, ОПОЗИЦИИ, АДАПТАЦИИ.....	313
Кристияна Симеонова. ЗА НАЦИОНАЛНОТО И ИНТЕРНАЦИОНАЛНОТО В СЪВРЕМЕННАТА БЪЛГАРСКА ТЕРМИНОЛОГИЯ.....	321
Камелия Колева-Иванова. ОТ ПУРИЗЪМ КЪМ ТЕОРИЯ НА ЕЗИКОВАТА КУЛТУРА.....	329
КОНКУРИРАЩИ СЕ МЕТОДИКИ И ДОБРИ ПРАКТИКИ ПРИ ОБУЧЕНИЕТО ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК В СРЕДНОТО УЧИЛИЩЕ И ПРИ ОБУЧЕНИЕТО ПО БЪЛГАРСКИ КАТО ЧУЖД.....	
Татяна Ангелова. НАДМОЩИЕ ИЛИ ПРИСПОСОБЯВАНЕ В ОБУЧЕНИЕТО ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК ИЛИ ЗА ТАКА НАРЕЧЕНИЯ ПРЕДОПРЕДЕЛЯЩ ЕФЕКТ ОТ ОЦЕНЯВАНЕТО (WASHBACK EFFECT).....	339
Антония Замбова. ТРУДНОСТИ В КОМПОЗИЦИОННОТО ИЗГРАЖДАНЕ НА ПИСМЕНИЯ ТЕКСТ.....	347
Irina Kushnir. FRAME TEACHING METHODS IN TRAINING UKRAINIAN AS A FOREIGN LANGUAGE.....	355
Валентин Стоянов. ЕЗИКОВИ И ПАРАЕЗИКОВИ СРЕДСТВА ЗА ПОВИШАВАНЕ МОТИВАЦИЯТА НА УЧЕНИЦИТЕ.....	361
Венера Матеева-Байчева. ГРАМАТИЧНИ ФОРМИ НА СКАЗУЕМОТО ПРИ ИЗРАЗЯВАНЕ НА УЧТИВОСТ В ОБУЧЕНИЕТО ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК КАТО ЧУЖД.....	370

Весела Шушлина. ЗА ИНТЕРПРЕТИРАНЕТО НА ИНОСКАЗАТЕЛНОСТТА НА ФРАЗЕОЛОГИЧНИТЕ ЕДИНИЦИ В ПРОЦЕСА НА ОБУЧЕНИЕТО ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК КАТО ЧУЖД.....	380
Tatyana Uvarova. METHODOICAL MEANS OF ORGANIZING STUDENTS' INDEPENDENT WORK WHEN LEARNING UKRAINIAN AS A FOREIGN LANGUAGE.....	388
Рени Манова. ЗА ТИПОВЕТЕ ТЕКСТОВА КОХЕЗИЯ ОТ МЕТОДИЧЕСКА ПЕРСПЕКТИВА.....	394
ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНАТА АДАПТАЦИЯ	
НА ЕЗИКОЗНАНИЕТО КЪМ ЗАДАЧИТЕ НА КУЛТУРОЛОГИЯТА, АНТРОПОЛОГИЯТА, ПОЛИТОЛОГИЯТА, СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ.....	403
Мариана Гоцева. ЗНАЧЕНИЕ НА СОЦИОКУЛТУРНИТЕ ФАКТОРИ ПРИ УСВОЯВАНЕТО НА АНГЛИЙСКИ КАТО ВТОРИ/ЧУЖД ЕЗИК.....	405
Катя Исса. МОДЕЛЪТ НА ПРЕСЕЧНИТЕ ТОЧКИ – 15 ГОДИНИ ПО-КЪСНО.....	415
Ivana Miljković. INFLUENCES OF LINGUISTICS ON THE INTERDISCIPLINARY RESEARCH: CULTUROLOGY, ANTHROPOLOGY, SOCIOLOGY.....	423
Иван Держански. „АЗ СЪМ ТИ СЕСТРА“: ОЛГА И ЖЕНЯ, ИЗГУБЕНИ В ПРЕВОДА.....	430
Мария Китанова. „LEKSYKON AKSJOLOGICZNY SŁOWIAN I ICH SĄSIADÓW“ – МОДЕЛ ЗА ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНА АДАПТАЦИЯ КЪМ ЗАДАЧИТЕ НА ЛИНГВОКУЛТУРОЛОГИЯТА...436	436
Катерина Войнова. РОЛЯТА НА ЗАГЛАВИЯТА В ОНЛАЙН МЕДИИТЕ.....	444
Красимир Коилов, Мая Влахова-Ангелова. ТОПОНИМНАТА ГЪСТОТА В ПЛОВДИВСКО КАТО ОТРАЖЕНИЕ НА ДЕМОГРАФСКИТЕ ПРОЦЕСИ В РЕГИОНА	451
Теодора Кръстева. УСТОЙЧИВИТЕ СРАВНЕНИЯ С МОДУЛ НА СРАВНЕНИЕТО ЦВЯТ В БЪЛГАРСКИЯ И РУСКИЯ ЕЗИК.....	459
Надежда Николова. ЛИНГВОКУЛТУРОЛОГИЧНИ АСПЕКТИ НА РУЖАТА И УПОТРЕБАТА ѝ В НАРОДНАТА МЕДИЦИНА.....	465
Вера Киркова. ПОЛИТИКА ЧРЕЗ ГОЛОТАТА – НАДМОЩИЕ И ПОДЧИНЯВАНЕ ЧРЕЗ ЕЗИКОВО МАНИПУЛИРАНЕ НА ГОЛОТАТА НА БРАЗИЛСКИТЕ ИНДИАНЦИ ОТ XVI ВЕК (За целите, обекта и методологията на изследването).....	473
Елка Петрова, Петър Петров. ПАРИТЕ КАТО ПРЕСЕЧНА ТОЧКА НА ЛИНГВИСТИЧНИЯ И ИКОНОМИЧЕСКИЯ ДИСКУРС.....	480

ПЛЕНАРЕН ДОКЛАД

Keynote talk

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

ЕВРОПЕЙСКАТА ЕЗИКОВА СИТУАЦИЯ ДНЕС –
НАДМОЩИЕ И ПРИСПОСОБЯВАНЕ

Михаил Виденов
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

THE LANGUAGE SITUATION IN EUROPE TODAY –
DOMINATION AND ADAPTATION

Mihail Videnov
University of Sofia St. Kliment Ohridski

Abstract. In this work some very important questions are addressed concerning the Bulgarian linguistic situation of sociolinguistic viewpoint. An overview of the language situation in today's Europe is made with a special focus on globalization and the role of English in this process, taking into account the opinion that globalization is in fact Americanization. Finally, the status of the language situation in Bulgarian emigration is discussed.

Key words: *language situation, globalization Americanization, emigration, immigration.*

1. **Понятието езикова ситуация.** Както е при всяка наука, така и при социолингвистиката с разширяването на обхвата от теми и проблеми настъпва профилиране. През последните десетилетия се обособи един усилено разработван дял под название *макросоциолингвистика*. Централната му проблематика акцентува върху езиковите ситуации, т.е. върху статута и съотношението между езиковите формации. По въпросите на българската езикова ситуация например писахме още в началото на 80-те години на XX в. в първия обобщаващ труд по социолингвистика (Виденов 1982: 47). Там бе дадена и дефиниция на понятието: брой на езиците и диалектите в дадено социално или териториално обединение. Още тогава бяхме отбелязали, че в понятието се включва и отношението между езиковите формации, защото то винаги поражда проблеми. В световната социолингвистична литература езиковите ситуации се групират и се разглеждат по различни признаци. Тук ще подчертаем един от признаците, според който те могат да бъдат два вида: *балансиран* и *небалансиран*. За първите се твърди, че в тях напрежението е минимално, т.е. езиковите формации отразяват една сравнително улегнала традиция без търкания между носителите им, т.е. съжителство въпреки езиковите различия. Ще подчертаем, че такива езикови ситуации се срещат

рядко. Голям интерес обаче представят небалансираните ситуации, защото в тях има борба за надмощие, която произтича от съжителството на разноезични и разнопоставени социални обединения. Понякога небалансираната ситуация може да доведе до сериозни стълкновения и обществени катаклизми (пресен пример в това отношение може да бъде Украйна).

Прието е Европа да се нарича още *Старият континент* и това на пръв поглед може да ни подведе да смятаме, че тук нещата са улегнали и не съществуват антагонистични противоречия. Вгледаме ли се по-внимателно, ще се убедим, че това не е така. Като пример може да ни послужи и българската езикова ситуация.

2. *Няколко думи за вътрешната българска езикова ситуация.* Преди да погледнем към цяла Европа, като увод ще очертаем нещо по-обозримо – българската езикова ситуация, като ще наблегнем само на динамиката в най-общите контури. Нашата езикова ситуация е сложна и интересна, което ще рече, че се намира на границата между балансираните и небалансираните случаи. Сложността произтича от няколко посоки: 1) съжителство на държавен стандарт и диалекти (в този случай можем да говорим повече за балансираност); 2) съжителство на българския език и езиците на етнически малцинства (с особен оглед на присъствието на многолюдни ромски патоя и турски диалекти); 3) съжителство на държавен стандарт и евроанглийски език (*глобии*), последица от глобализацията.

Така очертаната тук *първа посока* е следствие от историческото ни развитие, тъй като през Средновековието в езиковото ни землище се оформят около 50 диалекта, последиците от които са живи и днес, макар че се намират в еднопосочна динамика: при най-възрастните селски жители те и днес са битов език, но при по-младите са чувствително маргинализирани. По този въпрос през последните години е писано в много от моите книги и студии (вж. напр. Виденов 2013: 81-90, където е посочена и библиография). Ще посочим само това, че между нашите постановки и убежденията на колегите диалектолози не е преодоляно едно недоразумение, защото те се базират на най-възрастните селски жители и твърдят, че диалектите са запазени и ще съществуват още дълго време, докато ние твърдим, че при по-младите, на които принадлежи бъдещето, няма мотив за съхранение на регионалните особености и по силата на диглосията настъпва маргинализиране и заглъхване. Колегите не отчитат появата на *мезолектите*. Този въпрос обаче не е централен за настоящия доклад и ще го подминем.

Следва да обърнем внимание обаче на *наличието на още една книжовна норма*, получена на базата на един от югозападните български диалекти и сега пропагандирана като *македонски книжовен език*, приета и като държавен език в една от съседните ни страни. Българската държавна политика по този въпрос след Втората световна война е крайно непоследователна и отстъпчива. Като следствие се стигна до международната ни изолация по тази проблематика. Светът не е респектиран и от красноречието на диа-

лектните ни атласи, които показват българския характер на тези югозападни диалекти, а повече от абсурдно е да се твърди, че може да се получи небългарски език на базата на български диалект! Така или иначе наличието на още една книжовна норма на нашия език е показател за сложност на езиковата ни ситуация (Виденев 2015: 17-39).

Българската езикова ситуация е сложна и в селищата в Молдова и Украйна, в които в началото на XIX в. се е настанило българско население, потърсило там спасение от турското робство. В онези предели агресивните местни езици (преди всичко руският) чрез смесените бракове силно са видоизменили българските диалекти. В тези райони днес положението на българския език при по-младите е силно маргинализирано, защото сега не съществува затвореността на селата и всички официални сфери са на руски език. Свидетели сме, че през последните десетилетия по-младите търсят пътища към нас и искат да се приобщят към българското езиково общество на базата на съществуващия български държавен стандарт.

Тук няма да повдигаме и въпроса за езиковата ситуация на българските селища в Румъния (около Букурещ и в Банат), защото там по-младите вече са силно румънизирани въпреки енергичните опити на предшествениците им да съхранят българския език. По същите причини ще подминем и езиковата ситуация в българските селища, останали в Турция и Гърция. И там се прави всичко възможно за асимилацията им, което е типично за всяка национална езикова политика: крайната цел е *една държава – един език!*

През последните 2-3 десетилетия с масовизирането на българската емиграция по света (в масмедиите се изнасят данни за около 2 милиона души!) възникна проблемът с българския им език, който в чуждата страна автоматично става втори във функционално отношение с всички произтичащи от това последствия (по тези въпроси подробна разработка подготвя К. Исса). Не става дума за т.нар. гастарбайтери, които сезонно пребивават в чуждите страни, за да припечелят средства и след това се връщат в България, а за трайно преселилите се в чужбина наши сънародници. Преките емигранти пазят родния си език в битовата семейна сфера, ако семейството им не е смесено, но потомството, което се социализира в другата страна, не е мотивирано да усвоява и да пази българския език на родителите си. И това обаче е друга много тревожна тема, но сега и тя не е централна за нашия доклад.

Изключително сложен и тревожен е въпросът за *вътрешната ни езикова ситуация при съжителството ни с многолюдните групи от роми и турци*. Става дума за селското население преди всичко в обезбългарените селища, с които изобилства днес страната ни. По принцип решението е едно и то е известно още от дълбока древност: приспособяване чрез **билингвизъм**. През последните десетилетия в тези семейства, в които има необходимост само от битова комуникация, се общува единствено на етнически език, защото селищата са обезбългарени и в обстановката практически не съществува императив за двуезичие. Децата не посещават училище и един

от основните им мотиви е незнаенето на езика, на който се преподава. Като последица – остават абсолютно неграмотни през ХХІ в., което не прави особено впечатление на родителите им. Езиковата ситуация в компактните райони с турско население е опасна, защото създава предпоставки за сепаратизъм, който се подклажда и от съседната държава, и от вътрешни фактори. Държавата е длъжна да вложи средства и да организира **подготвителни предучилищни форми на обучение по български език** за подрастващите турци и роми, т.е. да организира тяхното приспособяване към създалите се условия. В противен случай днешната езикова ситуация след време ще доведе до изключително сериозни проблеми, свързани със съдбата на държавната ни цялост: сеем ветрове и ще жънем бури!

3. *По някои най-общи щрихи на общоевропейската езикова ситуация.* Тук като увод в тази проблематика ще припомним един от кратките разкази на чешкия писател Карел Чапек, в който авторът още през 30-те години на ХХ в. ни предава учудването на един американски турист, дошъл да разгледа Европа. Той приемал спокойно сведенията за многовековните исторически паметници, с любопитство ги фотографирал, но не можел да разбере как живеем на този континент като през всеки 200-300 км следва друга държава и преминаването става с митнически и гранични процедури и бюрокрация. Най-силно впечатление му правело това, че всяка държава си има друг език и комуникацията между народите е почти невъзможна.

В Европа многоезичието е богатство, но от гледище на контактите е *истинска бариера за хората*. Езикознанието посочва, че в далечното минало това не е било така (има се предвид *праиндоевропейският език*), но през вековете народите са се обособили до такава степен, че да не се разбират помежду си, т.е. да се нуждаят от преводачи и езици посредници.

През Средновековието католическата църква и научното съсловие правят опит да излязат от тези бариери, като въвеждат латинския език за своите нужди. Това приспособяване не става случайно: в миналото именно Римската империя е владеела голяма част от народите на Западна и Средна Европа и е било естествено да наложи своя език като общ: надмощието във военната, стопанската и политическата област определя езиковата доминация, а не както твърдяха старите латинисти, че в основата е качеството на самия език!

Да се овладее който и да било чужд език до степен за свободно изразяване на мислите с всичките им стилистични нюанси е работа трудна и затова през Ренесанса се налага демократичната идея науката да може да се създава и популяризира на вече оформилите се национални езици. Това поражда препятствия пред международния обмен и по един спонтанен начин европейският свят се приспособява, като се стига до установяването на *френския език* за интернационален: приспособяването е спонтанно, но е напълно обусловено поради културното и обществено-политическото положение на Франция като доминираща европейска сила. Нека добавим

това, че веднага след Освобождението в класовете на българското училище започва изучаването на този език като важен и необходим за създаващата се интелигенция. На френската доминация се подчинява и Англия: през ранното Средновековие английската аристокрация си служи с френския език, следи от което откриваме и днес в английския език, където френските думи се изписват с френския правопис. Френското надмощие е било особено съществено за руската аристокрация и за нас свидетелство е романът на Л. Н. Толстой *Война и мир*, в който диалозите на героите от висшето общество са предадени така, както са били – на френски.

В страните от Средна Европа поради въздействието на Германия и най-вече на Австрийската (от 1867 г. – Австроунгарската) империя надмощие през късното Средновековие придобива *немският* език. В шестте националности със славянско население немскоезичната доминация е налагана чрез безизключителното изискване заемаването на държавна служба да става само от лица, които писмено и устно владеят немски.

По време на Втората световна война при първоначалните успехи на нацистите едновременно със завладяването на европейски страни върви и налагането на немския език.

След войната настъпват промени в езиковата ситуация на Европа. С оформянето на източния блок, оказал се под влияние на Съветския съюз, влиза в сила налагането на руския език. Не е нужно да се привеждат данни за масовизацията в изучаването му в училищата и в университетите. Не е нужно да се привеждат доводи и за отстъплението на руския език след падането на Берлинската стена. По-интересно е положението в Западна Европа, където в продължение на няколко години бе изтласкан френският език и функциите му на международен и дипломатически посредник бяха поети от английския. Могат да се чуят митове, че това е станало, защото английският бил с по-лесна граматика, че бил по-богат и т.н. Истината е очевидна: интернационализацията му е следствие от хегемонията на САЩ, която придобива световен мащаб.

4. *Глобализацията, езиковото надмощие и приспособяването.* Понятието *глобализация* е наречено така поради евфемистични подбуди. Истинското му название би следвало да бъде *американизация* (Виденев 2016: 262-264). Глобализацията обхваща икономиката и всички сфери на живота: би било чудно и неестествено езиковата да прави изключение. Световната реакция на това явление е разнопосочна и са налице мощни антиглобалистични движения, защото редица страни са превърнати в суровинни източници и в източници на евтина работна ръка. Важно съображение е и това, че се унищожават постиженията на многовековно културно развитие, казано образно, светът се облича в еднаква униформа. Сега във всички страни усилено се говори за *глокализация* (от *global localization*), което ще рече запазване на местните и националните приоритети както в стопанската, така и в културната област (Ангелов 2012: 151).

Макросоциолингвистиката дели езиците на *големи* и *малки* във връзка с броя на носителите им. В края на XX в. бяха изнесени данни от ЮНЕСКО, че на планетата има около 6600 езика, но една част от тях се говорят от не повече от няколкостотин души. Предвижда се, че към края на XXI в. ще останат в обращение само около 10 % от днес живите езици, т.е. около 600 езика (Сулейманова, Шаймерденова 2002: 68). Една голяма част от славянските езици са в категорията на малките (миноритарните) и ако е вярна прогнозираната тенденция, бъдещето им реално е застрашено.

Това предвиждане много остро поставя въпроса за *бъдещето на българския език* и на българската езикова ситуация изобщо. Тук не става дума за нашата емиграция, чийто български език бавно заглъхва пред очите ни, а за държавния език на нашата страна. Свидетели сме и на съпътстващи негативни процеси и на първо място на отрицателния баланс в раждаемостта: годишно у нас умират много повече хора, отколкото се раждат. Този процес има и друга негативна страна: сега наличната раждаемост е следствие преди всичко от активността на малцинствата. През последните 25-30 години жизненият стандарт у нас така западна, че не стимулира жизненото възпроизводство. Това са тревожни въпроси, които следва да бъдат решавани от най-високите държавни институции. Ние тук ще съсредоточим разсъжденията си върху бъдещето на българската езикова ситуация.

5. Бъдещата българска езикова ситуация: опит за кратка прогностика. Една от силните страни на социолингвистиката е очертаването на приблизителните контури на езиковите явления в обозримото бъдеще, за които има податки в настоящето: една наука е истинска тогава, когато може да предвижда бъдещето на своите обекти. Става въпрос за научни предвиждания, а не за екстравагантни видения и предположения. Както и да погледнем нещата, бъдещата българска езикова ситуация не може да се обрисова в розови краски.

Въпреки глокализацията глобализацията задължително ще маргинализира българския език в някои официални житейски сфери. Сега сме свидетели, че това е станало в естрадната музика и до голяма степен в науката, но преди години се чуха гласове на овластени юпити, които пледираха за навлизане на английския език и в администрацията, т.е. документацията, която се издава от българските учреждения, да е на английски. Това тогава не стана, но никой не може да ни гарантира, че с течение на времето няма да се осъществи.

Вече няколко пъти в мои работи подчертавам, че бъдещето ще роди български автори на художествени произведения, които *ще пишат директно на английски*, т.е. ще заобикалят съсловието на преводачите. Така те ще печелят няколко неща: 1) увеличени тиражи; 2) увеличени хонорари; 3) европейска и световна известност. Ще губят тези техни читатели, които не са овладели в достатъчна степен английския език и няма да могат да ги четат. Говоря за тази прогноза с болка на сърце, но тя е твърде вероятна. И днес имаме български автори сред многобройната ни емиграция, които пишат и

издават в съответните страни на английски, но това при тях може да се смята за естествено: в онези условия писането и издаването на български език е безсмислено. Такива групи англопишещи автори има в скандинавските страни и там това се възприема без емоции.

Американският вариант на английския език, който сега залива света, във всяка страна получава по-силна или по-слаба *креолизация*, т.е. опростяване, видоизменяне и нагаждане към множество от граматичните особености на съответния местен език и затова се нарича *глобиш* (от *global English*). Той е много ограничен лексикално и се състои от около хиляда думи. Креолизираният *глобиш* е *компромисът на приспособяването* към новите условия. Като неудобна обувка той притеснява приспособяващите се към новите условия местни носители. Именно на такъв креолизиран английски *глобиш* ще бъдат и оригиналните художествени произведения. Креолизиран ще бъде и българският вариант, който ще завладее една част от представителните житейски сфери на комуникация. Не е необходима голяма фантазия, за да си представим, че читателите ще бъдат изправени пред една съмнителна по езиковите си достойнства литература и езиковедите ще установят, че са се създали множество английски езици, т.е. национални варианти, които ще се предават по наследство от поколение на поколение. Би могло да се каже, че по този начин глобализацията няма да е безнаказана и за езика агресор.

Англоезичната глобализация ще започне от интелигенцията, ако в нея се всели чувството за диглосията, чрез която българският да получи статут на беден нисък език, който ни затваря за света и ни прави неразбираеми и второстепенни въвн от границите ни. Ролята на просветения елит би следвало да се състои точно в това: **да работи срещу това чувство и да се бори за приспособимост** чрез единствено възможния изход – **билингвизма**. Тук пак ще се позовам на данните от ЮНЕСКО, че и в настоящия момент по-голямата част от населението на планетата живее в обстановка на двуезичие и в това намира своя *modus vivendi*! Глобализацията видоизменя английския език и във всяка страна той придобива особености. Затова социолингвистите в европейските страни го наричат *глобиш*, т.е. английски език на глобализацията (Ангелов 2012: 279). Да си припомним извода на Чарлз Дарвин: *видовете, които не са успели да се приспособят, са загинали*. Типичен пример са динозаврите и другите гигантски гущери!

Сред днешните българи се ширят опасения от повишената ромска популация, която можела да окаже влияние върху статуквото в езиковата ни ситуация. Тези опасения са пресилени и не са сериозни, защото тук е в пълна сила действието на диглосията, която ранжира ромските патоя като нисък език, годен единствено да обслужва битовата сфера и в известна степен – художествената. Тук говорим за ромски *патоя*, защото ромският социум не е оформил свой книжовен език, та регионалните му разновидности да могат да се наричат диалекти. Трудно е да си представим, че едно ромско патоя

може да легне в основата на философски трактат или на научно съчинение в областта на физиката или химията!

И така, бъдещият български гражданин има един-единствен изход за езиково оцеляване: **билингвизъм!** С българския език – у нас, а с езика на европейската наднационалност – в чужбина. Тук умишлено е използван терминът *език на европейската наднационалност*, защото светът е динамичен и бъдещето може да изтика нагоре някой друг език и английският (глобипът) да бъде постигнат от съдбата на френския, макар че засега такава опасност не се наблюдава. Прогнозата за такава промяна в световната езикова ситуация може да се мисли в перспектива от няколко века: сега на дневен ред е шествието на глобиша и нашите разсъждения имат реална стойност, ако се съсредоточим върху него.

Библиография

- Ангелов 2012:** А. Г. Ангелов. *Еколингвистика или екология на застрашените езици и лингвистика на застрашените екосистеми*. София: МСД, 2012.
- Виденов 1982:** М. Виденов. *Социоллингвистика*. София: Наука и изкуство, 1982.
- Виденов 2013:** М. Виденов. *Езиковедски щрихи и етюди*. София: МСД, 2013.
- Виденов 2015:** М. Виденов. *Българската езикова политика*. София: Захарий Стоянов, 2015.
- Виденов 2016:** М. Виденов. *Из моя езиковедски бележник*. София: Захарий Стоянов, 2016.
- Сулейманова, Шаймерденова 2002:** Э. Д. Сулейманова и И. Ж. Шаймерденова, *Словарь социоллингвистических терминов*. Алмата: Казак университет, 2002.

**ОТНОШЕНИЯТА
МЕЖДУ ЕЗИКОВИТЕ РАВНИЩА
ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА ВЗАИМНАТА
ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ ИЛИ НА
ДОМИНАЦИЯТА**

*The relations
among the language levels through
the viewpoint of the mutual interference
or dominance*

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

SUFFIXES THAT CREATE HYPOCORISTIC
FEMININE NAMES IN THE SERBIAN ANTHROPONYMY

Anca-Maria Bercaru
University of Bucharest

Abstract. The Serbian system of personal names contains three major categories of anthroponyms: traditional names, Christian names and modern names.

In the present paper we are submitting to analysis the formation of the feminine hypocoristic forms through the process of derivation with suffixes. The inventory of Serbian feminine names is rich in derivatives and derived hypocoristic names. Feminine hypocoristic forms created through derivation present the following structure: *a vowel root*, extracted usually from the theme of compound names, *a suffix* and a *feminine desinence*, such as is the example of the feminine names *Ra-č-a*, *Ra-j-a*, *Ra-š-a*, created with the suffixes *-č-a*, *-j-a*, *-š-a* from the vowel root *Ra-*, extracted from the theme *Rad-* of the compound names *Radmila*, *Radoslava*.

Key words: Serbian anthroponymy, feminine names, suffixation.

The Serbian system of personal names contains three major categories of anthroponyms: traditional names, Christian names and modern names.

From the structural point of view the Serbian feminine anthroponymy presents the following categories:

1. **Full names** that cannot be analysed structurally. This category includes two subgroups: calendar names (*Aleksandra*, *Ana*, *Marija*) and names that originate from common words of the vocabulary (*Bistra*, *Košuta*).

2. **Traditional two-component or compound names:** *Dragoslava*, *Miroslava*.

3. **Simple hypocoristic forms** that come from compound names: *Rada* < *Radmila*, *Radoslava*; *Slava* < *Slavomirka*, *Tiha* < *Tihomirka*.

4. **Derived hypocoristic forms** created through the process of suffixation: *Boća* < *Bosanka*, *Bosiljka*; *Raša* < *Ratimirka*, *Radoslava*.

5. **Derivatives with simple or compound suffixes:** *Aničica* < *Anica*, *Miličica* < *Milica*, *Stanojka* < *Stana* < *Stanislava*.

Before we present the list of suffixes we found in the researched material, we will explain a few aspects regarding the structure and terminology of the derived feminine personal names.

The inventory of Serbian feminine names is extremely rich in derivatives and derived hypocoristic forms. Feminine hypocoristic forms created through derivation present the following structure: a *vowel root*, extracted usually from the theme of compound names, a *suffix* and a *feminine desinence*, such as is the example of the feminine names *Ra-č-a*, *Ra-j-a*, *Ra-š-a*, created with the suffixes *-č-a*, *-j-a*, *-š-a* from the vowel root *Ra-* extracted from the theme *Rad-* of the compound names *Radmila*, *Radoslava*.

The creation of a simple hypocoristic form is a less complex process, the theme extracted from the compound name together with the feminine desinence create a simple hypocoristic form, which can lead, through further derivation, to the formation of other derivatives. We can take the example of *Slavka* created from the theme *Slav-* from *Slavomira*, which through suffixation with the suffix *-ka* creates the derivative *Slavka*.

In analysing the derived hypocoristic forms there are a few aspects that need to be taken into consideration. For example, from the vowel root *Vi-* (<*Vidoslava*, *Viktorija*, *Vitomirka*) we can create with the suffixes *-ca*, *-ja* the hypocoristics *Vica*, *Vija*. Therefore, the same way we can extract the same vowel root from more than one name, the same vowel root can form through suffixation different hypocoristic names with different suffixes. Thus, for example, a hypocoristic form like *Goja* can be analysed in two ways: if we regard it as a hypocoristic from the compound name *Gojislava*, then it is created from the theme *Goj-* and has the status of a *simple* hypocoristic form, but if it is created from *Gordana*, then it is a *derived* hypocoristic form with the suffix *-ja* from the vowel root *Go-*.

-b-a

This suffix is part of the series of suffixes that create hypocoristic forms from vowel roots extracted from compound or full names and it is among the less productive from this category. Based on the researched material we found the following names: *Biba* (Novaković 1875: 46) <*Biljana*, *Bisenija*, *Biserka*; *Boba* (Grković 1977: 223) <*Bogdanka*, *Bosiljka*; *Buba* (Grković 1977: 226) <*Ljubinka*, *Ljubica*. Many of the derivatives that present the suffix *-ba* are formed through the morphological process of reduplication characteristic to the language of children. The names that are too long or contain sounds that are very hard to pronounce are shortened by little children by eliminating sometimes full syllables or by reduplicating the ones that are easier to pronounce.

-c-a

It is one of the most productive suffixes used to create feminine hypocoristic names (Klajn 2003: 200). It creates derivatives from vowel roots extracted from calendar, full or two-component names: *Bica* (Grković 1977: 222) <*Biljana*, *Bisera*; *Boca* (Grković 1977: 225) <*Bojana*, *Bosiljka*; *Daca* (Grković 1977: 241) <*Danica*; *Doca* (O(stojić) 1895: 62) <*Dobрила*, *Dobri斯拉ва*; *Foca* (Grković 1977: 318) <*Jefrosima*; *Gaca* (Grković 1977: 236) <*Galina*, *Gavrila*; *Goca* (Grković 1977: 238) <*Gordana*; *Jeca* (Karadžić 1966: 286) <*Jelena*; *Joca* (Grković 1977: 263) <*Jovana*; *Juca* (Novaković 1875: 119) <*Julija*; *Kica* (Grković 1977: 226)

<*Kraljica, Krstina; Koca* (Grković 1977: 267) <*Kosana, Kostadina; Laca* (Grković 1977: 270) <*Latinka; Leca* (Grković 1977: 271) <*Jelena, Jelica; Maca*¹ (Grković 1977: 277) <*Marija, Marina; Mica* (Grković 1977: 282) <*Milena, Milica; Peca* (Grković 1977: 293) <*Petra; Proca* (Novaković 1875: 92) <*Prodana; Raca* (Grković 1977: 299) <*Radmila, Radoslava; Taca* (Grković 1977: 313) <*Tatijana; Teca* (Grković 1977: 313) <*Teodora, Teofana; Tica* (Grković 1977: 314) <*Tiosava, Tihoslava; Veca* (Grković 1977: 230) <*Velislava, Vesna; Vica* (Grković 1977: 232) <*Viktorija; Vuca* (Grković 1977: 235) <*Vukosava; Žica* (Grković 1977: 253) <*Živana*.

This suffix also leads to the creation of reduplicated forms: *Caca* (Grković 1977: 320) <*Stanislava, Stanica; Ceca* (Grković 1977: 321) <*Svetlana; Cica* (Grković 1977: 321) <*Milica; Coca* (Grković 1977: 321) <*Sofija*.

Subsequently, these forms create other derivatives especially with the suffixes *-ika* and

-ka: *Dacika* (Grković 1977: 241), *Micika* (Grković 1977: 282), *Docka* (Grković 1977: 245), *Micka* (Grković 1977: 282), *Vecka* (Grković 1977: 230).

-č-a / č-e

Creates hypocoristic names from vowel roots and other derivatives from themes extracted from full or compound names.

The category of derived hypocoristic forms contains the following anthroponyms: *Dača* (O(stojić) 1895: 62) <*Danica, Danilka; Vuča*² (Grković 1977: 235) <*Vukosava; Zoča* (Grković 1977: 255) <*Zorka, Zorislava*.

Very frequently, the suffix *-č-* appears in combination with the vowel *-e* which brings the diminutive value to the derivatives: *Dajče* (Grković 1977: 240) <*Daja* (<*Danica, Dara*), *Danče* (Grković 1977: 241) <*Danica, Darče* (Grković 1977: 241) <*Dara, Jelče* (Grković 1977: 261) <*Jela* (<*Jelena*), *Lenče* (Grković 1977: 271) <*Lena, Marče* (Grković 1977: 277) <*Mara, Milče* (O(stojić) 1895: 63) <*Mila*.

-ć-a

Its function is to form hypocoristic feminine names from vowel roots extracted from compound, full and derived anthroponyms. It creates the following names that come from:

- calendar names: *Kića* (Grković 1977: 266) <*Kira, Kristina; Maća* (Grković 1977: 277) <*Marija; Nića* (Grković 1977: 287) <*Nikolija; Saća* (Grković 1977: 303) <*Saveta; Taća* (Grković 1977: 313) <*Tatjana*.

- compound names and derivatives from old Slavic themes: *Buća* (Grković 1977: 227) <*Budislava, Doća* (Grković 1977: 245) <*Dobrila, Žića* (Grković 1977: 253) <*Živana*.

- names that are created from common words of the vocabulary: *Boća* (Grković 1977: 225) <*Bosanka, Bosiljka; Neća* (Grković 1977: 286) <*Nevena, Nedeljka, Nerandža*.

¹ The name is identical with the hypocoristic form *maca* which comes from the noun *mačka* and is used as a name of endearment.

² It could also be regarded as a simple hypocoristic name from the derivative *Vučica*.

-d-a

It is a less productive suffix in the Serbian feminine anthroponymy. It leads to the creation of the following derivatives: *Boda* (Grković 1977: 244) <*Bogdana*; *Dada* (Grković 1977: 240) <*Danica*, *Darinka*; *Dida* (Grković 1977: 242) <*Di-jana*, *Dimitrija*; *Doda* (Grković 1977: 244) <*Dobrija*, *Dostana*, *Teodora*; *Duda* (Novaković 1875: 62) <*Dubravka*, *Dužanka*; *Đuda* (Grković 1977: 248) <*Đurđina*; *Gida* (Grković 1977: 236) <*Gizdava*; *Stada* (Grković 1977: 308) <*Stanislava*; *Teda* (Grković 1977: 313) <*Teodora*, *Teofana*. The names *Dada*, *Dida*, *Doda*, *Duda* are created by reduplicating the initial syllable.

-đ-a

It is rarely used to the formation of Serbian hypocoristics (Maretić I 1886: 141): *Grđa* (Grković 1977: 238) <*Gradimirka*, *Gradislava*; *Kađa* (Grković 1977: 264) <*Katarina*, *Kadinka*; *Vlađa* (Grković 1977: 233) <*Vladanka*, *Vladislava*. The number of masculine names that present the suffix *-đais* is also very small: *Drđa*, *Drđeta* <*Dragomir*, *Dragoslav*. Taking into consideration the phonetic processes characteristic to the Serbian language it is possible for the anthroponyms *Grđa*, *Vlađa* and *Kađato* bederived with the suffix *-j-* to which we will also refer in this paper.

-f-a

The Serbian system of names contains only one feminine hypocoristic created with this suffix: *Dofa* (Grković 1977: 245) <*Dobrija*.

-g-a

This particular suffix creates only reduplicated forms: *Gaga* (Grković 1977: 236) <*Gordana*, *Dragana*; *Goga* (Grković 1977: 237) <*Gordana*; *Guga* (Grković 1977: 239) <*Dragina*, *Dragutinka*.

-j-a

It is the most productive suffix used to create feminine and masculine hypocoristic forms mainly from vowel roots extracted from full, compound or already derived names as follows:

a) from two-component names: *Baja* (Grković 1977: 220) <*Bratislava*; *Beja* (Grković 1977: 220) <*Belislava*; *Boja* (Bogosavljević 1990: 53, Novaković 1875: 46, Karadžić 1966: 40) <*Bogoslava*, *Draja* (Novaković 1875: 62) <*Dragoslava*; *Raja* (Bogosavljević 1990: 53, O(stojić) 1895: 64) <*Radmila*, *Radoslava*; *Staja* (Bogosavljević 1990: 53, O(stojić) 1895: 64) <*Stanislava*; *Vlaja* (Bogosavljević 1990: 53, O(stojić) 1895: 62) <*Vladislava*; *Vuja* (O(stojić) 1895: 62) <*Vukosava*;

b) from calendar names: *Ćija* (Grković 1977: 316) <*Ćiprana*; *Čeja* (Grković 1977: 322) <*Čelestina*; *Gaja* (Grković 1977: 236) <*Gavrila*; *Kaja* (Grković 1977: 264) <*Katarina*; *Koja* (Grković 1977: 266) <*Kostadina*; *Nija* (Novaković 1875: 86) <*Nikolija*; *Paja* (Grković 1977: 291) <*Pavlija*; *Soja* (Novaković 1875: 102) <*Sofija*; *Steja* (Grković 1977: 310) <*Stevana*; *Taja* (Grković 1977: 312) <*Taisa*, *Tatjana*; *Teja* (Grković 1977: 313) <*Teodora*; *Vaja* (Grković 1977: 228) <*Vasilija*;

c) from names that are created from common words: *Gruja* (Grković 1977: 239) <*Grubana*, *Neja* (Novaković 1875: 85) <*Nevena*, *Nedeljka*; *Proja* (O(stojić) 1895: 64) <*Prodana*; *Ruja* (Grković 1977: 300) <*Rumenija*.

The suffix *-j-* also helps create reduplicated forms such as *Jeja* (Grković 1977: 260) <*Jelena*, *Jevdokija*, *Joja* (Grković 1977: 262) <*Jovanka*, *Juja* (Grković 1977: 263) <*Julijana*.

-l-a

It is rarely used to the formation of hypocoristics³. The bibliographical sources that we studied provided us with the following feminine names: *Bila* (Bogosavljević 1990: 31) <*Bisenija*; *Dala* (Grković 1977: 240) <*Damjanka*, *Danica*; *Dola* (Grković 1977: 244) <*Dobriła*, *Radoslava*; *Dula* (Grković 1977: 246) <*Dubrava*, *Dušanka*; *Đola* (Grković 1977: 248) <*Đorđijana*, *Đorđina*; *Gala* (Grković 1977: 236) <*Gavrila*; *Grola* (Grković 1977: 239) <*Grozdana*; *Kela* (Grković 1977: 266) <*Jelena*, *Paraskeva*; *Tile* (Grković 1977: 313) <*Tihoslava*, *Tola* (Grković 1977: 314) <*Todora*, *Žila* (Grković 1977: 253) <*Živana*.

-lj-a

It is a very rare anthroponymic suffix which helps create the following feminine hypocoristics: *Dolja* (Grković 1977: 244) <*Dobriła*, *Galja* (Grković 1977: 236) <*Gavrila*, *Galina*.

-m-a

Through the morphological process of reduplication it creates the following forms: *Mema* (Grković 1977: 278) <*Spomenka*, *Mima* (Grković 1977: 281) <*Miladinka*, *Milosava* and the derived hypocoristic form *Pema* (Grković 1977: 292) <*Pelagija*.

-nj-a

It leads to the formation of the following derived hypocoristic names: *Bonja* (Grković 1977: 225) <*Bojana*, *Bosiljka*; *Manja* (Grković 1977: 276) <*Malina*, *Marija*; *Minja* (Grković 1977: 281) <*Milana*; *Sanja* (Grković 1977: 303) <*Aleksandra*; *Vanja* (Grković 1977: 228) <*Vladana*, *Ivana*.

-s-a

The only feminine hypocoristic we found is the reduplicated form *Sosa* (Grković 1977: 307) created from *Sofija*.

-š-a

It is a productive suffix creating the following feminine anthroponyms: *Baša* (Grković 1977: 221) <*Branislava*, *Bratislava*; *Daša* (Karadžić 1966: 120) <*Danica*, *Dafina*; *Doša* (Grković 1977: 245) <*Dobriła*, *Dostana*; *Đoša* (Grković 1977: 248) <*Đorđijana*; *Gojša* (Grković 1977: 237) <*Goja*; *Goša* (Grković 1977: 238) <*Gor-*

³ Mitar Pešikan includes in the category of derivatives masculine names such as *Milo* < *Miloslav*, *Miho* < *Mihal* which he regards as derived form through analogy with other derived hypocoristics that are created with the suffixes *-l-* and *-h-* such as *Raho*, *Rale*, in *Zetsko-humsko-raška imena na početku turskoga doba*, „Onomatološki Prilozi”, III, Belgrade, 1982, p. 17.

dana, Gorica; Ješa (Karadžić 1966: 287) <*Jelena, Jevrosima; Joša* (Grković 1977: 263) <*Jovana; Neša* (O(stojić) 1895: 64) <*Nedeljka, Nevena; Niša* (Novaković 1875: 86) <*Nikolija; Peša* (Grković 1977: 293) <*Petra; Proša* (Novaković 1875: 92) <*Prodana; Raša* (Bogosavljević 1990: 53, Karadžić 1966: 723, O(stojić) 1895: 64) <*Radmila, Radoslava; Steša* (Novaković 1875: 104) <*Stevana; Taša* (Grković 1977: 313) <*Tanasija, Tatijana; Teša* (Novaković 1875: 107) <*Teodora, Teofana; Veša* (Grković 1977: 230) <*Veselinka; Vlaša* (Grković 1977: 233) <*Vladislava, Vlahinja*. The only name from this list that does not come from a vowel root is *Gojša*, which is a derived hypocoristic form from *Goja* (<*Gojislava*).

-t-a

The hypocoristic names derived with this suffix are reduplicated forms: *Tita* (Novaković 1875: 107) <*Hristina, Tota* (Grković 1977: 314) <*Todora, Tuta* (Grković 1977: 315) <*Tudora*.

-ž-a

It is used to create the following feminine hypocoristics: *Dražā* (O(stojić) 1895: 63) <*Dragoslava* which could also be regarded as a simple hypocoristic from *Dražeslava* and *Žiža* (Grković 1977: 253) which constitutes a reduplicated form from *Živadinka, Živana*.

Based on the bibliographical sources that we analysed we found a number of 17 suffixes which lead to the creation of hypocoristic feminine names from calendar, full and two-component names in the Serbian language.

References

- Bogosavljević 1990:** Dragan Bogosavljević, *Ženska lična imena u turskim defterima Srbije, Crne Gore i Hercegovine (XV-XVI vek)*, “Onomatološki prilozi”, XI, Belgrade, 1990, p. 47 – 61.
- Grković, Milica 1977:** Milica Grković, *Rečnik ličnih imena kod Srba*, Belgrade, Vuk Karadžić, 1977.
- Karadžić 1966:** Vuk Stefanović Karadžić, *Srpski rječnik, istolkovan njemačkim i latin-skim riječma (1818)*, Belgrade, Prosveta, 1966.
- Klajn 2003:** Ivan Klajn, *Tvorba reči u savremenom srpskom jeziku. Drugi deo. Sufiksacija i konverzija*, Belgrade, 2003.
- Maretić I, II 1886:** T. Maretić, *O narodnim imenima i prezimenima u Hrvatai Srba*, “Rad”, vol. 81, p. 81 – 146, vol. 82, p. 69 – 154, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1886.
- Novaković 1875:** Stojan Novaković, *Srpski pomenici XV – XVIII veka*, printed from “Glasnik srpskog učenog društva”, XLII, Belgrade, 1875.
- Stojanović I – VI 1902-1923:** Ljubomir Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, I – VI, Belgrade – Sremski Karlovci, 1902 - 1923.
- O(stojić) 1895:** T(ihomir) O(stojić), *Srpska narodna imena*, Kalendar manastirske štamparije za prostu 1895. Godinu, Novi Sad, 1895.

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

ДЕМИНУТИВИ В ОНТОГЕНЕЗАТА: ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ
МЕЖДУ ЕЗИКОВИ РАВНИЩА

Юлияна Стоянова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

DIMINUTIVES IN ONTOGENY:
INTERACTION BETWEEN SOME LANGUAGE LEVELS

Juliana Stoyanova
University of Sofia St. Kliment Ohridski

Abstract. The purpose of this study is to discuss, on the basis of Bulgarian naturalistic data, the claims according to which the use of diminutives in CDS is beneficial for the early language acquisition. On the basis of previous cross-linguistic investigations, some hypotheses are formulated and tested against the Bulgarian material: diminutives in the Bulgarian CDS increase the frequency of difficult phonemes (the affricates /tʃ/) and /ts/), as well as of intervocalic consonant clusters in the input which may aid their relative early mastering; diminutives offer the children an increased number of derived nouns with relative transparent word-formation structure accompanied by typical and widespread morpho-phonological alternations, and thus help them learn some basic rules by means of which different types of nouns are built. The analyses of the Bulgarian data confirm these hypotheses and reveal how some language specific characteristics of diminutives may influence acquisition.

Key words: diminutives in CDS; prosodic models; intervocalic clusters; morpho-phonological alternations; word-formation models

За първи път психолингвистиката обръща внимание на мястото на деминутивите в общуването между възрастни и деца през 70-те години на миналия век.

В своята студия „Когнитивни предпоставки за развитието на граматиката“ Дан Слобин привежда примери с деминутиви в няколко езика и подчертава тяхната функция в ранното развитие на граматиката. Според автора, деминутивите може да се разглеждат като игрови модификации, които предшества появата на флексии при думите (Slobin 1973).

Само няколко години по-късно известният американски изследовател Чарлз Фъргюсън причислява *‘речта на възрастните към децата’*, т.нар. Baby talk, към група регистри, които всяко езиково общество използва в общуване с хора, „неспособни по една или друга причина да разбират нор-

малната реч на възрастните по обичайния начин“ (Ferguson 1977). За автора деминутивите са между най-ярките характеристики на опростения регистър Baby talk, но са твърде нетипични: тези езикови единици са по-сложни от простите им съответствия (*simplicia*), но „обикновено не изясняват изказването по какъвто и да било очевиден начин“ (Ferguson 1977). Тяхната функция е „... експресивна, добавяща афект към изказванията“. Интересно е обаче, че Фъргюсън не се задоволява с това, да определи мястото на деминутивите като социолингвистичен маркер в регистъра Baby talk. Подобно на Слобин, Фъргюсън подчертава също така и ролята им в детското езиково развитие: според автора деминутивите са първите морфологични елементи, които детето успява да сегментира, с което се поставя началото на овладяването на деривацията и формообразуването в съответния език.

През 90-те години на миналия и началото на нашия век употребата на деминутивите в речта на възрастните към децата отново привлича вниманието на психолингвистите. Множество изследователи издигат хипотезата, че умалителните съществителни в речта на възрастните към децата спадат към езиковите средства, които *подпомагат* езиковото развитие (вж. напр. Gillis 1997; Kempeetal 2007; 2009; Protassova, Voeikova 2007 и др.).

Цел на това изследване е да провери върху български езиков материал верността на тази хипотеза, като я конкретизира във връзка със структурната специфика на българските деминутиви.

Деминутивната деривация в българския език се осъществява с помощта на множество разнообразни суфикси¹, които водят до промени в производната структура и сегментния състав на дериватите, добавят към простите основи средисловни клъстери и мофологични редувания, превръщат непроизводните *simplicia* в производни. Тези промени дават основание да се предположи, че употребата на деминутиви в речта на възрастните към децата води до модифициране на входните езикови данни по определен начин, което оказва благотворно влияние върху езиковото развитие (особено в ранните стадии) на българските деца, подпомагайки овладяването на различни аспекти на фонологията, морфонологията, морфологията и словообразуването.

С цел да се докаже тази хипотеза, в по-нататъшното изложение деминутивите се съпоставят с техните прости съответствия по отношение на:

- сегментния им състав;
- фонотактичните им характеристики (съставлящите ги клъстери);
- тяхната морфонологична структура;
- словообразователната им структура.

Анализираните български данни отразяват вербалното общуване между четири български деца (Стефан, Вики, Кико и Дора) и лица от близкото им

¹ Деминутивни наставки, употребени в речта на възрастните към децата в ексцерпираните тук данни: -е; -л(е), -к(а) -ичк(а), -ичк(и) pl tant; -к(и), -к(о), -ч(о) и -лъ(о) (с хипокористична семантика); -ец; -ц(е), -ч(е), -енц(е), -(и)нц(е), ченц(е) /-иченц(е), -ленц(е); -иц(а); -чиц(а).

обкръжение. Записите са направени на адуокасети с времетраене по 60 мин. За Кико и Дора е взет под внимание по един възрастов срез (по време на записите Дора е на 2; 2² години, а Кико – на 2; 0). За останалите две деца, чието развитие е проследено в продължение на няколко месеца, са използвани по два възрастови среза: за Стефан на 2;3 и 2;4 години, за Вики 2;3 и 2;5 години.

Деминутивите увеличават броя на африкатите [ц] и [ч] във входните езикови данни.

Сегментният състав на деминутивите е изследван въз основа на реално използваните деминутивни суфикси във вербалната продукция на възрастните по време на разговорите с четирите изследвани деца. Тези данни са обобщени в Таблица 1.

Деминутивни суфикси (заедно с окончанията)	Брой на деминутивните лемии в речта на възрастните по време на общуване с 4-те деца						
	Стефан 2;3	Стефан 2;4	Вики 2;3	Вики 2;5	Кико 2;0	Дора 2;2	Общо
-е	3	1	1	2	1	5	13
-че	4	9		8	11	13	46
-ко	1	2		2	3	1	9
-чо	1	2	1		1	3	8
-це						2	2
-ице					1	2	3
-ка	4	5		2	5	6	22
-ица		1		1		3	5
-ичка	2	7	6	4	6	16	41
-ченце						2	2
-енце	5	3	4	7	4	10	33
-(и)нце					2	2	4
-ленце		1			1	2	4
-льо					1		1
-ички pl tant					1	1	2
-ки pl tant					1	2	3
Общо	20	32	12	26	38	70	198

Таблица 1. Брой лемии с деминутивни суфикси, регистрирани в разговорите на възрастните с изследваните деца

² Според международно приетото означение на възрастта на децата, броят на месеците след цифрата за съответните години се записва след точка и запетая, например 2;2 се чете като 2 години и два месеца.

Данните в таблицата позволяват да се изчисли честотата на отделните сегменти според фреквентността на суфиксите, регистрирани в ексцерпирания материал.

От консонантите, включени в умалителните словообразователни форманти, първо място по фреквентност заема /ч/, която се среща 99 пъти в съществителни, образувани с наставките **-ч(е)**, **-ч(о)** (с хипокористична семантика), **-(ч)ице**, **-ичк(а)**, **-ченц(е)**, **-ичк(и)** pl tant; на второ място е /к/ – тя се среща 74 пъти в деминутиви с наставки **-к(о)** (с хипокористична семантика), **-к(а)**, **-ичк(а)**, **-ичк(и)** pl tant, **-к(и)** pl tant; следва /ц/ – 49 пъти в деминутивни формации със суфиксите **-це**, **-(ч)иц(е)**, **-ченц(е)**, **-инц(е)**, **-ленц(е)**; /н/ – 43 пъти в деминутиви, образувани с формантите **-ченц(е)**, **-енц(е)**, **-(и)иц(е)**, **-ленц(е)**; /л/ – 5 пъти в деминутиви със суфиксите **-ленце** и **-лъ(о)** (с хипокористична семантика).

Данните показват, че африкативите /ч/ и /ц/, които спадат към относително сложните съгласни (предвестници на клъстърите) и за които се очаква да създават трудности при овладяването, са между най-фреквентните консонанти. За сравнение: неумалителните съществителни от изследваната извадка, съдържащи тези африкати, са значително по-малко на брой:

/ч/ се среща при умалителните в 48.42% от всички лексеми срещу 10.93% при простите съществителни;

/ц/ се среща при умалителните в 25.26%, а при простите съществителни – едва в 8.94%.

Следователно, броят на думите, съдържащи африкати, е три до четири пъти по-голям в *deminutiva*, отколкото в *simplicia*.

Деминутивите увеличават броя на интервокалните клъстърни във входните езикови данни.

Таблица 2 илюстрира, първо, съпоставката между деминутивите и простите им корелати във връзка с възможностите за добавяне на клъстър към фонологичната структура на изходната основа (втората и третата колонка) и второ – броя на единиците със или без клъстър при неумалителни съществителни (петата и шестата колонка), продуцирани от възрастните в диалози с 4-те деца.

От таблицата се вижда, че в преобладаващата част от случаите деминутивната деривация е придружена с добавяне на клъстър спрямо изходното съществително: процентът на съществителните, които в резултат на деминутивизация получават клъстър, е най-често над 90% и не спада под 85%. За сравнение – клъстърите в неумалителните съществителни, продуцирани от възрастните в разговорите с изследваните деца, в петте извадки са между 36% и 45% и само в последната са малко над половината (54.63%).

Възрастен в диалог със:	Деминутивите, сравнени с простите си корелати			Simplicia		
	+ доба- вящи кльстър	– доба- вящи кльстър	Общо	+ кльстър	– кльстър	Общо
Стефан 2;3	17	3	20	18	23	41
	85%	15%	100%	43.9%	56.1%	100%
Стефан 2;4	26	2	28	17	29	46
	92.86%	7.14%	100%	36.96%	63.04%	100%
Вики 2;3	11	1	12	7	11	18
	91.67%	8.33%	100%	38.89%	61.11%	100%
Вики 2;5	25	3	28	22	27	49
	89.29%	10.71%	100%	44.9%	55.1%	100%
Кико 2;0	34	1	35	18	22	40
	97.14%	2.86%	100%	45.0%	55.0%	100%
Дора 2;2	65	4	69	59	49	108
	94.2%	5.8%	100%	54.63%	45.37%	100%

Таблица 2. Брой на деминутивите, добавящи клъстър към простата основа, в сравнение с тези, които не добавят клъстър, както и с броя на simplicia със или без клъстър

Ето и няколко примера, илюстриращи добавянето на средисловен клъстър в процеса на деминутивизация: градина – градинка; чичо – чичко; коза – козле; стол – столче; ръка – ръчичка; дете – детенце и т.н.

Деминутивите, образувани със суфиксите *-ленце* и *-ченце*, добавят два интервокални клъстъра към простата основа: стол – столченце; нос – носленце (техният процент не е отразен в таблицата). В резултат на това в речта на възрастните към 4-те изследвани деца съществителни с два или три клъстъра се срещат доста по-често в групата на умалителните, отколкото в тази на simplicia.

Деминутивите увеличават броя на съществителните с морфонологични алтернации във входните езикови данни.

Таблица 3 показва съотношението между случаите с морфонологични редувания при деминутивите и при неумалителните съществителни³ в речта на възрастните към 4-те изследвани деца.

³ При простите съществителни алтернации се срещат в процеса на образуване на множествено число.

Морфонологични алтернации в речта на възрастните в диалози със:											
Стефан 2;3		Стефан 2;4		Вики 2;3		Вики 2;5		Кико 2;0		Дора 2;2	
Дем.	Simpl.	Дем.	Simpl.	Дем.	Simpl.	Дем.	Simpl.	Дем.	Simpl.	Дем.	Simpl.
7	3	7	3	3	0	5	2	8	3	15	6

Таблица 3. Брой на морфонологичните алтернации при деминутивите (Дем.) и *simplicia* (Simpl.), продуцирани от възрастните в разговори с 4-те изследвани деца

Тези резултати ни насочват към функцията на деминутивите да предложат на децата образци на словообразователни модели, придружени с морфонологични редувания – подобни образци очевидно се срещат доста по-рядко при *simplicia* (в процеса на образуване на множествено число). Деминутивите в диалозите на възрастните с 4-те изследвани деца показват следните алтернации: **е : Ø** (*песен – песничка*); **я : е** (*ряпа – репичка*); **й : Ø** (*боя – боичка*); **е : й** (*заек – зайче*); **г : ж** (*книга – книжка*); **к : ч** (*пътка – пътечка*; *човек – човеченце*; *камък – камъче*); **ц : ч** (*лъжица – лъжичка*; *яйце – яйчице*); **л' : л** (*леля – леличка*) и т.н.

При простите съществителни алтернации се отбелязват при добавянето на флексии за множествено число. Ето и няколко примера: **к : ч** (*око – очи*); **к : ц** (*ръка – ръце*; *вълк – вълци*); **е : й** (*заек – зайци*); **е : Ø** (*песен – песни*; *прозорец – прозорци*); **ъ : Ø** (*термометър – термометри*) и т.н.

Както показват примерите, алтернациите, които са резултат от деминутивизация, следват 8 различни модела, докато тези, които придружават образуването на множествено число, са само 5. Тази разлика е за сметка на консонантните редувания – 5 при деминутивизацията и само 2 при плурализацията. Три от моделите се срещат и в двата процеса – както при деминутивната деривация, така и при добавянето на флексията за множествено число: **к : ч**, **е : й** и **е : Ø**.

Деминутивите увеличават броя на производните съществителни във входните езикови данни.

Съпоставката между простите и умалителните съществителни в речта на възрастните към децата показва още една интересна тенденция. Като се изключат деминутивите, в речта на възрастните към децата остават незначителен брой производни съществителни. Таблица 4 онагледява тази тенденция. Тъй като деминутивите са винаги производни, таблицата отразява съотношението между производни и непроизводни форми само при *simplicia*: производните в шестте анализирани извадки са между 17% и 29% (средна стойност 24.5%). Употребата на деминутиви увеличава процента на производните съществителни повече от двойно, до 53.66% спрямо всички ексцерпирани съществителни.

Производни срещу непроизводни <i>simplicia</i> в разговори със:											
Стефан 2;3		Стефан 2;4		Вики 2;3		Вики 2;5		Кико 2;0		Дора 2;2	
Пр.	Непр.	Пр.	Непр.	Пр.	Непр.	Пр.	Непр.	Пр.	Непр.	Пр.	Непр.
9	32	10	36	3	15	12	37	9	31	31	77
21.9 %	78.1 %	21.7 %	78.3 %	16.7 %	83.3 %	24.5 %	75.5 %	22.5 %	77.5 %	28.7 %	71.3 %

Таблица 4. Процентно съотношение между производните (Пр.) и непроизводните (Непр.) *simplicia* в диалозите на възрастните с 4-те изследвани деца

Следователно, към функциите на деминутивите в речта на възрастните към децата трябва да причислим и „въвеждане“ в словообразователната структура на съществителните. Това твърдение е още по-убедително в светлината на факта, че значим дял от производните в групата на *simplicia* се пада на съществителните, образувани с наставки, омонимни на деминутивни формативи: наставка **-ка** (*връзка, гъдулка, дупка, играчка, клечка, котка, лейка, майка, мишка, мозайка, обувка, печка, приказка* и т.н.), наставка **-(и)че** (*момче, момиче*), наставка **-(и)ица** (*възглавница, захарница, болница*), наставка **-ец** (*прозорец*); наставка **-це** (*слънце*). Броят на тези лексеми е 51. Съотнесени спрямо общия брой производни *simplicia* (74), те съставят 68.9%.

Изводи

Анализите и обобщенията на данните потвърдиха функциите на деминутивите в речта на възрастните към български деца да подпомагат овладяването, като повлияват езиковото развитие едновременно на няколко различни езикови равнища. Бе установено, че:

Първо, деминутивите, съдържащи африкативните съгласни /ч/ и /ц/, са три до четири пъти повече, отколкото неумалителните съществителни, съдържащи тези съгласни. Следователно, може да приемем, че между функциите на деминутивите е да стимулират овладяването на трудни за децата сегменти, като увеличават тяхната фреквентност във входните езикови данни.

Второ, в преобладаващата част от случаите деминутивната деривация е придружена с добавяне на средисловен клъстер спрямо изходната основа: процентът на съществителните, които в резултат на деминутивизация получават клъстер, е най-често над 90% и не спада под 85%. За сравнение – неумалителните съществителни с клъстери в състава си, продуцирани от възрастните в разговорите с изследваните деца, са около два до три пъти по-малко. Следователно, може да се

приеме, че една от функциите на деминутивите е да стимулира овладяването на (средисловните) клъстери чрез увеличаване на тяхната фреквентност във входните езикови данни.

Трето, ако се изключат деминутивите, в речта на възрастните към децата остават сравнително малък брой производни съществителни. Употребата на деминутиви увеличава процента на производните съществителни повече от двойно, до 53.66%. Следователно, към функциите на деминутивите в речта на възрастните към децата трябва да причислим и „въвеждане“ в словообразователната структура на съществителните. Това твърдение е още по-убедително в светлината на факта, че значим дял от производните в групата на *simplicia* се пада на съществителните, образувани с наставки, омонимни на деминутивни формативи: **-ка, -(и)че, -(и)ица, -ец и -це**.

Четвърто, според анализирания данни от българската извадка словообразователните модели с морфонологични алтернации при деминутивите са между два и три пъти по-чести, а моделите на консонантни редувания са по-разнообразни, отколкото например при образуването на форми за множествено число. Тези резултати ни насочват към функцията на деминутивите в речта на възрастните към децата да предложат образци на деривация на съществителни, придружени с морфонологични редувания.

Библиография

- Slobin 1973:** Slobin, D. I. Cognitive prerequisites for the development of grammar. – In: C. A. Ferguson, D. I. Slobin (Eds.). *Studies of Child Language Development*. New York, 175–208.
- Ferguson 1977:** Ferguson, C. A. Baby talk as a simplified register. – In: C. Snow, C. A. Ferguson (Eds.). *Talking to children: Language Input and Acquisition*. Cambridge, 1977, 219–236.
- Gillis 1997:** Gillis, S. (1997). The Acquisition of Diminutives in Dutch. – In: W. U. Dressler (ed.). *Studies in the pre- and protomorphology*. Vienna, 1997, Österreichische Akademie der Wissenschaften, pp. 164–179.
- Kempe et al. 2007:** Kempe, V., Brooks, P.J., Gillis, S. Diminutives provide multiple benefits for language acquisition. – In: Savickiene, I., Dressler, W. (Eds.). *The acquisition of diminutives: a cross-linguistic perspective*. Amsterdam, John Benjamins, 2007, 319–349.
- Kempe et al. 2009:** Kempe, V., Ševa, N., Brooks, P.J., Mironova, N., Pershukova, A., Fedorova O. Elicited production of case-marking in Russian and Serbian children: Are diminutive nouns easier to inflect? – *First Language*, 2009; 29, 147–165. Online version: <http://fla.sagepub.com/cgi/content/abstract/29/2/147>
- Protassova, Voeikova 2007:** Protassova, E., Voeikova, M. Diminutives in Russian at the early stages of acquisition. – In: Savickiene, I., Dressler, W. (Eds.). *The acquisition of diminutives: a cross-linguistic perspective*. Amsterdam, John Benjamins, 2007, 43–72.

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

ЗВУКОИЗОБРАЖЕНИЕ – КОМУНИКАТИВНО
ПРИСПОСОБЯВАНЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ИДЕОФОНИ

Мира Ковачева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

SOUND DEPICTION – COMMUNICATIVE ADAPTATION OF THE
BULGARIAN IDEOPHONES

Mira Kovatcheva
University of Sofia St. Kliment Ohridski

Abstract. As a typological category ideophones are phonologically and grammatically marked words that depict sensory imagery. It is common to confuse ideophones with interjections but they have distinct meanings. They may be onomatopoeic but not necessarily – their iconicity may represent sensorimotor simulations, too, such as trajectory or manner of movement. They are typical of spoken language as *depictions* in contrast to *description*, which is the usual mode of linguistic expression. Bulgarian ideophones have their respective cognate verbs. Alternatively, verbs can be clipped to form ideophones. This is an interesting case of adapting lexical material as depictive tools in spontaneous spoken language. The paper discusses a case in which the interaction between the descriptive and depictive mode of communication goes one step further: the verb *цъфвам/цъфна* “to (burst in) flower” seems to have developed the meaning “to appear suddenly” under the influence of an ideophone with the same value.

Key words: ideophones, spoken language, mimesis, semantic change

Идеофоните са необичаен клас от думи от изключителен интерес за теорията на езика, но засега остават в периферията на езиковедските изследвания именно поради своята необичайност, особено в съвременните европейски езици. Специалистите в областта работят с езици, в които идеофоните са широко разпространени – такива като африкански и индиански езици, японски, корейски. Според един от най-ревностните изследвачи на идеофони, те следва да се определят като „маркирани думи, които изобразяват сетивни образи“ (Dingemanse 2011: 23). Първата асоциация обикновено е със звукови сетивни образи като *цоп*, *пляс*, *хрус*, *бам*. Интересното в случая е, че звукоподражателните думи са само частен случай на идеофони. Функцията на последните е по-

добна на демонстрация, на „театрално изпълнение“ – характерен компонент на устната реч (Wierzbicka 1974, Dingemanse 2011: 358). Много често те се съпътстват от жестове и индексират действие, срв. например *хвър, врът, трък*. Нещастливо в японистиката те са известни като миметични знаци. В руски такива думи се описват като „вербоиди“ (Nikitina 2012), напр. *шмыг, хватъ, нырк*. Ето някои български примери за незвукоподражателни идеофони:

(1) вѣнка се чува някой влиза. Олеле, мъжа ми, *хон* под кревата. (Николова)

(2) И оня като му казах това и както вървахме така, имаше една пътечка. *Так* пътечката и *бух* между блоковете, изчезна. (Николова)

(3) три дни и три нощи легаш стайаш сѣ вали// *пуф пуф пуф пуф* (с длани, обърнати към пода, наподобява падането на снега) (Алексова)

(4) Чисто, красиво, извечно, та свято това шопско поле. И *цвѣк* – сградите. (Цончев 2010)

В тези примери идеофоните представят траекторията на движение, макар някои да са омонимични със звукоподражателни идеофони (*бух, пуф, цвѣк*).

Най-важната част от определението на Дингемансе е понятието за изображение като противопоставено на описание (*depiction versus description*). Изображението и описанието са два режима на действие на езика, в общи линии паралелни на интуитивното (сетивното) и когнитивното (рационалното) поведение. Описанието разчита на кода, то е дигитално и разказвателно, а изображението разчита на възприятията, то е аналогово и демонстративно (Dingemanse & Akita 2016). В допълнение може да споменем и разсъжденията на Дурст-Андерсен за недостатъчното осъзнаване в лингвистиката на постулата за арбитрарния, символен характер на думата като езиков знак (Durst-Andersen 2006). Според него, в речта думата далеч няма арбитрарен характер, а се характеризира с висока иконичност и индексност. Символността обаче е това, което прави думите универсално приложими към всеки контекст. По отношение на идеофоните, тяхното присъствие в езика е метафункция. В пример (4) най-ясно проличава ограничението, което налага представата за задължителен синтаксис. Какъв тип изречение е *И цвѣк – сградите*? Въпросът е зададен неправилно, защото (4) е копие на речево изказване, а в речта не може да се говори за изречения. Каква част на изречението е *цвѣк* също е въпрос, лишен от смисъл. Изказването обаче е напълно смислено за носителите на българския език, макар че смисълът е трудно да се изчерпи чрез някакво формално описание. Става ясно защо идеофоните, като най-стария пласт лексика наред с междуметията, са толкова съществени за езиковата теория – те заострят вниманието към разликите между език и реч, между механизмите на организация на комуникацията и целите на комуникацията (форма и функция), между функция и метафункция, между ролята на говорещия и ролята на слушащия, в крайна сметка с тяхна помощ се разкрива многоликото естество на езиковия знак.

Звукоизображението в смисъл на „рисуване със звуци“ (Lautmalerei, Dingemanse 2011:340) има по-широко значение от звукоизображение, разбирано като фонетична мотивираност на думите, „възникнала като подражание съответно на звуков и незвуков образ“ (Колева-Златева 2011: 22); първото е режим на езиково поведение, а второто – механизъм за генериране на значения в етимологията. Важно е да се подчертае, че звукоизображението може да индексира *незвуков* образ.

В настоящото изследване ще се спра на един интересен случай на взаимодействие между език и реч, който може да се окачестви като „приспособяване“ – в термините на Пърсовата семиотика с посредничеството на Дурст-Андерсен един символен знак, лексемата *цѣфтя*, за нуждите на устната комуникация (изображение) придобива иконични и индексни характеристики като идеофон (*цѣф*) и впоследствие се „втвърдява“ отново в символен знак, като създава полисемия в оригиналната лексема със значението ‘появявам се внезапно’. Преди това ще продължа накратко с описание на категорията идеофон (вж. също Kovatcheva 2012a,b, 2014).

Най-често идеофоните се класифицират като вид междуметия, включително и в българското езикознание (Георгиев 1991, Ницолова 2008, Петрова 2016), но функциите им са съвършено различни. Объркването според Амека идва от смесване на категоризация по форма и по функция (Амека 1992) – редица междуметия са омонимични с идеофони, но нямат същото значение. Измежду следните примери само в (7) и (8) *бум* е идеофон:

(5) „Бум!“ изтрещя оръдието.

(6) Кой направи бум? (в бебешкия език ‘падам’)

(7) Бум на земята

(8) Та си играеше с това пистолетче поетът преводач Дилянов. Бум по тоя бум по она. (Шумналиев 2008)

Често звукоподражанието метонимично замества някакво действие, в случая *бум* за ‘падам’ или ‘стрелям’, срв. съответните разширения – за място или посока (Kovatcheva 2012 б). В (5) „театралната демонстрация“ *възпроизвежда* аспект от дадена ситуация и оттук иконичността на знака. В (6) не е налице демонстрация, думата е синтактично интегрирана, тоест тя е символ, омонимичен с междуметие, но с определено индексни свойства. В (7) и (8) демонстрацията *конструира* ситуацията като изображение, индексността на думата излиза на преден план – ситуацията е представена чрез един от нейните аспекти, но не еднозначно, а в съчетание с контекста. Разликите между идеофони и междуметия са свързани също с наличието или отсъствието на номинален признак, с наличието или отсъствието на адресат, с наличие или отсъствие на преднамереност и със синтактичното им поведение (в Георгиев 1991 тези важни наблюдения присъстват, но се отнасят до различни видове междуметия и извън някаква теоретична обосновка).

Една допълнителна разлика между междуметия и идеофони е видът експресивност. Докато в Kovatcheva 2012, 2014 е възприето рутинното причисляване на идеофоните към експресивната лексика, по-обстойно вглеждане в експресивната функция на езика води до известни съмнения. Според Дел Хаймс експресивността произтича и облагодетелства говорещия и е най-тесно свързана с референциалната функция. Ако сравним с определенията за идеофони обаче виждаме, че те облагодетелстват слушащия: „Като изображения идеофоните дават възможност на другите да съпреживеят сетивното възприятие на сцената, която се изобразява“ (Dingemanse 2011: 358, превод МК). В случая, изглежда, става дума за индексно значение, основано на прозодична изтъкнатост, която бележи прехода от семиотичното отношение *описание* към семиотично отношение *изображение* (Dingemanse & Akita 2016: 5).

Всеобщо приетите характеристики на идеофоните са:

- синтактична неинтегрираност;
- фонетична неинтегрираност (напр. необичайни комбинации като *дзрък*)
- прозодична изтъкнатост;
- иконичност;
- индексност;
- семантична холистичност

Българските идеофони отговарят на всички критерии, обобщени от Дингеманзе (op.cit., с. 358):

а) те имат специфична фонетична структура, те са синтактично неинтегрирани и прозодично отделени от обкръжението си;

б) те са изображения, тъй като формата им иконично представя значението;

в) те са индекси на сетивни възприятия и вътрешни състояния и така холистично представят „събития“ (events, ограничени във времето ситуации);

г) те са „театрални“ средства, на разположение на говорещия за създаване на дадена сцена.

Обичайно е идеофоните да имат сродни глаголи, срв. *бухна*, *хопна*, *цвъкна*. По отношение на словообразуването най-подходящ модел, изглежда, е схематичният на ниво дума, за разлика от по-разпространения в българската традиция синтагматичен модел на ниво морфема (Kovatcheva 2014). В представянето на словообразователния процес във вид на морфологична схема няма присъща посока на деривация и не се разчита на деривационна основа (Plag 2003: 187). По този начин този модел по-адекватно описва т. нар. „кръстосана деривация“ (cross-formation, Haspelmath & Sim 2010)¹.

¹ Кръстосаната деривация се отнася до случаи като социалист – социален, относителен – относителност, където не може да се отдели деривационна основа.

Ето, например, как чрез морфологична схема може да се представи връзката между звукоподражателни съществителни и глаголи с идеофон. Освен посоката на деривация, схемата съдържа също фонологична, семантична и граматическа информация:

<X-(ък)>		<X>		<X-вам, X-на, X-кам, X _p >
/кр'асък/	↔	/кр'ас/	↔	/кр'асвам, кр'асна, кр'аскам, крешт'а/
Съществително		ЗИ		Глагол
„проява на X“		„X“		„издавам X“
1		2		3
(ЗИ звукоподражателен идеофон, X (значение) – пронизителен звук, Р – редуване на коренната съгласна)				

Особеност на българските идеофони е, че съществуват две ясно разграничени групи – такива, които могат да образуват глаголи, и такива, които изглеждат отглаголни: *хвърча* > *хвър*, *въртя* > *върт*, *търкам* > *трък*. Последните са достатъчно продуктивни, за да се възприемат като част от парадигмата на глагола („иреалис“ според Ро Хауге 1995, срв. идеята за вербоиди в руския език по-горе). По-често обаче те се представят като транспозиция чрез отсичане (фрагментация). По-вероятно обаче изглежда механизмът на словообразуване да е обратна деривация (Kovatcheva 2014). Обратната деривация почива на аналогия и се определя като „прилагане на правило в по-малко продуктивната посока“. Например, ако има глагол *новинарствам*, отношението му към съществителното *новинар* се дължи на обратна деривация, тъй като продуктивната посока е от глагол към агентивно съществително. В нашия случай, щом предсказуемата посока на деривация е от *бух*, *хоп*, *чук*, *пльос*, *цвък* към *бухна*, *хопна*, *чукам*, *пльосна*, *цвъкна*, обратна деривация е образуването на идеофони от глаголи, напр. *скъс* < *скъсам/скъсвам*, *примък* < *примъкна/примъквам*, *обув* < *обувам*². От семиотична гледна точка, символното значение на глагола се впряга за целите на изобразяването и по аналогия с първичните идеофони придобива иконичност и индексност. От теоретична гледна точка това е особен случай на четиричленния модел на аналогия *a : b = c : d* (Kovatcheva 2014:), а именно:

идеофон > глагол = глагол > идеофон

Образуването на идеофон от глагол за нуждите на комуникацията може да се причисли към т. нар. *деиктични* словообразувания (Downing 1977) и да свържем това полезно понятие с идеята на Дурст-Андерсен, че в речта езиковите знакове са мотивирани иконично и индексно. Разбира се, отглаголните идеофони запазват арбитрарното си символно значение, на

² По-подробно за нетипичния механизъм на словообразуване на „отглаголни“ идеофони вж. Kovatcheva 2014, където се дискутира и дали видът на глагола има роля.

което са индекс, а придобиват и иконична стойност в зависимост от сцената, която описват. Така всъщност се получават няколко идеофона от един и същи глагол, например *примък*, *примъъък* и *примък-примък*, всеки със специфична миметична схема (вж. по-долу). Преминаването от изображение към описание (граматическа интегрираност) е свързано с намаляване на експресивността (Dingemanse & Akita 2016), но обратното словообразуване не е било предмет на изследване. Вместо да говорим за „междуметизация“ на българския език (Петрова 2016), по-логично е да приемем, че вторичната устна реч в медиите изкарва наяве най-древните иконични и индексни средства за комуникация, които никога не са отмирали.

Анализът на „отглаголните“ идеофони в български показва, че ако те не пресъздават слухови или визуални сетивни възприятия, те най-често са индекси за миметични схеми. Миметичните схеми са иконична холистична репрезентация на някакво действие (Zlatev 2005: 317). Те са неезикови, но вероятно са почвата, върху която се развиват глаголните значения в онтогенезата (ibid., с. 326-7). По-известният термин е образна схема (image schema). Разликата между миметични и образни схеми е, че последните не са холистични, а композиционни и включват езиково знание за глаголните значения, тоест те са специфични за отделните езици. Идеофоните често се съпровождат от жестове, очертаващи траектория или начин на действие. При анализа на незвукотрагични и отглаголни идеофони в български се очерта преобладаващо значение, което с помощта на една от най-известните образни схеми, може да се опише като източник – път – цел. Например, *хоп* изобразява движение във вертикална посока, *бух* – движение напред и надолу и т.н. Всеки естествен носител на българския език знае каква миметическа схема да следва, ако трябва да съпроводи с жест изказвания като *на!* (подаване), *на-на!* (пляскане), *гуш!* (по-подробно в Kovatcheva 2012b). Образните схеми според когнитивната лингвистика са обобщени образци, представящи езиковото знание (Zlatev 2005: 334). Според Златев обаче постулирането на миметичните схеми като доезикови и неразчленени (аналогови) има предимството, че изтъква начините, по които изначално въплътеният човешки опит намира своя схематична репрезентация в езика (ibid., с. 336).

За настоящото изследване е по-интересна друга образна схема, която представя още по-абстрактна схема на движение – внезапно действие. Поне два идеофона имат това значение – *прък!* и *лъс!* Във втория случай даже не става дума за действие, а за зрително възприятие, срв. ако някаква гледка внезапно се разкрие пред нас: *лъс!* Глаголът *лъсна* се използва метафорично като ‘става изведнъж явен’:

(9) При тези думи невежеството му лъсна пред всички.

Образуването на отглаголни идеофони в българския език е продуктивно и говори за популярността на изобразяването в комуникацията. Развиването на нови значения на съществуващи глаголни лексеми може да е още едно про-

явление на този факт. В този ред на мисли беше интересно да се провери хипотезата за идеофонен произход на разговорното значение на *цѣфна/цѣфвам* като ‘появявам се внезапно’. Има някои неочевидни подробности по отношение на тези глаголи, например защо първичният несвършен глагол *цѣфтя* не се употребява с горното разговорно значение. Друг въпрос, на който не намерих отговор в обичайните източници, е за променения правопис с беззвучна съгласна – у Стефан Младенов все още формата е *цѣвтя* (срв. родството с *цвете*). Докато обеззвучаване пред беззвучна съгласна е естествена промяна, то в свършения вид *цѣфна* няма такова условие. Ако обаче се докаже, че като идеофон фрагментът *цѣф!* се среща в спонтанна реч, неизменно крайната позиция на съгласния звук без проблем би обяснила обеззвучаването. Търсене в интернет (вторична устна реч) предостави примери за изобразяване на оригиналното значение ‘развивам цвят’ с идеофона *цѣф*, а и още по-често – на интересуващото ни значение ‘внезапна поява’:

(10) *Цѣф!* Още една милионерка! Искра Михайлова стана първият български евродепутат шеф на комисия в ЕП (8.7.14 mediapool)

(11) всека сутрин на първа страница Рада Дълбоката *цѣф!* и те ти на! нов гаф (16.5.16 novini.bg)

(12) С течение на времето вискозитета и пада, влошават се и други показатели и просто *цѣф* в някой готин сервиз. (10.5.13 volvoclub-bg)

Звуковата структура на фрагмента подпомага използването му като идеофон: африката – гласна – фрикатив пасва идеално като иконичен знак на образната схема източник – път – цел, може да се удължава и редупликира и даже може да се използва звукоподражателно. В следния пример *цѣф* може да има по-схематична интерпретация като ‘внезапна промяна на състоянието’, но може и да е звукоподражание:

(13) Или пробвай с друг бушон. Може да изглежда здрав но всъщност... *цѣф*. (5.5.12 vwclub.bg)

Звукоподражателно значение може да очакваме по отношение на спукана гума или друго шумно разкъсване. Метонимично от звука на разцепване, разтваряне, разкъсване може да се изведе значението за ефекта от такова разкъсване, тоест внезапна поява на това, което е зад разкъсаното. Срв. двете части на подобно изказване: *обувката ми цѣфна (цѣф!) и пръстът ми цѣфна отътре*. Подобно семантично развитие от звукоподражание към кратко внезапно действие се наблюдава в употребата на *пук* като идеофон за разтваряне, оттам и в режим на описание в сходни глаголи: *пънката се разпука, зората пукна*.

С други думи, изглежда твърде вероятно евентуална честотност на звукоизобразителния начин на изразяване не само да е мотивирала развиване на ново значение на глагола *цѣфна*, но и да обясни обеззвучаването на изконната съгласна.

В заключение, към безспорния факт за голямата древност на звукоизображението като материал за словообразуване (за български срв. Колева-Златева 2011) можем да добавим и следния извод: използването на звукоизображение в българската спонтанна реч е продуктивна комуникативна стратегия, която е участвала и продължава да участва в развиване на глаголна полисемия. Най-често новите значения почиват на миметическа схема за траектория, която в режим на описание (като системен елемент) е обобщена като образна схема за моментно действие.³ Междуметията нямат такава роля. Вероятно това се дължи на факта, че идеофоните изобразяват сцени (оттук възможността за включване на актанти, макар и неинтегрирани синтактично). Комуникативното приспособяване на глаголни лексеми има общотеоретично значение и заслужава повече внимание.

Библиография

- Георгиев 1991:** Георгиев, Ст. *Българска морфология*. Велико Търново, Абагар, 1991.
- Колева-Златева 2011:** Колева-Златева, Ж., *Теоретични ракурси в етимологията*. Велико Търново: Фабер, 2011.
- Ницолова 2008:** Ницолова, Р. *Българска граматика*. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Петрова 2016:** Петрова, Кр. *Сопоставително изследование междуметий в руском и българском языках*. София: Международно дружество по социолингвистика, 2016.
- Ро Хауге 1995:** Ро Хауге, Х. Към класификацията на тъй нар. глаголни междуметия в българския език. – В: *Проблеми на социолингвистиката* 4, 1995: 9-12.
- Ameka 1992:** Ameka, F. K. Interjections: the universal yet neglected part of speech. – In: *Journal of pragmatics*, 18(1-2), 1992: 101-118.
- Dingemanse 2011:** Dingemanse, M. *The Meaning and Use of Ideophones in Siwu*. PhD dissertation, Max-Planck Institute for Psycholinguistics Series. [www.id-eophone.org, публикувано 2011, ползвано 12.01. 2012].
- Dingemanse & Akita 2016:** Dingemanse, M., K. Akita. An inverse relation between expressiveness and grammatical integration: On the morphosyntactic typology of ideophones, with special reference to Japanese. – In: *J. Linguistics* (2016), 1–32.
- Downing 1977:** Downing, P. On the creation and use of English compound nouns. – In: *Language* 53/4, 810-842.

³ В български аспектуалното значение МОМЕНТНО ДЕЙСТВИЕ (bounded action), като обобщение на различни образни схеми, намира израз в разговорния стил чрез различни лексикални облици: *да ударя/буфна/жулна една ракия, да прасна една боя*.

- Durst-Andersen 2008:** Durst-Andersen, P. Linguistics as Semiotics. Saussure and Bühler Revisited. – In: *Signs* vol. 2, 2008: 1-29.
- Haspelmath&Sim 2010:** Haspelmath, M., A. D. Sims. *Understanding morphology*. London, Hodder Education, 2010.
- Hymes 1962:** Hymes, D. H. The Ethnography of speaking. – In: T. Gladwin and W. C. Sturtevant, eds., *Anthropology and Human Behavior*. Washington, Anthropological Society of Washington, 1962: 13-53.
- Kovatcheva 2012 a:** Kovatcheva, M. *Spontaneous spoken language and linguistic theory*. Sofia: Sofia University Press, 2012.
- Kovatcheva 2012 b:** Kovatcheva, M. Mimesis and spontaneous spoken language. – В: *Годишник на Софийския университет*, Факултет Класически и нови филологии, том 105, 2012.
- Kovatcheva 2014:** Kovatcheva, M. An unrecognized class of words in Bulgarian and their word formation. – In: *Rivista di Linguistica* 26.2 (2014), 183-208.
- Nikitina 2012:** Nikitina, T. Russian verboids: A case study in expressive vocabulary. – In: *Linguistics* 50(2), 2012.
- Plag 2003:** Plag, I. *Word-formation in English*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Wierzbicka 1974:** Wierzbicka, A. The Semantics of Direct and Indirect Discourse. – In: *Papers in Linguistics* 7 (1974), pp. 276-307.
- Zlatev 2005:** Zlatev, J. What's in a schema? Bodily mimesis and the grounding of language. – In: *From perception to meaning: Image schemas in cognitive linguistics*, B. Hampe (ed.). Berlin: Mouton de Gruyter, 2005.

Ексерпирани източници

- Алексова:** folk.uio.no/kjetilrh/bulg/Aleksova
- Николова:** folk.uio.no/kjetilrh/bulg/Nikolova
- Цончев 2010:** Цончев, Д. *Красивата версия*. Пловдив: Жанет 45, 2010
- Шумналиев 2008:** Шумналиев, Д. *Соцроман*. София: Труд, 2007.

**Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“**

**ЗА СИНТАКТИЧНИТЕ
ВРЪЗКИ В БЪЛГАРСКОТО ИЗРЕЧЕНИЕ**

**Петя Осенова
Софийски университет „Св. Кл. Охридски“**

ON THE SYNTACTIC RELATIONS IN BULGARIAN

**Petya Osenova
University of Sofia St. Kliment Ohridski**

Abstract. The paper focuses on the traditional understanding of the syntactic relations that are relevant for Bulgarian. These are: agreement, government, prepositional linking and apposition. Although in the Bulgarian linguistic literature there exist some similar observations, they are not quite consistently discussed. This survey suggests a structured typology of the syntactic relations. It shows more systematically that the surface syntactic relation might differ from the underlying one and that there is a possibility of accommodating two syntactic relations among two lexical elements that make a constituent.

Key words: syntactic relations, Bulgarian, agreement, government, prepositional linking and apposition

Въведение

В българския език е прието, че има четири типа подчинително синтактично свързване в простото изречение: съгласуване, предложно свързване, прилагане и управление. Всъщност, добре е да се подчертае, че тези връзки са по-скоро морфо-синтактични¹, отколкото чисто синтактични.

Съгласуването е връзка, при която един контролиращ и един контролиран елемент споделят някои общи граматически характеристики². Напр.: род и число между прилагателното и съществителното име в именните фрази

¹ Вж. в Лазарова (2001), където авторката дискутира съгласуването като морфологична процедура за синтактична идентификация: „Морфо-синтактична процедура за диференциране на определенията е съгласуването“ (с. 5).

² В Опорната фразова граматика е възприето схващането, че съгласуването е процес, при който два елемента споделят еднакви граматически характеристики, без да се работи с понятията контролиращ и контролиран елемент (вж. в Осенова (2009: 37)).

(висок стол, добра жена); род, лице и число между подлога и сказуемото в изречението (*Тя е дошла.*). Предложното свързване отнася пълнозначна дума с име, местоимение или наречие. Напр.: *излизам от стаята; алчен за злато; говоря за тях; предавам на живо.* Прилагането е връзка, при която думите не си влияят граматически една на друга, защото обикновено едната е неизменяема и не налага рестрикции на другата. Напр.: *вървя/вървяха/вървели бързо; река Вит/Марица; злато жена/жени.* При управлението една дума налага на друга дума определени граматически характеристики чрез субкатегоризация, т.е. като я избира, я управлява. Типичните думи, които управляват, са глаголите и предлозите. Напр.: *виждам я[книгата]; през него [прозореча].*

В този доклад представям основните виждания за съдържанието и поведението на четирите синтактични връзки в българската лингвистична литература и описвам случаите на взаимодействие на тези връзки, както и областите на тяхното действие. Много често на повърхността е видима една от връзките, но в дълбочина всъщност присъства друга или между две съставки на конституента се съвместяват две връзки при различни условия.

Структурата на статията е следната: В част 2 представям основните виждания в българската граматическа литература за същността и поведението на четирите синтактични връзки. Част 3 предлага ново преосмисляне на типологията на синтактичните връзки и дискутира начините на взаимодействие между тях. Част 4 представя заключенията.

2. Преглед на мненията за синтактичните връзки в българската лингвистична литература

Тази част от статията няма претенции за изчерпателен преглед на мненията в българската лингвистична литература по въпросите за същността и взаимодействието на синтактичните връзки, а само да покаже основни тенденции и идеи.

Попов (1998) представя синтактичните връзки в частта за изразяване на подчинителна връзка. Дефинират се три типа свързвания – свързване чрез съгласуване и управление; свързване чрез прилагане и свързване чрез предлог (с. 54). Интересен е фактът, че съгласуването и управлението се слагат в един общ тип свързване, макар че после им се задават различни дефиниции. Съгласуването е дефинирано като „вид синтактично свързване на съставките в словосъчетанието, при което зависимата дума се приспособява по форма към рода, числото или лицето на основната дума” (с. 54). Тук типичните примери са между прилагателно име и съществително име в именната фраза и между подлог и сказуемо. Управлението е представено като „вид синтактично свързване между двете съставки на съчетанието, при което зависимата дума приема съответната падежна форма в зависимост от лексико-граматическото значение на основата” (с. 55). Важно е да се отбележи, че управлението се разглежда като релевантна връзка само когато след глагола има местоимение в падежна форма (*казвам ТИ; съоб-*

щава НИИ и др.). Прилагането е „вид синтактично свързване между двете съставки на словосъчетанието, при което зависимата дума се свързва по местоположение и по смисъл с основната, без да зависи от нея по форма и без помощта на служебни думи“ (с. 55). Тук отново е важно да се отбележи, че връзката между сказуемото и прякото допълнение се разглежда като прилагане (*осветляваха пътя*). Предложна връзка има тогава, когато „зависимата съставка се свързва с главната съставка на словосъчетанието с помощта на предлог“ (с. 56).

Пашов (2005: 272-276) нарича връзката между глагол и съществително име „прилагане вместо управление“, което показва условността на разделието на двете връзки според наличието или не на косвен падеж при съставката, която има ролята на пряко допълнение. Говорейки и за „прилагане вместо управление“, авторът ни насочва към извода, че това е най-малко информативната връзка за отношението между елементите на конституента. Той разглежда предложното свързване като вид управление и даже въвежда идеята за ‘двойно управление’, при което елементът преди предлога управлява самия предлог, а предлогът, от своя страна, управлява елемента, който идва след него. Напр. във фразата *говоря на студентите* глаголът *говоря* управлява предлога *на*, а предлогът *на* управлява съществителното *студентите*.

Четири типа синтактични връзки се разглеждат и в Брезински (2000: 31-36) с оглед на граматическата оформеност на българското изречение. Връзката управление авторът свързва с по-общото понятие рекция на глагола, от което всъщност предложното свързване също е част. Прави впечатление, че Брезински не само включва предложното свързване към явлението рекция, но и смята, че фрази от типа на *пиша писмо* представят връзката управление, а не прилагане. Затова връзката прилагане той отнася само към безпредложното свързване на две имена (*поет-символист*), като изобщо не споменава свързването между глагол и наречие например. От друга страна, в предложното свързване като самостоятелна връзка Брезински включва всички отношения между съставките на дадена фраза, които се изразяват чрез предлог (име с име като несъгласувано определение, глагол с име като непряко допълнение и т.н.).

Бъркалова (1997: 46-47) дава примери за видовете синтактични връзки, в които е видно, че връзката между глагол и местоимение в падеж се смята за управление (*обичам те*), а връзката между глагол и съществително се смята за прилагане (*чета книга*)³. Т.е. решението за типа връзка се взема на базата на формалното граматическо изразяване – ако има дума в падеж,

³ Подобно е виждането в Лазарова (2001), където авторката контрастира две фрази в рамките на връзката прилагане: отварям прозорец (пряко допълнение) и заминавам доброволец (сказуемно определение).

връзката е управление, а ако няма – прилагане. Авторката отбелязва с право, че във „формален смисъл апозитивното свързване е непроницаемо” (с. 47). Примерът е с фразите *чаша кафе* и *хотел „Марица”*. Този извод е в синхрон и с моята идея, че зад формалната връзка всъщност се крият реалните синтактични отношения.

Пенчев (1984) разглежда четирите синтактични връзки с повече насоченост към тяхната взаимосвързаност. Вероятно неговото виждане, че управлението е връзка само между глагол и местоимение в падеж, възприема по-късно Бъркалова (1997). Близостта между връзките предложно свързване и управление се отбелязва в Пенчев (1984: 14)⁴ и в Пашов (2005: 276)⁵. По-горе беше отбелязано, че подобна позиция предлага и Брезински. Също така, от типологична гледна точка Пенчев смята, че съгласуването може да се изравни с прилагането (Пенчев 1984: 17).

Пенчев (1984: 16) различава силно (*виждам Иван*; **виждам към Иван*) и слабо прилагане в по-общ смисъл. При силното прилагане фразата не може да се изрази синонимно с предложна връзка, докато при слабото прилагане това е възможно. Ето мои примери със слабо прилагане, където (1а) и (1б) са синонимни, както и (2а) и (2б):

(1а) поглеждам Иван (*управление*)

(1б) поглеждам към Иван (*предложно свързване*)

(2а) идвам сутринта (*прилагане*)

(2б) идвам на сутринта (*предложно свързване*)

Следователно, Пенчев (1984) използва предложните фрази като тест за слаба връзка, но тези фрази също не са хомогенни. Ето предишните примери, но вече заместени с местоименни думи:

(1а) поглеждам Иван (*НЕГО*)

(1б) поглеждам към Иван (*към НЕГО*)

(2а) идвам сутринта (*ТОГАВА*)

(2б) идвам на сутринта (*ТОГАВА*)

В пример (1б) предлогът може да се разгледа като част от управлението, защото условно въвежда падеж и губи своята семантика. В примери (2а) и (2б) думата *сутринта* и предложната фраза *на сутринта* могат да се раз-

⁴ Предложното свързване до голяма степен съответства на управлението, защото предлозите, които имат повече значения от падежните форми, могат да изразяват и падежните отношения. Затова разликата между управлението и предложното свързване е формална.

⁵ Предложното свързване като подчинителна връзка в словосъчетанието и в изречението е разновидност на управлението. Главната дума на подчинителното словосъчетание изисква подчинената ѝ дума да бъде въведена с помощта на предлог.

гледат като част от прилагането, защото въвеждат своя собствена семантика. Следователно се оказва, че предложното свързване може да бъде маркер както за връзката управление, така и за връзката прилагане.

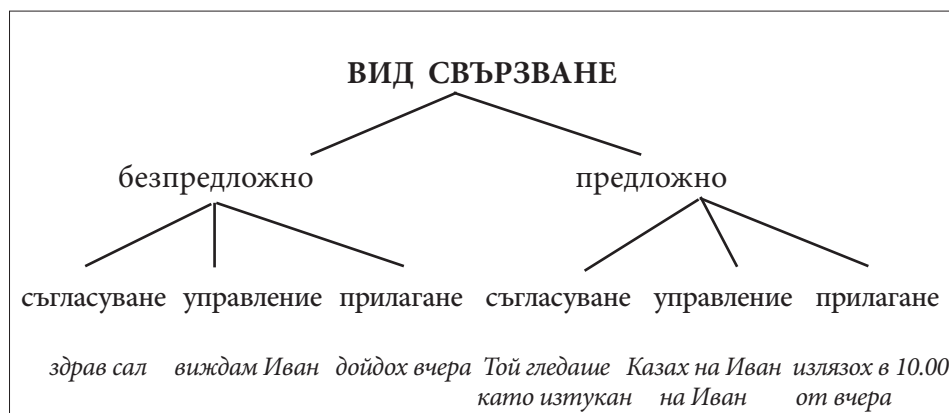
3. Анализ на (морфо)синтактичните връзки

Това, което липсва в посочените в предходната част представяния на синтактичните връзки, е в следните посоки: а) опит за явна йерархизация на връзките на основата на взаимодействието им; б) разглеждане на отношението между повърхнинно (формално) и дълбинно (семантично) представяне.

Според мен прилагането е връзката, която изравнява (неутрализира) всички граматически маркери и следователно се реализира там, където няма данни за реализация на другите видове връзки. В това отношение подкрепям наблюденията на Пенчев (1984). Освен това смятам, че управлението трябва да се разглежда с по-голям обхват, а именно и в случаите на казуемо с именна група, където именната група е пряко допълнение (*чета книга*). Друг е въпросът, че това управление може да е явно – когато има местоимение в косвен падеж (*чета я*) или скрито – когато на повърхността има съществително, но чрез процедура на заместване се открива реалното отношение (*чета книга* = *чета я*).

Предложното и безпредложното свързване са само формален показател, зад който се манифестират останалите видове свързвания.

Затова предлагам следната йерархизация на синтактичните връзки, показана графично на Фиг. 1:

Фиг. 1. Йерархия на синтактичните връзки

Видът свързване може да се раздели по формален показател на безпредложно и предложно. По-надолу и двата типа връзки изразяват останалите връзки – съгласуване, управление и прилагане. Разбира се, има

разлика в честотата на изразяване на всяка от връзките чрез предлог или без предлог.

Така безпредложното съгласуване е типично в именните фрази и в отношението между подлога и сказуемото (*здрав сал; Тя кихна*); безпредложното управление е типично за преходните глаголи (*виждам Иван = виждам го*) и за глаголите с дативен обект (*казах му*), а безпредложното прилагане е типично за наречията-обстоятелства (*дойдох вчера*).

Предложното съгласуване е типично за част от малките изречения (*Той гледаше като изтукан*). Предложното управление е типично за непреките допълнения (*казах на Иван*) и за връзката между предлога и името, което следва (*на Иван*). Предложното прилагане е типично за предложни фрази, които не се управляват от глагола, а са негови адюнкти (*излязох в 10.00 ч.*), и за връзката между предлог и наречие (*от вчера*).

Разбира се, в рамките на посочената йерархия немаркираната граматически връзка е прилагането, докато съгласуването и управлението са граматически маркирани отношения.

Оказва се, че връзките могат да се комбинират по различни критерии. Това са следните комбинации: съгласуване и управление; предложно свързване и управление; предложно свързване и прилагане; прилагане и управление; прилагане и съгласуване.

Нека започнем със съгласуване и управление. Подлогът се съгласува със сказуемото, но в същото време сказуемото управлява подлога и изисква той да бъде в номинатив. Напр. валентната рамка на глагола *виждам* е следната:

виждам(x[Nom], y[Acc])

Нотацията показва, че глаголят изисква подлог в именителен падеж (x) и пряко допълнение във винителен падеж (y). Напр. *Катя (=тя) разглежда новата книга (=нея)*. Затова между подлога и сказуемото реално съществуват две свързвания: от подлога към сказуемото – съгласуване, което не позволява да се конструират неграматични изречения като **Тя са дошли*, и от сказуемото към подлога като външен аргумент – управление, което не позволява да се конструират неграматични изречения като **Нея е дошла*.

Друг пример при съгласуването и управлението са именните фрази от типа числително име или наречие за количество + съществително: *два стола; трима студенти; пет жени; няколко етажа*. При едната от възможностите за анализ думите се съгласуват по число (срв. **един стола; *два стол; *една къщи*). Тогава опора се явява съществителното име, което е елементът контролер. Съществува обаче и друга възможност за анализ, при която числителното име или наречието за количество управлява съществителното, защото му налага определени граматически характеристики (**пет стол, *една къщи; *петима чина*). Тогава опора е самото числително име или наречието за количество. В българската лингвистична традиция е въз-

прието да има връзка съгласуване при числата едно и две, а не управление. При останалите числителни се говори за прилагане.

При предложното свързване винаги има връзка управление или връзка прилагане. Първата излиза наяве, защото по правило предлогът изисква име в косвен падеж (явно или скрито): *качвам се на покрива* → *качвам се на него*. Близостта между тези две връзки се отбелязва също от Пашов (2005: 276) и Пенчев (1984: 14). Втората излиза наяве, защото след предлог може да се използва и неизменяема дума – наречие: *хляб от вчера, работя до късно, бизнес на черно*.

И управлението, и прилагането чрез предлог са локални (непосредствени) връзки. Съгласуването чрез предлог се проявява само в нелокални (предикативни) синтактични контексти: *Тя се смееше като луда*. Съгласуването е между подлога *тя* и сказуемното определение *луда*, въведено с предлога *като*.

Зад връзката прилагане като немаркирана граматически е възможно да се ‘крият’ връзките управление или съгласуване. При именните фрази от типа NN, където първото съществително означава количество – *чаша вода* и *литър мляко*, връзката на повърхността е прилагане, но в действителност е управление. Това се доказва с редица лингвистични тестове (вж. повече по въпроса в Осенова (2009)). Прилагането може да маскира и връзката съгласуване. Например при апозитивните именни фрази от типа NN с роднински названия – *дядо Иван* и *леля Жана* – всъщност има съгласуване по биологичен пол, а оттам – и по граматичен род. Така в рамките на един и същ тип словосъчетание могат да се кодират различно количество синтактични връзки.

4. Заключение

В статията е предложена типология на синтактичните връзки. Разгледано е и взаимодействието между тях. При йерархизацията на преден план излиза видът свързване, който отчита наличието или липсата на предлог. Всички останали връзки се изразяват предложно или безпредложно и могат да се комбинират помежду си при нужда (както е случаят с отношението между сказуемо и подлог). Отделно от това, връзката прилагане като граматически немаркирана може да маскира на повърхността останалите две връзки – съгласуване и управление, но чрез лингвистични тестове да се открие реалното, дълбинно отношение между елементите.

Според мен трябва да се дава превес на дълбинната, същинската синтактична връзка, а не на тази, която се явява на повърхността. До нея обаче се стига само с помощта на допълнителни тестове. Затова и смятам, че управлението като връзка е релевантно и за случаите, в които сказуемото взима като пряко допълнение име, а не местоимение в падеж. Освен субституцията, друг тест може да бъде случаят с префигираните глаголи, които изискват членуване на името като пряко допълнение, т.е. субкатегоризират името в определена форма: *изпих виното* и **изпих вино*.

В рамките на една и съща синтактична група е възможно: да се реализират различни връзки (при типа NN – съгласуване и управление); едновременно да се реализират две връзки (при NP VP – съгласуване (ако NP е подлог) и управление (ако NP е пряко допълнение)); да се реализират едновременно две връзки, но едната да варира (при PP освен предложна връзка има и връзка управление (*без книга = без нея*) или връзка прилагане (*от вчера*)). Има и случаи, в които предложната фраза ‘маскира’ 2 връзки: *качвам се на покрива (там)* и *качвам се на покрива (него)*. Те изразяват многозначност на ситуацията, свързана с определянето на конституента като обстоятелство (адюнкт) или непряко допълнение (комплемент).

Библиография

- Брезински 2000:** Брезински, Ст. *Български синтаксис*. София: УИ „Св. Кл. Охридски“.
- Бъркалова 1997:** Бъркалова, П. *Българският синтаксис – познат и непознат*. Пловдив: Пловдивско университетско издателство.
- Лазарова 2001:** Лазарова, М. Морфологични процедури за синтактична идентификация. – В: *Съвременни лингвистични теории. Помагало по синтаксис*. Пловдив: Пловдивско университетско издателство.
- Осенова 2009:** Осенова, П. *Именните фрази в българския език*. София: Изд. ЕТО.
- Пашов 2005:** Пашов, П. *Българска граматика*. София: Хермес.
- Пенчев 1984:** Пенчев, Й. *Строеж на българското изречение*. София: Наука и изкуство.
- Попов 1998:** Попов, К. *Синтаксис на българския книжовен език*. Велико Търново.

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

ЛЕКСИКАЛНИ, ГРАМАТИЧНИ
И СИНТАКТИЧНИ СРЕДСТВА ЗА ИЗРАЗЯВАНЕ
НА ПРЕДПОЛОЖЕНИЕ В БЪЛГАРСКИЯ
ЕЗИК

Екатерина Търпоманова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

LEXICAL, GRAMMATICAL AND SYNTACTIC
MEANS FOR EXPRESSING PRESUMPTION IN BULGARIAN

Ekaterina Tarpomanova
University of Sofia St. Kliment Ohridski

Abstract. The paper discusses three means of expressing presumption in Bulgarian: lexical (words whose lexical semantics expresses presumption), grammatical (verbal forms of the so-called *presumptive*), and syntactic (constructions with a presumptive meaning). Bulgarian is one of the few Indo-European languages with a (partial) grammaticalisation of presumptive forms, but they remain peripheral for the language system. This fact can be explained with the domination of the lexical means, which have less usage restrictions.

Key words: presumption, presumptive, language levels

Въведение. Презумптивността като понятийна езикова категория, чрез която се изразява предположение, е добре засвидетелствана в индоевропейските езици, като в голяма част от тях тя се изразява чрез транспозиция на бъдещи времена или на условно наклонение (обикновено възникнало въз основа на бъдещи времена), чрез комбинация от модален глагол с определено глаголно време и чрез лексеми със значение за предположение. За някои езици от индоевропейското семейство се водят дискусии за статута на предположителните глаголни форми. За хинди например Александър Сигорски (Sigorskiy 2010) определя два подхода: според първия формите с презумптивно значение са бъдещи времена от изявителното наклонение, а според втория те формират самостоятелно наклонение презумптив.

В езиците от балканския езиков съюз (български, гръцки, румънски и албански) се очертава ясна тенденция към граматикализирано изразяване на предположение чрез т.нар. презумптив – глаголни форми, които се развиват от бъдещите времена. Четирите езика обаче се различават по степен-

та на граматикализация на тези форми. Единствено за румънски се смята, че презумптивът е граматикализирана модална категория, която се отнася към наклоненията на глагола. В румънски се наблюдава парадигматизация и фиксация на презумптивните форми, като възникват няколко паралелни парадигми с предположително значение: с произход от бъдеще време, от кондиционал, от конюнктив, а според някои изследователи – и от инфинитив. Парадигмите не се припокриват напълно по своята функционалност и семантика, което дава основание да се говори за презумптив в тесен смисъл (от бъдеще време) и в широк смисъл, обхващащ всички парадигми. Презумптивните форми в румънски в определен контекст могат да имат евиденциални значения. В български и гръцки граматикализацията се изразява в частична парадигматизация, като важна особеност е, че някои от формите са уникални, т.е. изразяват само презумптивно значение и не съвпадат с други глаголни форми. В албански също се формира частична темпорална парадигма на презумптива, но без уникални форми.

Българският език е част от общия процес на граматикализация на презумптива в балканските езици, но интересен феномен е, че след възникването на презумптивните форми те остават в периферията на глаголната система. Затова въпросът за конкурентните средства за изразяване на предположение, тяхната честота на употреба, граматичните и контекстуалните ограничения при използването им и тяхната стилистична маркираност е важна част от тази проблематика. Българският разполага с три типа средства за изразяване на предположение:

- лексикални – думи, чиято лексикална семантика изразява предположение;
- граматични – глаголните форми на т.нар. презумптив;
- синтактични – конструкции с предположително значение.

Семантика на предположението. Предположителните изказвания се отнасят към вероятностните съждения, чрез които се измерва вероятността дадено събитие да се случи. Вероятността се изразява количествено със стойности между 0 и 1. Декле и Генчева разглеждат презумптивните изказвания с модалния глагол *devoir* ‘трябва’ и с *ще да* в български като резултат от абдуктивно разсъждение, което води до правдоподобна хипотеза (при определен тип изказвания разсъждението може да е дедуктивно). Дедукцията извлича заключение въз основа на две предпоставки: условната пропозиция $p \Rightarrow q$, която изразява закон или генерално правило, и предпоставката p , която я предшества. Дедуктивното разсъждение приема необходимостта на заключението q , ако сме приели, че p е вярно и $p \Rightarrow q$ изразява генерално правило. За разлика от дедукцията, абдукцията не води към характер на необходимост от това, което е установено чрез разсъждението, а наблюдаваните факти водят към правдоподобност на хипотезата. Двата типа разсъждение могат да бъдат съпоставени чрез следните схеми:

дедукция	абдукция
вярно (p)	вярно (q)
вярно ($p \Rightarrow q$)	вярно ($p \Rightarrow q$)
-----	-----
вярно (q)	правдоподобно (p)

Авторите цитират пример на Дандал (Dendale 1994), като го интерпретират като типично абдуктивно разсъждение:

Caroline a mauvaise mine. ‘Каролин изглежда зле.’

Elle doit être malade. ‘Трябва да е болна.’

Констатацията, че Каролин изглежда зле (пропозиция q), е емпирична. Знанието, че ако някой е болен, то той изглежда зле ($p \Rightarrow q$), е генерално правило, придобито чрез индукция въз основа на множество наблюдавани случаи. Говорещият възприема като правдоподобна хипотезата, че Каролин е болна, макар че съществуват и други закони, напр. ако някой не спи, то той изглежда зле; ако някой е в траур, то той изглежда зле и т.н. В дадената ситуация обаче говорещият приема като най-правдоподобна хипотезата, че е болна (Declès & Guentchéva 2001).

Герджиков изтъква разграничението между модалните съждения за възможност и за вероятност, като отнася българските форми с *ще да* към типичните вероятностни съждения. Според него презумптивните форми се отнасят към модалността на истинността, чрез която говорещият показва своята степен на увереност в истинността на изказването. Граматическите форми за презумптив според Герджиков не се отнасят към наклоненията, тъй като не оценяват пряко отношението между действието и действителността (Герджиков 1984/2003: 129-130).

Лексикални средства. Изразяването на предположение намира същинска лексикализация чрез глагола *предполагам* (и неговия корелат от св.в. *предположа*). Лексемата принадлежи към неутралната лексика на българския език, среща се във всички функционални стилове и има висока честота на употреба – в Българския национален корпус (БНК) са регистрирани 24 264 срещания само на формата за 1 л., ед. ч., сег. вр. Глаголът *предполагам* обикновено присъединява подчинено допълнително изречение, въведено от съюза *че*, или се употребява като вметнат. Свободно се комбинира с всички глаголни времена на индикатива в подчиненото изречение, а също и с условно наклонение, както се вижда от долните примери от БНК:

Предполагам, че се храни от неговия кислород.

Предполагам, че е умряла.

Предполагам, че беше пиян.

Предполагам, че ти прибраха личните вещи.

Предполагам, че беше очаквала по-бурна реакция от страна на кралицата.

Предполагам, че Мери ще ни разбере и няма да ни се сърди.

Предполагам, че щеше да ѝ струва половината армия.

Предполагам, че ще е взел съответните мерки.

Предполагам, че щеше да е чел ескизите, ако знаеше български.

Предполагам, че бихте могли.

Това е вълкът в мен, предполагам.

Глаголът *предполагам* може да се употребява и самостоятелно, но обикновено изказването е елиптично:

Половин цена? Побъркали ли сме се? Предполагам. = Предполагам, че сме се побъркали.

Синонимни глаголи, с които може да се изрази предположение, са *мисля, допускам, смятам, считам, струва ми се, презумирам, приемам, вярвам, догаждам се, пресмятам*.

Освен с глаголи, предположение се изразява с наречия и адвербиални изрази, сред които *вероятно, сигурно, май, по всяка вероятност, навярно* и др. Наречията са сред най-честотните лексеми за предположение (напр. *вероятно* има 48606 срещания в БНК), съчетават се с различни глаголни времена и с условно наклонение. Някои от наречията обаче се използват както в съждения за вероятност, така и за възможност, което отвежда към различни типове модалност. Долните примери от БНК представят употребата на наречието *вероятно*, което можем да приемем като типичен изразител на вероятностно изказване.

Вероятно избързвам.

Шагрон мърмореше нещо, стиснал зъби. Вероятно ругаеше.

Инстинктът ѝ вероятно я предупреди.

Вероятно предишните триста са били изхарчени или почти изхарчени.

Вероятно беше научил за готварските хитрости с портокаловия сос.

Вероятно официалният отговор ще пристигне в понеделник.

Вероятно щеше да стигне чак до основата на кулата.

Вероятно ще са се увеличили два пъти до края на годината.

Ако Джон Буун беше жив сега и се срещнеш с теб, за да поговорите поне един час, вероятно щеше да е станал джакиист.

Вероятно би бил интересен един анализ на ролята...

По-особен е въпросът за комбинирането на лексикалните средства за изразяване на предположение с евиденциални глаголни форми. Предпо-

жителното значение влиза в противоречие със семантиката на преизказния и дубитативния евиденциал поради спецификата на източника на информация. И при двата евиденциала се цитират чужди думи, като с дубитатива се изразява и съмнение в тяхната истинност, което изключва говорещият да изказва собствено предположение.

* *Предполагам, че дошъл.*

* *Предполагам, че бил дошъл.*

Съвместната употреба на предположителна дума и евиденциална глаголна форма е възможна, ако се цитира предположение на вторичния източник на информация, а също и в текст, в който разказът се води с преизказване.

Ала странното било това, че, както разказвал по-късно служителът, Хепуърт не се появил на прага, а се прокрадвал към него откъм гърба, през двора. Вероятно бил излязъл през задната врата и заобиколил двора.

За разлика от семантичната несъвместимост и ограничената съчетаемост на предположението с преизказването и дубитативността, неговото значение е твърде сходно с умозаключителния евиденциал. Тъй като въпросът за близостта и разликите между презумптивност и инференциалност е твърде обширен, той няма да бъде дискутиран тук. В случая с лексикалните средства за изразяване на предположение е проблематична употребата им с глаголни форми в индикативен перфект, тъй като те съвпадат с умозаключителния аорист (*дошъл е, бил е*). В някои текстове по-широкият контекст помага за разрешаването на това формално съвпадение, например в долния пример контекстът показва, че е употребена умозаключителна форма след наречието *вероятно*:

Безън е пиян, още преди вечеря беше пийнал достатъчно, а когато е дошло време за лягане, вероятно е бил вече като труп.

Модалният глагол *трябва* в български, както и в много от индоевропейските езици, също е средство за изразяване на предположение. В граматиките на много езици модалните глаголи се разглеждат като отделен клас от пълнозначните заради специфичните си граматически характеристики. За разлика от останалите лексикални средства за предположение, модалният глагол *трябва* не може да се употреби с предположително значение самостоятелно, а само включен в съставното глаголно сказуемо. Също така той проявява ограничена съчетаемост с формите за време на пълнозначния глагол. Изброените свойства на глагола *трябва* го определят като гранично средство за изразяване на предположение – между лексиката и морфо-синтаксиса.

Глаголът *трябва* има две основни значения: необходимост (свързано с деонтичната модалност) и предположение (свързано с епистемичната модалност), като се смята, че като цяло в индоевропейските езици първично е значението за необходимост, а от него се е развило второто значение. Въз-

можно е едно и също изказване да предаде и двете значения, като многозначността се отстранява от контекста:

Детето трябва да спи. (Утре ще става рано.) – необходимост;

Детето трябва да спи. (Не се чува шум от стаята му.) – предположение.

Презумптивната употреба на глагола *трябва* се проявява най-вече в комбинация с перфект на пълнозначния глагол, въпреки че същата комбинация може да означава и необходимост:

Трябва да е тръгнал в 5 ч. (за да стигне навреме). – необходимост;

Трябва да е тръгнал в 5 ч. (щом е стигнал в 8). – предположение.

Все пак при липса на изясняващ контекст по-вероятно е изказването да се интерпретира като предположително. Търсенето в БНК на комбинации *трябва* + перфект показва превес на значението за предположение, напр. търсенето на израза *трябва да е станало* дава 109 резултата и всички са с предположително значение.

Трябва да е станало недоразумение.

Трябва да е станало внезапно, защото няма съобщение от тях.

В плана на миналото е възможна комбинацията на модалния глагол и с форми за имперфект и плусquamперфект:

Трябва да беше магия.

... но естествено някой от долния етаж трябва да беше чул трясъците и рева на трола.

В сегашно време преобладава употребата на *трябва* в значение на необходимост, напр. комбинацията *трябва да спи* в БНК има 68 срещания, от които само едно има значение на предположение:

Ломбардо трябва да спи на борда – каза той на Крантор. – Но ако го няма, няма да го чакаме.

Специфично разграничение на значенията на *трябва* има при съчетаването му с глагола *съм*: с формите на *съм* може да има и двете основни значения (със значителен превес на предположителното), но с формите на *бъда* може да означава само необходимост.

А това трябва да е синът ви.

Град Ню Йорк трябва да бъде евакуиран незабавно!

Комбинацията на модалния глагол с пълнозначен глагол от свършен вид в т.нар. сегашна форма обозначава ненастъпило действие, т.е. бъдещ момент, като са възможни и двете основни значения:

Тези дни трябва да пристигне приятелят ми от Мурманск.

Каретата му трябва да пристигне без произшествия.

Глаголът *трябва* е сред основните средства за изразяване на предположение, езиковите примери показват, че той е с висока честота на употреба и няма стилистични ограничения.

Граматични (морфологични) средства. Едно от средствата за изразяване на предположение в български са (частично) граматикализирани-те форми на т.нар. презумптив, възникнали въз основа на бъдеще и бъдеще предварително време (*ще (да) чете, ще (да) е чел*). Особеност на българския презумптив е запазването в състава на формата на съюза *да*, който е отпаднал в развитието на бъдещите времена. Двете бъдещи времена също могат да се употребяват с презумптивно значение, но тази употреба може да се приеме за транспозитивна, докато *ще да*-формите имат единствено предположителна интерпретация в езика и проявяват тенденция към формиране на темпорална парадигма, като тези две характеристики са белези за граматикализация. Формацията *ще да* се фиксира като маркер за презумптивност, за което говорят две важни формални характеристики на презумптива: образуването на отрицателната форма с частицата *не*, която се присъединява в препозиция (*не ще да е той*), за разлика от бъдеще време, в което като отрицателен маркер се налага частицата *няма* (*няма да е той, няма да дойде*); образуване на формата с имперфект на глагола (*той ще да беше*), докато съчетанието на частицата за бъдеще време с имперфект е невъзможно (**той ще беше*). С възникването на предположителното значение презумптивните форми губят бъдещата си ориентация, като темпоралната им парадигма включва три форми: *ще да е* със стойност на сегашно време, *ще да е бил* – с минала ориентация, *ще да беше* – с минала ориентация за продължително действие. С най-висока честота на употреба са формите с перфект.

Вие ще да сте от стеддинг Цофу, нали?

Вълците ще да са го изяли.

От жегата ще да беше.

С глагол от свършен вид презумптивните форми придобиват бъдеща ориентация, подобно на аналогичната употреба на модалния глагол *трябва*. Тази комбинация обаче е изключително рядка.

... в такъв случай той ще да стигне по-скоро до ръцете на учените българи.

Герджиков (1984/2003: 125) дава примери (конструирани от него) за комбиниране на *ще да* с аорист:

Той ще да разбра всичко – затова ни погледна така.

Въпреки че конкретният пример не звучи неграматично за носителите на езика, други примери с аорист не бяха открити.

В съвременния език презумптивните форми с *ще* да са експресивни и поради това – стилистично ограничени, срещат се в разговорния, художествения и в определени текстове на публицистичния стил.

Синтактични средства. Предположение може да бъде изразено със синтактични конструкции. Една от възможностите е въпросително изречение с *да*-конструкция, най-често в съчетание с глаголна форма в перфект:

Да му е казал, без ние да разберем?

Едно от значенията на съставната частица *да не би да* също изразява предположение, когато тя е употребена във въпросително изречение. Може да се съчетава и с глаголи в сегашно и всички минали времена:

Всеки ден те моля за малко внимание, а ти все ми отказваш. Да не би да имам лош дъх?

Да не би да се беше разболяла?

Синтактичните конструкции с предположително значение са характерни за емоционално-експресивната реч.

Заклучение. В българския език може да се изрази предположение на три езикови равнища – лексикално, морфологично и синтактично. Въпреки че е сред малкото езици с възможност за граматикализирано изразяване на предположение чрез презумптивните форми, тази глаголна категория остава неразвита и периферна за езика. Вероятно тя е изместена от лексикалните средства, които са стилистично неутрални и имат широка съчетаемост. Граматичните презумптивни форми и синтактичните конструкции с предположително значение са стилистично маркирани, поради което употребата им остава ограничена в рамките на функционалните стилове, които допускат експресивни изказвания.

Библиография

- Герджиков 1984/2003:** Герджиков, Г. *Преизказването на глаголното действие в българския език*. София: Наука и изкуство, 2003.
- Sigorskiy 2010:** Sigorskiy, A. Evidentiality, Inferentiality and Mirativity in the Modern Hindi. – In: *Lingua Posnaniensis*, vol. LII (1), 2010, 71-80.
<http://www.old.mgimo.ru/files2/p85/165785/662287b01dbf94701d6786c7fbbf8fa3.pdf>
- Declès & Guentchéva 2001:** Guentchéva, Zl., J.-P. Declès. La notion d'abduction et le verbe *devoir* "épistémique". – En: *Cahiers Chronos 8. Les verbes modaux*. Patrice Dendale et Johan van der Auwera (eds.). Amsterdam – Atlanta: GA, 2001.
- Dendale 1994:** Dendale, P. *Devoir – marqueur modal ou évidentiel?* – En: *Langue française*, 102, 24 – 40.

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

ЗА БЪЛГАРСКИЯ ИНДИКАТИВЕН РЕЛАТИВЕН ФУТУР
И НЕГОВИТЕ БЪЛГАРСКИ И ЧЕШКИ ФУНКЦИОНАЛНИ
ЕКВИВАЛЕНТИ

Стилиян Стойчев
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

ABOUT THE BULGARIAN INDICATIVE RELATIVE FUTURE
AND ITS BULGARIAN AND CZECH FUNCTIONAL EQUIVALENTS

Stiliyan Stoychev
University of Sofia St. Kliment Ohridski

Abstract: The subject matter of the paper are instances of competition between different linguistic means of expression of the complex content ‘relative sequence’ in Bulgarian and grammatical asymmetry between Bulgarian and Czech in this area of verbal variation. The paper examines word forms of indicative relative future in Bulgarian and some of their functional equivalents in Bulgarian and mostly in Czech. The purpose of the paper is to study the theoretical grounds for choosing one or another solution in the translation of the mentioned verbal forms from Bulgarian in Czech.

Key words: Bulgarian, Czech, grammatical asymmetry, functional equivalent, relative future

Предмет на доклада са проявите на **конкуренция между** различни морфологични и синтактични **езикови средства** при изразяването на комбинацията от значенията ‘следходност’ и ‘релативност’, морфологизирани в българския език, т.е. на комплексното съдържание ‘**релативна следходност**’¹ в българския език, както и на **граматична асиметрия** между българския и чешкия език (по-нататък БЕ и ЧЕ) в тази област на глаголното словоизменение. Обекти на доклада са словоформи на българската и темпорално, и таксисно (а и евиденциално) маркирана грамема **индикативен релативен футур**² (по-нататък **ИРФ**) в качеството ѝ на ядрено морфологично средство за изразяване

¹ Също: ‘следходност спрямо изказване в аорист’, ‘следходност спрямо минал ориентационен момент’ или ‘следходност в миналото’.

² Т.е. бъдеще време в миналото или футурум претерити.

на това съдържание и техните доминантни морфологични и синтактични **функционални еквиваленти**³ (по-нататък **ФЕ**) в съвременните БЕ и ЧЕ. Целта на доклада е да представи теоретичните основания за избора на едно или друго решение при превод на въпросните български глаголни форми на ЧЕ.

С оглед формата на доклада българският **ИРФ** и неговите **ФЕ** ще бъдат илюстрирани с единични примери от анализирания оригинален български и преводен чешки езиков материал, ексцерпиран от Паралелния корпус на Чешкия национален корпус (ЧНК-ПК)⁴.

В плана на съдържание грамемата **ИРФ** сигнализира в главното си значение свидетелски *следходно спрямо минал ориентационен момент* (по-нататък *МОМ*) *действие* (Куцаров 2007: 258-259).

Според темпоралния модел на Р. Ницолова **релативният футур** е дуративно (акционно) време. В главното си значение то може да бъде представено от формулата $R < T_0$; $R < E < T_0$, според която интервалът на референтност R е преди момента на говорене T_0 , а интервалът на действието E е след интервала на референтност R , но преди момента на говорене T_0 (Ницолова 2008: 269). Както обаче самата Р. Ницолова добавя, в отделни случаи не е задължително интервалът на действието да бъде само в плана на миналото, а може да бъде и в плана на настоящето, че дори и в плана на бъдещето.

Р. Ницолова обръща внимание и на факта, че футуралните грамемати по принцип не дават информация доколко глаголното действие е реализирано или не, но че благодарение на контекста може да стане ясно дали то е възможно, невъзможно или реализирано (Ницолова 2008: 312). В този смисъл **ИРФ** може да означава в главното си значение *релативно следходно действие*, което е (1) *или вече реализирано*, (2) *или нереализирано, но все още реализуемо*, (3) *или нереализирано, но вече нереализуемо*.

Както отбелязва Р. Ницолова, „в езици, в които липсва аналог на българското бъдеще в миналото, неговите форми често се превеждат с *кондиционал* или *със съчетания с модални глаголи от типа на мога и трябва*“ (Ницолова 2008: 312). Както знаем, в славянското и романското езикознание има известни традиции концепцията за субективномодалния характер на футуралните конструкции. Според В. Косеска-Тошева футуралните грамемати представляват „една граматикализирана модална система“, а грамемата футурум претерити е „една от глаголните форми, които изразяват условно наклонение [...] по-точно казано, ... минало условно наклонение“ (Косеска-

³ За принципа на функционалните еквиваленти вж. С. Стойчев (Стойчев 2015: 31-32).

⁴ Поради съображения от техническо естество ще бъдат представени само ФЕ на ИРФ в основния наративен регистър, т.е. когато повествованието се води в свидетелски, а не в преизказан аорист или в исторически презенс. Изходните словоформи в ИРФ в българските оригинали ще бъдат преставяни в шрифт получер, а регистрираните чешки, както и други допустими в съответния контекст български и чешки ФЕ – в получер курсив.

Тошева 1977: 38, 41, 54; цитирано по Пантелеева 1999: 80; вж. и Ницолова 2008: 312). Подобни съображения са дали основание на полския езиковед З. Голомб да нарече футурум претерити „кондиционал от балкански тип“ (Голомб 1964).

Всъщност, субективномодалният кондиционал и обективномодалният футур се доближават в това, че отнасят означаваното действие към плана на бъдещето и по този начин го представят като нереално⁵. Това създава предпоставки за възможността те да функционират помежду си и като **ФЕ**.

Да разгледаме някои по-типични дискурсни употреби на българския **ИРФ** в главното му значение с оглед на негови български и чешки **ФЕ**.

1. БЪЛГАРСКИЯТ ИНДИКАТИВЕН РЕЛАТИВЕН ФУТУР ЗА ВЕЧЕ РЕАЛИЗИРАНО РЕЛАТИВНО СЛЕДХОДНО ДЕЙСТВИЕ

Вконтекстна издържано виндикативен претерит (аорист) изказване **ИРФ** понякога изразява *следходно спрямо МОМ, но предходно спрямо изказването и вече реализирано действие*. Релевантната за него комбинация от темпоралната сема ‘следходност’ и таксисната сема ‘релативност’ „се сблъсква“ със семите ‘предходност’ и ‘прекратеност’. Това създава предпоставки за конкуренция между българските грамем **ИРФ** и *индикативен претерит* и съответно между чешките грамем *таксисно употребен футур* и *претерит* като **ФЕ** на българския **ИРФ** в подобен контекст (1-2):

(1) Наближаваше време за закуска и вилата скоро **щеше да екне** <срв. *екна*> от гръмливите шеги на Джек... :: Blížila se doba snídaně a vila *se* brzy *naplní* <срв. *se* brzy *naplnila*> hlučnými žerty Jacka... [Д1];

(2) Ала дори това бе все пак по-достойно от унизителното стоене при Фани, която скоро **щеше да го превърне** <срв. *превърна*> в окаян жиголо. :: Ale i to bude přece jen důstojnější než pokořující poskakování kolem Fanny, která z něj *udělala* <срв. *udělá*> ubohého gigola. [Д1].

По принцип обаче семите ‘предходност’ и ‘прекратеност’ са ирелевантни за българския **ИРФ** и той просто *изразява нереализирано и все още реализуемо или вече нереализуемо релативно следходно действие, което спрямо изказването би могло да бъде или предходно, или едновременно, или следходно*.

2. БЪЛГАРСКИЯТ ИНДИКАТИВЕН РЕЛАТИВЕН ФУТУР ЗА НЕРЕАЛИЗИРАНО, НО ВСЕ ОЩЕ РЕАЛИЗУЕМО РЕЛАТИВНО СЛЕДХОДНО ДЕЙСТВИЕ

В редица случаи в БЕ се наблюдава паралелна употреба на таксисно немаркирания футур в общото му значение и таксисно маркирания му корелат – релативния футур. Тогава **ИРФ** отразява гледната точка на

⁵ По традиция съдържанието на грамемата кондиционал се представя като ‘нереалност’, в по-ново време и като ‘нефактуалност’ (вж. Щиха 2002: 569; срв. и Ницолова 2008: 399-400).

говорещия, а **индикативният футур** – на когнитивния субект. За подобен контекст ЧЕ разполага единствено с *таксисно употребен футур* (3-4):

(3) Разбира се, той **щеше да остави** военната служба, **щеше да живее** с Елена в София или Цариград и **да си създаде** клиента <срв. ... *ще остави...* *ще живее...* *ще си създаде...*>. :: *Opustí přirozeně vojenskou službu, bude žít s Elenou v Sofii nebo v Cařihradě a vybuduje si tam klientelu.* [Д2];

(4) Не знаех дали **щеше да ме пита** <срв. *ще ме пита*> нещо. :: Nevěděl jsem, *bude-li se mě na něco ptát.* [Д3].

Доста често в контекст на издържано в индикативен претерит изказване **ИРФ** изразява *следходно спрямо МОМ* и *планирано, желано или очаквано и все още реализуемо действие*. Налице е комбинация на темпоралната сема ‘следходност’ и таксисната сема ‘релативност’ с модалната сема ‘дезидеративност’. Именно тук спомагателният глагол *ща* пази най-добре старото си лексикално значение на глагол за желание или намерение. Това от своя страна обуславя наблюдаваната в БЕ конкуренция между оформения в **ИРФ** пълнозначен глагол и оформена в **индикативен релативен презенс** (имперфект) синтактична конструкция на същия глагол с модален глагол за желание или намерение, както и доминантните чешки ФЕ – по същество оформени в **претерит** аналогични синтактични конструкции (5-7):

(5) Да, Карлито **щеше да направи** това <срв. *искаше да направи*>, но плутократът го изпревари. :: Ano, Carlito to *chtěl udělat*, ale Jack ho předešel. [Д1];

(6) **Щеше да я настигне** <срв. *Възнамеряваше да я настигне*> из пътя. :: *Hodlal je dohonit* cestou. [C];

(7) Навярно **щеше да продаде** <срв. *се канеше да продаде*> гривната десет пъти по-скъпо. :: Určitě *se chystala prodat* náramek za desateronásobnou cenu! [Д2].

В немалко случаи отново на издържано в индикативен претерит изказване **ИРФ** може да изразява *следходно спрямо МОМ* *потенциално или облигаторно действие*, т.е. налице е комбинация на темпоралната сема ‘следходност’ и таксисната сема ‘релативност’ с модалните семи ‘потенциалност’ или ‘облигаторност’. Това пък създава условия за конкуренция между оформения в **ИРФ** пълнозначен глагол и оформена в **индикативен релативен презенс** синтактична конструкция на същия глагол с модален глагол за възможност или необходимост, както и доминантните чешки ФЕ – по същество оформени в **претерит** аналогични синтактични конструкции (8-9):

(8) Или **щях да бъда** <срв. *можеше да бъда*> жалък като този,... :: Nebo *ze mětöhla být* klidně tatáž politováníhodná postavička, jako je ten,... [K];

(9) Тук **щяха да се родят** <срв. *трябваше да се родят*> децата им. :: Tady *se měly* napříště **rodit** jejich děti. [Д3].

Споменатата вече нереалност на следходните действия обуславя конкуренцията между обективномодалния футур и субективномодалния кондиционал. В БЕ по-успешен конкурент се оказва футурът, докато

диапазонът на кондиционала се свива все повече. За разлика от българския таксисно индиферентен кондиционал чешкият разполага с корелати по таксис – *нерелативен* и *релативен кондиционал* (традиционно наричани сегашен и минал кондиционал) – и се отличава с много по-широк диапазон и по-висока фреквентност. С оглед на това никак не е странно, че те много често се оказват доминантни **ФЕ** на българския **ИРФ** при оформянето на еквивалентните чешки не само пълнозначни глаголи, но и синтактични конструкции с тях (10-12):

(10) Можех да изляза през вратата и никой **нямаше да види** <срв. *не би видял*>, че ме няма. :: Mohl jsem vyjít za bránu a nikdo *by neprozoroval*, že tam nejsem. [D3];

(11) Мисля, че той **не щеше да стреля** <срв. *не би стрелял*>, и от това ме беше най-много страх. Той **щеше да ме хване** <срв. *би ме хванал*> жив. :: Myslím, že on *by byl nestřílel*, a toho jsem se nejvíc bál. On *by mě byl chytil* živého. [P].

(12) Тогава Тосун бей **щеше да се дръпне** <срв. *би се дръпнал* // {*трябваше / би трябвало*} **да се дръпне**>. :: Pak *by* Tosun-bej *musil ustoupit*. [B1].

3. БЪЛГАРСКИЯТ ИНДИКАТИВЕН РЕЛАТИВЕН ФУТУР

ЗА НЕРЕАЛИЗИРАНО И ВЕЧЕ НЕРЕАЛИЗУЕМО РЕЛАТИВНО СЛЕДХОДНО ДЕЙСТВИЕ

Изключително често българският **ИРФ** се среща в условни изречения – обикновено в заключението на нереалните условни периоди, както и в простите нереални условни изречения. В такъв контекст той изразява *следходно спрямо МОМ нереализирано и вече нереализуемо действие*. Ако в позицията на предиката е употребен означаващ контролируемо действие глагол, наблюдава се конкуренция между **ИРФ** и *таксисно индиферентния кондиционал*, но преобладава **ИРФ**; означаващите неконтролируеми действия български глаголи не образуват кондиционал (Ницолова 2008: 400). Чешки **ФЕ** са оформени в *таксисно употребен футур*, в *нерелативен* или *релативен кондиционал* еквивалентни глаголи (при това и означаващи неконтролируеми действия глаголи) или техни синтактични конструкции с различни модални глаголи (13-17):

(13) Ако **тръгнаха** <срв. *тръгнат*> от лагера утре сутринта, най-късно привечер **щяха да стигнат** <срв. *ще стигнат*> до границата. :: Jestli že vyjedou z tábora zítra ráno, nejpозději večer *budou* na hranicích. [D2];

(14) Да можех да уловя стопанина на тоя вир, той **щеше да ми помогне** <срв. *би ми помогнал*>. :: Kdybych tak mohl chytit pána téhle tůně, ten *by* mi *pomohl*. [D3];

(15) **Щях да си помисля** <срв. *Бих си помислил*> дори, че съм сънувал, ако в бързината не бе застлала дивана от опаката страна на одеялото. :: *Málem bych si byl myslel*, že se mi to všechno zdálo, kdyby byla ve spěchu při stlaní nepřevrátila na gauči polštáře. [B2];

(16) **Без да искам, щях да кажа** <срв. невъзможния в този контекст кондиционал **бих казал*>, че зная моя род от времената на Карла Велики. :: *Málem bych se byl prořekl*, že já znám svůj rod od časů Karla Velikého. [D3];

(17) Ако всички изпълнявахме добре дълга си, бунт **нямаше да има** <срв. бунт **не би могло да има** / до бунт **не би могло да се стигне**>. :: Kdy bychom všichni plnili dobře svou povinnost, k povstání **by nemohlo dojít**. [C].

Ако контекстът предполага и предходност на релативното следходно и нереализуемо действие спрямо изказването, възможна е и конкуренция на **ИРФ** или **синдикативния претерит**, или по-често с **да-конструкцията**, обикновено в комбинация с най-разнообразни **лексикални** или **синтактични модификатори**. В подобен контекст чешките функционални еквиваленти са оформени основно в **претерит** (19), също в комбинация със съответни **модификатори**:

(18) Той **без малко щеше да събори** <срв. **без малко събори** / **само дете не събори** // **за малко/ аха да събори**> чайника на земята. :: **Málem shodil** <срв. **Div ženeshodil**> čajník na zem. [D2].

Дори само приведените **ФЕ** на българския **ИРФ** доказват убедително, че и в БЕ, и в ЧЕ на съдържанието ‘**релативна следходност**’ съответстват изключително разнообразни форми. Налице е конкуренция и между **морфологичното** и **синтактичното езиково равнище**, и между определени **морфологични категории** като **време**, **таксис**, **наклонение**, и между техните **грамеми** – например между темпоралните грамeми **футур**, **презент** и **претерит**, между таксисните грамeми **релатив** и **нерелатив**, както и между модалните грамeми **индикатив** и **кондиционал**. Прави впечатление и **граматичната асиметрия** между двата езика, изразяваща се в тоталното им разминаване по отношение на морфологичната категория **таксис**:

(1) в БЕ тя е добре развита ядрена категория, а в ЧЕ е в отстъпление и в най-добрия случай е периферна;

(2) в БЕ тя е развита в рамките на модално немаркирания индикатив и на модално маркирания императив, но не и на модално маркирания кондиционал, а в ЧЕ ситуацията е абсолютно противоположна – ако изобщо може да се говори за таксис, то той е застъпен най-добре в рамките на кондиционала;

(3) българският индикативен претерит е таксисно индиферентен, т.е. няма таксисен корелат, а в ЧЕ с таксисен корелат (макар книжен и периферен) разполага единствено претеритът.

По-голямата маркираност и по-слабата граматикализация на българската грамема **ИРФ** в сравнение с нейния таксисен корелат и конкуренцията между нея и разгледаните в изложението нейни български **ФЕ**, обясняват и отбелязваната в граматиките нейна доста ниска фреквентност в съвременния БЕ. Установяването на вътрешноезиковите **ФЕ** на българския **ИРФ** предлага и добри идеи за търсене на структурно разнообразни и същевременно теоретично издържани решения при превод на въпросните български темпорално и таксисно маркирани глаголни форми на езици, които или никога не са разполагали с морфологична категория **таксис**, или са я изтласкали в периферията на морфологичните си системи и са на път да я изгубят (каквото е случаят с ЧЕ), или пък вече окончателно са я изгубили.

Източници

- В1:** Вазов, И. *Под изгото*. София: Български писател, 1972 :: Vazov, I. / překl. Hanzová, Z. *Pod jařtem*. Praha: Odeon, 1968.
- В2:** Вежинов, П. *Барьерата. Белият гущер*. София: Български писател, 1977 :: Vežinov, P. / překl. Kufnerová, Z. *Bariéra*. Praha: Odeon, 1980.
- Д1:** Димов, Д. *Осъдени души*. София: Български писател, 1960 :: Dimov, D. / překl. Nováková, L., K. Mára. *Odsouzené duše*. Praha: Odeon, 1969.
- Д2:** Димов, Д. *Поручик Бенц*. София: Български писател, 1987 :: Dimov, D. / překl. Маха, Р. ml. *Láska poručíka Bentze*. Praha: Melantrich, 1972.
- ДЗ:** Дончев, А. *Време разделно*. София: Български писател, 1964 :: Dončev, A. / překl. Reinerová, H. *Přelom*. Praha: Odeon, 1972.
- К:** Калчев, К. *Двама в новия град*. София: Български писател, 1969 :: Kalčev, K. / překl. Kříž, V. *Dva v novém městě*. Praha: Naše vojsko, 1989.
- Р:** Радичков, Й. *Всички и никой*. София: Отечествон фронт, 1976 :: Radičkov, J. / překl. Reinerová, H. *Všichni a nikdo*. Praha: Vyšehrad, 1984.
- С:** Стоев, Г. *Цена на златото*. Велико Търново: Слово, 2002 :: Stoev, G. / překl. Nováková, L. *Cena zlata*. Praha: Melantrich, 1975.
- ЧНК-ПК:** Gladkova, H. – Kalajdzieva, N. – Vavřín, M.: *Korpus InterCorp – bulharština, verze 9 z 9.9.2016*. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2016. Dostupný z WWW: <http://www.korpus.cz>.

Библиография

- Голомб 1964:** Gołab, Z. *Conditionalis typu bałkańskiego w językach południowosłowiańskich (Ze szczególnym uwzględnieniem macedońskiego)*. Wrocław, 1964.
- Косеска-Тошева 1977:** Koseska-Toszewa, V. Relacje modus – tempus w języku bułgarskim na tle języka polskiego. – In: *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej*. T. XVII. Warszawa, 1977, 289–298.
- Куцаров 2007:** Куцаров, И. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 2007.
- Ницолова 2008:** Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Пантелеева 1999:** Пантелеева, Х. Бъдеще в миналото – т.нар. кондиционал от балкански тип (Наблюдения над темпоралното му значение в съпоставка с полски език). – В: *Общност и многообразие на славянските езици. Сборник в чест на проф. Иван Леков*. София: Академично славистично дружество, 1997, 79–85.
- Стойчев 2015:** Стойчев, С. Функционално-семантичните микрополета на резултативността в съвременния български и в съвременния чешки език (опит за моделиране и конфронтативен анализ). – *Съпоставително езикознание*. 2015, № 2, 30–45.
- Щиха 2002:** Štícha, F. Způsob slovesný (modus verbi). – In: *Encyklopedický slovník češtiny*. Ed. Karlík, P., M. Nekula, J. Pleskalová. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, 369–370.

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

ЗА НЯКОИ АКТУАЛНИ
ТЕНДЕНЦИИ В УПОТРЕБАТА НА ИМПЕРФЕКТА *

Стефка Фетваджиева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

ON SOME ACTUAL TRENDS IN THE USAGE OF IMPERFECT

Stefka Fetvadjhieva
University of Sofia St. Kliment Ohridski

Abstract. This study examines tendencies in the use of one of the tenses of modern Bulgarian language – Imperfect. In many cases it is replaced by Aorist. Examples of social media are discussed. Inquiry about these uses was realized. Participants (N=164) had to fill gaps in the questionnaire, using the right form (according to their feeling) of the verb given. About 35% of the participants replaced the iterative and the continuative Imperfect by Aorist or Present Perfect when the verb is plural or 1 singular. When the verb is 3 singular such replacement is not observed: 99% of participants used Imperfect. The reasons of this misuse are discussed.

Key words: Imperfect, Aorist, grammatical person, plural

1. Вместо увод

1.1. Преди две години попаднах на следната дискусия в един интернет форум, в който се разискват въпроси, свързани с езиковата култура, лексиката и граматиката на българския език.

Мария А. Здравейте! Учител по български език на чужденци е дал следното изречение: „След като се облячихме, викахме такси.“ [...] Възможно ли е думата „облячихме“ да е правилна?!

Асен Облякани, викахме „Такси“

Люси Дават я като производна форма на минало несв. време

Мария А. Намерихме го това, но ни се стори странно, че цялото семейство бихме казали „обличахме“.

*Това проучване е осъществено в рамките на проект № 80-10-201 от 24.04.2017 г. на СУ „Св. Климент Охридски“. Изказваме благодарност на ФНИ за финансовата подкрепа.

Elmira Доколкото помня, формата беше „Облякохме“ – „облецахме“ е диалектна форма, трудна дори за българи

Vicktoria И кой говори така?!? (...) Това, че формата я има в речника, не означава, че се ползва

Gergana Ако е в текст, няма да ви дразни и ще го приемете нормално.

Vicktoria Няма шанс да не ме дразни :)))

Albena Е, ако това е правилна форма, то за мен това е висш пилотаж, който е неизползваем, труден за произнасяне и грозно звучи.

[...] <https://www.facebook.com/lucy.koleva.18?fref=ufi>

По-нататък в дискусията се включват филолози българисти, които обясняват, че макар и да се използва сравнително рядко, *облецахме* е форма за минало несвършено време на свършения по вид глагол *облека*, като дават и други примери за употребата ѝ в изречения и се опитват чрез подходящи контексти, разчитайки на езиковия усет на опонентите, да предизвикат употребата на тази форма. Реакцията на онези, които твърдят, че такава форма не съществува обаче, е, че те самите никога и в никакъв контекст не биха казали *облецахме*. Един от участниците българисти споделя наблюдението си от експедиции по диалектология, че много хора твърдят, че не употребяват определени думи, изрази, форми, но при спонтанна реч всъщност ги използват. Граматическите обяснения, както и примерите, посочени от филолозите, до края на дискусията не успяват да убедят останалите участници, че в книжовния език съществува такава форма.

1.2. Колебания при употребата на имперфект се наблюдават не само при глаголите от свършен вид. В разговори между младежи нерядко се срещат употреби на аористни форми вместо очаквания повторителен имперфект в примери от типа на *Когато бях малка, ядох много*. Подобни употреби могат да се видят и в различни интернет източници, като форуми, блогове и др. под. Нека да разгледаме следните примери:

(1) *Миналата година нямах късмет, винаги писах съпоставки и оценки* *те ми бяха 4, 4 и нещо*. (<http://forum.uni-sofia.bg> > ... > Архив КСК 2004–2012 > КСК 2012–2013)

(2) [...] *станахме много добри приятели, често ходихме на разходки и винаги говорихме на английски*. (https://www.dialog359.com/.../езиков_курс_в_лондон_отзиви)

(3) ...*На мен майка ми казваше „картофче” - много ми се смяха, а аз не разбирах защо*. (http://forum.all.bg/showflat.php/Cat/0/Number/2861121/page_/0/fpart/all/vc/1)

(4) *После, докато пяхме песни, всеки поздрави Учителя за празника с целуване на ръка*. (www.bialobratstvo.info/текстове-на-книги/.../посещение-на-бога)

(5) *Като пусках темата си мислих, че сигурно вече е имало такава тема, но аз не съм попадала на нея*. (<http://www.bg-mamma.com/index.php?PHPSESSID>)

Във всеки от примерите подчертаните глаголи са първични несвършени и са употребени в аорист вместо в очаквания имперфект. В първите три примера от контекста е ясно, че означените действия са повторителни, типични, характерни за миналото. Това личи от наречията *винаги* в пр. (1) и *често* в пр. (2), както и от употребата на глаголи в имперфект в пр. (3). В тези случаи според граматиките на българския език се използва имперфект в повторително значение (вж. напр. Маслов 1981: 251-252, Граматика 1983: 328, Ницолова 2008: 283).

В примери (4) и (5) също се наблюдава необичайна употреба на аорист на първични несвършени глаголи вместо имперфект. С подчертаните глаголи (*пяхме, мислих*) са означени действия в миналото, които са съпътстващи на основните действия в разказа – поздравяването на Учителя в пр. (4) и пускането на темата в пр. (5). Тук също според изследователите на българската темпорална система и на употребите на времената бихме очаквали имперфект в актуално в миналото значение (Маслов 1981: 251, Граматика 1983: 328, Ницолова 2008: 283).

2. Значение и употреба на имперфекта в българския език

Българската темпорална система е изследвана и описвана чрез прилагането на различни методи в многобройни публикации. Установен е броят на времената, отношенията между тях, значенията и употребите им в различни контексти, описано е и взаимодействието на глаголното време с други глаголни категории.

Повечето изследователи се обединяват около виждането, че имперфект означава незавършено действие в минал момент. Според различните дефиниции той изразява „минало действие, което се представя като незавършено в момента, за който се говори“ (Андрейчин 1978: 194), „действия, съвременни на минал ориентационен момент“ (Граматика 1983: 327), „действие, чийто интервал включва в себе си миналия интервал на референтност“ (Ницолова 2008: 282), т.е. изразява континуативност и значението му е на „презент в миналото“ (Станков 1966: 27). Авторите отбелязват, че значението на имперфекта е като значението на сегашно време, но отнесено към миналото (Андрейчин 1978, Маслов 1981, Граматика 1983, Ницолова 2008 и др.). Тук няма да се спираме на различните гледни точки за характера на миналия ориентационен момент, който е не само „момента, за който се говори“, но и „момента, от гледна точка на който се говори“ (Герджиков 2013: 221), който е от значение за описанието на опозицията между абсолютните и индиректните времена.

В българистичната литература употребите на имперфекта са също така подробно описани. Изследователите са единодушни, че имперфектът поради общото си значение „предпочита“ несвършения вид на глагола. Като основни употреби се посочват актуалният в миналото имперфект и повторителният имперфект. Описват се също хабитуалният имперфект, таксисната употреба на имперфект след *verba dicendi, sentiendi, cogitandi*, модалните употреби на

имперфекта (Ницолова 2008: 293-286). Актуалният в миналото имперфект изразява действие, протичащо в минал момент, като миналият момент може да е означен от глагол в аорист, от израз за време (*тогава, в този момент* и др.) или от контекста, напр. *Когато се прибрах, детето си **изграеше***. Повторителният имперфект, при който се използват както несвършени, така и свършени глаголи, изразява повтарящи се в миналото действия, като за разлика от сегашно повторително „при имперфекта веригата [от действия] не включва в сумата на интервалите си и момента на говорене“ (Ницолова 2008: 283). Напр. *Всичко това се **продаваше** мъчно, жените се **пазаряха, даваха** малко, а някои и съвсем не **купуваха*** (Йовков – примерът е от Ницолова 2008).

3. Анкетно проучване

Сравнително голямата честота на употреби на аорист вместо очаквания имперфект в разговорната реч и в различни интернет форуми беше причина да си поставим въпроса в кои случаи употребата на имперфект сякаш се избягва и говорещите предпочитат да изразят с аорист значения, които в граматиките се описват като изразявани от имперфект, т.е. дали за днешните младежи има промяна в значението на двете времена. **Обект** на проучването е употребата на имперфект на глаголи от несв. и от св. вид в 1 л. ед.ч. и в мн. ч., от една страна, и в 3 л. ед.ч. – от друга, в различни контексти. **Предмет** на проучването е замяната на имперфект от аорист. **Целите** са да се покаже доколко има смесване в употребите на аорист и имперфект, както и да се установят контекстите, в които това се случва.

Беше съставен въпросник, в който на участниците беше обяснено, че целта на проучването са употребите на някои глаголни форми. Анкетираните бяха помолени да попълнят празни места в изречения, като първо прочетат цялото изречение, а след това да напишат подходящата според тях форма на глагола, който е даден в скоби под празното място. Глаголът беше в основната си форма, като не се очакваше смяна на вида, т.е. ако се очакваше да напишат форма на *кажа*, в скобите пишеше *кажа*, а не *казвам*. Специално беше подчертано, че трябва да напишат онази форма, която им звучи най-естествено и най-добре. В случаите, когато трябваше да попълнят празните места с глагол в 1 л. ед. ч. или в мн. ч., бяха дадени само глаголи от I спрежение и I разред на II спр., тъй като при тях аористната и имперфектната основа се различават, докато при глаголите от III спр. и от II разред на II спрежение формите на аорист и имперфект се различават само във 2 и 3 л. ед.ч. (Грамматика 1983: 326). За да не се фокусира вниманието на участниците само върху определени времена и употреби, имаше и изречения с такива контексти, които недвусмислено изискваха употребата на определена форма, напр. аорист от свършен вид.

В анкетното проучване взеха участие 164 души, от които 100 студенти първокурсници от филологически специалности и 64 ученици от 12. клас, т.е. възрастовата група на участниците е 18 – 20 години. Всички живеят в София, но част от студентите (35,6%) са родени в други градове. Както се вижда, група-

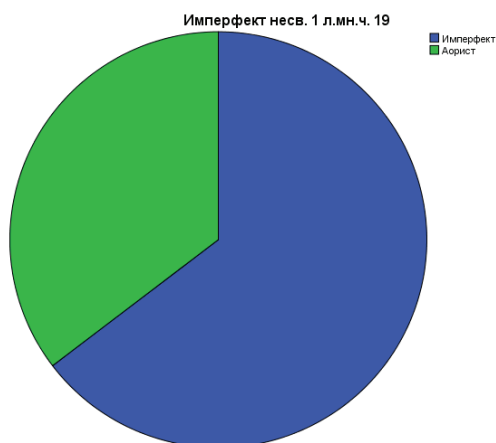
та на изследваните лица е сравнително еднородна, следователно обобщенията, които могат да се направят, са валидни може би не за цялата езикова общност, а за младите носители на езика. Така обаче се открояват тенденции, които биха могли да останат незабелязани при проучване на други групи.

4. Резултати¹

4.1. Очакван имперфект на първичен несвършен глагол в 1 л. ед.ч. или в мн.ч.

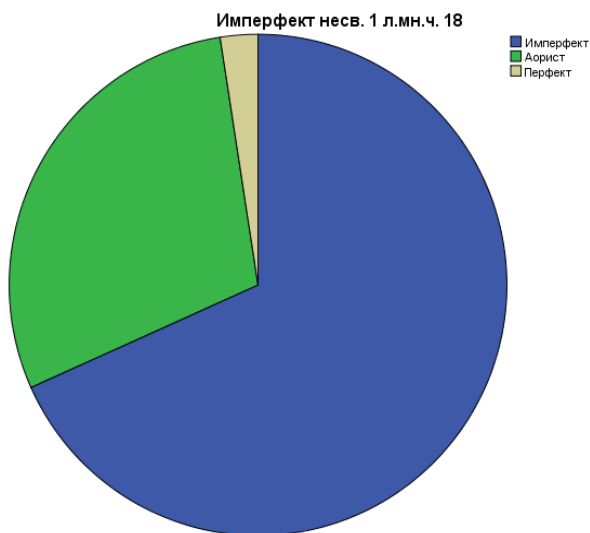
4.1.1. В повторително значение

Едно от изреченията, в които анкетираните трябваше да попълнят формата на глагола, беше *През времето, когато бяхме на село, ние с брат ми често домати от градината и сами си салата*. В скоби под празните позиции бяха дадени глаголите *бера* и *правя*. Миналото време на *съм* в подчиненото изречение, наречието *често* и предложната фраза *през времето* създават контекст, който показва, че действията са повторителни, типични за минал момент, и затова се предполага, че глаголите ще бъдат в имперфект. 68,3% от анкетираните са попълнили първата празна позиция с имперфектната форма *беряхме*, 29,3% – с аористната форма *брахме*, а 2,4% – с перфект (*сме брали*). Подобни са резултатите и за втората празна позиция: 64,6% я попълват с имперфектната форма *правехме*, 35,4% – с аористната *правихме*; за тази позиция никой от участниците не е избрал перфект. На графика 1. и на графика 2. може да се види разпределението на отговорите за очакваните форми *беряхме* и *правехме*.

Графика 1.

¹ Тъй като тази работа е част от по-голямо изследване и поради необходимото ограничение в обема, тук ще бъдат представени само малка част от резултатите, като за всеки от обсъжданите случаи ще се разглежда само по един пример.

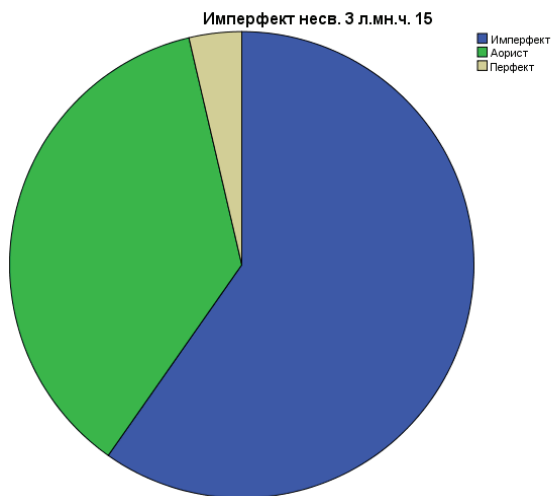

Графика 2.

Както се вижда, около 35% от участниците предпочитат в дадения контекст да изразят повтарящото се в миналото действие с аорист на първичния несвършен глагол вместо с имперфект. Този процент говори, че вероятно е налице процес на разколебаване на една от употребите на имперфекта.

4.1.2. В актуално значение

На участниците беше дадено изречението *Децата украсяваха елхата, бащата телевизия, соленките се, когато изведнъж някой хвърли камък по прозореца*. В скоби бяха дадени за първата позиция *гледам* и *пека* – за втората. От контекста е ясно, че украсяването на елхата, гледането на телевизия и печенето на соленките са действия, съпътстващи основното действие – хвърлянето на камък по прозореца. В този случай и двата глагола – *гледам* и *пека*, трябва да са в имперфект в актуално значение. Резултатите за двата глагола обаче са различни. За втората празна позиция (в която се очаква имперфект на *пека* – *печеха*) глагол в имперфект са избрали 59,8% от участниците, 36,6% са предпочели аорист и 3,6% – перфект. Възможно е сравнително високият процент на аориста да се дължи на затруднение, което анкетираните срещат при образуването на имперфектната форма за 3 л. мн.ч. тъкмо на този глагол, или по-скоро на целия I разред на I спрежение. От друга страна, това са глаголи, които се употребяват с голяма честота (Андрейчин 1978: 152) и следователно при тях не би трябвало да се очаква смесване на формите от възрастни носители на езика. Разпределението на отговорите може да се види на графика 3.

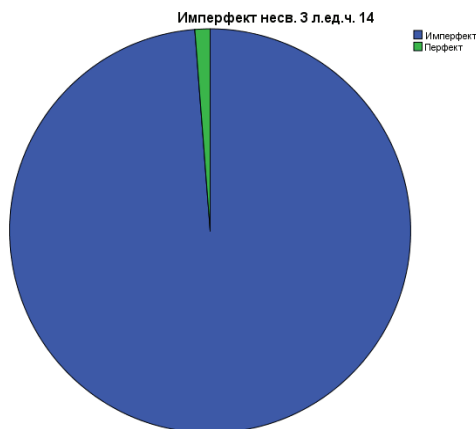

Графика 3.

4.2. Очакван имперфект на несвършен глагол в 3 л. ед.ч.

В изречението, което беше обсъдено по-горе (*Децата украсяваха ел-хата, бащата телевизия, соленките се, когато изведнъж ня-кой хвърли камък по прозореца*), в първата празна позиция трябваше да бъде попълнена форма за 3 л. ед.ч. на *гледам*. Тук напълно според очакванията 99% от анкетираните са избрали имперфектната форма *гледаше* и само един участник е предпочел формата за перфект или конклузивен аорист (*е гледал*).

Разпределението на отговорите може да се види на графика 4.

Графика 4.

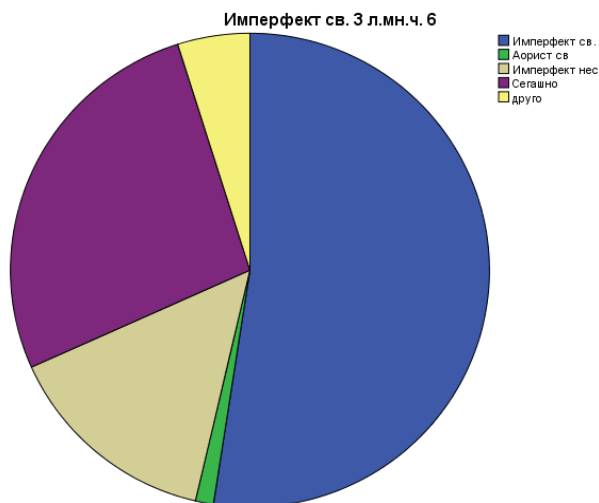
Ако сравним графика 3. и графика 4., ясно се вижда, че при един и същи контекст, когато избират имперфект на 3 л. ед.ч., анкетираните не се колебаят. Когато обаче трябва да изберат 3 л. мн.ч., се наблюдава разсейване на отговорите между очаквания имперфект, от една страна, и аорист и перфект – от друга. Липсата на колебания при избора на формата *гледаше* вероятно се дължи на окончанието *-ше*, което за участниците е ясен маркер за изразяване на нужното значение, а колебанията при формата за 3 л. мн.ч. може да се дължат на неразличаването или смесването на аористната и имперфектната основа в 1 л.ед.ч. и в мн.ч.

4.3. Очакван имперфект на глагол от свършен вид

Изследователите на българския език са единодушни, че имперфект на глаголи от свършен вид се използва сравнително рядко. Чрез анкетата искахме да проверим и каква част от респондентите биха го избрали в контексти, в които той би бил според нас най-подходящата глаголна форма. На участниците беше предложено изречението *Каквото и да му родителите му, той правеше обратното*, като за празната позиция беше даден глаголът *кажа*. Тук имперфектът в главното изречение показва, че се говори за действия в миналото, без да се дава информация за положението в момента на комуникацията. Чрез свършения вид на глагола (*кажа*) би била изразена неограничена повторителност на сами по себе си завършени действия в миналото според описанието на тази употреба у Маслов (1981: 252), т.е. всяко казване на нещо от страна на родителите е повторително и при това е вътрешно завършено. В предложения контекст е възможна употребата на имперфект на свършения по вид глагол, възможно е също да бъде употребен и несвършеният *казвам* отново в имперфект, а е възможна и употреба на сегашно време.

52,4% от участниците са избрали имперфект на свършения глагол (*кажеха*), 1,2% – аорист на свършения глагол (*казаха*), 14,6% са предпочели да променят вида на глагола и са написали имперфект на *казвам* (*казваха*), 26,8% са избрали сегашно време (*кажат*) и 4,9% – друго (плюсquamперфект или преизказан имперфект/аорист от несв. в.). Разпределението на отговорите може да се види на **графика 5**.

Както личи от графиката, почти половината от участниците предпочитат да избегнат имперфекта на свършения глагол, като го заменят със сегашно време или плюсquamперфект, без да променят вида, или да променят вида на глагола и да използват имперфект/аорист. Фактът, че почти половината участници избягват да използват имперфект на глагол от свършен вид, че той не им звучи естествено и „правилно“, говори за тенденция на силно разколебаване на тези употреби.

Графика 5.

5. Обсъждане на резултатите

Важно за граматическите значения е това, че те се изразяват задължително в определен контекст, напр. при имената в контекст на наречието *много* името е задължително в мн. ч. и не е възможно да е в ед.ч., напр. носител на българския език не би казал *много книга*. Затова смятаме, че е симптоматичен фактът, че макар и различен в отделните случаи, немалък процент от участниците в анкетата предпочитат да използват аорист вместо имперфект. Според нас това говори за разколебаване на граматичната норма и може да бъде обяснено от различни гледни точки.

Първо, тази замяна се наблюдава при младите носители на езика и е възможно да се разглежда като проява на невисока степен на овладяване на книжовната норма, включително като последица от сравнително малко четене на художествена литература. Така в резултат на стремеж към изравняване на парадигмата младежите уеднаквяват основите на аорист и имперфект на глаголите от I спрежение и на I разред на II спрежение по модела на най-многобройното III новобългарско спрежение и започват да изразяват значенията на имперфекта чрез аорист. Този процес, както може да се очаква според структуралната лингвистика, засяга най-маркираните членове на глаголната парадигма. Както множествено число е маркирано по отношение на единствено, така и в рамките на единствено число 1 л. е маркирано по отношение на 2 и 3 л. (Герджиков 2013: 141).

Второ, като допълнение към обяснението на „грешките“ може да се отбележи и това, че на зрелостните изпити по български език и литература

не са включени задачи, в които да се обръща достатъчно внимание на употребата на времената (за разлика например от употребата на винителните и дателните форми на въпросителното, относителното, неопределителното и отрицателното местоимение). Вероятно, ако се направи подобно проучване за употребата на падежните форми на тези местоимения, резултатите ще покажат висок процент на „правилни“ употреби. Затова смятаме, че както за имената в българския език е утвърдено виждането, че падежната система се е разпаднала и има само остатъци от падежи, така може да се предполага и че е налице тенденция за промяна на темпоралната система, а дали ще се реализира, бъдещето ще покаже.

Библиография

- Андрейчин 1978:** Андрейчин, Л. Основна българска граматика. София: Наука и изкуство, 1978.
- Герджиков 2013:** Герджиков, Г. Избрани студии и статии по езикознание. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2013.
- Граматика 1983:** Граматика на съвременния български книжовен език. Т II. Морфология. София: Издателство на Българската академия на науките, 1983.
- Маслов 1981:** Грамматика болгарского языка. Москва: Высшая школа, 1981.
- Ницолова 2008:** Ницолова, Р. Българска граматика. Морфология. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Станков 1966:** Станков, В. Имперфектът в съвременния български книжовен език. София: Издателство на Българската академия на науките, 1966.

**Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“**

**БЪЛГАРСКИТЕ ПРИГЛАГОЛНИ
И ПРИИМЕННИ ПРОНОМИНАЛНИ КЛИТИКИ –
В СБЛЪСЪК ЗА НАДМОЩИЕ ИЛИ В СЪЖИТЕЛСТВО**

**Красимира Хаджиева
Югозападен университет „Неофит Рилски“**

**BULGARIAN PRONOMINAL (VERBAL AND ADNOMINAL) CLITICS
– IN A CLASH FOR PREDOMINANCE OR IN CO-EXISTENCE**

**Krasimira Hadzhieva
South-West University Neofit Rilski**

Abstract. The group of Bulgarian pronominal clitics incorporates verb-adjacent pronominal clitics (the short accusative and dative forms of the personal pronouns and those of the reflexive personal pronouns) and adnominal pronominal enclitics expressing possessive relations. The clitic dative forms of personal pronouns and the clitic possessive forms overlap completely since the forms that function as possessive clitics are in fact redefined short dative forms of the personal pronouns. A process is at hand in which clitic pronouns that express an indirect object develop a new basic function – expressing a possessor. Many researchers share the opinion that only one type of dative clitics is present in Modern Bulgarian which may occur verb-adjacent as well as in adnominal position. This article claims that Bulgarian possessive enclitics form a separate group within the pool of Bulgarian pronominal clitics and their exploration needs to be emancipated from that of verbal clitics. Yet, there is a point of intersection between verb-adjacent dative clitics and possessive adnominal enclitics – the former can code possessive relations under certain pragmatic conditions by introducing external possessors (as regards possessive enclitics they convey possessive relations by introducing internal possessors).

Key words: Bulgarian pronominal clitics, verbal clitics, possessive adnominal enclitics, external and internal possessors

I. Увод

Българските прономинални клитики са обект на изследване в трудовете на редица езиковеди – родни и чужди (Цихун (1968), Хелпърн (1995), Димитрова-Вълчанова (1998), Хауге (1999), Тишева (2001), Томич (2004), Цимерлинг (2013) и мн. др.). Впечатление прави фактът, че вниманието на

учените се съсредоточава главно върху приглаголните местоименни клитики (кратките винителни и дателни форми на личните местоимения, кратката винителна и кратката дателна форма на възвратното лично местоимение), а приименните местоименни клитики (кратките форми на притежателните местоимения, както и кратката форма на възвратното притежателно местоимение) като че ли по-често остават извън обсега на изследователския интерес. Впечатление прави и един друг факт – някои езиковеди поставят знак за абсолютно равенство между дателната личноместоименна (приглаголна) клитика и посесивната (приименна) клитика.

Цихун (1968) изразява становището, че кратките форми на личното местоимение могат да заемат позиция в края и в средата на българското изречение, вж. (1), и че в българския книжовен език¹ се наблюдава още един, допълнителен, аспект при развитието на клитичните местоименни форми – употреба на енклитичните дателни форми на личните местоимения и на възвратното лично местоимение във функцията на притежателни местоимения в приименна позиция.

(1)

А) Видях **го**. / Казах **ти**! / Студена пот изби по тялото **му**.

Б) Отблъснаха **ги** с бомби. / Само през дъждовните дни **ми** е самотно! / Ясносините **й** очи блестяха тревожно-радостно.

(Цихун 1968: 47-48)

Гледната точка на Цихун е, че дателната клитична (невъзвратна и възвратна) форма на личното местоимение всъщност притежава способността да се изявява и като приглаголна, и като приименна клитика.

В по-ново време А. Цимерлинг (2013) също прави обобщението, че типична за славянския ареал е употребата на дателните личноместоименни клитики и като аргументи на предиката, като в тази роля се отличават с подвижност в рамките на цялото (просто) изречение, а също и със способност да образуват клитични комплекси заедно с останалите приглаголни клитики, и като клитики със сфера на действие и подвижност само в границите на определена група (напр. като посесивни маркери в именната група), която сама по себе си представлява съставна част на изречението, и в тази своя роля – неспособни да участват в клитични комплекси, т.е. неклъстъризируеми. Вторият тип употреба, както сочи Цимерлинг, се наблюдава в български, в македонската книжовна норма² и в староруски.

Примерите, които привежда, са от български:

(2)

А) [NP На хората в шаха] **и** = **им** = е ясно кой кандидат с какво може да допринесе.

¹ Както и в македонската книжовна норма, която също е обект на изследване в труда на Цихун.

² Цимерлинг използва глотонима „македонски книжовен език“.

Букв. [NP *людям в шахматах*]*i* = **имі** = *есть ясно, которой кандидат что может да принесет.*

Б) *Естественно, [NP *основната* = **ми** задача] бе добре да = се натренирам.*

Букв. *Конечно, [NP *основная* = *мне задача*] была хорошо да = ся потренирую.*

(Цимерлинг 2013: 41–42)

Изводът, който се налага, е, че Цихун и Цимерлинг възприемат личноместоименната и посесивната клитика като една и съща клитика.

II. Българските приглаголни и приименни прономинални клитики – в сблъсък за надмощие или в съжителство

Вярно е, че съществуват немаловажни допирни точки между кратките дателни форми на личното местоимение и кратките форми на притежателното местоимение по отношение не само на произхода им³, но и на тяхната употреба.

Важна особеност на клитичните дателни форми на личното местоимение е способността им да кодират посесивни отношения в определен контекст, при наличието на определени прагматични фактори, в резултат на което могат да бъдат построени конструкции, като тези в (3), намиращи се в отношение на синонимия:

(3)

А. *Тази жена ще **му** разбие сърцето.* Вм. А'. *Тази жена ще разбие сърцето **му**.*

Б. *Приготвих **ти** багажа.* Вм. Б'. *Приготвих багажа **ти**.*

В. *Харесвам **ти** чувството за хумор.* Вм. В' *Харесвам чувството **ти** за хумор.*

Г. *Обичам **си** работата.* Вм. Г'. *Обичам работата **си**.*

Първоначалното впечатление е, че в употреба е въведена една и съща клитика, чието позициониране е относително свободно – може да бъде разполагана и в позиция до глагола, и в позиция до съществителното име (каквото е заключението и на Цихун и Цимерлинг относно съответно (1) и (2)). Всъщност в (3 А/Б/В/Г) са налице клитични дателни личноместоименни форми, с чиято помощ е въведен т. нар. „външен посесор“, а в (3 А'/Б'/В'/Г') – клитични притежателни форми, въвеждащи т.нар. „вътрешен посесор“.

Проблемът за „външните посесори“ е важна част от проучванията върху технологията на изразяване на отношения на притежание и принад-

³ Според К. Мирчев още в старобългарски кратките дателни форми на личното местоимение, употребени при име, започват да изразяват посесивни отношения (вж. Мирчев 1978: 189).

лежност в човешкия език. Съвременният български език също разполага с ресурси за въвеждането на външни посесори, а проблемите на т.нар. „външна посесивност“ са обект на изследване и в българската наука (вж. напр. Ницолова 2013; Кръпова и Димитрова 2015).

Спецификата на посесивните конструкции, определяни като „външни“⁴, се състои в това, че при тях посесивното отношение се кодира чрез установяването на синтактични връзки между отделни конституенти в изречението – посесивното отношение „напуска“ границите на словосъчетанието, посесорът (притежателят) вече не е „вътрешен“, не е част от именната група, в която е изразен обектът на притежанието (посесумът), а вместо това е реализиран като аргумент на глагола. Името (или местоимението), назоваващо притежателя, престава да бъде синтактично подчинено на името, назоваващо притежавания обект, каквато е ситуацията в конструкциите с „вътрешна посесивност“ (срв. *братчето на Веско, Весковото братче, неговото братче, братчето му*); посесорът се превръща във „външен“ за именната група и същевременно синтактично независим от посесума, като двамата формират два отделни конституента на изречението.

В т. нар. „външни посесивни конструкции“ посесорът може да бъде въведен като подлог, като пряко или непряко допълнение или по някакъв друг начин – в зависимост от особеностите на съответния език. Според Подлеская и Рахилина конструкциите, в които притежателят е представен като пряко допълнение, са конструкции „с разцепване“ („splitting“) на притежателя, напр. *Докосна го по рамото* – в тях притежателят е засегнат от действието само чрез една своя част (която всъщност е и самият обект на притежанието); конструкциите, в които притежателят е въведен като непряко допълнение (т.нар. „дателен посесор“), са конструкции „с издигане“ („raising“) на притежателя (вж. Подлеская и Рахилина 1999). Равносметката и в двата случая е, че глаголят се сдобива с нов, нетипичен за него аргумент, а посесорът е „повишен в ранг“, тъй като вместо да бъде реализиран като подчинен на посесума, участва в изречението като независим член (по-подр. вж. Пейн и Барши 1999; Хърсланд и Берън 2001: 14–15).

И така, наред с основното си предназначение – да въвеждат непряк обект като част от аргументната структура на глагола, българските дателни личноместоименни клитики притежават и една друга, допълнителна, способност – да въвеждат външен посесор, срв.:

(4)

А. *Ще му изпратим таблицата в електронен вариант.* ~ А'. *Ще му изпратим личните вещи по куриер.*

Б. *Пишеше ни редовно.* ~ Б'. *Пишеше ни всичките домашни.*

В. *Поддай ми слънцата, ако обичаш!* ~ В'. *Поддай ми очилата, ако обичаш!*

⁴ По-подробно за проблемите на външната посесивност вж. напр. Пейн и Барши (1999).

Тази именно особеност във функционирането на кратките дателни форми на личното местоимение е пресечната точка (която може да бъде смятана и за конфликтна) между тях и кратките притежателни местоименни форми. Ако се приеме хипотезата, че в изрази като тези в (3) е налице една и съща клитика, вариантите за дефинирането на въпросната клитика ще бъдат два: 1) това е дателна личностоименна клитика, която е подвижна в рамките на изречението и може да се изявява и в приглаголна, и в приименна позиция; 2) това е посесивна клитика, чието типично местонахождение е в рамките на именната група, но която притежава и способността да напуска тези рамки (тоест тя е отново подвижна) и да се разполага в друга позиция в изречението – например да се изявява като част от групата на глагола.

Подобна интерпретация би поставила в позиция на превъзходство единия или другия тип клитики. Усещане за именно такъв ефект присъства в изложенията на Цихун, Цимерлинг и други автори – те дават предимство на първия тип, на кратките дателни форми на личното местоимение и пренебрегват, изключват от полезрението си кратките притежателни форми (като по този начин на практика поставят под въпрос тяхното съществуване). Вероятно подобно тълкуване на проблема се основава на неоспоримия факт за общия произход на двата типа клитики, както и на обстоятелството, че в останалите славянски езици (с изключение отчасти на сръбски) посесивни клитични форми от този тип не се използват⁵.

Тълкования от този род обаче изглеждат едностранчиви и необективни. Не бива да се създава впечатление за „надмощие“ на единия тип клитики над другия, защото могат да бъдат изложени достатъчно аргументи⁶, че в българския език и двата типа клитики реално съществуват и се намират в отношение на „съжителство“, като основната допирна точка (имайки се предвид възможността за предаване на сходен смисъл) между тях е способността на кратките дателни личностоименни форми при определени условия да кодират посесивни отношения.

Както в много от езиците по света, така и в български сред различните видове местоимения, натоварени изключително (и единствено) със задачата да означават наличието на посесивни връзки, са притежателните. Групата на българските притежателни местоимения включва два вида форми: дълги/пълни (*мой, твой, негов, неин, наш, ваш, техен*) и кратки (*ми, ти, му, ѝ, ни, ви, им*). Кратките притежателни форми се наричат още „посесивни енклитики“.

Притежателните местоимения посочват притежателя на съответния обект на притежанието. Местоимението и съществителното име, назовава-

⁵ Конкретно Цихун отбелязва, че няма да спира вниманието си върху кратките притежателни местоименни форми поради причината, че в останалите славянски езици подобни форми не съществуват (вж. Цихун 1968: 30).

⁶ В рамките на това изложение проблемът няма да може да бъде разгледан достатъчно изчерпателно. Предвижда се публикуването на още един текст, който да доразвие идеите на предложеното тук изследване.

щи членовете на посесивната връзка, образуват една именна група (*неговото братче, братчето му*). Що се отнася до посесивната енклитика, тя се подчинява на строги словоредни правила, действащи в рамките на именната група. Винаги се намира в постпозиция спрямо името, посочващо посесума (срв. *братчето му* ~ **му братчето*), клитизира се само към имена, членувани с определителен член (с изключение на някои названия за родство), и в тази връзка позиционирането ѝ зависи пряко от местоположението на членната морфема. Посесивната енклитика не би се прилепила към словоформа, която не е маркирана като определена, срв. **братче му*.

Ако към определяемото, т.е. съществителното име, назоваващо обекта на притежанието, не са отнесени други модификатори, притежателната клитика се разполага непосредствено зад въпросното име и се реализира като енклитика към него. Ако към определяемото са отнесени някакви съгласувани определения, посесивната клитика се прилепва към първото от тях: *непослушното му по-малко братче*.

Посесивните конструкции с вътрешен посесор са по-скоро неутрални, стилистично немаркирани в сравнение с тези с външен посесор, срв.:

(5)

А. *Този човек ще съсипе целия ѝ живот.*

Б. *Ще ѝ съсипе целия живот този човек! = Този човек ще ѝ съсипе целия живот! = Целия живот ще ѝ съсипе този човек!*

В (5Б) е придадена емоционална окраска на изказа. Експресивността се постига с помощта на субективния словоред, елемент от който е и отстраняването на посесивната клитика от именната група и замяната ѝ с приглаголна личноместоименна клитика. Не би могло да се твърди, че тук е налице посесивна енклитика, която е извадена от именната група и е поставена в позиция при глагола. Вече беше посочено, че посесивната енклитика се подчинява на безизключителни словоредни правила (срв. *животът ѝ* ~ *целият ѝ живот* ~ **ѝ целият живот*). Освен това клитиката в (5Б) се държи като типична приглаголна клитика – може да променя местоположението си спрямо глагола (да стои преди и след него) и да участва в клитични комплекси заедно с другите приглаголни клитики, срв. *Съсипа = ѝ / Ще = ѝ = съсипе целия живот*.

Наблюденията показват, че в ежедневно общуване помежду си носителите на българския език проявяват подчертано предпочитание към употребата на конструкции с външни посесори. Мотивите на даден участник в определен комуникативен акт да предпочете конструкция с външен посесор, вместо такава с вътрешен, могат да бъдат различни. Както вече стана ясно, това може да се прави с цел да се придаде експресивност на речта. Освен това, външни конструкции се построяват и с цел езикова икономия (6 А) и пестене на говорни усилия (6 Б):

(6)

А. Пуснаха **им** любимата песен. Вм. А' Пуснаха **им** любимата **им** песен. / Пуснаха **им** тяхната любима песен.

Б. Събуй **му** обувките! Вм. Б' Събуй обувките **му**!

Въвеждането на външен посесор (и създаването по този начин на посесивни отношения в изречението) е само възможност за предаване на конкретен смисъл, а не основна задача, с която са натоварени кратките дателни личноместоименни форми при своето функциониране в съвременния български език. Именно по тази причина често клитичните дателни форми на личното местоимение не са в състояние да изграждат посесивни връзки:

(7)

А. Настоявам (аз) да **ти** прочета писмото. ≠ Настоявам (аз) да прочета писмото **ти**.

Б. Ще **им** дам адреса на застрахователната компания. ≠ Ще дам адреса **им** на застрахователната компания.

И освен това посесивната енклитика не във всички случаи може да бъде отстранена от именната група и отсъствието ѝ да бъде компенсирано с личноместоименна дателна клитика:

(8)

А. Искам да говоря с родителите **ти**! ≠ *Искам да **ти** говоря с родителите.

Б. Много приличаш на майка **си**. ≠ *Много **си** приличаш на майката.

Нерядко обаче българите „принуждават“ посесивната клитика да отстъпи мястото си на кратката дателна форма на личното местоимение, без да са налице нужните предпоставки за подобно преобразуване. Този феномен може да бъде обяснен с принципа на аналогия и да бъде възприеман като рефлекс за постигане на езикова икономия и пестене на говорни усилия. Но крайният резултат е тежко нарушаване на граматическите правила (като например в (3 В/Г) и странни, понякога дори лишени от смисъл, изказвания.

III. Заключение

Посесивните енклитики формират отделна група в състава на българските прономинални клитики. Те притежават свои собствени типологични черти и трябва да бъдат разглеждани отделно от приглаголните дателни личноместоименни клитики*.

* Изследването е проведено в рамките на проект „Актуални проблеми на лингвистиката“, RP B5/17, ЮЗУ „Неофит Рилски“, с ръководител доц. д-р Гергана Падарева-Илиева.

Библиография

- Димитрова-Вълчанова 1998:** Dimitrova-Vulchanova, M. Are Bulgarian Pronominal Clitics in the Wackernagel Position? – In: *Norwegian Contributions to the Twelfth International Congress of Slavists: Cracow 1998*. Ed. by K. Gammelgaard, A. J. Mørch, O. M. Selberg. Oslo: Universitetet i Oslo, 1998, 7–32.
- Кръпова и Димитрова 2015:** Krapova, I., T. Dimitrova. Genitive-Dative Syncretism in the History of the Bulgarian Language. Towards an Analysis. – In: *Studii Slavistici XII*, 2015, 181–208.
- Мирчев 1978:** Мирчев, К. *Историческа граматика на българския език*. София: Наука и изкуство, 1978.
- Ницолова 2013:** Ницолова, Р. Някои особености на българските посесивни конструкции в сравнение с чешки език. – В: *Славянските езици отблизо (сборник в чест на 70-годишнината на доц. Я. Бъчваров)*. Съст. М. Младенова, Р. Железарова. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2013, 183–195.
- Пейн и Барши 1999:** Payne, D. L., I. Barshi (eds). *External possession*. Amsterdam: John Benjamins, 1999.
- Подлеская и Рахилина 1999:** Podlesskaya, V. I., E. V. Rakhilina. External Possession, Reflexivization and Body Parts in Russian. – In: *External Possession*. Ed. by D. Payne, I. Barshi. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1999, 505–523.
- Тишева 2001:** Тишева, Й. Свободен или фиксиран е словоредът на клитиките? – В: *Българският език през XX в.* Под ред. на В. Радева. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2001, 64–71.
- Томич 2004:** Tomić, O. The South Slavic Pronominal Clitics. – In: *Journal of Slavic Linguistics*, Vol. 12, No. 1/2, 2004, 213–248.
- Хауге 1999:** Hauge, K. R. The Word Order of Predicate Clitics in Bulgarian. – In: *Journal of Slavic Linguistics*, Vol. 7, No. 1, 1999, 89–137.
- Хелпърн 1995:** Halpern, A. *On the Placement and Morphology of Clitics*. Stanford: CSLI Publications, 1995.
- Хърсланд и Берън 2001:** Herslund, M., Baron, I. Introduction: Dimensions of Possession. – In: *Dimensions of Possession*. Ed. by I. Baron, M. Herslund, F. Sørensen. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2001, 14–15.
- Цимерлинг 2013:** Цимерлинг, А. В. Типология порядка слов в славянских языках. – В: *Исследования по типологии славянских, балтийских и балканских языков*. Под ред. на Вяч. Вс. Иванов. Санкт Петербург: Алетейя, 2013, 7–80.
- Цихун 1968:** Цыхун, Г. А. *Синтаксис местоименных клитик в южнославянских языках. Балканославянская модель*. Минск: Наука и техника, 1968.

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ МЕЖДУ ПРАГМАТИКА,
СЕМАНТИКА И СИНТАКСИС В СЛОВОРЕДНИТЕ МОДЕЛИ
НА ГЛАГОЛНАТА ФРАЗА

Елисавета Балабанова
Университет по библиотекознание и информационни
технологии, София

INTERACTION BETWEEN PRAGMATICS,
SEMANTICS AND SYNTAX IN THE WORD ORDER MODELS OF VP

Elisaveta Balabanova
University of Library Studies and Information Technologies, Sofia

Abstract. The paper deals with word order models in Bulgarian VP. Two word order models in VP are examined: 1) subject – modal expression – verb – object; 2) (subject) – verb – modal expression – object. The analysis shows that these word order models are a result from the communicative intention of the speaker to express certain content. The results from the analysis also show that semantic and syntactic constraints are imposed on this communicative intention of the speaker. As a result, pragmatic, syntactic and semantic factors are in interplay when the observed word order models are realized.

Key words: word order, semantics, pragmatics, syntax

Увод

Този доклад представя резултатите от анализа на езиковия материал, взет от българския корпус BulTreeBank¹. От корпуса са извадени всички изречения, които съдържат глаголна фраза, в която е разположен „външен“ за фразата елемент.

Анализът ни на словоредата във VP показва, че вътре във фразата се разполагат две групи външни елементи. Това са адюнктите и прагматичните елементи².

¹ <http://www.bulTreeBank.org>

² В текста приемаме да наричаме *прагматични елементи* всички изрази, които Академичната граматика определя като вметнати конструкции (Граматика на съвременния български книжовен език (ГСБКЕ 1983: 243). Използваме и класификацията на тези конструкции, дадена пак там (ГСБКЕ 1983: 243).

Двете места на разполагане на тези елементи са: 1 – между подлога и опората, от една страна, и 2 – между опората и комплемента, от друга.

В настоящия доклад спираме своето внимание само върху определена група прагматични елементи, които се реализират вътре във VP – а именно – думите и изразите за модални и емоционални отношения (ГСБКЕ 1983: 243). В текста приемаме да наричаме тези изрази с термина „модални елементи“. От общо 624 изречения от корпуса, в които има разположен прагматичен елемент, на второ място (33% от всичките 624) са изреченията, в които прагматичният елемент е израз за модални и емоционални отношения.

Съобразно с двете места на разполагане на външни за VP елементи наблюдаваме и 2 словоредни модела, в които е разположен модален елемент, съответно:

1) [подлог – модален елемент – опора – комплемент]; 2) [(подлог) – опора – модален елемент – опора]

Докладът има следната структура:

1. Семантика на модалните елементи, разположени вътре във VP
2. Анализ на прагматичната и синтактичната структура на двата словоредни модела. Семантичен обхват на модалните елементи, разположени във VP.
- 3.1. Словоредният модел [подлог – модален елемент – опора – комплемент]
- 3.2. Словоредният модел [(подлог) – опора – модален елемент – опора]
4. Изводи

1. Семантика на модалните елементи, разположени вътре във VP

В двата словоредни модела модалните елементи заемат първи позиции по разполагане в глаголната фраза – първо място с 206 изречения с разположение между подлога и опората и второ място с 82 изречения при разположение между опората и комплемента. В двата словоредни модела разпределението на модалните елементи е следното, като в двете линейни разположения се наблюдават 6 общи елемента (*наистина, разбира се, може би, всъщност, все пак, явно*).

Разпределение на модалните елементи в словоредния модел [подлог – модален елемент – опора – комплемент]: *наистина* – 50 изр.; *разбира се* – 36 изр.; *вероятно* – 32 изр.; *едва ли* – 14 изр.; *като че ли* – 10 изр.; *изглежда* – 10 изр.; *всъщност* – 10 изр.; *сигурно* – 7 изр.; *все пак* – 7 изр.; *обикновено* – 5 изр.; *може би* – 5 изр.; *определено, на практика, естествено, по същество, явно, санким* – по 2 изр.

Разпределение на модалните елементи в словоредния модел [(подлог) – опора – модален елемент – комплемент]: *наистина* – 11 изр.; *все пак* – 11 изр.; *май* – 11 изр.; *разбира се* – 8 изр.; *може би* – 6 изр.; *едва ли не, всъщност, сякаш, по принцип, със сигурност, по-скоро, явно, в действителност* – по 3 изр.

За да изясним причините за разполагането на наблюдаваните прагматични елементи вътре във VP, е нужно да проследим тяхната семантика и семантичния им обхват. Описанието на семантичната им характеристика ще направим едновременно за елементите и в двата словоредни модела, а след това чрез конкретни примери ще проследим различията в семантичния обхват. Въз основа на наблюденията ще направим и изводи за това, до къде семантичните фактори ограничават синтактичната реализация на съответните елементи, както и ще проследим какво е разпределението на информационния поток в разглежданите словоредни модели.

Модалните елементи, които наблюдаваме между подлога и опората и между опората и комплемента, са едни от лексикалните средства за изразяване на *епистемична* (или още *достоверностна*) *модалност*. Няма да се спираме подробно на двата основни вида модалности – волунтативна и епистемична (за това вж. Ницолова, 1984: 148; Лакова в Съвременни лингвистични теории, 2001: 103), а само накратко ще посочим онези значения на епистемичната модалност, които разглежданите от нас лексикални елементи изразяват, тъй като това ще ни помогне да изясним тяхното словоредно разположение.

Достоверностната модалност представлява преценката на говорещия за неговата осведоменост относно фактичността на обективното съдържание на изказването (Ницолова 1984: 148). Различават се следните два основни вида епистемична модалност: *обективна епистемична модалност* и *субективна епистемична модалност*, която се представя със скала от възможности, разположени между двата полюса – на пълната увереност и на несигурността, на съмнението на говорещия относно фактичността на съобщаваното. Единият полюс на скалата – на пълната увереност, се изразява чрез изрази като *сигурен съм*, *убеден съм*. Сигурността на говорещия по отношение на истинността на съобщението се изразява и чрез изрази като *действително*, *наистина*, *вярно е*.

Другият полюс на скалата на увереността е несигурността, незнанието, които се изразяват чрез изрази като *не съм сигурен*, *не съм убеден*, *не вярвам* и т.н. Между тези два полюса се разполага цял набор от езикови средства, които изразяват различна степен на предположение. В тази междинна част от скалата, според степента на своята информираност, говорещият прави предположение за фактичността на съобщаваното, като може да отчита и степента на вероятност изказването му да бъде истинно. Средствата за изразяване на предположение са разнообразни (от умозаключителните глаголни форми, през модалните глаголи до лексикалните модификатори).

Модалните елементи, които наблюдаваме в двата словоредни модела, принадлежат именно на последната подгрупа. Те са **лексикални средства за предаване на предположение с различна степен на вероятност**. По-конкретно, модалните елементи, открити в корпуса и разположени във VP, предават единия полюс на епистемичната модалност

– този на пълната убеденост (тук попада модалният оператор *наистина*) и междинната част на скалата (вж. по-горе останалите модални елементи в двата словоредни модела).

И така, най-общо, семантиката на наблюдаваните вътре във VP модални елементи изразява преценката на говорещия за осведомеността му спрямо съдържанието на изказването. Тази преценка варира от пълната убеденост до различните степени на предположение.

Изясняването на основните семантични признаци на разглежданата група лексикални единици ни дава базата за анализ на езиковия материал. Анализът на изреченията от корпуса ще разкрие има ли връзка между семантичния обхват на даден лексикален елемент и неговото разположение във VP. Определянето на областта на семантично действие на елемента пък на свой ред ще даде възможност да се види в коя част на изречението от информационно гледище участва той.

2. Анализ на прагматичната³ и синтактичната структура на двата словоредни модела. Семантичен обхват на модалните елементи, разположени във VP

2.1. Словоредният модел [подлог – модален елемент – опора – компонент]

Най-често срещаните модални елементи в този словореден модел са *наистина*, *разбира се*, *вероятно*, *едва ли*. По-долу даваме няколко примера с тях.

Примери:

1) Ground [Тя] Focus [**наистина**] го погледна с очи сякаш пресилено разперени и с насмешливо любопитство в тях.

2) Нещо, което един кавал Focus [**естествено**] не бе в състояние да направи.

3) Като оценявам положително Вашата информация, Ground [аз], Focus [**разбирасе**, съм на много различни позиции от вас по политическата част] и то е естествено да изразяваме с Вас различни гледни точки.

³ Под *прагматична структура* разбираме информационната структура на изказването. За анализа на информационната структура използваме модела на Пенчев за определяне на фокуса (Пенчев 1980: 35). Използваме следните термини при анализа на информационната структура: с *фокус* се назовава признакът [+рема] на Пенчев; *основа* с нейните части *връзка* и *опашка* се използва за определяне на признака, наречен от Пенчев [-рема]. С термина *нов/включен фокус* означаваме термина *включена (нова) рема* на Пенчев (Пенчев 1980: 39). *Комуникативно намерение на говорещия* в текста се използва по отношение на информационната структура и поради това оперира на нивото на прагматичната структура на изречението, а не се отъждествява с илокутивната сила.

4) Ground [Експлозията] Focus [**вероятно** се дължи на изтичане на газ].

В изречения 1) и 2) модалните елементи *наистина* и *естествено* привличат логическото ударение върху себе си и оформят емфатичен фокус.

В изречение 3) семантичният обхват на наречието *вероятно* са опората и комплементът (*се дължи на изтичане на газ*). Това личи, ако с цел съпоставка поставим модалния оператор между опората и комплементата: срв. *Експлозията се дължи **вероятно** на изтичане на газ*. При словоредната промяна настъпва и промяна в семантичния обхват на модалния елемент – в този случай той е оператор върху първия елемент, който стои вдясно от него. По този начин от алтернативните възможности, които са причина за експлозията, като възможна, предполагаема е избрана една възможност, а именно – представената чрез комплементата предложна фраза (*изтичане на газ*). Семантичният обхват на модалния елемент в този случай изглежда така (изразът, върху който модалният елемент оперира семантично, е в курсив):

Експлозията се дължи вероятно *на изтичането на газ* (а не на нещо друго).

Семантичната характеристика на модалния елемент определя и неговата информационна стойност. Обхватът на семантичното му действие е опората и комплементата, взети заедно, а те същевременно са и фокусът на изречението. Ето защо *вероятно* се присъединява именно към фокуса, изразен чрез опората и комплементата. Този принцип – за *включването на модалния елемент, разположен в контактна препозиция спрямо подлога, във фокуса на изказването*, е валиден за по-голямата част от модалните елементи, намиращи се в тази словоредна позиция (вж. по-горе и останалите примери).

При словоредното разполагане на модалния елемент *едва ли* обаче наблюдаваме отлики спрямо останалите модални елементи.

Примери:

5) Той се изплаши, решил навярно, че Ground [една Циана, чийто баща е химик,] Focus [**едва ли** ще раздава капсули с безобидни химически вещества].

6) След войната в Югославия и блокирането на корабоплаването по реката нашите превозвачи понесоха колосални загуби, а Ground [link [доста от тях] tail [вече]] Focus [**едва ли** ще се вдигнат на крака].

За разлика от повечето модални прагматични елементи, които менят своето местоположение, лексикалният модален елемент *едва ли* има фиксирани позиции в изречението. Той може да се намира: 1) в абсолютна препозиция/постпозиция или 2) между подлога и опората.

2.2. Словоредният модел [(подлог) – опора – модален елемент – комплемент]

Примери:

7) Ground [По свои исторически, културни причини България] Focus [няма **наистина** толкова масова емиграция като Русия след революцията, Полша, дори Югославия.]

8) Ground [link [Но] tail [това] Focus [е, **разбира се**, резултат и на усилията, които са били положени и преди това.]]

9) Ground [Това] Focus [е **може би** отговор на въпроса дали една Югославия – членка на пакта за стабилност, няма да употреби средствата, отделени за България.]

Когато се разполагат между опората на глаголната фраза и нейния комплемент, модалните елементи в общия случай се включват във фокуса на изказването, оформен от опората и комплемента. Модалните изрази в този словореден модел оперират семантично едновременно върху тези два елемента на фразата. Тъй като опората и комплементът са най-често сферата на проявление на фокуса, то и модалният елемент се включва заедно с тях във фокуса на изказването. Изключения от това правило се наблюдават при отделни модални елементи като *едва ли не*.

Пример:

10) Ground [link [В града] tail [силите]] Focus [бяха **едва ли не** равни], при все че гърците и власите гъркомани бяха значително по-малко от българите.

Подобно на *вероятно*, модалният елемент *едва ли не* има различен семантичен обхват в зависимост от мястото му във VP. Неговата област на действие е първият елемент, разположен вдясно от него. В случая, разположен между опората и комплемента, модалният елемент *едва ли не* оперира върху комплемента на опората. Това може да се представи по следния начин (замяната на модалния елемент с наречие, което модифицира комплемента, показва, че, разположен в тази позиция, *едва ли не* модифицира семантично комплемента): В града силите бяха **едва ли не** равни = бяха *почти* равни.

Разликата може да се проследи, ако *едва ли не* се постави в препозиция спрямо опората. Тогава, подобно на всички описани дотук модални елементи, разглежданият лексикален елемент ще оперира семантично върху опората, а оттам – и върху опората и комплемента едновременно (срв. *В града силите едва ли не бяха равни* = *В града силите, може да се каже, бяха равни*; или срв. поставянето на *едва ли не* в препозиция пред подлога – позиция, при която модалният елемент оперира върху цялото изречение: *В града едва ли не силите бяха равни*.). Включването на модалния елемент във фокуса на изказването се запазва, подобно на останалите модални елементи.

3. Изводи

Въпреки наглед голямото многообразие на модални елементи (6 общи лексикални елемента за двете фразови позиции и общо 15 различни), въз основа на анализа **могат да бъдат обобщени** следните въпроси:

1. Какъв е семантичният обхват на лексикалните модални елементи в двата словоредни модела и влияе ли този обхват върху заеманото от модалните елементи място във фразата?

2. Каква информационна стойност получава модалният елемент въз основа на своя семантичен обхват?

При анализа **беше установено, че:**

1) Наблюдаваните лексикални елементи оперират **като семантични оператори върху дадена област, която е разположена контактно до тях.**

В двата словоредни модела, които ние разглеждаме, модалните елементи оперират семантично върху опората и комплемента или само върху комплемента на VP.

Същественото е, че в общия случай, независимо дали са в препозиция спрямо опората и комплемента, или са между тях, **модалните елементи предават преценката на говорещия за собствената му степен на осведоменост по отношение на пропозицията, описана в изречението.**

Този принцип е безусловен, когато става въпрос за разполагане на адюнктите между подлога и опората. В словоредния модел [(подлог) – опора – модален елемент – комплемент] обаче се наблюдават отделни модални елементи, които, разположени между опората и комплемента, оперират само върху първия разположен вдясно от тях елемент, а именно – комплемента на опората. Това са адюнктите: *едва ли не* и *вероятно* – вж. пример № 4 в 3.2.).

2) Въз основа на областта си на семантично действие – опората и комплемента, взети заедно, или само комплемента, модалните елементи, разположени в пре- и постпозиция спрямо опората, се включват във фокуса на изречението.

Когато се разполагат между подлога и опората, модалните елементи се добавят под формата на нов фокус (Пенчев 1980: 39) към лексикалния фокус, оформен от опората и комплемента.

В една част от случаите (при модалните елементи *наистина*, *естествено* и *явно*) се наблюдава оформяне на емфатичен фокус от модалния елемент и неговата област на семантично действие. Тези думи, разположени в препозиция спрямо опората, привличат логическото ударение (вж. анализа на примери № 1 в двата словоредни модела, както и на пример № 2 в 2.1.).

В словоредния модел [(подлог) – опора – прагматичен елемент – комплемент] модалните елементи се включват в лексикалния фокус на изречението, оформен от опората и комплемента ѝ.

От направените изводи се вижда, че модалните елементи, които са едни от най-многобройните прагматични елементи, разполагащите се вътре във VP, независимо дали са в пре- или постпозиция спрямо опората на

глаголната фраза, **в общия случай оперират семантично върху опората и комплемента**, като изразяват преценката на говорещия за осведомеността му спрямо съдържанието на изказването. **Областта на действие на модалния елемент определя и включването му в съответната част на изречението от информационно гледище**. Следователно, **в общия случай модалният елемент се включва като нов фокус в лексикалния фокус, оформен от опората и комплемента ѝ**.

Частни случаи се наблюдават и в двата словоредни модела. В *словоредния модел* [подлог – модален елемент – опора – комплемент] това е привличането на логическото ударение от страна на някои модални елементи, като по този начин се оформя емфатичен фокус и останалата част от изречението се дефокусира. В *словоредния модел* [(подлог) – опора – модален елемент – комплемент] пък отделни модални елементи оперират само върху един компонент от цялата пропозиция. Чрез разполагането на модалния елемент в контактна препозиция спрямо този компонент, неговият избор за участие в пропозицията е представен в отношения на алтернативност спрямо други възможни обекти от същото множество. Този компонент е разположеният вдясно от адюнкта изреченски елемент, изразен синтактично чрез комплемента на опората на VP.

В заключение можем да обобщим, че **словоредното разположение на модалните елементи във VP зависи от техния семантичен обхват**. Същевременно участието им в информационната структура на изречението е пряко следствие на/от тяхната словоредна реализация.

Библиография

- ГСБКЕ 1983:** *Граматика на съвременния български книжовен език* (ГСБКЕ), том 3, Синтаксис, под ред. на Константин Попов, София: Изд. на БАН, 1983.
- Ницолова 1984:** Ницолова, Р. Прагматичен аспект на изречението в българския книжовен език. София, 1984.
- Лакова 2001:** Лакова, М. Система на модалностите, изразявани в българското просто изречение. – В: *Съвременни лингвистични теории*, съст. Св. Коева, Пловдив, 2001.
- Пенчев 1980:** Пенчев Й. *Основни интонационни контури в българското изречение*, София: Изд. на БАН, 1980.

**ДИАХРОНИЯ И СИНХРОНИЯ
В РАЗВИТИЕТО НА ЕЗИКА: АСПЕКТИ
НА АДАПТАЦИЯТА, ПРОМЯНАТА,
СЪЖИТЕЛСТВОТО НА РАЗЛИЧНИТЕ
ЕЗИКОВИ ЯВЛЕНИЯ**

*Diachrony and synchrony
in the language development: aspects
of adaptation, change, co-existence of various
language phenomena*

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

ЛЕКСИКАЛНИТЕ И СТИЛИСТИЧНИ
ПРОМЕНИ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК ПРЕЗ ПОСЛЕДНИТЕ
СЕДЕМДЕСЕТ ГОДИНИ (ПО МАТЕРИАЛИ ОТ СБОРНИКА
„АЗ ЖИВЯХ СОЦИАЛИЗМА“)

Мариола Валчак-Миколайчакова
Познански университет „Адам Мицкевич“, Полша

LEXICAL AND STYLISTIC CHANGES
IN BULGARIAN LANGUAGE OVER THE LAST SEVENTY YEARS

Mariola Walczak-Mikołajczakowa
Adam Mickiewicz University in Poznan, Poland

Abstract. In 2004, a contest on memories of the Bulgarians from the period of socialism has been put online. Its effect is a book *Аз живях социализма* published by 45 Жанет, which collected 171 personal memories and stories submitted from all over the world. Their authors are people of different ages (from 82 to 21 years). They are, therefore, people using both in speech and in writing very diverse Bulgarian. Article aims to choose from the texts included in the book the most important features of language which are typical for specific generations of the Bulgarian language users. Observations are conducted on two levels: lexical and stylistic. The findings resulting from the analysis show how Bulgarian language evolved in the period after World War II, what its features should be regarded today as archaic, and which are the most recent phenomena.

Key words: Bulgarian language, lexicon, stylistics, changes

През 2004 година в интернет е проведен конкурс, посветен на спомените на българите за социалистическия период. Идеята да се създаде интернет портал, в който всеки да може да запише своите спомени за времето между 1945 и 1989 година, е дадена от журналистите Диана Иванова и Калин Манолов, писателя Георги Господинов и психолога Румен Петров. Като резултат от проведения конкурс издателство „Жанет 45“ публикува сборника „Аз живях комунизма“, в който са събрани 171 от изпратените от цял свят спомени и разкази. Авторите им са на различна възраст (от 21 до 82 години), макар че повечето от тях са млади и на средна възраст, което най-вероятно е свързано с факта, че по-младото поколение с лекота използва съвременните мултимедийни средства за

комуникация като интернет. А може би пък това да се дължи и на нежеланието на по-възрастното поколение да споделя своите лични спомени, да описва реалиите на живота по време на социализма или в липсата им на вяра, че някой въобще ще пожелае да чете лични впечатления на „обикновени хора“. Към това бих добавила и прозаичната човешка подозрителност към създателите на портала www.spomeniteni.org.

В увода на сборника „Аз живях социализма“ Георги Господинов засяга още един проблем, свързан с публикуването на кратките мемоарни записки, твърдейки:

Друг проблем е непрестижността на личния разказ според «сериозните», високи академични изследвания. Господстващата система ги намира тъкмо за «несериозни», частни, ненадеждни източници, виждайки в техния субективизъм най-големия грях към науката. Сякаш обективизмът на високата наука е изначално безвъпросен и неподлежащ на съмнение. (Господинов, съст. 2013: 13).

Що се отнася до настоящата статия, именно този субективизъм и личният тон на изказванията, поместени в сборника, ме накараха да се средоточа върху спомените на хората, които са решили да споделят преживяванията си с читателите – точно в тях би трябвало да се проявява живият, променящ се непрекъснато език, оформящ се след Втората световна война. Освен това може да се направи предпоставката, че щом възрастовият диапазон на авторите на публикуваните текстове е толкова широк (разликата във възрастта между най-младия и най-възрастния участник в конкурса е 61 години), то спомените им ще се различават не само по тона си, но и по използваната лексика и стилистични средства. От гледна точка на социологията, според която промяната на поколенията настъпва веднъж на 20-25 години, можем да говорим за книга, събрала спомените на две, а дори и на три поколения. Езикът е жива материя, която се променя много бързо под влиянието на различни външни фактори, затова и в такъв дълъг период начинът на изразяване и начинът на писмено конструиране на изказа неминуемо претърпяват промени.

Разбира се, трябва да си дадем сметка, че едно от задълженията на редакторите е било да обработят публикуваните материали, да ги „изгладят“ или поне да отстранят езиковите грешки и колоквиализмите, които биха могли да породят у читателите отрицателно отношение към пишешците. Независимо обаче от степента на евентуалното „поправяне“ на спомените (ако такова наистина е имало) в тях може да се открият някои важни езикови черти, характерни за определени поколения българи. Този факт не е нивелиран дори от това, че мнозинството от авторите на спомените са добре образовани хора и повечето от тях са упражнявали или упражняват професия, свързана с формулирането на писмени изказвания (журналисти, преподаватели, учители, адвокати, инженери, студенти и др.). В настоящата статия ще обърна внимание на тези явления, които са важни за читател,

за когото българският език не е майчин (т.е. читател, който не е *native speaker*), а е чужд език, присвоен на зряла възраст.

Днес порталът www.spomeniteni.org вече не съществува. Жалко, защото в книгата са отпечатани само малък брой спомени, подбрани грижливо от публикуваните в интернет страницата. Ако тя съществуваше днес, от нея щеше да може да се почерпи по-богат езиков материал, а следователно да се получи по-широк поглед върху повдигнатия въпрос.

Всички спомени, публикувани в сборника, са разпределени в пет раздела. Първите четири са посветени на поредните десетилетия на XX век, като се започне от 50-те години (оттук и заглавията „През 50-те“, „През 60-те“ и т.н.). Само последната глава, „Списъци на паметта“, съдържа „извънвременни“ текстове, които могат да се отнасят еднакво добре към едно, две или повече десетилетия. По естествен път, благодарение на тази организация на материала, спомените на най-възрастните участници в начинанието се намират в първите две глави на сборника.

Спомените, поместени в първата глава, т.е. тези, които се отнасят към 50-те години на миналия век, са писани нерядко в стила, характерен за онази епоха. Носят белега на административния език, издържани са в стила на изготвяните по онова време доклади и отчети, а понякога и официални биографи. Трудно е да не се обърне внимание на самия начин на представяне, на иниципирането на комуникацията чрез посочване на датата и мястото на раждане, а също така и чрез подаване на кратка характеристика на семейството. В социалистическото „безкласово“ общество социалният произход има изключително важна роля, понякога е решаващ за съдбата на младите хора. Навиците, придобити в онази епоха, са формирали следните изказвания:

- *Роден съм в град Криводол – бившето село Криводол, Врачанско, в изключително бедно селско семейство. Родителите ми бяха извънредно трудолюбиви хора. (с. 25)*

- *Родена съм през 1938 в Западна България. (с. 31)*

- *Роден съм на 13 октомври 1932 г., в семейство на червар и тъкачка. Пълен пролетарски произход! (с. 43)*

- *През 1951 година завърших гимназия в родното си село Вълчедръм. (с. 36)*

Своеобразната „поетика“ на доклада се появява и в следните изречения, съдържащи официални и художествени словосъчетания, които обикновено не се употребяват в живия говорим език:

- *Преодолявах недоимъка си с учителска заплата като волнонаемен служител в с. Фурен до юни 1946 г., когато продължих образованието си в Учителския институт в Шумен. [...] След като получих правоспособност за редовен прогимназиален учител, бях удостоен за директор на училището в родното ми село Фурен. (с. 30)*

- *Наказан, след това уволнен. След 4 месеца повикан да започне работа. (с. 29)*
- *Дойде време да се разделим след шест месеца задружен живот. [...] Но всички в надпревара ме питаха, как са техните деца с дисциплината, с културното поведение, с участието в извънкласните форми. (с. 37)*
- *Най-вече отделяхме внимание на трудовото възпитание и възпитанието по трудолюбие. (с. 37)*
- *През 1947 г., докато участвах в жътвената кампания, паднах от купен със снопи върху ритлите на волската кола, която ги возеше и нараних белия си дроб. (с. 43)*
- *Само след три години закупих апартамент за 4600 лева и 2600 лева заем. [...] Животът ми в социализма бе на задоволително ниво, без недоимък. (с. 30)*

Формалното изказване и езиковата щампа се появяват дори и в спомени, които съдържат много лични, дори интимни информации, например: *През 1953 година баща ми почина твърде млад – нямаше още 42 години. Скръбта ни беше голяма, а болката ми до днес – неугаснала (с. 36).* В публикуваните текстове няма обаче фразеологизми и поговорки, които са характерни за говоримия ежедневен език и които са особено многобройни в българския език. Всъщност само един от авторите – 72-годишен пенсионер – завършва изказването си образно: *И станах по-черен от дявола. Започнаха тормози, разселвания, търсеха под вола теле... (с. 44),* а в спомена на мюсюлманин, който претърпява процеса на насилствената промяна на имената, се появява изразът *пращат го от магаре на кон,* който точно описва политиката на преименуване (с. 163). Фразеологизми се появяват и в спомените на лица, които отдавна живеят извън границите на България (срв. заключението на краткия мемоар на ветеринар от Детройт: *За умрелия – добро или нищо, казва старата българска поговорка,* с. 166). Възможно е това явление да се дължи на факта, че техният език не е повлиян така силно от напора на тогавашните езикови промени, както българският, употребяван от живеещите в границата на страната сънародници. Последните избират по-нови изрази, а в това число и по-нови фразеологизми, срв. напр.: *Тук лентата на спомена ми се скъсва (с. 167), оказва се с много промит мозък (с. 179), култов продукт (с. 247).* По-младите автори са се опитали да модифицират всеизвестни фразеологични изрази, пишейки: *Кучето си лаеше, а Комсомола си правеше к'вото иска (с. 188), Картинката беше твърде еретична, ако сме склонни да търсим под вола на партийната обич теле (с. 190).*

Някои от авторите на спомените усещат архаичността на лексиката от онова време и затова коментират някои изрази или думи:

- *Така от една площ се получава няколко пъти по-голям добив (урожай, както се казваше тогава при тоталната ни русификация). (с. 24)*

- На 1 април 1964 г. Партията ме „удостои“ – така се казваше тогава! – да бъда директор на Стопанска дирекция за населените места – Враца. (с. 44)
- В ония години беше криза. Разбира се, не я наричаха криза, а „неурожай“ в братската социалистическа държава. (с. 59)

Най-младото поколение, спомняйки си прелома на 90-те години, също забелязва лексикалните промени: *другарките в градината изведнъж станаха госпожици* (с. 182), *това беше поколение тийнейджъри* (извинявам се за неуместния за тогавашното време израз), *което се опитваше да намери своята музика* (с. 304). Други се подиграват на абсурдността на някои формулировки и явления: *От 15-годишни получавахме покана, на лицевата част на която пишеше „Доброволен труд за Родината“, а вътре „Присъствието задължително“*. [...] *Свободно време няхаме, защото имахме политинформация или се подготвахме за прегледа за маршовата песен* (с. 125).

Преобладават обаче описания, в които личи, че авторите са убедени, че спомените им са разбираеми и за най-младите поколения, поради което не се стараят по никакъв начин да обяснят някои понятия или да разшифроват вече потънали в забрава съкращения. Затова неведнъж редакторите, осъзнавайки, че някои от отдавна неизползваните форми са херметични и могат да бъдат неразбираеми, прибавят пояснителни коментари, срв.: *след парофикация (прокарване на парно, б.р.)* (с. 30), *Отрано се влях в редиците на „Септемврийче“ – стигнах до отряден командир!*, *след това в РМС, ЕМОС, СНМ и ДСНМ (ранни имена на комсомола, б.р.)* (с. 43). И все пак решаващото множество изрази и словосъчетания, отнасящи се към изминалата епоха или характеризиращи тогавашните възгледи и настроения, си остават без коментар, което придава на издадените спомени образност и исторически колорит, срв.: *попщина* като израз, назоваващ ненапредничави възгледи, (с. 24), *класовото разделение* (с. 31), *незаконни връзки с чужденци* (с. 32), *западно хулиганство* (с. 33), *висшист* (с. 33), *другарска взаимопомощ* (с. 36), *трудови бригади* (с. 37), *самодееен драмкръжок* (с. 38), *спецснабдяването* (с. 39), *воден режим* (с. 92), *спекулант и враг на народа* (с. 40), *бях председател на учкома* (с. 43), *жътвената кампания* (с. 43), *мръсните империалисти* (с. 55), *политинформация* (с. 125), *лектория* (с. 83), *отряден председател*, *дружинната ръководителка* (с. 85), *хигиенизиране на населението* (с. 101), *ведомствен апартамент* (с. 120), *образцова детска градина* (с. 121) и други такива, които са се сраснали с човешкото съзнание и се появяват и в спомените на по-младите поколения.

В спомените на почти всички, които помнят социализма, се срещат съкращения и абривиатури, повечето от които са познати само на българите и единствено на тези чужденци, които отлично се ориентират в историческите реалии на социалистическата епоха. Натрупването им решително затруднява четенето на някои фрагменти от книгата. Такива съкращения като *ДетМаг*, *БКП* или *ТКЗС* са ми добре известни. Не ме затрудни и да

разшифровам наименованието *Отечествен фронт*, което се крие зад абривиатурата *ОФ* (макар че *ОФ-клуб* ме учуди, защото в Полша не е имало такъв тип дружества). Особено трудно беше обаче да се ориентирам, че *ВЕФ* е вид транзистор. Други абривиатури, които се срещат в публикуваните спомени, са: *РЕП*, *ВИТИЗ*, *БНА*, *ТВУ*, *УПК*, *УБО*, *ДКМС*, *БЗНС*, *ЦНСМ*, *ДЗС*. Техният смисъл ми се изясни след проучвания в интернет порталите и консултации с българи, защото контекстът, в който са употребени, не навсякъде е достатъчен, за да се разбере пълното им значение. А такива наименования, като: *Николапетковци*, *Напса*, *Възродителен процес*, *хоремагът*, *ремсист*, *ВиК станция*, *Нансеново поданство* и др., изискват вече сериозни краеведски и исторически познания. Ако не се познават българското ежедневие и българските реалии, не е възможно да се разбере изречението *Моят приятел си доизкара разпределението и замина след нея* (с. 232). А за да се разбере, че *лихвоточки* – това е нещо трудно определимо, което е било необходимо, за да се купи жилище, трябва солидни социолингвистични познания. Същото се отнася и за споделеното, че: *обикаляхме малките градчета около Варна, за да си набавим „кучешка радост“ или „студентски блян“* (с. 278), което означава, че авторът ни информира за закупуването на популярна тогава марка салам.

Повечето автори, независимо от принадлежността си към определено поколение, използват думи с ярък емоционален оттенък: *американската поквара* (с. 34), *подгизнали*, *мръсни*, *ошашавени* (с. 67), *утепаните хорица* (с. 59). Такива са и деминутивите, които се срещат особено често в спомените на по-възрастните автори: *хубава държавица*, *искрица надежда на утепаните хорица*, *корава баницка* и *бурканче* започнала вече да *прокисва боза*, *шепицата* *частници*, *беднички*. Допълнителните значения на тези умалителни (т.е. свързаните с тях конотации) се различават от неутралните по емоционална натовареност деминутиви *столче*, *количка*, *дрешки*, *какички*, които са характерни за говоримия език. Употребата на изрази с емоционален оттенък е само прелюдия към изразените в някои от текстовете възгледи и преценки: *Такава беше боеготовността на армията на онази България – мърлява, примитивна, простаица, като всичко друго в онази държава* (с. 68), *Завиждам на идните поколения – те вероятно ще изживеят онова, което аз имах възможност да изживея ТАМ и което тук е опорочено, изкривено и омерзено* (с.81), *спомените ни от това време [...] попадат в контекста на безличната сивота и пустота на бетонните блокове* (с. 153), *по Първа програма имаше дебиленото предаване, наречено „Страната Пионерия“* (с. 155), *заедно с една от дебилените квадратни шапчици с пискюлче отгоре* (с. 182). От своя страна, разговорният израз *супер як телевизор* (с. 236) предава положителната оценка на автора, който е представител на младото поколение.

Употребата на англицизми е характерна черта на изказванията на младите. В тях се срещат по-нови англицизми като *уикенд*, *харддиск*, *лайф*-

стайл. Професиите, които младото поколение упражнява, също носят английски наименования: *дизайнер* (с. 221), *мениджър* (с. 247). В спомените на по-младите автори се появяват неологизми: *оказа се, че съм от първия випуск, който не почавдарчиха, и не покаубойчиха следователно* (с. 182) и модни изрази и словосъчетания като: *Фабулата му е услужливо семпла* (с. 226) и такива, които са свързани с виртуалния свят: *симулакрум* (с. 181).

От своя страна, авторите от средното поколение често прибегват до иронията като стилистично средство, което цели да осмее реалиите на социалистическата епоха. Понякога ироничните изказвания са разбираеми само за тези, които добре си спомнят онова време. Не смятам, че днешните тинейджъри са в състояние да разберат за какво говори човек, който, спомняйки си за великденската литургия в „Александър Невски“, пише, че тя е била възпрепятствана от вече *традиционните хулигани* (с. 94), или какво има предвид авторът, който пише за себе си: *Бях най-висок в класа, бях отличник, спортист, а баща ми местен партиен функционер – всички фактори за изграждането на всеотраслено развита личност* (с. 169). За да постигнат желанния ироничен ефект, пишещите умело използват богатствата на говоримия език, в които вплитат характерни официални изрази: *Пет-шест цигани теляци, гъбясали от влага, се трудеха по хигиенизиране на населението* (с. 101), *През ваканциите баба ми ме взимаше там на сказки и лектури, че да не тръгна по лош път. Сказки и лектури ли? Ми ще се съберат бабите и по някое дете в един салон с бюст на Димитров, ще излезе отпред една възрастна другарка с плетена жилетка и цици като футболни топки, ще представи лектора. И после той – обикновено съсухрен дядка с каскет и строго изражение – ще смъкне нещо, например за „пиянството – враг на новото ни общество“* (с. 83). За някои иронията е средство да се скрият травматични преживявания, както в случая с 59-годишния журналист, който описва своето участие във военни упражнения по следния начин: *Въоръжени с каски, манерки и шанцови инструменти, пазихме завоеванията в калта още двацетина часа – мокри, гладни, вкоченени, уплашени, неразбиращи защо танковете на злите империалисти първо нас трябва да смажат по пътя към заветната си цел – Ямбол и Сливен...* (с. 68).

Рядко в събраните спомени се среща широко използваният в публицистичния език от началото на 90-те години на XX век похват да се употребяват турцизми с емоционален оттенък¹. От изразите с турски произход единствено съществителното *кеф* и глаголът *кефим се* се повтарят в няколко текста. Причината за тяхната поява е високата честота на употребата им в съвременния говорим език. Турцизми срещаме в спомена „Гълъб на мира“, който се отличава с честата употреба на жаргонни изрази: *Ако до утре сутрин с този нанос не е нарисувал грамаден гълъб на мира на платното на надлеза на „Опълченска“, ще ни „правят до откат хас-мухар на вилица“*

¹ Тази тема е засегната в статията ми, написана заедно с проф. Диана Иванова.

(с. 73). Останалите автори на публикуваните спомени употребяват жаргонни изрази с нежелание, отнасяйки се към тях като към част от говоримия език, неподходяща за писмената реч. Следователно, читателят рядко се натъква на изречения като *Учех в сто и двајсто даскало* (с. 93) или *Редяхме се на опашка за външната тоалетна, два смрадливи и усойни кенефа* (с. 196).

Още по-рядко се срещат елементи на езикова игра – ако все пак такива се появяват, те са непреводими, срв.: *На другия ден учителката във втори клас ни накара да дефинираме „свобода“*. Мен ме прекъсна на второто изречение, защото съм била описвала свободия (с. 261). Зато-ва и не мога напълно да се съглася с мнение, което прочетох в интернет, че преводът на обсъждания тук сборник би помогнал за опознаването и разбирането на България и българите по-добре от различните информа-ционни кампании, подегани в рамките на Европейския съюз. Смятам, че поради натрупването на специфична лексика книгата е до известна степен непреводима, доколкото не се допълни с обяснителни бележки и комента-ри, които – като средства за комуникация – са характерни за публикации с научен характер. Ако обаче се преведе по този обяснителен начин, тя би изгубила своята езикова атрактивност и локалния си колорит. В този сми-съл трябва да се съгласим с Михаил Бахтин, който казва, че:

Имената имат аромат – аромата на професията, жанра, направ-лението, групата, определената творба, човека, поколението, мла-достта и старостта, деня, часа. Във всяка дума се усеща вкусът на контекста или контекстите, в които тя е преживявала своето пълно с напрежение социално съществуване... (Бахтин 1982: 123)

Сборникът „Аз живях социализма“ доказва правотата на Бахтино-вото твърдение, че езикът не е неутрално средство за общуване, а по-ско-ро сбор от общественно утвърдени практики. Събраните в анализираната книга текстове доказват обаче и това, че посоченото твърдение може да се преобърне – обществените взаимоотношения преживяват своето пълно с напрежение езиково съществуване. Нека тази констатация бъде обобщение на настоящето изложение.

Библиография

- Господинов, съст. 2013:** *Аз живях социализма*. Съст. Г. Господинов. Пловдив: Жа-нет 45, 2013.
- Bachtin 1982:** Bachtin, M.M. *Słowo w powieści*, przeł. W. Grajewski, w: M. M. Bachtin, *Problemy literatury i estetyki*, Warszawa: Wiedza Powszechna, 1982.
- Walczak-Mikołajczakowa, Ivanova 2001:** Walczak-Mikołajczakowa M., Ivanova D. *O języku współczesnej prasy bułgarskiej i polskiej*. B: *Słowiańszczyzna w kon-tekście przemian Europy końca XX wiek. Język – tradycja – kultura*, red. E. Tokarz, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 2001, 306-312
- www.spomeniteni.org

**Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“**

**АКЦЕНТНИ ОСОБЕНОСТИ НА ЧЛЕННАТА МОРФЕМА
В РАННАТА ИСТОРИЯ НА СКАНДИНАВСКИТЕ ЕЗИЦИ
И НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК – МЕЖДУ САМОСТОЯТЕЛНОСТ
И ИНТЕГРАЦИЯ НА ЕНКЛИТИКИТЕ**

**Владимир Найденов
Софийски университет „Св. Климент Охридски“**

**ACCENTUAL CHARACTERISTICS OF THE DEFINITE
ARTICLE IN THE EARLY HISTORY OF THE NORDIC LANGUAGES
AND BULGARIAN – BETWEEN ISOLATION AND INTEGRATION
OF ENCLITICS**

**Vladimir Naydenov
University of Sofia St. Kliment Ohridski**

Abstract. In the Nordic languages as well as in Bulgarian, an enclitic demonstrative has developed into a suffixed article. However, whereas the Nordic article typically does not alter the accentuation of the resulting word form in relation to the base, the Bulgarian one often attracts stress. Two factors appear to have contributed to this. First, in the Nordic languages but not in Bulgarian, the morphosyntactic independence of clitics seems to have overridden their tendency to become integrated into the accentual unit of the host. Second, in the course of their history, the Nordic languages have acquired lexical tone, whereas Bulgarian, conversely, has replaced the Proto-Slavic pitch accent system with one of dynamic stress. Nevertheless, a possible partial parallel to the Nordic development may be present in the definite forms of words of accent paradigm (b).

Key words: accent, definite article, enclitic, Nordic, Slavic

Между историята на българския език и тази на скандинавските езици се наблюдават редица паралели. И в двата случая падежното склонение на съществителните, унаследено от праиндоевропейския период, е изцяло или почти изцяло изгубено. Също така и в двата случая в парадигмата на съществителните на съвременните езици се е развил следпоставен определителен член¹,

¹ Относно статуса на членната морфема в тези езици понастоящем вж. напр. Franks (2001: 55), Гравалова (2014: 12–18) за българския и Faarlund (2009) за норвежкия.

който произлиза от енклитично показателно местоимение²: стб. градъ тъ ‘този град’ → бълг. *градът*; стск. *garð inn* ‘онова стопанство (в.п.)’ → шв., дат., норв. *gården* ‘стопанството’.³

Въпреки това в прозодично отношение двете членни морфеми се различават. В скандинавските езици добавянето на определителен член по правило не води до прозодични промени в сравнение с основната (неопределена) форма. Това важи не само за мястото на ударението, което поради фиксираното начално ударение на ранните германски езици почти никога не се променя при формообразуването, но и за т.нар. акцент (бинарна тонемна опозиция в шведския и норвежкия и контраст между ларингализацията, наречена стьод, и нейното отсъствие в датския), който достатъчно често варира в рамките на парадигмата. Така в шведския език на неопределената форма ¹*gård* тонален акцент 1 съответства членуваната ¹*gården* със същата акцентуация, за разлика напр. от суфикса за множествено число -*ar*, който, както и повечето други формообразуващи суфикси, причинява „метатония“: ²*gårdar* (вж. напр. Riad 2009, както и Kristoffersen 2000 и Basbøll 2005 за съответните явления в норвежкия и датския език)⁴. Напротив, в българския език определителният член често привлича ударението върху себе си: *гра̀д* – *гра̀дът* (вж. Patseva 2009 и цитираните там трудове за синхронен анализ на явлението). При думите от мъжки род този исторически унаследен акцентен образец е присъщ на значителен брой високочестотни съществителни и периодически се прехвърля дори върху заемки, напр. *тим* – *тимът* (Стаменов 2015). Образецът е регулярен при думите от ж.р. с краесловна съгласна (*нощ̀та̀*) и почти всички бройни числителни (*петм̀ѐ*). Естествено е да си зададем въпроса защо между разглежданите езици се наблюдава такава драстична прозодична разлика при иначе сходно морфологично развитие. Както ще стане ясно от изложението по-долу, причината се корени в различното прозодично третиране на енклитиките през периодите на възникване на определителния член.

Възникването на скандинавския определителен член е отнасяно от различни изследователи било към староскандинавския период (според някои автори едва XIII в.), било още към праскандинавския период (преди VIII в.; вж. обзора в Stroh-Wollin 2016: 136-138). В староскандинавския език ед-

² Много съвременни граматически теории описват тези части на речта като детерминативи, но тук ще използвам традиционната терминология. Под енклитика ще разбера дума, която не образува акцентна фраза самостоятелно, а системно бива интегрирана в една акцентна фраза с друга, предходна дума (ср. Зализняк 1985: 118).

³ Често се предполага, че местоимението, от което е възникнала членната морфема, е въвеждало следпоставено прилагателно, поясняващо съществителното. За критика на това схващане вж. Stroh-Wollin (2016: 134-135) и отпратките там.

⁴ Исторически обясними изключения са в норвежкия език членните форми на няколко думи като *far* ‘баща’, които получават акцент 2. В датския редица думи с кратка гласна като *ven* ‘приятел’, които по исторически причини нямат стьод, го добавят в определена форма.

носричните словоформи са се характеризирали с акцент 1, а многосричните – с акцент 2, поради което акцент 2 е предизвиквал и добавянето на всички сричкотворни суфикси: ¹' garðr – ²' garðar. Несъмнено, именно статусът на определителния член като енклитика е довел до различната му акцентуация, но предполагаемият механизъм на възникването ѝ зависи от избраната теория за възникването на самия акцентен контраст. В общи линии, преобладават два типа теории, като и двата предполагат възникване на тоналния контур на акцент 2 поради по-късна реализация на свързаната с ударената сричка интонационна мелодия. Според първия тип (напр. Kristoffersen 2004) получаването на акцент 2 при наличието на срички след ударената като в ²' garðare било автоматично правило на староскандинавския език: интонационната мелодия се е измествала надясно от ударената сричка в рамките на акцентната фраза (в съответствие с познатата от редица езици тенденция за забавяне на тоналния връх). Задължително обаче интонационният тон е оставал в рамките на граматическата дума, оттам и акцентуацията на съчетания като ¹'garðr inn → ¹'garðrinn 'стопанството (и.п.)'. Вторият тип теории (напр. Riad 1998) отнасят възникването на тоналния акцент още към предходния, праскандинавски период: посттоници срички с метрически обусловено второстепенно ударение автоматично са получавали висок тон (вероятно интонационния такъв), а след загубата на второстепенното ударение тоналният контур е бил запазен (*' garðōR → ²'garðar). Пораждането на акцент 2 от второстепенни ударения обаче дълго време е останало продуктивен процес, какъвто то е и досега в редица диалекти (т.нар. акцент на сложни думи като в ²'kyrkogård 'гробница', букв. 'църковен двор'). И тук граматическите граници не са без значение – привличането от второстепенни ударения и до днес се наблюдава в рамките на морфологичната дума, а поне някои от формите на определителния член в староскандинавския език са съдържали тежки срички или потенциални метрически стъпки: бихме очаквали стск.*²' garðinn като стск. ²' farinn ← *²' farinn ← *²' farinR ← праск.*farinaR 'пътувам (мин. прич., м.р., ед.ч., им.п.)'. Затова и при тази теория изглежда вероятно, че решаваща е била именно граматическата граница между самостоятелна дума и енклитика.

Акцентното поведение на членната морфема в българския език се дължи на праславянските корени на българското ударение. Въпреки традиционното схващане, според което членуването се е развило едва през среднобългарския период (XII – XIV в.), има ред основания да се смята, че в говоримия език поне зачатъците на такива енклитични форми са били налице твърде рано – през старобългарския период и преди него (вж. Гаравалова 2014: 84-91, Харалампиев 2001: 127-133 и цитираните там трудове⁵). В праславянския

⁵ Тук става въпрос само за формалните предшественици на съвременните членни форми; отделен въпрос е датирането на възникването на съдържание и функции, присъщи на определителен член.

език (вж. напр. Дыбо 1981, Зализняк 1985) както кореновите морфемни, така и афиксите са могли да имат или да нямат лексикален акцент (първоначално несъмнено тон). Повърхнинна реализация е получавал само първият лексикален акцент: $*k\acute{o}rv- + *-a' \rightarrow *k\acute{o}rva$, но $*gol\acute{v}- + *-a' \rightarrow *golva'$. При липса на лексикални акценти ударение е получавала първата сричка от акцентната фраза: $*gol\acute{v}- + *-y \rightarrow *g\acute{o}lvy$. Вследствие на т.нар. закон на Дибон някои морфемни са били лексикално постацентриращи: $*\acute{z}en- + *-y \rightarrow *\acute{z}eny'$. В резултат на тези принципи в езика са били налице три акцентни парадигми – а.п. *a* (при лексикално центрирани основи), а.п. *b* (при лексикално постацентриращи основи) и а.п. *c* (при лексикално нецентрирани основи). Тясно свързани с тях са и опозициите между различни мелодични контури в рамките на ударената сричка, които обаче не са от решаващо значение за настоящата тема.

Поради гореспоменатите правила при регулярното развитие на думите от а.п. *a* не се наблюдава промяна в акцентуацията, както и в скандинавските езици: $*k\acute{u}r\acute{p} \text{ тѣ } \rightarrow k\acute{u}n\acute{p}t$. Напротив, за думите от а.п. *c* са решаващи специфичните правила за центриране на фрази, съдържащи лексикално нецентрирани словоформи (енклиномени). В тях според т.нар. закон на Василиев-Долобоко, формулиран в съвременната си форма от В. Дибон, при съчетания от енклиномен и проклитики ударението е падало върху първата проклитика ($*n\grave{a} \text{ gol}\acute{v}o$), а при наличие на енклитики – по правило върху първата енклитика ($*gol\acute{v}y \acute{z}e'$; Зализняк 2008: 11, $*n\grave{a} \text{ gol}\acute{v}o \acute{z}e'$, напр. Дыбо 1981: 45). Именно на втората част на правилото се дължат почти всички случаи на отмятане на ударението в определена форма в съвременния български език: $gr\grave{a}d - gr\grave{a}d\acute{e}t$, от $*g\acute{o}rd\acute{e} - *g\acute{o}rd\acute{e} \text{ тѣ }'$ (Дыбо 1981: 47–50).

Въпросът за механизма на това изместване на акцента върху енклитики е сложен. В ред публикации по въпроса той се описва като процес, важащ за енклитиките въобще (Дыбо 1975: 29; но ср. 1981: 233). Напротив, в модела на А. Зализняк за староруския този ефект се приписва преди всичко на лексикална центрираност на повечето енклитики като *же*, *бо*, *са* и т.н. Той обаче също така споменава, че и акцентно самостоятелни, но лексикално нецентрирани думи могат да се обединяват в една тактова група с други думи (Зализняк 1985: 121). Именно това явление прави възможни примери като *слово сѣ*, *землю тѣ*, в които местоименията се третираат като енклитики, а съответно и акцентуацията, наблюдавана в повечето български членни форми⁶. Според Зализняк ударението върху тях се обяснява със специално правило за третиране на едносрични нецентрирани словоформи след неедносрични нецентрирани словоформи като лексикално центрирани (стр. 125). Ако обаче е правилно схващането на Х. Андерсен и Т. Оландер (Olander 2009: 155–165), според което лексикално нецентрираните думи са

⁶ Коренът на местоимението $*\text{тѣ}$ е лексикално нецентриран (стр. 139), макар че някои от окончанието са центрирани (такъв е случаят с $*\text{тѣ}'$ за ж.р. и.п. и ср.р. мн.ч. и с тези на всички косвени падежи като $*\text{тог}\acute{o}$ за м.р. р.п. ед.ч., с. 143).

рефлекси на думи с окситонно ударение върху последната мора в предисторията на прабалтославянския, то е напълно обяснимо, че енклитиките, често разполагани след тях, биха могли да бъдат преизтълкувани първо като лексикално предакцентуващи, а после (вследствие на закона на Дибо) и като лексикално акцентувани. Възможно е да са възникнали акцентни варианти, така че местоимението *тъ да е било лексикално неакцентувано като самостоятелна дума, но акцентувано като енклитика.

В съвременния български език ударението в думите от а.п. с често е преместено върху сричката, предшества историческата енклитика. При аломорфа -ът като в *градът* ← *gordътъ това е неизбежно следствие от изтеглянето на акцента от слабите (в случая краесловни) ерове. По-изненадваща е акцентуацията на форми като *градовѣте* и *месѣто* (вместо очакваните форми като *небетѣ*, *ръцетѣ*, запазени само в някои говори), на аналогията с които се дължат и съвременните ударения в неопределените им форми в балканските говори (Стойков 2002 [1962]) и в литературната норма (Булаховский 1959: 7–9); за едно възможно обяснение вж. Кортлант (1983). В словоформи като *нощта* ← *not'ъ та (Булаховский 1959: 12) и *петте*, ср. *рѣтъ тѣ, е запазен и обобщен старият образец на а.п. с.

Така очертааният контраст между развоя на акцентуацията на членните форми в скандинавските езици и в българския се дължи, от една страна, на разликата в чувствителността към граматическата граница между опора и енклитика: староскандинавският интонационен акцент се е реализирал непременно в границите на граматическата дума, докато праславянският акцент е могъл да се реализира и върху енклитиките. На по-дълбоко ниво от значение са били коренно различните изходни прозодични системи. Преди възникването на акцентния контраст праскандинавският език се е характеризирал с динамично словно ударение, с което се е свързвал постлексикален интонационен акцент. Всяка дума задължително е получавала такова. Преходът към език с повърхнинен контраст между два тонални контура е имал място паралелно със самото установяване на определителния член. Обратно, праславянският език вече е представлявал „тонален“ език не само с оглед на контраста между акут, циркумфлекс и неоакут, но и поради самия факт, че основната форма на проминентност е представлявала лексикален тон. Както и в езици като японския и баския, такава система допуска съществуването на лексикално неакцентувани думи, при които тонална проминентност се приписва едва на нивото на акцентната фраза и съответно може да се разполага на различни места в нея, включително върху проклитики и енклитики. Продуктите на тази праславянска тонална система наблюдаваме в акцентните редувания на съвременния български език, макар и тонът да е заменен в него от чисто динамично словно ударение. От тази разлика в развитието на двете акцентни системи произтича и разликата в акцентуацията при членуване.

Все пак можем да констатираме и да се спрем съвсем накратко на един рядък случай, в който граматическата граница в българския може би е

имала влияние, аналогично на това в скандинавските езици. Става въпрос за основите от а.п. *b* като *pōn* – *pōnъt* (от **ropъ* тъ), както и в образуваните по същия начин дълги форми на прилагателните от а.п. *b* като в рус. *бел* – *бѣлый* (от **bѣlъ* jъ) (Stang 1957: 101–102); ср. отново ¹*gård* – ¹*gården*. Тъй като основите са постацентриращи (ср. *попѡве*), ударението върху тях е неочаквано. Ако тактовите групи се третираат като фонологична цялост, то ерът не би трябвало да бъде слаб и да изгуби ударението си. За това са предлагани различни обяснения, които тук поради ограниченото пространство няма възможност да разглеждаме, но сред тях ще изтъкнем предположението на Станг: ерът е бил третиран като слаб заради граматическата граница между опората и енклитиката. Можем да обясним отсъствието на такъв ефект в *град* – *градѣt* от **gōrdъ* – **gordъ* тъ с факта, че там еровата гласна е получавала акцента едва на постлексикално (фразово) равнище.

В заключение можем да констатираме, че разликите между акцентния ефект на членните морфеми в разглежданите езици се дължат на коренно различното и отчасти дори противоположно развитие на прозодичните им системи и на свързаната с това различна тежест на граматическите граници като фактори за акцентуването.

Библиография

- Булаховский 1959:** Булаховский, Л. А. Сравнительно-исторические комментарии к болгарскому ударению. – *Ученые записки Института славяноведения* №XVII. Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1959, 3–69.
- Гаравалова 2014:** Гаравалова, И. *Членуването на съществителните имена в българските говори*. ИБЕ „Проф. Л. Андрейчин“. София: БАН, 2014
- Дыбо 1971:** Дыбо, В.А. Закон Васильева-Долобо и акцентуация форм глагола в древнерусском и среднеболгарском. – *Вопросы языкознания* № 2, 1971, 93–114.
- Дыбо 1975:** Дыбо, В.А. Закон Васильева-Долобо в древнерусском (на материале Чудовского Нового Завета). – *IJSLP* №18, 1975, 7–81.
- Дыбо 1981:** Дыбо, В.А. *Славянская акцентология*. Москва: Наука, 1981
- Зализняк 1985:** Зализняк, А. А. *От праславянской акцентуации к русской*. Москва: Наука, 1985.
- Зализняк 2008:** Зализняк, А. А. *Древнерусские энклитики*. Москва: Языки славянских культур, 2008.
- Кортландт 1983:** Кортландт, Ф. Сравнительно-исторические комментарии к болгарскому ударению. – В: *Първи международен конгрес по българистика. Доклади I: Исторически развой на българския език*. София: БАН, 169–176.
- Стаменов 2015:** Стаменов, Х. Акцентни варианти при едносрични членувани съществителни имена от мъжки род. – *Българска реч. Списание за езикознание и езикова култура* № 4, 2015, 49–61.
- Стойков 2002:** Стойков, Ст. (1-во изд. 1962). *Българска диалектология*. София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 2002.

- Харалампиев 2001:** Харалампиев, И. *Историческа граматика на българския език*. В. Търново: Фабер, 2001.
- Basbøll 2005:** Basbøll, H. *The Phonology of Danish*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Faarlund 2009:** Faarlund, J. T. On the history of definiteness marking in Scandinavian. – *Journal of Linguistics* № 45, 2009, 617-639.
- Franks 2001:** Franks, S. “The internal structure of Slavic Noun Phrases, with special reference to Bulgarian”. In: *Generative linguistics in Poland: Syntax and morphosyntax*. Ed. by A. Przepiórkowski and P. Bański. Warsaw: PAN, 2001, 53-69.
- Kristoffersen 2000:** Kristoffersen, G. *The Phonology of Norwegian*. Oxford University Press, 2000.
- Kristoffersen 2004:** Kristoffersen, G. *The development of tonal dialects in the Scandinavian languages*. Accessed on 5 March, 2005. <<http://helmer.hit.uib.no/NTT/Cascais/0404ManusCascaisRevised.htm>>.
- Olander 2009:** Olander, T. 2009. *Balto-Slavic accentual mobility*. Berlin: Mouton de Gruyter, 2009.
- Patseva 2009:** Patseva, M. Bulgarian word stress in the light of *Primary Accent First* formal theory. – *Littera et Lingua: електронно списание за хуманитаристика*, есен 2009. Accessed on 1 February 2017. <<http://slav.uni-sofia.bg/naum/node/1706>>
- Riad 1998:** Riad, T. The origin of Scandinavian tone accents. – *Diachronica* XV(1), 1998, 63-98.
- Stang 1957:** Stang, C. *Slavonic accentuation*. Oslo: Universitetsforlaget, 1957.
- Stroh-Wollin 2016:** Stroh-Wollin, U. The emergence of definiteness marking in Scandinavian – new answers to old questions. – *Arkiv för nordisk filologi*, 131: 2016, 129-169.

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

ЕДИН ХАПАКС ОТ СУПРАСЪЛСКИЯ
СБОРНИК И ПРОБЛЕМИТЕ ОКОЛО ПРЕВОДА НА ЕДИН
СТАРОЗАВЕТЕН ЦИТАТ

Елка Мирчева
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
БАН

A HAPAX LEGOMENON FROM THE CODEX SUPRASLIENSIS
AND THE TRANSLATION PROBLEMS OF A BIBLICAL CITATION

Elka Mircheva
Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin,
Bulgarian Academy of Sciences

Abstract. The paper discusses the lexeme **нанѣмь** – a hapax of the *Codex Suprasliensis*. Its appearance is related to the theological interpretation and the reception of a quotation from Isaiah's Old Testament prophecy. The study offers adjustments to the definitions of the word and its textual variations in the manuscripts found in the lexicographical repertoires.

Key words: historical lexicology, historical lexicography, text corpora, Slavonic Bible

Според лексикографските справочници към старобългарското словно богатство се числи едно странно неизменяемо прилагателно – **нанѣмь**. То е отбелязано с три употреби в Словото на Фотий за Връбница и Лазар от Супрасълския сборник (Супр.) – нили пророкоу вѣроуѣши исаиѣ выпышшоу и глаголашшоу. азыци нанѣмь навѣикнѣтъ глаголати мирѣ. то ли не азыци нанѣмь истинѣ ясно глаголашѣ. не навѣикоша ли хвалити млададеништи мира. хс бо юстѣ мирѣ нашѣ С 336.23, 25; нѣ ли коупно съ словесѣ дѣло пришло. то нѣ ли кротѣкъ. нѣ ли правѣден. нѣ ли съпасаа. нѣ ли всѣлаз на осяла. нѣ ли нанѣмь азыци свѣтло мирѣ проповѣдашѣтъ С 337.14.

При първата употреба във византийския текст и съответно в старобългарския превод е цитирана част от стих от Книга на Исаия, глава 29, стих 24 – Καὶ γνώσονται οἱ τῷ πνεύματι πλανώμενοι σύνεσιν, οἱ δὲ γογγύζοντες μαθήσονται ὑπακούεις, καὶ αἱ γλώσσαι αἱ ψελλίζουσαι μαθήσονται

¹ <https://www.academic-bible.com/en/online-bibles/>

λαλεῖν εἰρήνην¹. Цитатът в пример С 336.23 е продължен с интерпретация на пророческите думи на Исаия в контекста на новозаветните събития, на празника Вход Господен в Йерусалим и младенците, които възхваляват Христос, в която отново е употребено **нанѣмъ** С 336.25. Третият пример, С 337.14, и в гръцкия оригинал, и в славянския превод е парафраза на библиейския стих.

Нанѣмъ е лексема, която не е разпространена в старата славянска книжина и остава затворена единствено в превода на хомилията на учителя на Константин-Кирил Философ, патриарх Фотий, за Лазарево възкресение в Супр.

Лексикографските справочници

В речника на Фр. Миклошич липсва лексема **нанѣмъ** (Miklosich 1862–1865), въпреки че Супр. е един от неговите източници.

Думата не е отбелязана и в речника на И. И. Срезневски (Срезневски).

За първи път **нанѣмъ**, определена като неизменяемо прилагателно в Супр., срещахме при Садник-Айцетмюлер (Sadnik, Aitzetmüller 1955).

В речника на Чешката академия (SJS), в Старославянския речник (СС) и речника на Българската академия на науките (СР) обособените заглавки и граматични характеристики са същите. В тези речници се появяват и тълкувания. Забелязват се различия.

В SJS думата е определена като „закващ“ с допълнително уточнение, че прилагателното е използвано като наречие. Като синоним обаче е посочено прилагателно **гѣгъниѣ**.

Част от същия авторски колектив години по-късно в Старославянския речник тълкува **нанѣмъ** като прилагателно – „онемял“, а броят на синонимите е увеличен, и те са **влѣснѣти**, **гѣгъниѣ**, **лопотивѣ**, **нѣмовати** – **нѣмѣи** (СС: 310).

В Старобългарския академичен речник неизменяемото прилагателно **нанѣмъ** е тълкувано с „който заква, пелтечи“ (СР 1: 912).

Приведените лексикографски интерпретации представят по различен начин значението на **нанѣмъ**, в която дума безспорно твърде прозрачно стои прилагателното **нѣмъ**.

Какво казва в пророчеството си Исаия?

Според тълкувателите на Библията в тази глава старозаветният пророк говори за печалното бъдеще, което очаква Йерусалим поради липсата на вяра у неговите жители. Исаия предвещава, че градът ще преживее ужаса на обсадата. Жителите на Йерусалим равнодушно слушат думите на пророка за очакващата ги участ и заради духовната си слепота не разбират словата му. Йерусалим така ще бъде притиснат от враговете, че жителите му почти няма да бъдат в състояние да говорят. Ще издават само шепот, подобно на човек, притиснат към земята, или така, както според представите на евреите говорели мъртъвците, призовавани от жреците (Лопухин). Благоговееенето пред Господа ще просветли народа израилев, той ще се научи на послушание и тези народи, които не могат да говорят/не говорят разбираемо?, ще се

научат да говорят за мир². Както ще видим по-долу, напълно в духа на подобно богословско осмисляне на цитата, свързано с древни магически практики, е предаването на гръцкото ψελίζω с глаголи вълснѣти, вълсновати, етимологично свързани с вълхвъ (Фасмер³).

В интересувания ни пример от Словото си за Връбница и Лазар патриарх Фотий препраща читателите и слушателите си към месианските моменти от Книга на Исаия, в които старозаветният пророк предрича появата на Спасителя – Исаия 9:6. И Книга на Исаия, и Словото на Фотий имат предвид общност от все още неприобщени към вярата хора, на които тепърва предстои да приемат Бога и да прославят мира. Именно за тези все още неприобщени във вярата народи в Словото на Фотий от Супр. е използвано прилагателното нѣмѣмъ.

Цитатът от Исаия 29:24 присъства и в друг старобългарски текст – Златоустовото слово Връбница, познато в два различни превода – от Клоцовия сборник и от Супр. Ето как са предадени цитатите в двата превода.

В Клоцовия сборник: ꙗ разꙋмѣѣтъ дѣхѣмъ бѣдѣаште ꙗ разꙋмѣ. а рѣпѣштѣште наꙋчатъ сѧ послушати. ꙗ ꙗзыци вѣснѣште. наꙋчатъ сѧ ꙗлати миръ К 1а 15.

Съответното място в Супр. е предадено като: ꙗ разꙋмѣѣтъ доꙋхѣмъ забѣдѣвшии разꙋмѣ. ꙗ гнѣваѣшти сѧ навѣкнѣтъ послушати. ꙗ ꙗзыци нѣмѣѣшти навѣкнѣтъ вѣщати миръ С 325.23.

За превод на гръцкото ψελίζω архаичният превод от Клоцовия сборник използва глагола вълснѣти, а по-късният преславски от Супр. – нѣмовати. По-горе приведох богословския коментар към стиха от Исаия. Смятам, че преводът на ψελίζω с вълснѣти в архаичния превод на хомилията на Йоан Златоуст показва познаване на тълкуванието на този момент от Стария завет за притиснатия от нещастията си народ на Израил, който дори не може да говори, а издава шепот, приличащ на говора на мъртвците, призовавани от езическите жреци. В този смисъл смятам, че в по-новия преславски превод на същото слово използваният глагол нѣмовати е формално верен, но в него е изгубено сравнението, което прави пророкът, и акцентът е сложен върху невъзможността да се говори, а не върху подвластния на езически практики непознал истинския Бог народ, т.е. изгубена е дълбочината на създадения от Исаия образ.

Старославянският речник на Чешката академия посочва още един пример за цитат от Исаия 29:24 (част от цитата, която е предмет на проучване) – Похвалното слово за св. Кирил и Методий от Успенския сборник: дошѣдѣшю же емѧ въ страны моравьскы. вси люди съ радостию изидоша въ сѣрѣтениѣ юмѣ. и тако принаша и ꙗко а҃н҃га бѣжа. и втѣрѣзоша сѧ очеса слѣпымъ и оушеса глухымъ. и ꙗзыци вѣснѣвати вѣзгѣлаша мира 114б

² Курсивираният текст не присъства в съвременния превод.

³ <http://fasmerbook.com/p110.htm>

32 (SJS). Както в хомилията на Йоан Златоуст за Връбница от Клоцовия сборник, и тук ψελίζω е предаден с влѣснѣти. Макар и предпазливо, може да се предположи, че в Похвалното слово за св. Кирил и Методий и в хомилията на Златоуст за Връбница от Клоцовия сборник е представен архаичният паримеен превод на библейския текст. В преславския превод на същото слово от Супрасълския сборник, както и в Успенския сборник⁴, е представен преславският тълковен превод на библейския текст – нѣмовати. Търсенията на адекватен превод от старобългарските книжовници добавят още един начин на превеждане на ψελίζω – интересуващото ни в тази разработка странно неизменяемо прилагателно нанѣмъ.

Заслужава да се отбележи, че трите лексеми, които предават един и същи библейски цитат, често получават в лексикографските справочници различни тълкувания.

При Миклошич влѣснѣти е тълкувано като ‘фѣфля’, а нѣмовати – ‘ням съм’. Както посочих в началото на изложението, в този речник не е представена лексема нанѣмъ.

В речника на Срезневски глаголът влѣснѣти е представен като хапакс от Слово за св. Тадей. Това е единственият известен ми пример, в който влѣснѣти е в контекст, различен от Исая 29:24. Нѣмовати в този речник също е изваден от цитат от Исая 29:24. Източник е препис на Тълкованията на пророците, направен през 1047 г. в Новгород от Упир Лихий. Ето и текста, приведен от Срезневски: ѡзѣци нѣмоуѡщи наоуѡат сѧ глѣти мирѣ. Към този текст ще се върнем отново по-долу.

В СР влѣснѣти е ‘говоря неразбрано, неясно’ (СР 1: 176), нѣмовати е ‘занемявам, онемявам, немея’ (СР 1: 1026), а нанѣмъ е тълкувано като ‘който заеква, пелтечи’ (СР 1: 912).

Най-последователни са тълкуванията в Речника на Чешката академия и в Старославянския речник. В SJS влѣсновати и нѣмовати са ‘заеквам’, а нанѣмъ е тълкувано като ‘заекващ’, а в СС влѣснѣти ‘говорить косноязычно’ (СС: 118), нѣмовати е ‘говорить косноязычно’ (СС: 386), а нанѣмъ е ‘косноязычный’ (СС: 350).

Според лексикографските справочници глаголът влѣснѣти е свързан изключително с превода на ψελίζω от Исая 29:24. Единствено изключение е пример, посочен от Срезневски, от Словото за Тадей, а ето и в какъв контекст е употребен глаголът: наоуѡи сѧ и поѡитанїѡ стѣхѣ книгѣ. и поѡитаашѣ разѡумьно всеи братїи. и навеликѡи оуспѣхѣ бѡашѣ. многа жѣ бо и на амбонѣ вѣсхѡдѣ паѡе. ѡснѣ поѡитаашѣ на слышанїе всѣмѣ. и да не зазираетѣ емоѡ никтоже имѣже влѣснїашѣ ѡзѣкомѣ. ѡко инострѡненѣ сы (л. 163б (326)–165б (330))⁵. В Речника

⁴ В Успенския сборник се срещат два превода на един и същ старозаветен цитат — в Исая 29:24 в Похвалното слово за св. Кирил и Методий имаме влѣснѣти, а в Златоустовото слово за Връбница — нѣмовати.

⁵ Примерът е извлечен от <http://old.stsl.ru/manuscripts/index.php>

на Срезневски думата е тълкувана с ‘фъфля’. Това тълкуване обаче отправя по-скоро към говорен дефект, а според мене смисълът на влъснѣти е ‘говоря неясно, неразбрано’⁶, каквото е и значението на ψελίζω, който глагол Лидъл-Скот-Джонс свързват с ψέλισμα – неясната реч, речта на децата и метафорично за неразбираемата реч на Мойсей и пророците⁷.

Смятам, че същото значение откриваме в цитата от Исая 29:24. Може да се каже, че изборът за превод на ψελίζωс влъснѣти, което е обвързано с влъхвъ, в контекста на богословското тълкуване на Лопухин, приведено по-горе, е сполучлив, защото представя образа на езическите народи чрез магическите им практики. Когато приемат истинския Бог (при Исая Йехова, а при Фотий Исус Христос), тези народи ще се научат да проповядват една от най-големите ценности на Новия завет – мира.

В контекста на коментара на Евсеев за качествата на паремийния и тълковния преводи на Книга на Исая смятам, че преводът на ψελίζω с влъснѣти издава ръката на вещь и познаващ богословското осмисляне на текста преводач (неверните езичници, които говорят неясно, подобно на мъртвците, призовавани от жреците, ще заговорят за мир), а преводът с нѣмовати измества смисъла в посока „за човек, който не може да говори“ и с това по-скоро препраща към чудесата на Исус Христос (Евсеев 1897).

Нѣмовати категорично количествено преобладава в превода на Исая 29:24 и трайно се настанява в библейския текст. Този глагол е свързан за мен с тълковния превод на пророчеството.

На фона на безспорното съществуване на два превода на Исая 29:24 (паримеен и тълковен), които, според изследването на И. Евсеев, не се противопоставят, а съществува не само в един и същи ръкопис (Супр., Успенски сборник и др.), но и в един и същи превод (например Пандектите на Антиох) се откроява своеобразният начин, по който е предаден гръцкият текст и в Хомилията на патриарх Фотий за Връбница и Лазар: — ни ли пророкоу вѣроуѣши исайї въпыжштоу и глаголаштоу. азыци нанѣмъ навѣкнѣтъ глаголати миръ. то ли не азыци нанѣмъ истинѣ ясно глаголаѣтъ. не навѣкоша ли хвалити младѣништи мира. хс бо юсть миръ нашъ С 336.23, 25; нѣ ли коупно съ словесы дѣло пришло. то нѣ ли кротъкъ. нѣ ли правден. нѣ ли спасаа. нѣ ли всѣла на осяла. нѣ ли нанѣмъ азыци свѣтло миръ проповѣдаѣтъ С 337.14.

⁶ Св. Тадей († 818 г.) е от мъчениците от времето на иконоборството. Той бил роб езичник. След смъртта на господаря си бил освободен. Приел християнството и се присъединил към братството на манастира на Теодор Студит, където усвоил до съвършенство Свещеното писание и често четял от амвона. Той с разбиране произнасял думите и никой не можел да каже, че е чужденец.

⁷ Liddell-Scott-Jones, Greek-English Lexicon <http://stephanus.tlg.uci.edu/ljsj/#eid=1&context=lsj>

Основната разлика между паримейния и тълковния превод е употребата на прилагателното *нанѣмъ*. Освен това думата се среща единствено в това слово, не продължава живота си в старата славянска книжнина, което по мое мнение означава, че е създадена при превода именно на този текст. Предполагам, че става дума за словотворчество на преводача на хомилията, който търси начин за предаване на *ψελλίζουσαι γλώσσαι*. Той не използва глагола *влъснѣти*, който, за разлика от *влъхвовати*, е слабо разпространен и свързан с едно единствено изключение (св. Тадей) точно с този стих на пророчеството на Исая. Не използва и *нѣмовати*, който глагол, както видяхме, не предава добре образа на „неверниците езичници, които, притиснати от враговете, няма да могат дори да говорят разбираемо“, а измества смисъла на стиха в посока към „немите народи“. Преводачът на хомилията на Фотий избира трети подход. За разлика от архаичния превод, който акцентира върху жреците, влѣхвите, които призовават духовете на мъртвите, той създава прилагателно, като към широко известното *нѣмъ* прибавя представка *на-*. Така полученото новообразуване според мен има значение ‘почти ням’, но не и ‘заекващ’ (SJS), нито ‘онемял’ (CC) ‘който заеква, пелтечи’ (CP), каквито са тълкуванията в лексикографските справочници. Не мога да се съглася, че *гѣгънивѣ*, *лопотивѣ*, *нѣмовати* (*нѣмѣѣи*) са синоними на *нанѣмъ*. Тези синоними се отнасят за добре известните чудеса на Исус Христос с глухи, неми и обхванати от бесове от евангелието на Марко, но не и за разглеждания пример от хомилията.

Трите начина на превод на *ψελλίζω* в Исая 29: 24 – *влъснѣти*, *нѣмовати*, *нанѣмъ* се появяват в сравнително кратък период и са още едно свидетелство за активния книжовен живот в зората на старобългарската книжнина – период, който изобилства от разнообразни преводачески решения, които съжителстват даже в рамките на един превод, но се борят и за надмощие. В конкретния случай надделява преводът от тълковното пророчество и глаголът *нѣмовати*. Смятам, че този превод не е най-сполучливият. *Влѣснѣти* има изключително ограничена употреба в едни от най-древните преводни и оригинални старобългарски текстове. Изборът на този глагол за мен е свързан с богословското осмисляне на пророчеството на Исая. Тази употреба може би е била неразбираема за по-малко изкушени в екзегезата книжовници и по тази причина е заменен в тълковния превод с *нѣмовати*. Още по-ограничена е употребата на *нанѣмъ*, която остава затворена в превода на Хомилията на патриарх Фотий за Врѣбница и Лазар от Супр. Този превод за мен е по-сполучлив от *нѣмовати*, но лексемата не получава никакво разпространение и остава един истински *hapax legomenon*.

Библиография

- Евсеев 1897:** Евсеев, И. *Книга пророка Исаи в древнеславянском переводе*, Санкт Петербург: Высочайше утвержд. Т-во „Печатня С. В. Яковлева“, 1897.
- Лопухин:** Лопухин, А. П. *Толковая библия или комментарий на все книги Старого и Нового завета* <http://www.lopbible.narod.ru/>
- СР:** *Старобългарски речник*, Т. 1. София: „Валентин Траянов“, 1999.
- Срезневски:** Срезневский, И. И. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*. Санкт Петербург: Типография Императорской академии наук, Т. 1. 1893, Т. 2. 1902, Т. 3, 1912.
- Срезневски 1874:** Срезневский, И. И. *Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках*. – Приложение к XXV-му тому Записок Императорской академии наук, № 4, Санкт Петербург: Типография Императорской академии наук, 1874.
- СС:** *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*. Москва: „Русский язык“, 1994.
- Фасмер:** *Этимологический словарь русского языка*. Москва: Издательство „Прогресс“, Т. I–III <http://fasmerbook.com/>
- Miklosich:** Miklosich, Fr. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Vindobonae: „Guilelmus Braumueller“, 1862–1865.
- Sadnik, Aitzetmüller:** Sadnik, L., R. Aitzetmüller, *Handwörterbuch zu den Altkirchen-slavischen texten*. Herdelberg Winter [usw.], 1955.
- SJS:** *Slovník jazyka staroslověnského*. Praha: Nakladatelství československé akademie věd, 1959–1997. (Дигитализирано копие в сайта http://byzantinorossica.org.ru/PS_Vocabularies.html). Поради специфичния начин на номерация на свезките, посочването на страница е нерелевантно. Търсенето става sub verbo.

**Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“**

**ЛЕКСИКАЛНИ ДАННИ ЗА ГРАДСКАТА СРЕДА СПОРЕД
СЛАВЯНСКИЯ ПРЕВОД НА ПРОХИРОНА**

**Марияна Цибранска-Костова
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
БАН**

**LEXICAL DATA ABOUT THE CITY MILIEU
ACCORDING TO THE SLAVONIC TRANSLATION OF PROCHIRON**

**Mariyana Tsibranska-Kostova
Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin,
Bulgarian Academy of Sciences**

Abstract. The article discusses some terms from the architectural view of the medieval town, excerpted from chapter 38th of the Procheiros Nomos, or Zakon gradskiy. The author aims at demonstrating how the perception of the Medieval Town as a complex symbol stimulates the use of specific Slavonic words of terminological meaning. At the same time, the town-focused paradigm allows the interpretation to be carried out not in the prospective of ethnicity, linguistic domination and opposition, but from those of the universality and the Byzantine-Slavonic commonwealth.

Key words: Prochiron, Medieval town, historical lexicology

Византийският Прохирон е официален паметник на светската юрисдикция от около 870 – 879 г., възникнал при съуправлението на император Василий I Македонец и синовете му Константин (починал 879 г.) и Лъв, бъдещия император Лъв VI Мъдри (886 – 912). Той е имал практическата функция на ръководство, учебно пособие за съдебната власт, основано на Corpus juris civilis на Юстиниан Велики (527 – 565), поради което оригиналното му название е Прѡхѣирос νόμος, от прѡхѣирос ‘подръчен, който е под ръка’. В първото запазено писмено свидетелство за пълния славянски превод на Прохирона – Иловичката кормчая от 1262 г. (*нататък ИК* – Петровић 1991), паметникът е преведен под названието Законъ градъскыи: инципит Закона градъскаго главы различны въ чѣтырехъ десетехъ гранехъ. Ѫ нихъ же двадесѣте ѡсмаѡ ѡ поставляѡни кѣппъ и презвутьеръ кѣсть (ИК, л. 267б); край Кон’чаше се съ бѣмъ граны градъскаго закона. числомъ чѣтыредесѣте (ИК, л. 327б). Очевидно славянското название не калкира гръцкото. Доколкото названието винаги е

тип идентификация с оценъчна и когнитивна стойност, може да се приеме, че паметникът е бил означен така, за да се подчертае принадлежността му към официалните закони на византийската централна власт, асоциирана по един типичен за Средновековието начин с градоцентричната характеристика на властта. Титул XXXVIII на Прохирона въвежда в славянски превод непознатата преди него материя на градоустройственото право и строителството (Алферова 1973; Nakim 2014: 36-40; 19, 171-184 издание на преработката Prochiros Legum, използвана в Южна Италия, Калабрия и Пулия). Г. Алферова прави превод на титула на руски език въз основа на печатната църковнославянска кормчая, споделяйки какви непреодолими трудности възникват по отношение на специализираната архитектурна терминология (Алферова 1973: 195, превод на 214-220). Не ми е известно някога да е правен пълен новобългарски превод на Прохирона от византийския гръцки на оригинала или от стария славянски превод в ИК за нуждите на филологията или правото. За моя анализ в качеството на основен източник ще използвам Иловичкия препис, а за сравнителни източници – руския сборник за съдиите „Мерило праведное“ от края на XIII в. (*нататък МП*) и официалната печатна църковнославянска Кормчая, чийто състав се утвърждава от патриарсите Йоасаф и Никон в Русия 1650 – 1653 г. (*нататък ПК*).

XXXVIII титул (грањ) се състои от общо 64 глави и се въвежда с оглавлението *Въздании новыхъ домовъ. и въ поновлении ветхыхъ и въ инѣхъ вещехъ*, разгърната перифраза на гръцкия съответник *Περὶ καινотомῶν* (Zeros & Zeros 1962: 119, 205-2016), *καινотомία* ‘нововъведение, новост, преобразуване’. Неговият съдържателен обхват са основно разпоредбите за нов строеж или ремонт на сгради в реална градска среда. Оформя се семантично поле от следните най-чести характерни елементи, подредени по азбучен ред и вътрешен доминантен семантичен признак.

1. Общи названия на сгради с техните вътрешни елементи и съответните общи глаголи за строеж

Ключов глагол за титула е глаголят *зѣдати* ‘зидам, строя, градя’, *κτί-ζω*, *οἰκοδομέω*, съответно различни префигиранни варианти, чрез които се уточнява водещият семантичен признак за градеж, съзидание, строеж: *позѣдати* ‘достроя, пристроя’, *ѣлоικοδομέω*; *зазѣдати*, *зизидати* ‘строя, зидам’, *ἀνοικοδομέω*; девербативът *зѣдание*, *οἰκοδόμημα*. Основни хиперонимни названия на постройките, чийто строеж подлежи на правна регламентация, са *домъ* и *храмъ* ‘дом, постройка, сграда, помещение’. *Дворъ* е третият общ термин, синонимен на горните два и отново в превод на гр. *οἶκος*. С него се означава най-често не самото дворно пространство около сградите, а жилището и дворът, имотът в неговата цялост, както и самата резиденция на владетеля или представителя на аристокрацията. Това разширено значение е присъщо на старобългарската лексикална система (СтБР 1999, 1: 393; Бараков 2015: 21, 70–71, 98). За пример ще приведа една от най-емблематичните за Прохирона

глави, която се отнася до органичното единство на частните жилища и града: В'сѣмь богатѣмь градѣ. рекше въ цѣриградѣ. прозора соусѣдна двою на десете стопы тъмко истезающа не ѿимати. аще право зреть к морю стоа въ своеѣмь дворѣ. или сѣде в немь и неноудимь вѣратити се на страну ꙗкоже бы видѣти море. аще же вещь двою на десете стопы между двѣма дворама бoudеть растоѧние. лѣтъ естъ невѣбран'но здати хощеѣмюу. и соущи на морѣ прозорѣ соусѣдоу ѿѣти.

Фасадата на сградите е наречена прѣдѣлы и образъ. Текстът въвежда няколко съчетания, с които отбелязва старото и новото състояние на строителния обект. Древальнѣи образъ, по древальнѣиѣмюу образѣ, тѣ архѧиѣн сѣща е формула, която изисква собствениците да приведат в предишното ѣ състояние дадена постройка, ако нововъведенията нанасят вреда на обща част или съсед. Общи строителни елементи за различни типове сгради са лексемите основа, ѿемѣлиѣн, и стѣна, тоѣхос. Стените на постройките са обект на строга регламентация, за да се спази правото на всеки собственик на неприкосновеност на личната собственост, в случай че жилището му има общи стени със съседите; да се осъществи превенция от пожар или увреждане при наличие на обща стена между различни постройки.

Лѣствица, скала, стѣла. Лексемите се използват в синонимно значение за вътрешна или външна стѣла: аще кто ѿ поварнице или ѿ походнице или ѿ скалы рекше ѿ стѣлы или ѿ глѣмыихъ оулицъ. юдоу же члѣци минуѣють... Глосата, която отсъства от гръцкия оригинал, пояснява скала със стѣла за гр. κλίμαξ, κλίμακόν. В 30-и казус същият гръцки съответник се превежда с лѣствица. Следователно, за един и същ обект славянският превод използва три лексеми, от които едната е заемка от латински през гръцки скала < σκάλα < scalae (СРЯ 1999, 24: 173; Микл. 1977: 842), а другите две домашни. Въпреки че класическите старобългарски паметници (*нататък КСИ*) не познават нито стѣла, нито скала, лексемите имат богато присъствие в славянските езици и техните диалекти (*скала*, особено в Родопите, означава както външна дървена стѣла, така и стѣлбище на къща, каменна или бетонна стѣла, още *скали* 'стъпала' Кулско; деминутиви *скалийка*, *скаличка*; *скало* Крумовградско – ДА). В *МП* глосирането от параграф 6 е предадено със замяна на стѣла във варианта ѿ скалы рекше ѿ столъ, а в *ПК* с варианта ѿ скáлы рекше ѿстѣгны. Във византийското градоустройство право стѣлбите се коментират като по-лесно отстраним елемент при нарушения, но също толкова важен в един общ принцип на градската планировка, а именно – да се спазва разстоянието от 12 стѣпки между домовете и по никакъв начин да не бъде отнемана гледката нито към морето, нито към природата и центъра на Константинопол. Според някои съвременни изследвания мерителната единица от 12 стѣпки се равнява приблизително на 3,7 метра (Nakim 2014: 35).

Окъньце, ѿури́с, ѿу́риѣн 'прозорец'. Според нормите за жилищно строителство разстоянието между съседни домове се измерва в споменатите вече

стъпки, стопы (стопа, πόδας). При разстояние, по-малко от 10 стъпки, който и да било собственик няма право да иззижда големи прозорци. Пряка семантична връзка с тази лексема има *прозоръ* за гр. ἄποψις ‘гледка, изглед’, но в няколко случая тя е контекстов синоним на *окъньце*: или *прозоры великыѣ творити*, ἡθυρίδαςτοιείνв 9, в съвременния руски превод тук се използва думата *окна* (Алферова 1973: 215). Тези данни са важни, защото свидетелстват за етап от оформянето на съвременното значение на думата *прозорец*, развито на базата на мотивиращия признак ‘гледка, изглед’. В *КСП* не са регистрирани нито *окъньце*, нито *прозоръ*, но и до днес в българските диалекти е налице *окно* ‘тесен прозорец, вход, улей’; *прозорец*, *прозор* (ПРОДД 1974: 310, 405); по данни на ДА *прозірка* ‘цепка’ в Прилепско и Кюстендилско; *прозірки* ‘процепи на врата’; *про́зор* ‘изпъкнало място сред поле’ в Смолянско; *прозо́рец* ‘дупка в плевня’ Златоградско; словообразователни варианти *прозорье*, *прозор*, *прозоричка*, *прозорца*.

Покровъ, κέρατος. Не добръ нѣкто възбранѣеть соуѣдоу своему ѿварающоу врата на людскыи поутъ вноутры покова храни текущаго дъжда. От приведения контекст в гл. 15 става ясно, че *покровъ* развива конкретното значение на ‘керемиден, глинен покрив, надстройка, покритие на къща’. *МП* и *ПК* засвидетелстват съчетанието *покровъ храмины*. Възможно е в *ИК* да се използва глаголът *хранити* ‘съхраня, запазя’, за да се означа събирането на дъждовната вода в улей на покрива в пределите на собствеността. Подобно тълкуване дава Б. Хаким в английския превод на идентичния параграф от Prochiros Legum: on who is responsible for the repair of a rain gutter that continues to the next building (Hakim 2014: 38). Контекстово с *покровъ* се назовава етаж, по-високо разположена част от сграда. Известно е, че в Константинопол е действала жилищна планировка на етажи за компенсиране на пространство (Бараков 2015: 387). Казусът изрично забранява на живущите на горните етажи или в горните жилища да изливат вода и да изсипват отпадъци и нечистотии върху живущи в долните постройки (*храмы*).

Помость, πάτος ‘под, повърхност за преминаване; стряха, свод; ред, кат от постройка, т.е. нещо, разположено на едно ниво’ (Срезн. 1902, 2:1162; Микл. 1977: 619; LS 1996: 1348). Казус 10-и регламентира възможността големи прозорци да се строят на шест стъпки височина от пода. По съвременното законодателство височината на прозорците в отделните помещения също се определя от разстоянието между пода и ниската част на прозоречната рамка.

Прѣкладъ, прѣкладъ, докός ‘гредя; напречна или подпорна греда в жилище; подпора’ (Срезн. 1902, 2: 1653-1654). В 32-и казус се регламентират подробно правомощията и давността при пробиването на стените на съсед, за да се поставят греди за ремонт или разширяване на дома. В съвременни западнобългарски диалекти с *прѣклад* се назовава ‘праг, стъпало, приспособление в огнище за повдигане на дърва’ (ДА – в Трънско за същото *преклад*-

ник). В същия казус е използвана и лексемата скважънъ, ѿпайов ‘дупка, отвор, пробито място в стена за изграждане на нещо’, у Йоан Екзарх скважънъ ‘отверстие’ и скважънътъ ‘който е с дупки, отвори’ (Срезн.1903, 3: 369-370; СРЯ 1999, 24: 191).

2. Конкретни сгради, обекти и съоръжения от градското пространство

Людскъши пѣтъ. Това е едно от устойчивите съчетания в текста, с което се означава широка градска улица, гр. δέμοσιᾱ ὁδός или само субстантивирано δέμοσιᾱ. Градоустройствен принцип на Константинопол и големите балкански столици по негов образец е централното място и основното комуникационно значение на главната улица (Бараков 2015: 388; Аладжов 2009: 150). Използвани са общо три синонима: стъгна, ῥύμη, οὐлица, πλατεῖα, πάρδος, и посоченото съчетание, а в няколко случая са налице експликативни глоси. Стъгна е название за по-тесен път, по-малка улица, а οὐлица реферира към широко обществено пространство за движение и преминаване. От различията в сравнителните източници може да се отбележи житийски път в 15 *МП* (с. 626). В това синонимно множество *КСП* засвидетелстват само стъгна (така и в Симеоновия изборник – Сим. сборник 1993, 2: 164), както и свързаните етимологически с тази лексема стъгда и стъза (СтБР 2009, 2: 759). Преводаческа особеност на целия Прохирон е включването на прилагателното людскъши, δέμοσιος, в редица атрибутивни съчетания, с които се набляга на признака ‘общ, обществен’: внасянето на глоби и конфискувано имущество в людское сѣкровище, людское сѣдище, людската тъмница и др.

Пещъ, φοῦρνος ‘пекарна, пещ, огнище, печка’. Присъщ елемент на жилищата са отоплителните съоръжения: пещи, печки и открити огнища, които според археологическите разкопки в големите български средновековни градове се откриват в ъглите (Аладжов 2009: 112). Лексемата пещъ се употребява еднократно в глава 17, изискваща такова строителство на пещи и кухни, че да се предотврати опасността от пожар. В 28-и параграф обаче съчетанието пещъ банънъ има уточняващ характер за отоплителна пещ в баня. Казусът урежда забраната димът от отвора на печката, водата или нечистотиите от банята да пречат на съседите.

Поваръница, μαγειρεία, ‘кухня, място за готвене, магерница’ в 6-а и 28-а глава и за гр. ἑστία в 25-а в по-общо значение на ‘огнище, пещ’. Използването на глагола банати са допуска лексемата да се свързва не само с помещението за готвене, а изобщо с пещта, огнището, топлината.

Походъница, ἀφεδρών в 6 и кафедрία в 23 назовава както тоалетна за лични нужди, отходно място, така и обществения отходен канал на града: аще нѣкаѧ бѹдѣтъ потрѣба измѣнѧти подѣземьныѧ чрѣпныѧ трѹбы иже ѿ

походнище. къжѡ ѿ своѣѣ походнище гредѣи да оуправить. дондѣже достигнеть до другогаго соудѣа походнище. В този контекст се въвежда съчетанието под-земнаѣ чрѣпнаѣ трѣбы ‘подземни глинени трѣби от канализационната система’, от чрѣпина, чрѣпнѣ ‘глина, глинени’ (Срезн. 1903, 3: 1540; Микл. 1977: 1123). То се повтаря в следващия 24-и казус, в който хигиенните норми на града изискват от всеки собственик да почиства и да отговаря за подземната канализация в своята собственост до пределите на собствеността на съседа. Той се задължава, ако канализацията преминава през градина, да изкопава и изхвърля пропитата със смрад земя, за да не се създава зловоение. В този казус се регистрира непреведеният гърцизъм истерна, под-земнаѣ истерна вместо трѣба, от лат. cisterna. Описанието в казуса съответства на археологическите данни за наличие на глинени и оловни водопроводи и канализационни системи, на така наречените „щерни“ за вода не само във византийския град модел, но и в първите български престолнини Плиска и Преслав (Аладжов 2009: 113; Бараков 2015: 76, 80-81). Тези съоръжения се превръщат във важни елементи на благоустройството.

Както става ясно, отделно семантично поле се изгражда около при-съствието на водата в градската среда и околностите на града. Наличието на воден източник и неговите подземни находища се маркира с лексемите источникъ, πηγῇ, и жила, φλέβας. В 16-а глава, ако пресъхнал воден източник си възвърне жизнеността и отново започне да тече, собственикът има право да възстанови първоначалното водноѣ течение, воднѣи прохѡдѣ. Няколко казуса се занимават с обществения водопровод, или общия воден канал, означен с лексемите водѡваждѣ, точна калка от ὕδραγωγίον, и общаѣ водѡтѣчѣ, ἐπίκοινονρῆθρον. Общото ползване на водата в Прохирона се основава на строги норми за солидарност и достъп на всеки собственик.

В настоящото изследване на титул XXXVIII от Прохирона целта бе да се приложи тематичен и лексико-семантичен критерий за обобщение на основни номинанти, които разширяват речниковия състав на книжовния старобългарски (старославянски) език. Опитите за лексикална стратификация по етнически принцип, основно в опозицията сѣрбизми – русизми, винаги са били водещи в изучаването на ИК. Те в голяма степен минават под знака на диатопичния подход, т.е. промяната поради географско-ареалния фактор. Лексико-семантичните групи и семантичните полета от лексеми за материалната градска среда позволяват да се даде превес на диастратичния подход – обвързването на лексиката със социо-културните фактори и обществените сфери на приложение на даден текст, особено подходящ при изучаване на средновековното писмено наследство. Може да се направи заключението, че в дадената специализирана сфера текстът се отличава с два преводачески подхода: 1. Натоварване на общоупотребимата домашна лексика с терминологични функции. 2. Търсене на славянски еквивалент за чуждите думи чрез превод и калкиране. По този начин частта от цялото притежава призна-

ците на цялото, т.е. XXXVIII титул се подчинява на идейната платформа за превода в Южнославянската кормчая с тълкования. Тя е заявена ясно на л. 396а в ИК в един паратекст, който пояснява, че книгата номоканон досега е била помрачавана от облаците на елинския език и точно новият превод с тълкования на наш славянски език е призван да даде яснота и просвещение за разума. Градоустройствената терминология също се е опирала основно на домашен словен инвентар. В контекста на темата за надмощието и приспособяването трябва да признаем, че често тези две ключови понятия се проектират върху дадена изследователска парадигма; понякога предхождат цялостното комплексно проучване на един паметник; създават аксиоми, които после е трудно да бъдат оборени. Преодоляването на това състояние спрямо Прохирона може да стане чрез активизиране на проучванията върху текста, историческия контекст, специализираните концептосфери, за да бъде пълноценно въведен, при това в интердисциплинарно обращение, този уникален паметник на средновековното право.

Библиография

- Аладжов 2009:** Аладжов, А. *Византийският град и българите VII – IX в. (по археологически данни)*. Дисертации. Т. 4. Национален археологически институт с музей. София, БАН, 2009.
- Алфорова 1973:** Алфорова, Г. В. Кормчая книга как ценнейший источник древнерусского градостроительного законодательства. Ее влияние на художественный облик и планировку русских городов. – *Византийский временник*, т. 35, 1973, 195-220.
- Бараков 2015:** Бараков, В. *Градът във Второто българско царство. Раждане, типология и структура*. Велико Търново: Абагар, 2015.
- Бенеманский 1906:** Бенеманский, М. *Ὁ Πρόχειρος νόμος императора Василия Македонянина*. Сергиев Посад, 1906.
- Законоправило светого Саве 2005:** Законоправило светого Саве. I. Приредили и превели М. М. Петровић и Л. Штавланин-Ђорђевић. Београд, 2005.
- МП 1961:** Мерило праведное по рукописи XIV века. Издано под наблюдением и со вступительной статьей академика М. Н. Тихомирова. М., 1961.
- Петровић 1991:** Петровић, М. *Законоправило или Номоканон светого Саве. Иловички препис 1262 година*. Горњи Милановац, 1991.
- Hakim 2014:** Hakim, B. S. *Mediterranean Urbanism. Historic Urban Building Rules and Processes*. NY, London: Springer, 2014.
- Zepos & Zepos 1962:** Zepos, Io, Pan. *Zepos. Jus Graecoromanum*. Vol.2. *Leges imperatorum Isaurorum et Macedonum*. Ed. altera. Scientia aalen, 1962 (reprint Athen, 1931).

Източници

- ДА** – Архив на Секцията за българска диалектология и лингвистична география в Института за български език на БАН
- Микл.** – Miklosich, F. Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum. Emendatum auctum. Neudruck der ausgabe. Wien 1862–1865 (reprint 1977).
- ПК 1650–1653:** Кормчая, напечатана съ оригинала патриарха Йосифа <[http: www.dorogiistorii.ru](http://www.dorogiistorii.ru)>, дата на достъп 29.03.2017 г.
- ПРОДД** – Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век. С., БАН, 1974.
- СДЯ** – Словарь древнерусского языка XI – XIV вв. Т. 1 – 11. М., 1985/ 2016 –
- Срезн.** – Срезневский, И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. Т.1 – 3. СПб., 1893 – 1912.
- СРЯ** – Словарь русского языка XI – XVII вв. Т. 1 – 30. М., 1975/ 2015 –
- СтбР** – Старобългарски речник. Т. 1, 1999; Т. 2, 2009. София: „Валентин Траянов“.
- LS 1996** – A Greek-English Lexicon. Compiled by H. G. Liddell and R. Scott. Oxford, with revised supplement. Clarendon press, Oxford, 1996.
- Cyrrillomethodiana:** Електронен портал за кирилометодиевистика <<http://histdict.uni-sofia.bg/>>, дата на достъп 12.02.2017 г.

**Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“**

**НАЗВАНИЯ НА ВОИНИТЕ
В ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК**

Ваня Мичева

**Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
БАН**

MILITARY TERMS IN THE HISTORY OF BULGARIAN LANGUAGE

Vanya Micheva

**Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin,
Bulgarian Academy of Sciences**

Abstract. The semantic realizations of the military terms in the history of Bulgarian literary language are examined in this paper. The linguistic facts of Old Bulgarian manuscripts, New Bulgarian damascenes, Church Slavonic language and modern language are used. The system of phrases and sentences with military terms and its distribution in different contexts are analyzed in a relation with cultural situation in the X–XI and XVII c., Christian ideas and strategy of the authors of Bulgarian manuscripts. Some Bulgarian military terms, that are used in Balkan languages: Greek, Turkish, Romanian, Albanian – are examined.

Key words: military terms, history of Bulgarian literary language, Balkan languages.

Обект на това проучване са названията на войните в историята на българския език. Експерпиран е материал главно от старобългарските класически паметници и новобългарските дамаскини, тъй като книжовният език през тези епохи е близък до говоримия. Приведени за сравнение са и езикови данни от църковнославянския, съвременния книжовен език и диалектите, като по този начин се съчетават диахронният и синхронният метод на изследване. Установяват се резултатите от съжителството и адаптацията на лексикални единици от славянски, гръцки, а по-късно и от турски произход.

В старобългарския език съществуват няколко групи съществителни, с които се наричат въоръжените служители. Най-честото название е воинъ. То се отнася до човек, който участва във войска на владетел. Произходът на думата е праславянски и е свързан с индоевропейски корен *wei-, *woi- със значение ‘гоня, ловя’ (БЕР 2012: 172). Така от първоначалното ‘ловец на животни, въоръжен преследвач’, което е било актуално за най-ранния

етап от развитието на цивилизацията, се развива значението ‘човек, който с оръжие се бие с други хора’. В старобългарските класически произведения се употребяват лексемите *воинъ*, *вои* само в мн.ч., както и *войска* и *воинство* със значение ‘войска’. В евангелските текстове се подчертава, че воините се подчиняват на господаря или военачалника. Така в притчата на Исус за поканените на сватбата царят изпраща воините си да убият тези, които са погубили неговите слуги, и те го сторват: *цѣрѣ тѣ разгнѣва сѧ и посѣла воѧ. погуби оубица тѣ М Мт 22.7*. А в Евангелието от Лука стотникът, чийто слуга е изцелен от Исус заради голямата му вяра, обяснява много точно как воините му го слушат: *азъ члѣкъ есмѣ ... имѣѧ подѣ собою воѧ. ꙗкоже семоу иди и идетъ. ꙗкоже другоу семоу приди и придетъ М Лк 7.8*. Следователно, най-последователно застъпеният в лексемите *вои*, *воинъ* номинационен признак е задължението на воините да изпълняват заповеди, свързани с прилагане на насилие. Семантиката ‘въоръжено лице, което е подготвено да води бой, да воюва’, която днес се извежда като основна в речниците, в старобългарския език е по-рядка, например: *и всѧ воѧ своѧ оустроивѣ. на другою лѣто на възлюбѣнныи градъ къ амориѧ приде поплѣнити юго хота С 56.13*.

В старобългарския език лексемата *воинъ* развива и преносно значение ‘поборник за някаква идея, нечий последовател’. В зависимост от различните колокации *воинъ* придобива положителни конотации във *воинъ хръстовъ*, *воинъ хръстовъныи*: *сѣѡѡзани же бывѣше. непобѣдимѣи воѧи хръстови С 58.29*, срв. С 495.9, или отрицателни във *воинъ сотоны*: *непобѣдни сѣшѣ о къзнехъ. воѧа твоѣго сотоны С 100.3*.

Съществителните *вои*, *воинъ* и *воинство* могат да се отнасят и за сакрални същности. В Деяния на апостолите 7.42 и във Втора книга Паралипоменон 33.3 са засвидетелствани *вои небесни* и *воинство небесно* със значение ‘небесните тела – слънце, луна и звезди’ (Бончев 2002: 97). И в двата контекста става дума за обожествяването в езическата религия небесни светилища, на които вярващите принасят жертви и се кланят. Този култ е много устойчив в човешката история и за да го преодолее, християнството го подлага на креолизация. Така на небето се появяват християнският Бог и неговите служители, а в езика се откриват същите съчетания: *вои небесни*, *воѧи небесни*, *небесно воинство*, с които вече се назовават ангелите, воините на Бога. Наблюдава се приспособяване на архетипни представи на митологично-религиозно равнище с надмощие на християнските възгледи. А езиковите средства се запазват, като се преосмислят. В говоримия език тези словосъчетания изчезват, затова не се откриват и в езика на новобългарските дамаскини от XVII в. В съвременния книжовен език са се съхранили *небесно воинство* ‘ангелите’ и *христово/христолюбиво воинство* ‘вярващите християни’ или ‘църковните служители’ (РБЕ 1979: 353).

За хората, които пазят град, крепост, съществуват специални думи: *страж* и *стража*. Те са славянски, значението им ясно личи в старобългарския глагол *стрѣгѣ*, *стрѣжѣши* ‘пазя, охранявам’. От основното значение се развива

едно стеснено – ‘човек, който изпълнява смъртна присъда’ (С 93.17). Важно е, че в старобългарски освен стражъ със семантика ‘палач’ се осъществява още една лексема и тя е заемка от гръцки – *спекуляторъ*. Тя се среща само два пъти – в текста на Асеманиевото евангелие (Мк 6.27) замества думата *воинъ* от Мариинското и Зографското евангелие и в Житието на св. Василиск в Супрасълския сборник съответства на същата лексема от гръцкия текст. Тези употреби показват, че през старобългарската епоха тясно специализираната военна лексика е в период на формиране. Тя се попълва, от една страна, с чужди думи, а от друга – с преосмислени български. Пак към този процес на терминологично словообразуване принадлежи и съчетанието *тъмничъ* *стражъ*, получено чрез лексикално-синтактична номинация, със семантика ‘тъмничар, пазач в тъмница’ (С 182. 16–17, С 255.23–24). И *стражъ* има преносно значение – ‘лице или предмет, които покровителстват хората’. В един пример от Супрасълския сборник се говори за кръста, който може да закриля вярващите (С 354.7–8), а в друг – за мъченически загиналите св. св. Василий и Капитон, които пазят жителите на град Херсон (С 543.5).

Старобългарската дума *бранъ* означава ‘битка, сражение’, така е запазена и в новобългарските дамаскини, и в съвременния ни език. Но мн. ч. *брани* със значение ‘неприятели, вражески войници’ се среща само в старобългарските текстове. Коренът *-бран-* се съотнася с глаголите *браня* и *бора се*, те са само фонетични варианти на един и същи праславянски и индоевропейски корен. И.е. **bhor-* е свързано с думи със значение ‘удрям’, ‘бия се’ (БЕР2012: 73, 74). От него е образувана и лексемата *боръць*, която в старобългарски се употребява като ‘воин, боец от предните позиции’: *пѣдрѣживъ боръца прѣдъплъчьныа. ции въ прѣвѣтъмъ штитѣ падъшааго* С 93.27. Еднократно засвидетелстваната през XI в. дума *боръць* днес е широко разпространена, и то предимно с преносно значение ‘човек, който се стреми към осъществяването на някаква идея’, например: *борец за мир, борец за равни права*. През XVII в. в Троянския дамаскин се открива лексемата *поворникъ* ‘воин, боец’, която през Възраждането се осъществява предимно със семантика ‘борец за свобода’. Лексемата *бранъ-никъ* не е съхранена в старобългарските класически произведения, няма я и в новобългарските дамаскини и диалектите, но се пази в църковнославянския език със значение ‘войник’ (Бончев 2002: 61). Вероятно оттам преминава във възрожденската литература и днес е част от съвременния книжовен език със същото значение и едно по-тясно. Образованата от *браня* чрез деривация лексема *бранител* днес е с терминологично значение ‘защитник в спортни игри’ и с преносно значение ‘защитник, пазител’.

Откриват се и други специални названия за враговете воини. Сред тях ще спомена *ратъникъ* – ‘неприятелски войник’. Например: *прѣди идыи грѣдѣ на ратъники възираетъ. крѣстъ на лица показѣ оустрашаетъ ратъничскъ плѣкъ* С 105.13. Думата *ратъ* в старобългарски означава ‘сражение, битка’. Само в мн. ч. *рати* се употребява като ‘войници’: *видѣ ли родѣство видѣ ли безаконіе. югда рати бѣша ноуждѣ твораштене* С 419.5. Произходът ѝ е

праславянски, свързана е със староиндийското *rtis* ‘нападение’ (БЕР 2016: 189). Лексемата *рат* е запазена и до днес в художествената литература, и особено в поетичния език – „и стихна жестока рат“ (К. Христов). Съхранено е и другото значение на *рат* – ‘войска’: „и гордо вее своите знамена безбройна рат, безбройни легиони“ (Д. Дебелянов). Но *ратник* във възрожденската проза и публицистика не означава ‘враг’, а само ‘воин, участник в битка’. В старобългарски освен *ратъникъ* има и прилагателни *ратъничскъ* ‘неприятелски’ и *ратънъ*, което се употребява само субстантивирано в мн.ч. със значение ‘противници’. Налице е и процес на стесняване на значението – *ратъникъ* означава и ‘разбойник’: *старѣшинамъ же и хранителемъ тоа поустына възвѣстивъшемъ о ратъницѣхъ хранити сѧ* С 292.5. В църковнославянски са засвидетелствани и неутралното значение на *ратъникъ* ‘воин’, и положителното ‘боец, юнак’, и отрицателното ‘неприятел’ (Бончев 2012: 130). А в съвременния ни книжовен език *ратник* на първо място е ‘борец за идея’. Следователно, налице е съществена разлика в значенията на лексемата *ратъникъ* в историята на българския книжовен език.

В старобългарските класически паметници се срещат разнообразни по произход названия за военачалник. Лексемата *воєвода* – композит с прозрачно значение и структура от две български съставки – е най-разпространена: *въ то врѣмѧ цѣсарѣствовавшоу маѣмѣанѣу. приде прѣмѣнникъ въ аскалипиѡда мѣсто. инъ воєвода именемъ агрипа* С 15.21. Тя се открива и в оригиналното творчество на Климент Охридски – 2 пъти, на Патриарх Евтимий – 1 път и на Григорий Цамблак – 8 пъти. Думата *воєвода* се запазва и в новобългарските дамаскини (и събра сичката своа воиска и поустигы съсрашакѣа воєвода на іерѣимъ 11.90 в Тихонравовия дамаскин), и днес. В старобългарския е засвидетелствана и лексемата *начальникъ*, но само в Синайския евхологий със стеснено значение ‘предводител на нечистите духове’, с подобна семантика се реализира тя и в Тихонравовия дамаскин: *начелници бѣсоовскы, начелен бѣс*. Важното е, че през XVII в. в езика на новобългарските дамаскини *начелен* влиза в съчетание, с което се назовава предводителят на войската – *прѣвы и начелныи на сичка воиска* 5.28. През XIV в. в Манасиевата хроника за първи път е засвидетелствана и сложната дума *военачальникъ*, която е запазена до днес. Тя се среща 2 пъти в съчиненията на Григорий Цамблак и 1 път в оригиналните произведения на Патриарх Евтимий.

Друга дума, съхранена през вековете, която принадлежи към военната лексика, е старобългарската *старѣшина*. Освен по-честото ‘първенец, управител’ тя има и значение ‘военачалник’: *посланъ бы жити въинѧ въ херсонѣстѣ градѣ. ꙗкоу на пати сътъ воинъ старѣшина ... пришѣдъи тамо* С 542.3. С подобна семантика тя се осъществява и във възрожденската литература (РСБ-КЕ 1959: 297). Към домашната лексика трябва да прибавим и един по-стар пласт – от първобългарския език, който вероятно е бил доста богат, като се има предвид положението на древните българи във военната йерархия на

Първата българска държава. Но поради ограниченото количество на запазените старобългарски произведения можем да търсим следи от тази лексика единствено в надписите, които също са използвани като източник при съставянето на Старобългарския речник. Именно в надписа на ичиргубоила Мостич се открива лексемата *чрьгѣубыла* със значение ‘управител на област и военачалник’: *сѣде лежитъ мостичъ чрьгѣубыла бывши при сѹмѣонѣ цѣри и при петрѣ цѣри* (Старобългарски речник 2009: 1202). Вероятно и лексемата *боладинъ*, наследник на първобългарското *боил*, първоначално е означавала ‘висш сановник и военачалник’.

В старобългарски военачалникът може да се нарече и със заемката от гръцки стратигъ: *да то оуслышатъ паче ции отъ стратига пришедъше повлѣмному рѣша* С 130.30. В новобългарските дамаскини откриваме друга заемка от гръцки – *стратилат*, единствено в Словото за св. Евстатий. В църковнославянския се съхраняват и двете думи, а в съвременния български език – само *стратег*, и то с преосмислено значение ‘вещ познавач на изкуството за водене на война’.

В старобългарски за ‘началник на 100 войници’ по-често е родното *сѣтъникъ*, но се среща 3 пъти и гръцката заемка *кентѹрионъ*, което в латински пък е *centurio*. В новобългарските дамаскини е засвидетелствано само прил. *сѣтъниковъ* ‘който принадлежи на стотник’. Днес, макар и рядко, в художествената литература с историческа тематика се употребява *центурион*. За началник на хиляда войници се използва българската лексема *тысѣщъникъ*, образувана от стб. числително *тысѣща*. През XVII в. в езика на новобългарските дамаскини тези лексеми са запазени, но от говоримия в книжовния навлиза и числителното *хилядо* от гръцки. А от него чрез деривация се образуват съществителните *хилядаръ*, *хилядарник* като част от военната терминология. Във възрожденската ни литература може да се открие *тисеицник*, *тысящник*, а в съвременния книжовен език думата е *хилядник*. В старобългарските класически произведения има още заемки от гръцки език с много ниска фреквентност, които се отнасят към военната лексика – еднократно е употребена лексемата *спатаръ* ‘царски телохранител’ (С 64.10) и *спира* ‘военен отряд’ – четири пъти.

През XVII в. в езика на новобългарските дамаскини се употребяват думи от говоримия език като *воиник*, *воискар*, а *войник* става най-честата в съвременния език. Появяват се и турски думи: *спахиа* ‘войник’, *ага* ‘началник на войници’, *алаибег* ‘началник на военно подразделение’, *сѣбашиа* ‘военачалник’, *паша* ‘управител и военачалник’, *визир* ‘висш административен и военен началник’, *джелат* ‘палач’, които също първоначално навлизат в говоримия език. Дори понякога българската дума се появява от турската, която явно се е утвърдила като военен термин. Това е естествено за време, в което няма българска държава и българска войска. В текста на житието на св. Георги в Тихонравовия дамаскин за един от вярващите се казва: *онзи мъжъ раслаанъ. бѣше воиникъ. сирѣч спахѣа* 39.313. А св. Георги

служи отначало като спахия, а по-късно се издига до алайбег: а тои станъ спахѣа 8 царѣ дѣиѣклитѣана и напоконъ по тоиѣзи 8рѣдѣ сториѣа го да е алаибегъ 39.2976. В Словото за св. Евстатий са засвидетелствани три названия за воинската длъжност на св. Евстатий: *стратилат* от гръцки, *ага* от турски и *пръвы* и *начелный* на сичка воиска на български: и имаше *стратилата* на воискѣа своѣа тогѣзи светѣго еѣстатѣа. *стратилатъ* се зове що е *пръвы* и *начелный* на сичка воиска. *търски* зове се и *ага* *яничарскы* 5.28. Този текст е показателен за приспособяването на военните названия в книжовния език на народна основа от XVII в.

Както се вижда, в историята на българския език в резултат на езикови контакти се оформят няколко пласта военни названия, като те съжителстват и се развиват едновременно. От най-стария пласт – първобългарския, е засвидетелствана само лексемата *чръгубыла*, от следващия – славянобългарския, има най-много названия на воини: *воинъ*, *вои*, *брани*, *борьць*, *рати*, *ратьникъ*, както и думи за номинация на водачите на воините: *воєвода*, *воєначальникъ*, *старѣшина*, *сѣтъникъ*, *тысѣцьникъ*. През XVII в. от говоримия език идват и думите *воиник*, *воискар*, *поворникъ*. При превода на основната богослужебна литература през IX в. от гръцки в старобългарския език преминават заемките: *стратигъ*, *кентоурионъ*, *спекоуляторъ*, *спатаръ*, *спира*, като последните три изчезват от езика ни, а останалите се приспособяват и имат наследници днес: *стратег*, *центурион*. През XVII в. при превода на словата на Дамаскин Студит в новобългарските дамаскини се утвърждават още две лексеми с гръцки произход: *стратилатъ* и *хиладаръ/хиладарник*, само втората днес е запазена като *хиландник*. В новобългарските дамаскини се появяват няколко турски названия на воини, които идват от живия узус и отразяват фактическото положение на българите, които нямат собствена държава и войска в Османската империя. Това са: *ага*, *алаибег*, *спахия*, *сѣвашина*, *визир*, *паша*, *джелат*. При тях процесът на приспособяване протича по начин, съответстващ на книжовната стратегия на създателите на новобългарските дамаскини. Те загубват връзката си с реалиите, които назовават, и се отнасят към воини и военачалници от времето на имп. Диоклециан или от сакралното време на предстоящото Второ пришествие на Сина Божи, за да бъдат текстовете разбираеми и ясни за възприемателите. В по-нататъшния си път тези заети думи се запазват, но стесняват и значението, и употребата си и назовават само съответните исторически понятия. За цялостния процес на оформяне на военната лексика може да се каже, че част от гръцките и турските заемки се адаптират, а част отпадат от българския лексикален фонд. Определено надмощие имат българските по произход лексеми, които изцяло се запазват в историята на езика, като развиват и преносни значения.

Езиковите контакти и съжителството на разнородни по произход елементи в езика имат и друга страна на Балканския полуостров. Някои български военни названия са заети в съседните неславянски езици в резултат на многовековните ни връзки с тях, а и поради военната сила на

българската държава през определени периоди. Лексемата *воевода* е заета в румънски, албански, унгарски, в северните гръцки говори под формата на *воевѡдаς*, *воевѡδος*, както и в турски вероятно с посредничеството на румънски (БЕР 2012: 172, 173). Лексемата *войник* е заета в румънски като *voinic* с остаряло значение ‘войник’ и по-ново ‘храбрец’. Още в края на XIV в. в турския език се установяват заемките от български *воупак*, *воупик* със семантика ‘коняр, колар – християнин на османска служба’. Въз основа на тази заемка се формира названието на войнуганската институция в Османската империя (БЕР 2012: 173). Забележително е, че тези заемки се връщат в българския език като *войнук*, *войнуган* и днес се откриват в историческите романи (РБЕ 1979: 354). От корен *воин-* е албанската дума за данък с първоначално значение ‘военен данък’. Още три заемки в румънски отразяват факта, че старобългарският и среднобългарският език се използват като книжовни във Влашко и Молдова до XVIII – XIX в.: *vǫǵ-jbǎ* ‘вражда’ от *враг*; *strǎjǎ* ‘стража, часови караул’ от *стража*; *silǎ* ‘сила, насилие’ от *сила*. Следователно, в рамките на балканските езикови контакти българският език оказва влияние на съседните в сферата на военните названия. Дихронията се оглежда в съвременните езици.

Библиография

- БЕР 2012:** Български етимологичен речник. Т. 1. София: Академично издателство „Проф. М. Дринов“, 2012.
- БЕР 2016:** Български етимологичен речник. Т. 6. София: Академично издателство „Проф. М. Дринов“, 2016.
- Бончев 2002, 2012:** Бончев, Ат. Речник на църковнославянския език. Т. 1. София: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2002; Т. 2. София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2012.
- РБЕ 1979:** Речник на българския език. Т. 2. София: Издателство на БАН, 1979.
- РСБКЕ 1959:** Речник на съвременния български книжовен език. Т. 3. София: Издателство на БАН, 1959.
- Старобългарски речник 1999, 2009:** Старобългарски речник. Т. 1, 1999; Т. 2, 2009, София: Издателство „Валентин Траянов“.

Съкращения

М – Мариинско евангелие

С – Супрасълски сборник

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

ЕТИМОЛОГИЧНИ
БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ ПРАСЛАВ. **(U)ŽAS-**

Биляна Михайлова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

ETYMOLOGICAL NOTES ON PROTO-SLAVIC **UŽAS-*

Bilyana Mihaylova
University of Sofia St. Kliment Ohridski

Abstract. The article deals with the origin of Proto-Slavic **(u)žas-* ‘to frighten, fear’. Five etymological solutions have been discussed in order to determine the most convincing among them. It turns out that the most convincing hypothesis is the one that connects PSlav. **(u)žas-* with the IE root **g^wes-* whose primary meaning is supposed to have been ‘to destroy’ (trans.), ‘to disappear, to go out, to perish’ (intrans.). The analysis proposed in this article allows us to explain both the long grade of root vowel and the displacement of non-prefixed verb forms by prefixed ones based on well-attested morphological proportions in Slavic.

Key words: Etymology, Proto-Slavic, Indo-European, fear, emotions

Праславянските форми **(u)žasъ*, **(u)žasiti*, *(u)žasati* са добре засвидетелствани в славянския езиков ареал:

стб. оужасъ ‘страх, ужас; изумление, удивление; трепет; изстъпление, безумие; възбуда; гр. θάμβος, ἔκστασις’; оужасити ‘смая, слисам, изумя, гр. ἐξίστημι’; оужасати ‘смайвам, слисвам, изумявам; гр. ἐξίστημι’; оужѣсъ; оужасъ ‘изумление, изплашване, ужас, страх, чудо, гр. ἔκστασις, δειλία’; оужаснѣти сѧ ‘ужаса се; учудя се, удивя се’; прѣжасати ‘смайвам, поразявам, ужасявам, гр. ἐκπλήσσω’;

цслав. жасити ‘плаша’, жаснѣти ‘смаян съм’; прѣжасъ ‘ужас, бяс’; прѣжасити ‘ужаса; поразя’;

* Най-напред бих искала да изкажа благодарност на Христина Дейкова за ценните съвети и помощта при написването на тази статия. Разбира се, отговорността за всички мнения, решения и грешки е изцяло моя.

- бълг. *ужас*, *ужасявам се*
 сръп. *užās* ‘ужас’, *užāsnuti*; *užasavati* ‘ужасявам’, сръб. *žās* ‘ужас’, *žāsati* ‘плаша’, *žāsnuti* ‘уплашвам’;
 чеш. *žas* ‘ужас’, *úžas* ‘изумление, ужас’, *žasnouti* ‘изумявам се, ужасявам се’;
 словаш. *úžas* ‘изумление, ужас’, *žasnút*, *užasnút* ‘изумявам се’;
 пол. *žasnąć się, przežasnąć się* ‘бивам поразен, ужасявам се’;
 струс. *ужасъ*, *ужастъ* ‘страх, ужас’;
 рус. *ужас*; *ужасать* ‘ужасявам’, *ужаснуть* ‘ужася’ с вторично
 -х: рус. *жах* ‘страх, ужас’, *жахать* ‘ужасявам’;
 укр. *жах*, *ужах* ‘страх, ужас’, *ужахнути* ‘плаша’;
 белорус. *жах* ‘страх; удар’.

Етимологията на тези форми обаче не е напълно изяснена¹. Опитите за обяснения са няколко и всеки от тях има известни слабости. Целта на това изследване е да преразгледа съществуващите етимологии, тъй като при внимателно вглеждане във всяка една от хипотезите се откриват детайли, чието преосмисляне би могло да доведе до преоценка на степента на вероятност на дадената етимология.

Преди да пристъпим към анализа на отделните етимологични решения, бих искала да направя някои предварителни бележки.

1. Началната съгласна би могла да бъде единствено **g^{w(h)}-*, палатализирана по първа палатализация пред *ē*.

2. Дългата коренна гласна *ē* би могла да произлиза от:

- **eh₁*;
- удължаване по закона на Винтер;
- удължена степен на коренно съществително;
- итеративен или каузативен глагол.

3. Повечето изследователи възприемат праславянското съществително **užasъ* като префигирана форма и следователно смятат, че то е девербатив. Действително, непрефигираната форма **žasъ* е много по-слабо и късно засвидетелствана. Но все пак с известни резерви бихме моли да допуснем, че **žasъ* представлява първично коренно съществително с удължен коренен вокализъм. Известно е, че старите атематични формации преминават към *i*-основите в балто-славянските езици (Vaillant 1958: 165 sqq.). Все пак, в някои случаи, като например праслав. **nōsъ*, стари коренни съществителни са преоформени по типа основи на *-o-*.

4. Ако праслав. **užasъ* е девербатив, то той е образуван от терминативния глагол **užasiti*. Въпросът тук е дали:

¹ Вж. например Фасмер IV: 151, ESJSt 17: 1031-2, БЕР VIII: 620.

А. **užasiti* е вторично образувана форма от свършен вид с перфективирация суфикс *-u-* към първично **žasiti*, което формално би могло да бъде итеративна, каузативна или дори деноминативна формация,

или

В. *žasiti* е вторична форма спрямо *užasiti*.

Хипотези за произхода на праслав. *užasiti*, *užasъ*, *žasiti*

1. Педерсен (Pedersen 1895: 47) предполага връзка с праслав. **gasiti* ‘гася’ < **g^wōs-²* < ие. корен **g^wes-* ‘гася’³, срв. стинд. *jas-* ‘изтощен съм, гладен съм’, гр. σβέννυμι ‘гася’, стирл. *bás* ‘смърт’ < **g^wōs-to-* с удължена степен на корена, паралелна на тази в славянски (Matasović 2009: 59), герм. **kwisti-* ‘унищожавам, разрушавам’ (гот. *qistjan*, ствиснем. *fir-quisten* ‘разрушавам’ < **kwestjan*, *fra-qistan* ‘загивам’ < **kwestnan* (Kroonen 2013: 320), тох. *käs-* ‘гася, угасен съм’, лит. *geštù*, *gèsti* ‘развалям се, отслабвам’, латв. *dzēst*, *dzēšu* ‘гася’, *dzesināt* < **g^wes-neh₂-* ‘охлаждам, изстудявам, угасям’, оугасити ‘угася, изгася’.

Тази етимология предполага един от следните модели на семантичен развой:

А. ‘загасвам’ > ‘замръзвам от ужас’ (Vaillant IV: 180)

В. ‘изстудявам’ > ‘гася’ и, от друга страна, ‘изстудявам’ > ‘замръзвам’ > ‘вцепенявам, застивам’ > ‘ужасявам’ (БЕР VIII: 620)

С. ‘угасвам’ > ‘ставам тих’, ‘неподвижен’ > ‘вкамениявам се от ужас’ (Pronk 2012a: 15)

Д. първоначално значение на корена **g^wes-* ‘удрям, руша, унищожавам’ (транз.), ‘изчезвам, отивам си’ (интранз.). В индоевропейските езици откриваме свидетелства, показващи два пътя на развитие: 1. ‘удрям, унищожавам’ > ‘всявам ужас’; 2. ‘изчезвам, отивам си’ > ‘отслабвам, угасвам’.

Е. първоначално значение ‘тесен, стискам, потискам, натискам’ > ‘задушавам’ > ‘гася’. От друга страна, ‘тесен, натискам, потискам’ > ‘мъча’ > ‘ужасявам’.

Свидетелствата от индоевропейските езици говорят в полза на хипотеза В (латв. *dzesināt*) и най-вече на хипотеза Д (германските форми и лит. *geštù*, *gèsti*). За връзка между значенията ‘удрям, руша, унищожавам’

² Добре известно е наличието в славянски на редица каузативни глаголи на *-iti* от типа на палити, валити, давити, варити с удължена степен на корена, чийто произход не е напълно изяснен (вж. за това Pronk 2012b: 224-3, Jasanoff 2008: 7-8)

³ Гр. σβέννυμι < **sgwes-nu-* може да произлиза от аористната форма < **h1e-gws-eh1-* с метатеза (вж. Jasanoff 2008). Шмит (Schmidt 1976: Griechisch σβέννυμι. Die Sprache 22, 40-47 apud GED) допуска, че σβ- е метатезирано от *βσ-, което закономерно произлиза от **gwsē-* (apud GED).

и ‘гася огън’ свидетелства лат. *stingō* ‘гася’, което произлиза от ие. корен **steng*^w- ‘бутам, блъскам’, срв. гот. *stigqan* ‘id.’ (LIV²: 595-7). Извеждането на праслав. **žas-* от корен с първоначално значение ‘удрям’ е в съгласие с гръцките съответствия на старобългарските именни и глаголни образувания ἐκπλήσσω, ἐκπλήζις, ἔκστασις, θάμβος, в които се преплитат значенията ‘поразявам, удивявам, учудвам’ и ‘плаша, ужасявам’. Особено показателно в това отношение е развитието на гр. πλήσσω, атич. πλήττω с първоначално значение ‘удрям’ < ие. **pl(e)h₂g-*⁴ ‘удрям, бия’ (срв. лат. *plangō* ‘удрям, ридая’, стангл. *fļōcan* ‘удрям, пляскам’), което се развива в ‘поразявам, ужасявам, удивлявам’, показано най-вече в производни с префикси ἐξ- и κατ-.

Необходимо е да направим и някои забележки в морфологично отношение. Ваян отбелязва, че основата **žas-*, произлизаща от **gēs-*, е изолирана. Според него изходната форма е *žasati*, итератив на балтослав. **ges-*, което пък в славянски е било елиминирано от **gas-* < **g^wōs-* (Vaillantloc. cit.). Бихме могли да мотивираме допълнително хипотезата на Ваян, като обясним възникването на **gēs-* въз основа на съотношението ***ges-* : **gēs-* / ***žes-* : **žas-* /, което е паралелно на засвидетелстваното например **gnēt-* : **gnēt-* / гнести, гнети : οὐγνῆτατι/⁵.

2. Много убедителна в семантичен план изглежда друга хипотеза, която откриваме във Wiktionary (<https://bg.wiktionary.org/wiki/%D1%83%D0%B6%D0%B0%D1%81>). Тя извежда праслав. **žasъ* от корена **g^weh₁d^h-* на *gad*, *gadia* (стб. гадъ ‘влечуго’, срхр. *gād* ‘отвращение’, словен. *gād* ‘усойница’), срв. и пол. *žadziścić* ‘отвращавам се’, *žadny* ‘гаден, отвратителен’, словин. *žadni* ‘отвратителен, плашещ’, лит. *gėda* ‘позор, срам’.⁶ По-нататък балтославянските думи са сродни с германските образувания от прагерм. **kwēda-* ‘зъл, отвратителен (срвиснем. *quāt*, нем. *Kot* ‘кал, мръсотия, изпражнение’, срангл. *cwead*, *cwēd*, *cwād* ‘зъл’, дат. *kwaad* ‘сърдит, зъл’ < **g^weh₁d^h-*, което вероятно е свързано със синонимния корен **g^wewH-* ‘мръсотия, кал, изпражнение’, срв. стинд. *gūtha-*, авест. *gūθa-*, арм. *ku-* ‘екскремент’ < **g^wwh₁-* < **g^wh₁-w-*. (праслав. **govъno* и неговите наследници произлизат от този корен ЭССЯ VII 77-78). Възможно е това да е още един пример за семантичното развитие ‘екскремент’ > ‘страх’⁷, но не по-малко вероятно е семантичното развитие ‘отвратително, ужасяващо животно’ > ‘страх’.

⁴ Гр. πλήσσω продължава **plākye/o-*, но беззвучната съгласна най-вероятно е с вторичен произход с оглед на множеството вербални и номинални формации от същия корен, показващи звучен завършек.

⁵ Вж. за **gnēt-* : **gnēt-* Vaillant 1966: 479.

⁶ За балтославянските формации вж. Smoczyński 2007: 165.

⁷ Този семантичен развой е засвидетелстван напр. в порт. вулг. *cagaço* ‘голям страх’, образувано въз основа на глагола *cagar* вулг. ‘дефекирам’ < лат. *cacāre* ‘също’, нем. *Schiss* ‘лайно; страх’, фр. *avoir les jetons* ‘страхувам се’ (от *jeter* ‘хвърлям’ в смисъл на ‘дефекирам’).

Авторът на тази етимология реконструира за **žasъ* < **žas-ti* < **g^weh₁d^h-ti*. Не ми е известен обаче друг пример, в който звукосъчетанието **-st-* (<**-dt-*) да се опростява в *s* в праславянски. Закономерно е развитието **-ds->-s-* (Vaillant 1950: 80) и в такъв случай бихме могли да предположим първоначална номинална формация **g^weh₁d^h-so-* със същия суфикс като в **grěxъ* < **groy-so-s*. Въз основа на нея е построен деноминативният глагол с итеративно значение *žasiti*. След това с префикса *u-* е образуван перфективът **užasiti*.

3. Шефтеловиц свързва славянските образувания от **žas-* с лит. *gañdinu-*, *-inti* ‘плаша’, *gāšti*, *gastū*, *gandaŭ*, *išsigastū* ‘плаша се’, *išgastis* ‘страх, ужас’⁸ (Scheftelowitz 1913/14: 155). Шефтеловиц реконструира **ged-s-* за праславянски и в този случай удължената гласна може да бъде обяснена по закона на Винтер. Освен че не намира опора извън балтославянския езиков ареал, тази етимология е оспорвана от някои лингвисти заради отсъствието на назал в славянските форми (Pronk 2012a: 16). Всъщност, назалът в балтийските глаголи може да бъде обяснен, ако приемем, че става въпрос за новообразуван презенс с назален инфикс към вече разширения с *-s-* корен. Както е известно, нито в балтийския, нито в славянския е унаследен индоевропейският назален презенс в оригиналния му вид, като в балтийския е генерализирана нулевата степен *-n-* на инфикса, вмъкнат пред последния консонант на корена, докато в славянския формантът *-nŋ-* следва корена (вж. например Rasmussen 1996).

4. Тук предлагам и още една необсъждана досега в етимологичната литература възможност за обяснение на произхода на праслав. **žas-*. Тази основа би могла да бъде изведена от ие. корен **g^wed^h-* ‘удрям, наранявам’, от който произлизат стинд. *gandh-* (засвидетелстван само у граматичите) ‘бутам, блъскам, пробивам’, лит. *gendù* (*gèsti*) ‘развалям’, *pã-gadas* ‘загуба, разруха’, тох. Б *keta* (или *kete*?) ‘вреда’ (IEW466-7, Adams 1999: 199⁹). В такъв случай основата **žas-* продължава протеродинамичен презенс на глагол с разширение *-s-*, който се характеризира с удължена степен **g^wēd^h-s-*. По отношение на семантичното развитие ‘ударен съм’ > ‘уплашен съм’ паралел представлява лат. *paveō* ‘поражен съм от страх, треперя от ужас’, стативно съответствие на *paviō* ‘удрям’, сродно с гр. παίω ‘удрям’ < ие. **ph₂(e)w-ye/o*. По отношение на семантичното развитие ‘удрям, наранявам’ > ‘поразявам, ужасявам’ и тук е в сила приведенният по-горе аргумент във връзка с извеждането на праслав. **žas-* от корена **g^wes-*.

⁸ Smoczyński 2007: 156 обяснява *išsigastū*, *išgastis* като новообразувания.

⁹ Трябва да се отбележи, че във второто издание на етимологичния речник на тохарски Б тази етимология не присъства (Adams 2013: 204-5).

* * *

И четирите етимологичните обяснения, предполагащи изконен произход за **užas-*, приемат, че става въпрос за производна основа с корен **žas-* и префикс **u-* < **au-* със значение ‘от, из’. Тук се поставя въпросът защо в такъв случай непрефигираните формации са толкова по-слабо засвидетелствани от префигираните.

Баян отбелязва, че не е възможно в славянските езици да бъдат различени със сигурност старите итеративи от старите фактитиви, а дори и от деноминативите (Vaillant 1966: 413). Френският славист посочва също, че в някои случаи поради съвпадение в семантиката префигираният перфектив е толкова често употребяван, че измества непроизводния глагол и го замества със свой собствен имперфектив. По този начин съотношението **mrěti* ‘умирам’: **u-mrěti* ‘умра’ се трансформира в **u-mrěti*: нов глагол от несв. вид **u-mirati* (Vaillant 1966: 472). Следователно, можем да допуснем, че употребата на несвършения вид **žasiti* е била стеснена именно по този модел, след като от свършения вид **užasiti* е създаден нов несвършен вид **užasati*.

* * *

5. Една от най-често обсъжданите в речниците етимологии свързва **užasiti*, *žas-* с гот. *usgaisjan* ‘плаша’ < ие. **g^heis-* (срв. ав. *zaēša-* ‘ужасен’, нем. *Geist* ‘дух, призрак’, стангл. *gæstan* ‘плаша’, *gast* ‘дъх; добър или зъл дух, ангел’, англ. *ghost* ‘призрак’ и т.н). Проблемът тук е, че няма съответствие по отношение на вокализма на славянските и германските формации. Пронк (loc. cit.) допуска, че гот. *usgaisjan*, чиято коренна гласна се произнася като отворено дълго [ɛ:], е заето в праслав. като **-gēs-*, което закономерно ще се отрази в *žas-*, като това се е случило преди първата славянска палатализация. Както той правилно отбелязва, гот. *usgaisjan* би следвало да се развие в ***vždas-* в праславянски. Затова предполага, че готският префикс за отдалечаване *us-* ‘от, из’ е изтълкуван като славянския префикс със сходна семантика **au-* > **u*. Подобна хипотеза е изложена и в труда на Саския Пронк-Титхоф, посветен на германските заемки в праславянски (Pronk-Tiethoff 2013: 164). Славянската форма е засегната от първа палатализация, следователно е заета преди или по времето на нейното действие. Монофтонгизацията на оралните дифтонги, която отключва процеса на втората палатализация, не би могла да предхожда първата палатализация (Olander 2015: 28), следователно готският префикс **us-* не може да е идентифициран със славянския префикс **u-*, тъй като по това време той е гласял **au-*. В такъв случай единствено възможно е гот. *us-* да е преведено със славянския префикс **au-* със сходна семантика, а не да е отъждествено със сходнозвучаща и близка по значение морфема, т.е. готският глагол *usgaisjan* е зает в праславянски като хибриден дериватив **au-gēs-*. За славяните обаче гот. *usgais-* е било морфологично непрозрач-

но и няма причина основата да бъде сегментирана, а отделеният префикс да бъде преведен със славянския му аналог.

Изводи

Етимология 5, предполагаща заемка от гот. *usgaisjan* ‘ужасявам’, при което основата е заета, а префиксът е заменен със славянски, категорично се отхвърля.

Първите четири етимологии, които обясняват **žas-* като изконна славянска форма, са убедителни в семантично отношение, но единствено **Етимология 1**, предложена от Педерсен и подкрепяна от Ваян, обяснява формата в цялост в съответствие със засвидетелстваните паралели в другите индоевропейски езици, без да се налага допускане *ad hoc* на *-s-* разширение на корена. Анализът, предложен в настоящата статия, ни позволява да обясним както удължената степен на коренната гласна, така и изместването на непрефигираните форми от префигираните въз основа на добре засвидетелствани в славянските езици съотношения. Така детайлното изследване на лингвистичните факти ни позволява да оценим като най-сполучлива етимологията, извеждаща праслав. **žas-* от ие. **g^wes-*, чието първоначално значение трябва да се реконструира като ‘унищожавам’ (транз.), ‘изчезвам, отивам си’ (интранз.).’

Библиография

- БЕР VIII:** *Български етимологичен речник*. Т. VIII. София: БАН, 2017.
- Фасмер IV:** Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка*: Т. IV. Пер. с нем. (с доп.). Москва: Прогресс, 1987.
- ЭССЯ VII:** *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*. Выпуск 7. Под редакцией члена-корреспондента АН СССР О. Н. Трубачева. Москва: Наука, 1980.
- Adams 1999:** Adams, D. Q. A., *Dictionary of Tocharian B*. Amsterdam – New York: Rodopi, 1999.
- Adams 2013:** Adams, D. Q. A., *Dictionary of Tocharian B*. 2nd ed. Amsterdam – New York: Rodopi, 2013.
- ESJSt 17:** *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. Т. 17. Brno: Tribun EU, 2014.
- GED:** Beekes, R. S. P., L. van Beek, *Etymological Dictionary of Greek*. Leiden – Boston: Brill, 2010.
- IEW:** Pokorny, J., *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern: Francke, 1959.
- Jasonoff 2008:** Jasanoff, J. H., **g^wes-, *(z)g^wes- or *(s)g^wesh₂-? The PIE root for ‘extinguish/go out’*. – In: *Morphology and language history. In honour of Harold Koch*. Ed. by H. J. Koch, C. Bowern, B. Evans and L. Miceli. Philadelphia: John Benjamins, 2008, 155-166.

- Kroonen 2013:** Kroonen, G., *Etymological Dictionary of Proto-Germanic*. Leiden – Boston: Brill, 2013.
- LIV²:** Rix, H. et alii, *Lexicon der indogermanischen Verben. Die Wurzeln und ihre Primärstammbildungen*. Bearbeitet von M. Kümmel, Th. Zehnder, R. Lipp und B. Schirmer. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 2001.
- Matasović 2009:** Matasović, R., *Etymological dictionary of Proto-Celtic*. Leiden – Boston: Brill, 2009.
- Olander 2015:** Olander, Th., *Proto-Slavic Inflectional Morphology: A Comparative Handbook*. Leiden – Boston: Brill, 2015.
- Pedersen 1895 :** Pedersen, H., *Das indogermanische s im Slavischen. –Indogermanische Forschungen* 5, 1895, 33–87.
- Pronk 2012a:** Pronk, T., *Odakle su nam emocije? (O etimologiji i semantičkom razvoju hrvatskih riječi koje se odnose na emocije)* – In: *Iskazivanje i poimanje emocija u hrvatskoj pisanoj kulturi srednjega i ranoga novoga vijeka*. Ed by A. Kapetanović. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2012, 1-24.
- Pronk 2012b:** Pronk, T., *Proto-Indo-European long vowels and Balto-Slavic accentuation*. – *Baltistica* 2, 2012, 205-247.
- Pronk-Tiethoff 2013 :** Pronk-Tiethoff, S., *The Germanic loanwords in Proto-Slavic*. New York-Amsterdam: Rodopi, 2013.
- Rasmussen 1996:** Rasmussen, J.E. *The accentuation of the Slavic nasal presents*. – *Copenhagen Working Papers in Linguistics* 4, 1996, 169-174.
- Scheftelowitz 1913/14:** Scheftelowitz, I., *Das Schicksal Der Indogermanischen Lautgruppe Zg. – Indogermanische Forschungen* 33, 1913/14, 133-169.
- Smoczyński 2007:** Smoczyński, W., *Lietuvių kalbos etimologinis žodynas*. Vilnius: Univ. Wileński, Wydział Filologiczny, 2007.
- Vaillant 1950:** Vaillant, A., *Grammaire comparée des langues slaves*. T. 1. Phonétique. Lyon & Paris: IAC, 1950,
- Vaillant 1958 :** Vaillant, A., *Grammaire comparée des langues slaves*. T. 2. Morphologie, 1–2. Lyon & Paris: IAC, 1958.
- Vaillant 1966 :** Vaillant, A., *Grammaire comparée des langues slaves*. T. 3. Le verbe. Paris: Klincksieck, 1966.
- Vaillant 1974 :** Vaillant, A., *Grammaire comparée des langues slaves*. T. 4. La formation des noms. Paris: Klincksieck, 1974.

**Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“**

**ЕТИМОЛОГИЧЕН АНАЛИЗ
НА ДУМИТЕ ЗА „ГНЯВ“ В БАЛКАНСКИТЕ ЕЗИЦИ**

**Даниел Томов
Софийски университет „Св. Климент Охридски“**

**ETYMOLOGICAL ANALYSIS
OF THE WORDS FOR “ANGER” IN THE BALKAN LANGUAGES**

**Daniel Tomov
University of Sofia St. Kliment Ohridski**

Abstract. The paper describes the words for anger in Bulgarian, Romanian, Albanian and Greek. The first part is related to the definition of anger: Anger or wrath (rage) is an intense emotional response. It is an emotion that involves a strong uncomfortable and emotional response to a provocation, pain or some kind of threat. This section explores the meanings of the term anger in all the languages mentioned above. The second part is related to the etymological analysis. Using as a base different types of dictionaries – defining, etymological and dictionaries of synonyms of the Balkan languages, the phonetic changes and the changes in the lexical and semantic structure of the words have been analyzed.

Key words: Balkan sprachbund, Indo-European languages, etymological analysis, anger.

Гневът е емоционално състояние, което се отключва вследствие на провокация, навлизане в личното пространство на хората, силен яд, бягство от опасни ситуации, спорове, обиди. Той води до повишаване на адреналина, кръвното налягане, честотата на сърдечните удари на индивида. Може да бъде изразен с езика на тялото и лицето. Психолозите смятат, че може да има отрицателни последици върху поведението на човека, когато премине в агресия. Води до загуба на самообладание и рационално мислене (Петрова 2003: 201).

1. Дефиниция и етимология

1.1 Български език

1.1.1. *гняв*

В БТР думата *гняв* е обяснена със значение на чувство на силно негодувание и възмущение, яд, ярост; състояние на силно раздражение и

недоволство, настъпателни действия, които представляват външен израз, изблик, проява на това чувство (БТР 1994: 123). Като сродни думи в БЕР са посочени: стб. гнѣвъ, рус. *гнев* ‘гняв’, диал. ‘гнилота’ укр. *gniv*, срхр. *гнѣвъ*, слов. *gnév*, чеш. *hněv*, пол. *gniew*, горлуж. *hněw*, доллуж. *gniv*, полаб. *gnevoi* (БЕР I: 257).

Праслав. **gněvъ* е отглаголно производно от праслав. **gněvati* ‘разсърдвам, разгневявам, оскърбявам’. Този глагол е дуратив към **gnoviti* ‘душа, давя, смачквам’, или по-скоро към формацията с *e*-степен, която лежи в основата му и се извежда от ие. корен **gnew-* ‘мачкам, натискам’, срв. стисл. *knýja* ‘удрям, натискам, блъскам’ и лит. *gniauzti* ‘мачкам, натискам’ (ЭССЯ VI: 169-171, 180-181, Kroonen 2013: 297).

Значението на думата ‘гнилота’ в руски език дава основание на някои езиковеди да свързват думата с корена на думата *гной* (Berneker, 1, 312-313; Slawski 304, цит. по Фасмер 1986: 420).

В речника на Циганенко са предложени две обяснения на руската дума рус. *гнев* < ие. **gnoy-w-os*. Според първото тя произлиза от корена **gney-/gnoy-* ‘гния’, като първоначалното значение е било ‘гниене, гнил’. По-късно то се развива в ‘яд, отровена кръв’, прен. ‘злоба, ярост’. Други езиковеди свързват думата **gnoywos* с глагола **gnoy-ti* > **gneti* ‘разгарям, разгорещявам, запалвам’ (Циганенко 1971).

Според Коржинек обаче по-вероятно е между корените на *гняв* и *гной* да има фонетично съвпадение на две отделни думи (Kořinek LF, 61, 53-54, цит. по БЕР I: 257). В такъв случай в семантичен план по-вероятна изглежда етимологията, която извежда *гняв* от ие. корен **gnew-* ‘мачкам, натискам’.

1.1.2. яд

За думата *яд* са предложени две убедителни във фонетичен и в семантичен план етимологии. Първата свързва славянската дума с ие. корен **h₁ed-* ‘ям’, срв. праслав. *ѣсть* ‘ям’, лат. *edo, edi, esus* ‘ям, изяждам, прахосвам, умножавам’, лит. *ėdis* ‘храна’, ствиснем. *ezen* ‘ям’. Тази етимология се основава на евфимистично наименование на яда, напр. фр. *poison* ‘яд’ от лат. *pōtio, ōnis* ‘пиене, отровно питие, любовно питие, лекарство’. Покорни извежда лексемата от ие. корен **h₂eyd-/h₂oyd-* ‘набъбвам, подувам се, ставам силен’, стгр. οἶδος ‘оток’, οἶδαω ‘набъбвам’, арм. *ait* ‘подуване’, ствиснем. *eiz* ‘абсцес’ (цит. по Фасмер 1986: 546). В семантичен план по-вероятна изглежда етимологията, която извежда *яд* от ие. корен **h₂eyd-/h₂oyd-* ‘набъбвам, подувам се, ставам силен’.

1.1.3. свиреп

В БТР *свиреп* е обяснена със значение ‘обзет от ярост, жесток, лют, кръвожаден, бесен’ (БТР 1994: 784). Без сигурна етимология. Младенов извежда думата от ие. корен **sewe-*: **swe-* с детерминант *г*, срв. лит. *sverti, sveriū* ‘меря, измервам’, *svarus* ‘тежък’, *svāras* ‘везни’, гот. *swers*

‘уважаем’, стнорд. *svárr* ‘тежък, твърд, могъщ, суров, силен’, нем. *schwer* ‘тежък’. Преображенски я разглежда като сродна с лит. *šiurpti, šiurpstu* ‘треперя, разтрепервам се’ (БЕР VI: 554). Трябва да се обърне внимание на етимологията на Циганенко, за която лексемата е от ие. корен **sver*, от който се развиват звуковите варианти **syр-/sur* ‘груб, суров’ (Циганенко 1971).

1.1.4. лют

В БТР думата *лют* е обяснена с преносно значение за човек, който е разгневен, ядосан. (БТР 1994: 425). В праслав. **ljutъ* има значения ‘лют, зъл, жесток, свиреп, силен, яростен, страшен, ужасен, буден, див’. Стефан Младенов свързва думата с кимр. *llid* (<**luto*) ‘гняв’, Я. Ендзелин – с латв. *laĩns* ‘зъл, лош’, Е. Бернекер с лит. *lutis* ‘буря’. Етимологията на тази дума се извежда от ие. **leu-*, като по произход е старо причастие. Семантическият признак, с който се свързва значението ‘зъл, жесток, може да бъде както ‘твърд’, така и ‘бърз, силен’. Според И. Петлюва лексемата е от ие. **leu* ‘режа, отрязвам’ (ЭССЯ XV: 231-236). В такъв случай прилагателното *лют* може да бъде съотнесено с ие. **leu-, leuǵ-*, **lēu-* ‘отделям, отрязвам’

мачкам, натискам,	разяждам, отрова/абсцес	отрязвам, отделям	груб, суров
гняв от ие. корен <i>gnew-</i> ‘разсърдвам, разгневявам, оскърбявам’	яд от ие. корен <i>*h₁ed</i> ‘ям’ или <i>*h₂eyd-/h₂oyd-</i> ‘набъбвам, подувам се, ставам силен’	лют от ие. корен <i>*leu</i> ‘отрязвам, отделям’	свиреп от ие. корен <i>*sver-</i> , който се явява звуков вариант на корена <i>syр-/sur</i> ‘груб, суров’

1. Таблица на думите за гняв по първоначално значение в български език.

1.2. Румънски език

1.2.1 *furie*

В DLR думата *furie* ‘гняв’ е обяснена със значение на много силно чувство, голямо желание, нетърпеливост. Чувство, предизвикано от някаква неприятна случка или действие, крайно и неконтролируемо раздразнение, силен гняв, необузdana страст. Като сродни на думата *furie* са посочени: лат. *furia* ‘ярост’, фр. *furieux, furibundo* ‘яростен, бесен’, итал. *furore* ‘ярост’, исп. *furor* ‘ярост, гняв’ (DLR I 1871: 1269).

В DELR етимологията на думата е изведена от лат. *furia* ‘ярост’, срв. фр. *furieux* ‘яростен, бесен’, итал. *furore* ‘ярост’, исп. *furor* ‘ярост, гняв’ (DELР 1960: 347). Етимологията на лат. *furo* ‘ядосвам, нервирам, беснея, вилнея’ не е достатъчно изяснена.

1.2.2. *mânie*

В DLR като синоним на *furie* е посочена думата *mânie*. Тя е обяснена със значение ‘психическо заболяване, еуфория, халюцинации, обсебя’ (DLR 1876: 233). Етимологията ѝ се извежда от стгр. *μανία* ‘гняв, мания’ > лат. *mania*, срв. исп. *mania*, итал. *mania*, алб. *mëri* ‘инат или голям гняв към нещо, омраза’. Тази дума е унаследена в румънски и албански от латински език (DEX).

1.2.3. *turbare*

Етимологията на думата *turbare* ‘бяс, необуздан гняв’ е изведена от лат. *turbāre* < *turbō* ‘създавам паника, смущение; разстройвам’, срв. итал. *turbare* ‘разстроен’, исп. *turbar* ‘безпокоя’, порт. *torvar* ‘обърквам, озадачавам’, алб. *terboj* ‘вбесявам’ (DELR 1960: 867). Латинският глагол *turbō* ‘създавам смущение, докарвам паника, докарвам безредие, обезпокоявам, разстройвам, нарушавам’ е деноминатив от *turba* ‘вълнение, размирици, безредие, бъркотия, шум, спор, кавга’, заемка от гр. *τὺρβη* ‘врява, безредие, бъркотия, смут, шум, блъсканица’, което произлиза от ие. корен **(s)twēr-*, **(s)tur-* ‘въртя, движа се в кръг’ (de Vaan 2008: 648).

ядосвам, нервирам	разстройвам	гняв, мания
<i>furie</i> от лат. <i>furo</i> ‘ядосвам, нервирам’ < <i>*d^hewh₂-</i> ‘да пуша’	<i>turbare</i> от лат. <i>turbāre</i> < <i>turbō</i> ‘разстройвам’ <i>*(s)twēr-</i>, <i>*(s)tur-</i> ‘въртя се’	<i>mânie</i> от лат. <i>mania</i> < стгр. <i>μανία</i>

2. Таблица на думите за гняв по първоначално значение в румънски език.

1.3. Албански език

1.3.1 *zemërim*

В FGSS като основно значение на думата *zemërim* ‘гняв’ е отбелязано ‘силна емоция, която се проявява, когато човек е ядосан, раздразнен, сърдит, инатлив, отказва да се съобразява с нещо, което не му харесва’. Изразява се в недоволство от нелоялна постъпка или действие (FGSS 2006: 1223).

Етимологията на думата не е достатъчно изяснена. Някои езиковеди я извеждат от *zemër* ‘сърце’. Майер сравнява думата с гег. *zê* ‘душа’ и свързва думата *zemër* ‘сърце’ със *zê* ‘нетърпимост, решителност, афектираност’, Вайдеман – със стнорд. *gaman* ‘радост’, а Йокъл извежда етимологията на дума от ие. корен. **ghen-*, срв. стгр. *ἐθελέω* ‘цъфтя’ и нейните сродни (Orel 1998: 521).

Според речника на символите на Бидерман сърцето е това, което изкарва всяко нещо наяве, или работата на ръцете, ходенето на краката, движението на всички части на тялото се извършват по заповед на сърцето. Сърцето

се приема за символ на чувствата и преживяванията на човека; съвкупност от неговите душевни качества (Бидерман 2008: 427). В такъв случай в семантичен план по-вероятна изглежда етимологията, която извежда думата от *zetër* ‘сърце’ и я свързва със *zë* ‘нетърпимост, решителност, афектираност’.

1.3.2 inat

Етимологията на думата *inat* се извежда през византийски от турски *inat* < араб. *inād* ‘отпор’, ‘противоречене в спор’, ‘упорит’, ‘напук, наопак’, семантични вариации с обобщаващо значение ‘противопоставяне’, точно представени в бълг. *inat*, срхр. *inad*, *inat*. В останалите балкански езици: алб. *inat*, гр. *ἰανάτι* (остр), рум. *inat*, това значение на думата е останало периферно, а употребата му е окازیонална. Новото централно значение се свързва с отрицателни емоции: ‘яд, озлобление’. Семантично думата в албански език се е развила от ‘неспокойствие’. В неславянските езици от балканския ареал заемката от турски *inat* се е превърнала от дума с по-слабо първоначално значение, в дума с по-силно значение (Асенова 2016: 33). Като синоними на думата *inat* в албански език Густав Майер посочва думите *huli*, *grinjë* ‘инат’. Те са заемки от гръцки език. Във всеки един от езиците от БЕС думата претърпява вътресистемна асимилация, която се изразява в развитие на обединяващо значение *inat* ‘яд, ярост, злоба, омраза’. В албански език заемките от турски език са стилистично неутрални, докато при останалите езици запазват стилистичната си оцветеност, срв. *inat* (по Асенова 2017: 35).

1.3.3 nxeħje

Думата *nxeħje* ‘ядосаване, разгаряне, разпалване’ е производна от глагола *nxeħ* ‘горя, паля’ < ие. корен **g^{wh}er-* ‘топло, горещо’, срв. стб. *горѣти*, санскр. *gharáyati*, рус. *горѣть*, укр. *горіти*, чеш. *hořet*, пол. *goreć*, слов. *horiet*. Албанската дума е продължение на протоалб. форма **en-dzerska*, сродна със *zjarr* ‘огън, пожар’ (по Orel 1998: 303).

1.3.4 egër

Етимологията на думата *egër* ‘див, свиреп’ е изведена от стгр. *ἄγριος* ‘гневен, ядосан’. Густав Майер свързва алб. *egër* с лат. *ācer* ‘остър, насилствен, чувствителен, буен, пламенен, войнствен, свиреп’ (по Orel 1998: 86). Вероятно думата е унаследена от лат. *ācer* през стгр. *ἄγριος*.

1.3.5 pezëm

Според Густав Майер *për- zëm* ‘ядосване, яд, гняв’ може да се сравни със слав. **sъ- męto* ‘да отмине’. А. Селищев приема думата за славянска заемка в албански език. К. Кристофориди свързва *pezëm* с гр. *πεῖσμα* ‘инат, инатлив’. Връзката между двете думи може да се обясни и с действието на фонетичните закони. Гръцката гласна *i* в албански език преминава в *e*: *πεῖσμα* > *pezëm* (по Orel 1998: 317). Вероятно тази дума е унаследена в албански от гръцки език.

1.3.6 gazepmadh

Като сродна на думата *zemërim* във FGSS е посочена думата *gazepmadh* ‘човек, който се пали/ядосва бързо, сменя си настроенятия бързо’ (FGSS 2006: 1223). Етимологията на тази дума се извежда от тур. *gazer, gazap* ‘яд, гняв’ + *i/e madh* ‘толям’, арум. *gāzep*, гр. γαζέλι, срхр. *gazap, gazab, gazeper* ‘лошо време, природна катастрофа, нещастие’, бълг. (диал) *газан, казен* ‘лют, ядосан, лош. Думите *gazer, qamet, adet* са независими както в албански език, така и в останалите балкански езици. Моделът на словообразуването на композициите *gazepmadh, qametmadh, adetkeq* е сходен със словообразуването на думите: *kryemadh, shpirtkeq*. Конструкцията е съществително + прилагателно (по Bulfi 2012: 289-302).

душа, сърце	инат, упорство	див, хищен, гневен, ядосан	топло, горещо	тежък, силен
zemërim несигурна етимология	pezëm От гр. πέισμα ‘инат’	egër от лат. acer ‘остър, чувствителен, див’, което се свързва със сгр. ἄγριος ‘гневен, ядосан’	nxehe – дериватив от nxehe ‘горя, паля’ < *g ^{wh} er- ‘топло, горещо’	gazepmadh от тур. <i>gazer,</i> <i>gazap</i> ‘яд, гняв’ + <i>i/e</i> <i>madh</i> ‘толям’

3. Таблица на думите за гняв по първоначално значение в албански език.

1.4. Гръцки език

1.1.1. θυμός

В ЕЛНЕГ думата *θυμός* ‘гняв, яд’ е описана като силно емоционално състояние. Усещането за гняв е породено от чувство за опасност, то не е свързано със заплаха, а по-скоро е израз на дързост и смелост. Причини за проявата на гняв са: обида, унижение, сплашване, чувство на неудовлетвореност от непостигането на важни цели. Подобно състояние се проявява у човека много често и се изразява в повишаване на тона на гласа, мимики и жестове, сърцебиене (ЕЛНЕГ 2001: 767).

Етимологията на думата се извежда от ие. **d^huh₂mós* ‘дим’, свързано със санскр. *dhūmá*, лит. *dūmas*, лат. *fūmus*, слав. *дымъ* ‘дим’ (Beek: 2010: 564).

Платон смята, че душата е принципът, който „оживява“ тялото. Ако тялото няма душа, то ще е просто материя и неодушевен предмет. Платон придава на душата три части:

1. *Logos*, свързана с интелекта, мисълта, разума.
2. *Thymos*, свързана с духа, духовитостта; емоциите.
3. *Eros* или още *anetithite*, които произхождат от тялото.

Платон извежда тристранността на душата от чувството на обърканост и конфликт, характерен за всички хора. След като анализира този конфликт, Платон открива, че има три отделни тенденции, които се случват в личността. В съзнанието се появява стремеж към цел или ценност и това идва от логоса. След това се появява стремеж към действие, което е от страна на thymos. Той е неутрален, но логосът му задава посока. И накрая са апетитите, които са желания и стремежи, породени от тялото. За да илюстрира конфликт в душата, Платон използва метафората на коне, дърпащи в противоположни посоки, и безпомощен кочияш на колесница, който не може да управлява. Така както кочияшът има правото и трябва да опъва юздите на двата коня и да направлява колесницата в правилната посока, Платон смята, че по същия начин логосът трябва да направлява в правилната посока апетитите на тялото и thymos-a (Stumpf 1988: 63).

1.1.2. οργή

В ЕЛНЕГ думата *οργή* е обяснена със значение ‘психическо разстройство, силен характер, възбуда, гняв, яд’. Етимологията ѝ се извежда от ие. корен **werg-* ‘подуване, сила, гняв’ (ЕЛНЕГ 2001: 990). От същия корен е и стирл. *ferc* ‘ярост, гняв’.

1.1.3. χόλος

В ЕЛНЕГ етимологията на думата *χόλος* ‘разгневен, гневен’ е изведена от съществителното *χολή* < **ǵʰolh₃-*, **ǵʰelh₃-* ‘зелен, жълт’. Древните са смятали, че *χολή* (*μέλαιναχολή*) е една от четирите течности на тялото, които определят поведението на човека: кръв (сангвиник), жълта жлъчка (холерик), черна жлъчка (меланхолик), лимфа (флегматик) (ЕЛНЕГ 2001: 1603).

дим, огън	силна емоция	жлъч, отрова > яд	имам смелост
θυμός От ие. корен * <i>dʰuh₂mós</i> ‘дим’	οργή от ие. корен * <i>werg-</i> ‘поду- вам, сила, гняв’	χόλος, χολή от ие. корен * <i>ǵʰolh₃-</i> , * <i>ǵʰelh₃-</i> ‘зелен, жълт’	θάρρος ‘смелост’ от ие. корен * <i>dʰers-</i> ‘имам смелост’
	πνεῦμα		Ροπή

4. Таблица на думите за гняв по първоначално значение в гръцки език.

2. Метафоричен модел на гнева в балканските езици

Според А. Петрова в семантичното пространство на гнева могат да се отделят различни групи понятия: възмущение, ярост, гняв, негодувание, досада, злост, завист, ревност. За първата група понятия е характерна

емоция, която е родена от убеждението, че нещо не е правилно, не е истина, противоречи на разбиранията за справедливост. Втората група понятия характеризират емоции с по-нисък интензитет и липса на морален елемент. А. Петрова доказва, че най-важните метафори, свързани с гнева, са: огън, течност в съд, физическа болка, преизпълване до краен предел, товар, свръхестествена сила, задушаване, болест, лошо време. Част от метафорите са характерни основно за балканските езици: огън и пламък, пуша – разгневявам, течност в съд, физическа болка. Метафората ‘течност в съд’ е характерна за емоциите, които се характеризират с висок интензитет (гняв, страх). За гнева се очертават две емоционални състояния: горчива течност и кисела течност. Тези метафорични образи на гнева се срещат във всички езици от БЕС (Петрова 2003: 201).

3. Изводи:

Анализът дава възможност да се осъзнае сходство в значенията на гнева. В тълковните речници той е характеризиран като емоция, свързана с негодувание, ярост, раздразнение, инат, разгаряне, разпалване.

От анализа се забелязват и значения, които са характерни само за отделен език. Например румънската дума *furie* ‘гняв’ характеризира чувство на нетърпеливост, гръцката дума *θυμός* ‘гняв’ – дързост и смелост.

От анализа се забелязва и пренос на значения от един език в друг, както и разширяване на значението в един език под влияние на друг език, например *inat* в албански език.

Резултатите от етимологичния анализ показват, че лексемите със значение ‘гняв’ в български език са унаследени от праезика и се развиват от думи, чиято първоначална семантика се свързва с идеята за физическо усеждане, физическа болка. В българския и албанския не се установяват общи етимони, но се откриват сходни семантични модели. И в двата езика има думи, развили се от първоначално значение ‘физическа болка, див, яростен, неопитомен, хищен’. Лексемите със значение ‘гняв’ в румънски език са унаследени от латински език (*furie, turbare, mânie*). В албанския език са отбелязани унаследени думи от гръцки език (*pezëm*), както и от турски език (*gazepmadh, inat*). Във всички балкански езици лексемите, означаващи ‘гняв’, произлизат от първоначални физически концепти.

	Български	Румънски	Албански	Гръцки
разгневявам, оскърбявам, мачкам, давя, душа.	гняв	mânie, turbare.	zemërim, pezëm	θυμόσοφος, οργή, κυκλοθυμ- ικός, μήνις πνεῦμα, ροπή

див, яростен, неопитомен, хищен, необуздан, силен	яд, свиреп, лют		inat(osje), egër(si), duf, mëri, gazezmadh	χόλος, χολή ροπή
огън, дим, пушек, пожар		furie	Nxehje	Θυμός
жлъч, отрова, подуване, разяждане.	яд			χόλος, χολή оргή

5. Сравнителна таблица на думите за гняв по първоначално значение.

Библиография

- Асенова 2017: Асенова, П. *Избрани статии по балканско езикознание*. София: Аля, 2017, 35.
- Буров 1994: Буров, Ст. *Съвременен тълковен речник на българския език*. В. Търново: изд. Елпис, 1994, 123, 425, 784, 1002 (БТР).
- Бидерман 2008: Бидерман, Х. *Речник на символите*. София: Рива, 2008, 427
- Войнов 1990: Войнов, М. *Латинско-български речник*. София: Наука и изкуство, 1990, 278, 405, 39.
- Георгиев 1971: Георгиев, В. *Български етимологичен речник*. София: АИ „Марин Дринов“, 2007, Т. I, 257 (БЕР).
- Младенов 1941: Младенов, Ст. *Етимологически и правописен речник на българския език*. София: книгоиздателство „Христо Данов“, 1941, 284.
- Петрова 2003: Петрова, Ан. *Езиквата метафора и балканската картина на света*. В. Търново: Фабер, 2003, 132-212.
- Рачева, Тодоров 2002: Рачева, М., Тодоров, Т. *Български етимологичен речник*. София: АИ „Марин Дринов“, 2002, Т. VI, 554.
- Фасмер 1964: Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка*. Москва: Прогрес, 1986, Т. I, 420.
- Фасмер 1973: Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка*. Москва: Прогрес, 1973, Т. IV, 546.
- Цыганенко 1971: Цыганенко, Г. П. *Этимологический словарь русского языка*, достъп 18.06.2017 <<http://www.slovorod.ru/etym-cyganenko/cyg-g.htm>>.
- Beekes 2010: Beekes, R. *Etymological Dictionary of Greek*. Leiden, Boston: Brill, 2010, 564.
- Bulfi 2012: Bulfi, Gj. Kontakte ndërgjuhësore ballkanike ne rastin e turqizimave. – В: *Shqipja dhe gjuhet e Ballkanit*: Под редакцията на академик Rexhep Ismajli, Prishtinë: Focus print – Shkup, 2012, 289- 302.
- Cioranescu 1960: Cioranescu, Al. *Dictionaro etimologico rumano*. Madrid, 1960, fascículo 3 3, 347(DELR).

- Cioranescu 1960** :Cioranescu, Al. *Dictionaro etimologico rumano*. Madrid, 1960, fascículo 6, 867.
- De Vaan 2008**: De Vaan, M. *Etymological dictionary of Latin and other Italic Languages*. Leiden, Boston, 2008, 648.
- Laurianu 1871**: Laurianu, A.T. *Dicționarul limbii române*. București, 1871, V.I, 1269 (DLR).
- Laurianu 1876**: Laurentianu, A.T. *Dicționarul limbii române*. București, 1876, V. II, 233.
- Μπαμπινιώτης 2001**: Μπαμπινιώτης, Γ. *Ετυμολογικό Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας, 2001, 767, 990, 1603 (ΕΛΝΕΓ).
- Orel 1998**: Orel, V. *Albanian etimological dictionary*. Boston: Brill, 1998, достъп 18.06.2017 <<https://www.scribd.com/doc/117854777/Vladimir-Orel-Albanian-Etymological-Dictionary>>.
- Stumpf 1998**: Stumpf, S. E. *Socrates to Sartre*. New York: McGraw-Hill, 1998, 63.
- Tomaj, Samara, Haxhillazi 2006**: Tomaj. J, Samara. M, Haxhillazi. P: *Fjalori i gjuhës shqipe*. Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, 2006, 1233 (FGSS).
- DEX online**: *Dicționar explicativ al limbii române*, посетен на 18.06.2017<<http://dexonline.ro/>>(DEX) .
- ЭССЯ VI online**: *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, достъп 18.06.2017 <<http://etymolog.ruslang.ru/index.php?act=essja>>.

**Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмошие и приспособяване“**

**ПОЯВА И РАЗВИТИЕ
НА ДУМАТА „ХАМЕЛЕОН“ В БЪЛГАРСКИЯ
ЕЗИК**

**Велислава Стойкова
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
БАН**

**THE SEMANTICS OF THE WORD
CHAMELEON IN BULGARIAN**

**Velislava Stoykova
Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin,
Bulgarian Academy of Sciences**

Abstract. The paper analyses the first usages of the word chameleon in Bulgarian. Its general semantics and related meanings are presented following the examples of its first usages from several sources of early printed schoolbooks from the period of National Revival. The analysis of the new usages resulting to new meanings is supported by related contextual usage examples taken from different authors. The corpus-based approach is applied to extract the usage examples with contemporary contexts of the word chameleon, which present new and specific semantics. The overview of the main trends of changes and evolution of the semantics of that word is presented in the conclusion.

Key words: semantics, lexicography, terminology.

Увод

Новите подходи в лексикологията и терминологията дават все по-големи възможности за подробно и цялостно описание на развитието на семантиката на определена дума и за представянето на нейните значения въз основа на анализ на максимален брой употреби от различни времеви периоди и разнообразни по жанр и стил текстови източници. Отделните речници и справочни издания също представят систематизирана семантична и граматична лексикална информация, която може да бъде използвана за такъв анализ. Съвременните езиковедски и терминологични теории правят разлика между понятие и термините за него, защото тази разлика отразява логическо съотношение.

Методика на изследването и използвани източници

Зараждането на българската научна лексика води началото си от първата половина на XIX в. и заедно с издаването на първите учебници на български език показва разнообразни тенденции при формирането на българските термини за отделните области на познанието. Библиографското описание на издадените учебници през Възраждането (**Стоянов 1957**) дава възможност за подробни и изчерпателни проучвания на цялата учебна книжнина от този период от гледна точка на лексиката, представена в нея. В същото време използването на нови изследователски подходи, основани на търсене в електронни текстови корпуси и др. дигитални средства, дава възможност за нови интерпретации и откриване на нови тенденции и характеристики в развоя на езика ни от това време. За нашето изследване са използвани точно такива подходи, като за получените резултати са проучени няколко типа източници – възрожденските учебници, лексикалните архиви на Института за български език при БАН от Възраждането (ВА) и контекстно търсене в електронния корпус на българския език (БНК).

Резултати от регистрираните употреби през Възраждането

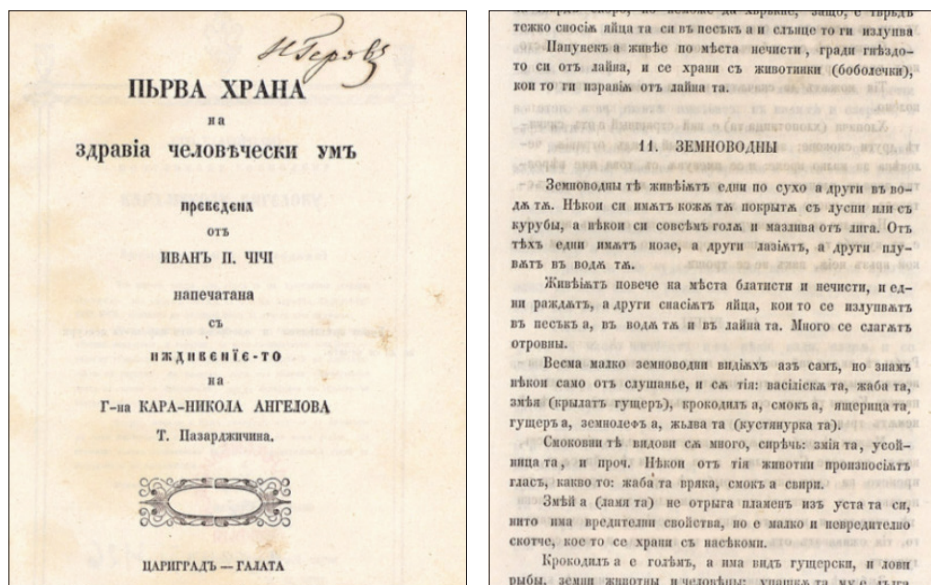
Фиг. 1. Заглавната страница на учебника на Т. Шишков и стр. 34 с думата *хамелеон*.

Интересно е да се отбележи, че в Речника на Найдено Геро думата *хамелеон* не се открива, което подсказва, че тя не е била широко използвана през Възраждането и следва да я търсим в по-специализирани източници, като учебната литература от този период. Според ВА първата употреба на думата *хамелеон* в българския език е отбелязана от Тодор Шишков в преведения от него учебник „Първа храна на здравият чолышки ум“ (**Шишков 1860: 34**), публикуван в Цариград (Фиг. 1). Думата се открива в раздел III. *Водоземни* на § 8. *За животните изобищо*, употребата е терминологична, като думата

служи за назоваване на вид влечуго. Контекстът, в който е употребена, е последното място в синонимен ред за изреждане на видовете *водоземни*, като отделна дефиниция не е дадена.

Интересно е да се отбележи, че учебникът е превод на български език от гръцкия превод на Г. Генадий на немско издание с автор К. Трайгот Тим, претърпяло няколко гръцки издания и добило популярност по онова време.

Вероятно затова думата, избрана в българския превод на Шишков за термин, означаващ този вид влечуго, е заемка от гръцки, независимо че авторът е издал още и учебници за български език и за математика и би могъл да ползва и дума от български произход.

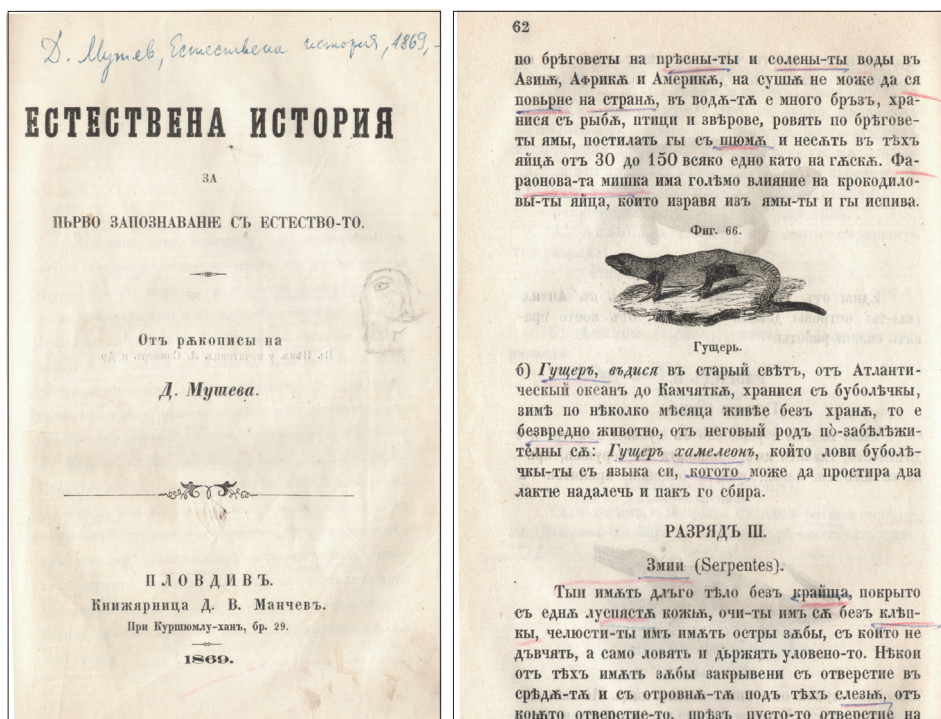
Фиг. 2. Заглавната страница на учебника на Ив. Чичи и стр. 31 с думата *земнолеф* (изображение от екземпляр на книгата, подписан от Н. Геров).

Учебникът, преведен от Шишков, има и един друг, по-ранен превод на български език, направен от Иван Чичи (**Чичи 1858: 31**) и публикуван две години по-рано от този на Шишков, също в Цариград (Фиг. 2). В превода за назоваването на това влечуго Чичи е използвал в същия контекст думата *земнолеф*, която е български превод на *хамелеон* и следва да бъде приемана като първия български термин, обозначаващ това влечуго (Фиг. 2).

Думата *хамелеон* откриваме и в друг учебник от Възраждането, публикуван десетина години по-късно – „*Естествена история за първо запознаване с естеството*“, написан от Димитър Мутев¹ и издаден в Пловдив (**Мутев 1869: 62**) (Фиг. 3). Учебникът има енциклопедичен характер

¹ Димитър Мутев е брат на поетесата Елена Мутева.

– съдържа класификации, дефиниции и латински названия на видове животни, растения и минерали, които са богато илюстрирани с рисунки. Там думата *хамелеон* се открива в ДЯЛ I. ЗООЛОГИЯ, Б. ЖИВОТНИ С ГРЪБНАК (Vertebrata), б) С хладна кръв, КЛАС I. Земноводни² (Amphibia), Разряд II, Гущери (Sauri) като част от подредния на *гущер* съставен термин *гущер хамелеон* (Фиг. 3). Дадена е и дефиниция „който лови буболечките с языка си, когото може да простира два лакте надалеч и пак го сбира“. Тази дефиниция следва да се приема за първата дефиниция на *хамелеон* на български език, отразяваща академичния подход на автора към тълкуването на представената в книгата българска научна лексика.

Фиг. 3. Заглавната страница на учебника на Д. Мутев и стр. 62 с термина *гущер хамелеон*.

Във ВА се откриват и първите употреби на думата *хамелеон*, които не са терминологични, а представят значение на общоупотребима лексика. Първата такава поява на *хамелеон* е в публицистиката на Хр. Ботев и е отбелязана във в. „Знаме“ (Ботев 1875а: 9). Контекстът, в който се появява, е: „О, патриоти, патриоти! О, хамелеони, хамелеони! Де е българският Нарушевич?“, като вътрешната референция в текста свързва два пъти пов-

² Д. Мутев използва термина *земноводни*, за разлика от термина *водоземни*, използван от Ив. Чичи.

торената дума *патриоти* съответно с два пъти повторената дума *хамелеони*, създавайки преносно значение на *хамелеон*, отнасящо се за човек.

Втората употреба на същата дума от Ботев отново е в един от следващите броеве на вестника (**Ботев 1875б: 13**), а контекстът е: „*Студеният вятър, който повя от страната на румънската консервативна или така наречена бяла партия..., има твърде лошаво влияние на мозъците на нашите хамелеони-патриоти*“. Тук вече пряко са свързани думите *хамелеони* и *патриоти*, даже с дефис – подход, който много напомня този, използван активно и днес.

ВА съдържа и още две употреби на думата *хамелеон* в преносно значение за човек, които са от в. „Надежда“, 1895, бр. 21, 168. Първият контекст е: „*Вече приятел на фонда...! Сега ти си,... излян-изкован „патриот“ от „народната“. И читателю, не се мина много, ето ми нашия архи-хамелеон първостепенен инспектор на Варненското учебно окръжие.*“, където е използвана думата *архи-хамелеон*. Втората употреба е от същия брой и същата страница, а контекстът е: „*Важното е, че е годен и отчаян защитник на „народната“, разбира се, със срок докато ней е писано да „коли кучето“. Кажу, читателю,... кажи, може ли да бъде на света човек по-безхарактерен, по-разкапъл, по-раболепен от този хамелеон.*“

Разгледаните контекстни употреби на думата *хамелеон* през Възраждането определят две главни нейни значения. Първото е терминологично и се отнася за вид влечуго, а второто – преносно със семантика ‘човек, който често сменя политическите си възгледи’.

Лексикографски подходи за представянето на семантиката на думата *хамелеон*

Лексикографското представяне на думата *хамелеон* (РСБКЕ 1959) включва представяне на семантиката на разгледаните две значения с лексикографски дефиниции и е, както следва:

хамелеон *м. гр. 1. Зоол.* Тропическо влечуго, което има способност да мени цвета на кожата си според околната среда при раздразване или др. външни въздействия. *Chameleon Vulgaris*.

2. Прен. Презр. Човек, който безпринципно и често мени своето мнение, възгледи и пр., в зависимост от условията.

Онова, което лексикографската концепция на речника добавя, е, че преносното значение на *хамелеон* има стилистична бележка *Презр.*, т. е. думата е със силна отрицателна конотация.

Допълнителният синонимен анализ както на терминологичното значение, така и на преносните значения на думата *хамелеон* дава интересни в семантично отношение резултати. Частични синоними на терминологичното значение са: *рептили, земноводни (амфибии), алигатор,*

анаконда, боа, кобра, питон, костенурка, крокодил, дракон, игуана, саламандър, змия и др.

Това са думи с изключително голям семантичен потенциал да представят образни и символни употреби. Тези употреби не са обект на систематично отразяване в лексикографската практика, тъй като поради силната образност и метафоричност трудно се поддават на дефиниране, за да бъдат отбелязани като отделно лексикографско значение. За отбелязване е също, че всички тези думи могат да се употребяват както преносно (за човек – във връзка със символа, който представят), така и на самите животни, които означават, да бъдат приписвани човешки качества (фантастични същества от всички древни митове, легенди и фолклор).

Резултати от регистрираните съвременни употреби в БНК

Електронното търсене на думата *хамелеон* в съвременни текстове на български език от БНК също регистрира терминологична употреба на тази дума. Тя се открива в административен текст, в следния контекст: „*За откритието на нов хамелеон гигант, обитаващ карстовите образувания на западен Мадагаскар: Furcifer nicosiai sp. nov. (Reptilia, Chamaeleonidae)*“. Трябва да се отбележи обаче, че терминологичните употреби на думата *хамелеон* в БНК са малко на брой. Мнозинството употреби на тази дума в съвременните текстове са от литературните жанрове научна фантастика, фентъзи и пр., като думата присъства главно в преводни текстове.

Едни от редките употреби на тази дума в оригинален съвременен текст на български език са от романа на Петър Бобев „Зеленият вампир“ (Бобев 1987:). Там тя се среща в контекста: „*Вече се спускаше към земята, за да се върне обратно при пещерата, когато на долния клон съгледа една по-особена сянка. Взря се уплашен. Наистина беше рантутру – страшен хамелеон и казват, зъл дух. Примамвал хората, за да ги изяжда.*“ Друг контекст от същата книга, в който е употребена думата *хамелеон*, е: „*Дори той, привикнал с чудесата на тоя остров, трепна. Хамелеон, дълъг цял метър, ще речеш, истински динозавър, възкръснал отпреди десетки милиони години, стоеше на клона над главата му*“. И двата посочени контекста използват образния и символен потенциал на думата, но не представят нови нейни значения.

Интересни употреби на думата *хамелеон* се регистрират в българските преводи на двама много популярни и продуктивни автори в жанра фентъзи – Робърт Ранкин и Сергей Лукяненко. Романът на Ранкин „*Най-страхотното шоу в космоса*“ (Ранкин 1996:) дава следната контекстна употреба: „*Пазарлъкът беше приключил... – Носачът ще откара сферата до колата ви – каза ухилен до уши господин Хамелеон. – Бъдете внимателни с нея*“. В този контекст думата *хамелеон* е употребена като собствено име, една нова употреба, каквато досега не беше отбелязвана.

Прието е, че собствените имена нямат своя семантика, тъй като тяхната главна функция е да назовават. Затова те не се представят систематично в речниците и не се тълкуват. Някои нови изследвания обаче показват, че можем да говорим за семантика и при собствените имена (**Влахова-Ангелова 2016**) – напр. нарицателни съществителни, които могат да се използват и като собствени имена, носещи определена семантика³. Семантиката на отбелязаната по-горе употреба от Ранкин на думата *хамелеон* е точно такава.

Романът на Лукяненко „*Императори на илюзиите*“ (**Лукяненко 2004**) дава за думата *хамелеон* следната контекстна употреба: „*Внимание! Трябва да спазвате строго инструкциите на опаковката на наметалата. След активирането на „Хамелеон“ индивидуалното нагаждане към организма се осъществява в течение на седем минути, постарайте се да стоите неподвижно*“. Тази употреба има подобна семантика, както и предишната – думата е използвана като собствено име, но не на човек, а на продукт (наметало), върху който се прехвърлят определените от символа черти, качества. Употребата представя един сложен семантичен комплекс от символи, който се използва не само за характеристика на продукта, но и сюжетно като включващ или изключващ механизъм за смяна на ситуацията (вероятно авторът е повлиян от богатата традиция на славянския фолклор – срв. „шапка-невидимка“).

Изследваните най-нови контекстни употреби на думата *хамелеон* не регистрират преносно значение (отнасящо се за човек) .

Заклучение

Разгледаните дотук контекстни употреби на думата *хамелеон* в българския език изчерпателно представят посоките в развитието и промяната на семантиката на тази дума във времето. За пръв път думата *хамелеон* се появява в българския език със значението си на термин (чрез превод от гр. *khamaileōn*, от *khamai* ‘земен’ + *leōn* ‘лъв’. през нем.), като впоследствие думата придобива допълнително преносно значение.

Това преносно значение е отбелязано за първи път в българския език с употреба, регистрирана при Ботев (в публицистичен текст) и се отнася за човек, който често и безпринципно променя мнението или поведението си. Преносното значение също има и отрицателна конотация.

Съвременните употреби на думата *хамелеон* в български език се срещат главно в текстове от литературните жанрове научна фантастика и фентъзи и под. Разгледаните по-горе контексти представят нов тип употреба на думата като име, название на човек или продукт, където образната и символна семантика на думата (главно на нещо, променящо вида или същността си) се прехвърля като качество, характеристика съответно на

³ Срв. *Разум, Вихър, Воля, Победа, Любов* и др.

човека или продукта. Тази семантична трансформация не може да бъде дефинирана и представена като отделно ново лексикографско значение на думата, но тя много напомня на механизма на съвременните рекламни стратегии. Отрицателната конотация на думата се изгубва, вероятно във връзка с изчезването на моралния императив като стойност в постмодерното общество.

Библиография

- Бобев 1987:** Бобев, П. *Зеленият вампир*. София: Издателство „Отечество“, 1987.
- Ботев 1875а:** Ботев, Хр. *Знаме*, 1875, бр. 15, 9, Букурещ.
- Ботев 1875б:** Ботев, Хр. *Знаме*, 1875, бр. 22, 13, Букурещ.
- Влахова-Ангелова 2016:** Влахова-Ангелова, М. Собствените имена в лингвистичните речници – тенденции в съвременната лексикографска практика. – В: *Лексикографията в началото на XXI в.* Под ред. на Д. Благоева и С. Колковска. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2016, 167-177.
- Лукияненко 2004:** Лукияненко, С. *Императори на илюзиите*. Прев. В. Велчев, София: Издателство „ИнфоДАР“, 2004.
- Мутев 1869:** Мутев, Д. *Естествена история за първо запознаване с естеството*. Пловдив, 1869.
- Ранкин 1996:** Ранкин, Р. *Най-страхотното шоу в космоса*. Прев. П. Талев и М. Акрабова, София: Издателство „Бард“, 1996.
- РСБКЕ 1959:** Речник на съвременния български книжовен език. т. III. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 1959.
- Стоянов 1957:** Стоянов, М. *Българската възрожденска книжнина*. т. I. София: Издателство „Наука и изкуство“, 1957.
- Чичи 1858:** Чичи, Ив. *Първа храна на здравия човечески ум*, преведена от Иван П. Чичи. Цариград-Галата, 1858.
- Шишков 1860:** Шишков, Т. *Първа храна на здравия чоляшкий ум, школска и домашна книга за децата*. Първен преведена на гръцки от немски език, а сега от гръцки на български. Цариград, 1860.

**ЕЗИКОВИ КОНТАКТИ,
ЕЗИКОВИ СЪЮЗИ, АРЕАЛНИ ИЛИ
ТИПОЛОГИЧНИ ЯВЛЕНИЯ: ПЪТИЩА
НА ЗАЕМАНЕ И АДАПТАЦИЯ**

*Language contacts, sprachbunds,
areal or typological phenomena: ways
of borrowing and adaptation*

**Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“**

**THE PREDICATIVE INSTRUMENTAL IN RUSSIAN
AND OTHER SLAVIC LANGUAGES – HISTORY AND ORIGIN**

**Helmut W. Schaller
University of Marburg, Germany**

Abstract. The fact that the predicative instrumental is not only in used in East- and West Slavic languages but also in Modern Lithuanian makes it possible that this use is a result of a Baltic-Slavic community beside other common features, e.g. the use of Russian and Lithuanian genitive of objects in negated sentences. But there is also the possibility of a Finnish substratum in Russian because of the morpho-syntactic peculiarities in the Modern Finnish language, as there are the “translative” as a case to denote a change of state or purpose and the “essive”, a case marking a temporary state as the grammatical category to denote a temporary quality. Both cases can be compared from a typological viewpoint, with the Baltic and Slavic predicative instrumental.

Key words: predicative instrumental, Slavic languages, Russian

In Russian, predicative nouns can stand in either the nominative or the instrumental, while predicative adjectives stand in either the short form, the nominative long form, or the instrumental long form. Over the whole history of Russian, there has been a tendency for the instrumental to encroach upon the nominative, and for the long form to encroach upon the short form; this process is by no means complete, and normative and pedagogical handbooks still have to list the criteria that require or favor one or other of these forms, but in the recent history of the Russian language we can see some reflections of this general change away from nominative and short forms, in particular in constructions where nineteenth-century usage allowed the nominative or the short form as an alternative, but where current usage does not. In dialect and colloquial speech the use of the short and long adjectives, in particular, is markedly different from their use in written language with much more use of long forms¹.

Inflection is a variation in the form of a lexical word reflecting different morpho-syntactic categories. It contrasts with derivation, which has to do with the building up of lexical words. The variation is typologically but not only, by

¹ Bernard Comrie & Gerald Stone: The Russian language since the revolution. Oxford 1978, p.117-118.

means of a suffix e.g. in Russian: *molotom* “by a hammer” realizes instrumental case, singular number and masculine gender. In *molotov* the suffix *-ov* realizes genitive, case, masculine gender and plural number. In Latin *regat* “may he rule” – *at* realizes third person, singular number, active voice, subjunctive mood and present tense. *Regit* realizes the same morpho-syntactic properties, except for a change of subjunctive to indicative.

Inflection is also a variation in the forms of a lexical word reflecting different morpho-syntactic categories in languages in which words are constructed from stems and typical inflectional affixes. Constructions with the predicative instrumental in Russian were originally used in Old Russian in the pastperfect tense of verbs in northern dialects, but then the use extended also to the other tenses. During the sixteenth and seventeenth centuries the predicative instrumental displaced not only the nominative, but also the accusative when used in apposition constructions. Presumably the extension of the use of the predicative instrumental was aided by an influence of other Slavonic languages, especially Ukrainian and Polish, where we find a widespread use of this syntactic category. During the time of Michail Lomonosov the use of the predicative instrumental seemed to be obligatory. It is certain that the predicative instrumental is not a result of Church Slavonic influence on Russian. Sometimes the use of the instrumental seems to be necessary to avoid formal coincidences of subject and nominal predicate, but there are also other possibilities using a predicative noun in the nominative, e.g., *Den'gi est' den'gi* = Money is money, but the use of the instrumental case with predicative nouns in the present tense is very rare, e.g. *Naš syn kassirov v banke* = Our son is cashier in a bank.

Concerning the development of the predicative use of the instrumental case it was in the oldest Russian documents very rare, but its use was increasing, while adjectives were used in the short predicative form. In the 17th century the use of the long form of adjectives is more and more widespread and at the end of 17th century the long form of adjectives is used also in the instrumental. Today there are also the possibilities to use either the nominative or the instrumental of predicative adjectives in the long form:

Strana stanovitsja bedna//*Strana stanovitsja bednoj* = The country becomes poor;

On ostalsja nedovolen//*On ostalsja nedovol'nym* = He remained discontented;

Povest' vyšla skvernaja//*Povest' vyšla skvernoj* = The story turned out to be bad.

In general, the choice between the predicative instrumental and the nominative is determined by whether the predicate denotes a temporary restriction of state or property, or also a characteristic related to a particular moment in time with the use of the instrumental or a more or less state of permanent characteristic unrelated to any particular moment in time with the

use of the nominative². The trend in the current written Russian language to replace the predicative nominative by the instrumental is more advanced than in the colloquial language, whereas the trend to replace short adjectives by long adjectives is more advanced in the colloquial language.

The use of one of the two predicative cases in Slavic languages seems to depend on semantic conditions. In some Slavic languages we find an increase of use of the instrumental, in other Slavic languages an increase of the use of the nominative. The former is a rule in Polish where the instrumental case is used for a predicative noun and the nominative is used only in special situations³. In Russian it seems to be a question of style, which form is used for the predicative adjectives, e.g. *Ja stal meločnoju* // *Ja stal razdražitel'noju* (Gor'kij). Here seems to be a difference in Russian between a substantial attribute and an occasional attribute e.g. *On nastojaščij soldat* // *Ona krasavica* // *Ona krasiva* // *On byl togda nastojaščim geroem* // *Onabudet v etom plat'e očen' krasivoj*. The instrumental case in Russian is also used with verbs denoting a relative or temporary situation, e.g. *kažetsja, okazyvaetsja, delaetsja, stanovitsja*, e.g.. *On okazalsja oratorom* // *On byl naznačen oficerom* // *On byl izbran deputatom*.

In Czech we find also two possibilities of predicative cases, e.g. nominative and instrumental, e.g. *Je hrdina* // *Udělal Jiříka králem* // *Je hezká* // *Ukázal se statečným*. But sometimes the dative or accusative is also used in Czech with a predicative noun, e.g. *Něni dobře člověku být samotnému* // *Ukázali nám jej mrtvého*.

In Slovene the instrumental case occurs only with prepositions, the meaning of which can be grouped into three categories: accompaniment, instrument and stationary proximity, denoting an orientation between objects in a three-dimensional scale, or by extension in time, e.g. *gren z njo* = I am going with her, *pišem z flomasterjem* = I am writing with a marker, *nad oblaki* = above the clouds, *med kosilom* = during lunch⁴.

Between Baltic and Slavic languages we find another similarity in the syntax of Lithuanian and Russian, also in other Slavic languages⁵, but there doesn't seem to be a parallel with the Finnish language.

² D.S.Worth. Transform analysis of Russian instrumental constructions. In: Word 5, 1958, p.247-290;

R.Roed. Zwei Studien über den prädikativen Instrumental im Russischen. Oslo, 1966.

B.O.Unbegaun: Russische Grammatik.Göttingen, 1969. S.167.

³ Compare H.W.Schaller. Das Prädikatsnomen im Russischen. Eine beschreibend-historische Untersuchung. Köln-Wien, 1975. P.115f.

⁴ Marc L. Greenberg. A Short Reference Grammar of Slovene. Muenchen, 2008. P. 102.

⁵ Ernst Fraenkel. Die baltischen Sprachen. Heidelberg, 1950. S. 100-101:

„Der prädikative Instrumental hat sich im Baltischen und Slavischen erst allmählich entwickelt, was man vor allem im Slavischen im Lichte der Geschichte deutlich verfolgen kann. Am stärksten ist er unter den slavischen Sprachen im Polnischen ausgeprägt, wo er sogar von Partizipien in der Passivparaphrase gebraucht werden kann. Wenn sich ostlitauische Dialekte seiner besonders gerne bedienen, so liegt später slavischer Einfluss vor.

Russian examples:

Ja ne čitaju ètu knigu // Ja ne čital nikakich knig.

Lithuanian examples:

Aš tevui duodu pinigų = I give the father the money. *Aš tevui neduodu pinigų* = I give the father no money⁶.

Another peculiarity, which is common for Slavic and Baltic languages, is the use of compound adjectives by affixation of a pronoun at the older class of adjectives, short forms *dobrъ, dobra, dobro*, long forms, e.g. *dobryj, dobraja, dobroe*, which was the supposition of the later emerging use of attributive and predicative forms. In Lithuanian we find also short and long forms of adjectives, e.g. *geras//gerasis* = good.

The instrumental is not only used in Slavic languages, but also in modern Lithuanian as a predicative case and thus makes it possible to argue that this predicative use of the instrumental is a result of the Balto-Slavic community beside other common features, e.g. the use of Russian and Lithuanian genitive of direct objects in negated sentences, which is to be found also in other Slavic languages. But there is also the possibility of a Finnish substratum in Russian because of the morpho-syntactic particularities in the contemporary Finnish language as there are the “translative” as a case to denote a change of state or purpose and the “essive”, a case marking a temporary state as the grammatical category to denote a temporary quality. Both cases can be compared, from a typological viewpoint, with the Russian predicative instrumental.

Translative: A case denoting state and purpose. Finnish *vede (water) lumi mattui veeks* snow turned water-translation: The snow turned to water (Latin trans – across, latum – carried.)

Essive: In some languages with inflections, marking, signaling as a temporary state, e.g. Finnish *poika* – boy- *poykana* “Boy-Ess. (as a boy (I did not know him))”⁷

Instrumental: A case expressing manner of means e.g. Russian: *molot* hammer, *molotom* – with a hammer, *les* – forest, *lesom* – through the forest.

Concerning Slavic languages we find the following examples for using nominative and instrumental as predicative cases:

Ansätze zu prädikativem Instrumental bekunden im übrigen auch andere idg. Sprachen als Baltisch und Slavisch (vgl. lat. *aqua nive concrescit* „das Wasser erstarrt zu Schnee“) Ernst Fraenkel: Der prädicative Instrumental im Slavischen und Baltischen und seine syntaktischen Grundlagen. In: Archiv für Slavische Philologie 60, 1924, P. 115.

⁶ According to Alfred Senn. Kleine Litauische Sprachlehre. Heidelberg, 1929. P. 36-37.

⁷ According to Richard Semrau: Wir lernen finnisch sprechen. Leipzig, 1964. P. 66-67.

Russian language:

Ja rab, I byl rabom pokornym. Verjoatno on okažetsja mošennikom. *Polkovnik kazalsja mal'čiškoj* /Der Oberst sah aus, wirkte wie ein Milchgesicht. Samoj spokojnoj byla ego lošad'... meždu drugim lošad'jami. On byl ne tol'ko sotrudnikom, no i drugim. On prišel pervyj //On prišel pervym.

Polish language:

For democracy against government. Polish people demonstrate against Jarosław Kaczyński, the powerful chief of the government party PIS: Program partii programem narodu. STOP demokracji PIS!. Plan pięcioletni jest planem dobrobytu. Mój ojciec – to jest robotnik. Mój pies jest jak wilk.

Czech language:

Můj spoluzák stal inženýrem. Naš dědeček byl učitelem.

Baltic languages /Lithuanian:

Jis buvo mokytoju //On byl kogda-nibud' učitelem. *Jis buvo geras mokytojas* //On byl chorošij učitel'.

Finnish language:

Hän oli oppettaja //On byl učitel'. *Hän tuli oppettajaksi* //On stal učitelem. *Hän tuli presidentiksi* //On stal presidentom. *Isäni on pappi* //Moj otec pastor. *Isäni on pappina naa puripitäjässä.* //Moj otec pastor v sosednem prichode⁸.

It was Ernst Lewy who first discussed in 1925 the theory of a fenno-ougric substrate in the Russian language⁹. It was also Dmitrij Tschizhevskij who called in question some peculiarities of the Russian language, e.g. the case system with its special use of genitive and instrumental cases¹⁰. For both Russian and Finnish have in common that the predicative instrumental and essive which is only used in situations with no permanent qualities. Against the

⁸According to Richard Semrau: Wir lernen finnisch sprechen. Leipzig, 1964. P. 66.

⁹Ernst Levy. Betrachtung des Russischen. 1925. In. Kleine Schriften. Berlin 1961, p.312: „Es heißt doch eben mit „voller Undeutlichkeit“ im Lateinischen „Darium egem salutant“, und warum gerade im Slavischen und Baltischen und gerade der Instrumental n die Stelle des prädikativen Nominativs getreten ist, das heißt auch die Annahme jener Voraussetzung völlig im Dunkeln. Mit dünnen Worten sage ich, dass die Erklärungen syntaktischer Erscheinungen meist keine sind.“

¹⁰ D.Tschizhevskij: Über die Eigenart der russischen Sprache. Halle (Saale) 1958, p.22-23: „Es kann die Frage aufgeworfen werden, ob nicht das finnische Substrat, auf welchem sich das Russ. seit ältester Zeit (vgl. die finn. Reste in Rußland) entwickelt, die „horizontale Spaltung des Kasussystems zumindest begünstigt, wenn nicht hervorgerufen hat. Die große Zahl der Kasus in den finn. Sprachen hat jedenfalls den Vertretern des finn. Substrats erlaubt die große Zahl der neurussischen Kasus leichter zu behalten und zu handhaben.“

fenno-ougrian influence have articulated the Russian slavist Samuil Bernštejn, during a conference in Leningrad, and the German slavist Ulrich Busch, voting for an independent origin in Slavic and Baltic, which was also pronounced by Ernst Fraenkel without following the position of Antoine Meillet, who argued that the predicative instrumental in Slavic languages is the result of Finnish influence:

“Der prädikative Instrumental hat sich im Baltischen und Slavischen erst allmählich entwickelt, was man vor allem im Slavischen im Lichte der Geschichtedeutlich verfolgen kann. Am stärksten ist er unter den slavischen Sprachen im Polnischen ausgeprägt, wo er sogar vom Partizipium in der Passivparaphrase gebraucht werden kann. Wenn sich ostlitauische Dialekte seiner gern bedienen, so liegt später slavischer Einfluss vor. Ansätze zum prädikativen Instrumental bekunden im übrigen auch andere idg. Sprachen als Baltisch und Slavisch (vgl. lat. aqua nive concrescit“ das Wasser erstarrt zu Schnee“¹¹.

We have to ask, if the origin of the predicative instrumental in Baltic and Slavic is a result of fenno-ougic substrat, or was it a “superstrat” in the sense of Wartburg in 1932 or an “adstrat” in the sense of Valkhoff also in 1932? It was Kalima with his book “Die ostseefinnischen Lehnwörter im Russischen“, who offered in his scientific publication important hints to other grammatical areas of the Russian language. “Substrat” is an influence by one language on another language by an old population with the consequence of bilingualism in one region. In his very important book on the question of a fenno-ougic substratum in the Russian language the German linguist Wolfgang Veenker makes the following final conclusion concerning this question:

“Bei allen Berührungen und Mischungen hat sich das Russentum als stärker erwiesen und durchsetzen können; allerdings hat das finnougische Element an der Symbiose großen Anteil. Einige der finnougischen Sprachensind erloschen (die Merier und Muromer) andere haben sich (zum Teil nur noch in geringen Resten) behaupten können, vor allem die Sprachen der Völker, die erst später mit den Russen in Berührung gekommen sind und infolge ihrer geographischen Lage eine isolierte Stellung einnahmen; an einigen finnougischen Völkern und Sprachen lässt sich der Prozess der Russifizierung bzw. des Aussterbens in der Gegenwart ablesen (Voten, Vepsen).“¹² Veenker pointed out that there are enough extralinguistic presuppositions to vote for a fenno-ougic substrat in the Russian language.

It is very important that in the first century of the Christian era Plinius used the name “Venedi”, Tacitus “Veneti” and in the second century Ptolemaeus used this name as “Ouenedai”. And this was just the same word the Finnish people

¹¹ Ernst Fraenkel. Die baltischen Sprachen. Heidelberg 1950. P. 190-101.

¹² Wolfgang Veenker. Die Frage des finnougischen Substrats in der russischen Sprache. The Hague, 1967, p. 20

used for the Russian, e.g. “Venäjä” derived from “Venädä”, the Scandinavian people used the word “vindr, vindland” and the Germans denominated the Slavs at the Baltic Sea and the Sorbs as Old German “winida”. But the etymology of this old name is not clear.¹³

We can assume that there was in early times an intensive contact between Slavonic and Finnish people with the consequence of the mentioned similarities in their languages. The open question is if the Finnish language was in contact with Baltic and Slavic languages merely during the Balto-Slavic language community as a substrat or was that later after the partition of Baltic and Slavic and the predicative forms were the result of a Finnish adstrat.

It is very important what the Finnish slavist Valentin Kiparsky wrote in 1969 about the relation between the Russians and the Finnish people in his short paper “Is there a fenno-ougric substrate in Slavic languages?¹⁴”:

“Gebildete Russen, die in der Schule Auszüge aus der Nestor-Chronik gelesen hatten, vergegenwärtigten sich stets, dass sie ursprünglich finnischen (tschudischen“) Boden bewohnten, ungefähr so wie man in Deutschland ganz allgemein glaubte, die meisten Ostelbier seien entnationalisierte Slaven. Große russische Dichter romantisierten Russlands „finnische“ Vergangenheit. Puschkin sprach von „armseligen finnischen Fischern“, den „tristen Stiebsöhnen der Natur“, die vor der Gründung St.Petersburgs im J. 1703 an den Ufern der Newa wohnten, und in seiner prophetischen Vision der künftigen eurasiatischen Industriemacht, des „neuen Amerika“, nennt Aleksandr Blok noch am Vorabend des ersten Weltkrieges seine Heimat „oh, Du armes, finnisches Reussenland.“¹⁵

„Educated Russians who had at school read parts of the Nestor chronicle realized always that they were inhabitants of Finnish land, just the same, as there existed in Germany the general opinion, that most of the inhabitants east of the river Elbe were people who had lost their nationality. Prominent Russian poets spoke in a romantic manner of Russias “Finnish” past. Puškin spoke about poor Finnish fishermen, sad stepsons of nature, who lived at the bank of the river Neva before the time Petersburg was founded in 1703. In a prophetic vision of a Eurasian industrial power of a new America, Aleksandr Blok called before the beginning of World War I his homeland “oh, you poor Finnish land of Russians.”

¹³ J.J. Mikkola. Urslavische Grammatik. I. Teil. Lautlehre, Vokalismus, Betonung. Heidelberg, 1913, p. 7-8.

¹⁴ Valentin Kiparsky. Gibt es ein finnougrißches Substrat im Slavischen? Helsinki, 1960.

¹⁵ Valentin Kiparsky. Gibt es ein finnougrißches Substrat im Slavischen? Helsinki, 1960. P. 7-8.

Aleksandr Puškin. Mednyj vsadnik. 1833 and Aleksandr Blok: Novaja Amerika, 1913.

Bibliography (selection):

- Bernard Comrie & Gerald Stone.** The Russian Language since the Revolution. Oxford, 1978.
- Ernst Fraenkel:** Die baltischen Sprachen. Ihre Beziehungen zu einander und zu den indogermanischen Schwesteridiomen als Einführung in die baltische Sprachwissenschaft. Heidelberg, 1950.
- Valentin Kiparsky.** Gibt es ein finnougrißches Substrat im Slavischen? Helsinki, 1969.
- Alfred Senn.** Kleine Litauische Sprachlehre. Heidelberg, 1929.
- Ragnar Røed.** Zwei Studien über den prädikativen Instrumental im Russischen. Oslo, 1966.
- Helmut W. Schaller.** Das Prädikatsnomen im Russischen. Eine beschreibend-historische Untersuchung. Köln-Wien, 1975.
- Richard Semrau:** Wir lernen Finnisch sprechen. Leipzig, 1964.
- Dmitrij Tschizewskij.** Über die Eigenart der russischen Sprache. Halle (Saale), 1948.
- Wolfgang Veenker:** Die Frage des finnougrißchen Substrats in der russischen Sprache. The Hague, 1967.

INTONATION AND CONVERGENCE:
EVIDENCE FROM BULGARIAN JUDEO-SPANISH

Bistra Andreeva
Universität des Saarlandes

Snezhina Dimitrova
University of Sofia St. Kliment Ohridski

Christoph Gabriel
Johannes Gutenberg-Universität Mainz

Anna Gazdik
Johannes Gutenberg-Universität Mainz

Jonas Grünke
Johannes Gutenberg-Universität Mainz

Abstract. We address the intonation of Bulgarian Judeo-Spanish (*Djudezmo*), a diaspora variety of Spanish brought to the former Ottoman Empire by the Sephardic Jews after their expulsion from the Iberian Peninsula in the late 15th century and still spoken by their descendants in the respective communities. Based on readings of *The North Wind and the Sun*, recorded by four *Djudezmo*-Bulgarian bilinguals and four Bulgarian monolinguals (age: 79-88, sex: fem., data collection: Sofia 2011/2016) we show that the bilingual speakers use the same inventory of pitch accents and boundary tones in both of their languages and that they differ from the Bulgarian monolinguals only in the frequencies of pre-nuclear H* and L+H* on penultimate stress words. This speaks in favor of convergence of *Djudezmo* with the speakers' dominant language, Bulgarian, at the level of intonation.

Key words: intonation, convergence, bilingualism, Bulgarian, Judeo-Spanish

1. Introduction and research questions

Judeo-Spanish is a collective term referring to the varieties of Spanish spoken by the Sephardic Jews after their expulsion from Spain (1492). The language had evolved isolated from its country of origin from the 15th century onwards in the Sephardic communities in North-Africa and in the former Ottoman Empire, where it also entered in contact with the dominant local languages, among them Greek, Turkish and Bulgarian. By the 17th century, it already differed remarkably from Peninsular Spanish at several linguistic

levels (Romero 2016: 662). From the 17th century on, it progressively became a pluricentric language, developing differing norms according to the place where it is spoken (Clyne 1992). Due to the political and economic supremacy of the respective cities, the main cultural and linguistic centers werelocated in Thessaloniki and Constantinople/İstanbul (Quintana 2010: 42). With its approximately 60,000 speakers, none of them monolingual, the language counts today as endangered (Romero 2016: 666). During World War II, the communities suffered irrecoverable losses; many of the surviving speakers emigrated to Israel in the subsequent years. Those who stayed assimilated to the dominant local culture, the use of *Djudezmo* being restricted to familial settings. The *Autoridad Nasionala del Ladino*, created in Israel in 1997, and the Internet forum *Ladinokomunita* aim to promote and revitalize the Judeo-Spanish language and culture worldwide (Romero 2016: 667).

In Bulgaria, the independence and reunification of the country (1878–1885) led to aheyday in Jewish life, which became manifest in the inauguration of the synagogue in Sofia (1909) and in a wide spectrum of Sephardic press (Israel 2012). After the emigration of 90% of the Jewish population to Israel (1946–1956), only about 2,500 Sephardic Jews remained in the country, among themonly 250–300 native *Djudezmo* speakers. All of them are bilinguals with Bulgarian as their dominant language (Studemund-Halévy & Fischer 2013); their age ranges between 50 and 90. The most important scene of interactions in Judeo-Spanish today is the *Club Ladino* in Sofia, founded in 1998, where the speakers, most of them living in the capital, meet on a regular basis to practice their language.

Linguistic research on Judeo-Spanish phonology is still scarce and has mainly focused on the variety spoken in İstanbul (Romero 2013, Hualde 2013), which also holds true for intonation (Hualde & Şaul (2011). The authors state that “[i]n general, the main intonational contours of Istanbul Judeo-Spanish do not differ significantly from those of Peninsular Spanish” and that they considerably differ from the ones of the surrounding language, Turkish. However, they pointed out that transfer of F0 contours from Judeo-Spanish to Turkish is typical of bilingual speakers.

In what follows we concentrate on the intonational properties of both of the languages spoken by *Djudezmo*-Bulgarian bilinguals. Our aim is to examinew hether Judeo-Spanish (JUSPA) and Bulgarian (BULG) have convergedat the intonational levelto the same extent as has been shown by Fischer et al. (2014) and Gabriel & Kireva (2014) with respect to vowel raising and global speech rhythm.

2. Empirical study

2.1 Speakers and data

In order to investigate whether convergence between JUSPA and BULG is present to the same extent at the level of intonation, we created a corpus of read speech. Our data consist of readings of the Aesop fable *The North Wind*

and the Sun in its JUSPA and BULG versions, recorded in Sofia in Sept 2011 by four JUSPA-BULG bilinguals and in Sept/Oct 2016 by four BULG monolinguals as a control group. The bilinguals were born in different cities (Kyustendil, Pazardzhik, Kazanlak, Karnobat); they all are native speakers of JUSPA, who use this language on a regular basis in family situations. Bulgarian became their dominant language when they moved to Sofia for study purposes between 1947 and 1950. Two of the monolinguals have been living in Sofia throughout their lives; the other two were born in Shumen and Kyustendil, but grew up and currently live in the capital. All subjects are female, hold an academic degree and were aged 79–88 at the time of data collection. The bilinguals were recorded in JUSPA and Bulgarian (BULG_B), the monolinguals in Bulgarian only (BULG_M). Regarding their pronunciation in Bulgarian, all subjects display the features typical of the capital¹.

2.2 Methodology

We labeled the relevant F0 movements according to the ToBI labeling conventions (Silverman et al. 1992), based on the repertoires of pitch accents and boundary tones proposed in recent work on Spanish and Bulgarian intonation (see Hualde & Prieto 2015 for a cross-variatal perspective on Spanish; Andreeva 2007, 2016, Andreeva et al. 2016, Dimitrova & Jun 2015 for the Sofia variety of BULG). An example for the ToBI labeling is given in Fig. 1 (second line from top).

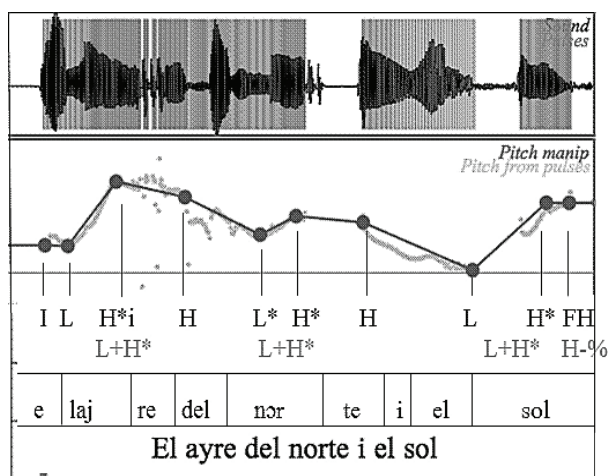

Fig. 1: ToBI labeling (second line from top).

¹An accent rating test performed by 95 raters (born and living in Sofia) showed that the bilinguals are not perceived as different from the monolinguals.

2.3 Results

For frequency counts of the different pitch accent types we used χ^2 -tests. The confidence level was set at $\alpha = 0.05$.

2.3.1 Pitch accents and boundary tones

Our analysis revealed that the same repertoire of pitch accents (H^* , L^* , $H+L^*$, L^*+H , $L+H^*$, $L+<H^*$) and boundary tones ($H\%$, $L\%$, $L-H\%$) was used in each of the three data sets (JUSPA, BULG_B, BULG_M). A schematized representation of these pitch accents is given in Fig. 2.

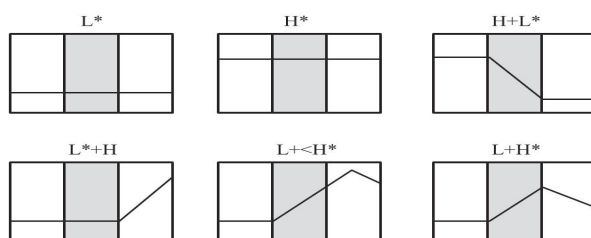

Fig. 2: Schematized representation of the pitch accents used in the three data sets.

Tab. 1 below summarizes the distribution of the nuclear and pre-nuclear pitch accents in the three data sets in absolute numbers.

	nuclear accents	pre-nuclear accents
JUSPA	151	112
BULG_B	99	158
BULG_M	103	160

Tab. 1: Absolute numbers of nuclear and pre-nuclear accents.

The two groups of speakers use almost the same number of nuclear and pre-nuclear pitch accents when they read the text in BULG. When reading the JUSPA version, the bilinguals use more nuclear accents, because they produce shorter intonation phrases (IPs). This might be due to a slower speech rate, probably caused by certain insecurity when reading the JUSPA text in Latin script. In the BULG_M and BULG_B data sets, there were 76 IPs (mean duration: 1672.51 ms) and 108 IPs (mean duration: 1669.10 ms), respectively, whereas the JUSPA data set displayed 161 IPs (mean duration: 1203.61 ms). Regarding average

syllable duration, we found a significant effect of DATA SET ($t = -3.30$, $p < 0.01$), with JUSPA having significantly longer average syllable durations (227.44 ms) than BULG (BULG_M: 184.65 ms; BULG_B: 179.63 ms).

As far as the number of IP boundary tones is concerned, significant differences were found in the relative frequency of different boundary tones between JUSPA and BULG_B [$\chi^2(2, N = 243) = 5.8002$, $p < 0.01$] and between JUSPA and BULG_M [$\chi^2(2, N = 242) = 4.2803$, $p < 0.05$] (Tab. 2). The fact that in the JUSPA data set there were significantly more boundary tones than in the BULG_M and BULG_B data sets is conform with the results described above.

surface realization	JUSPA	BULG_B	BULG_M
H-%	90	36	40
L- H%	3	8	8
L-%	60	46	41

Tab. 2: Distribution of boundary tones (absolute numbers).

Concerning the pitch accents, significant differences were found again between JUSPA and BULG in the relative frequencies of pre-nuclear accents (BULG_B and JUSPA [$\chi^2(5, N = 300) = 37.348$, $p < 0.001$] and BULG_M and JUSPA [$\chi^2(5, N = 304) = 22.457$, $p < 0.001$]). No significant differences were found for the nuclear accents (Tab. 3). However, in JUSPA, in pre-nuclear position, we found a large number of bitonal rising accents of the L+H* type, with the F0 peak located in the stressed syllable, while the number of the bitonal rises of the type L+<H* (delayed peak in the post-tonic syllable), amounted to only 4. These findings differ considerably from the distribution of the respective pitch accents in our BULG data.

	H*	H+L*	L*	L*+H	L+H*	L+<H*
	repertoire of nuclear pitch accents (in %):					
JUSPA	25	6	29	5	32	3
BULG_B	22	4	35	4	27	7
BULG_M	31		24	1	27	5
	repertoire of pre-nuclear pitch accents (in %):					
JUSPA	42	1	4	3	47	4
BULG_B	47	3	11	4	18	17
BULG_M	44	2	4	8	28	14

Tab. 3: Distribution of pitch accents (in %).

Since the differences between JUSPA on the one hand and BULG_B/M on the other apply to the *use* of the same tonal categories and not to different repertoires, they might be explained with respect to the different metrical structures of the languages.

2.3.2. Distribution of pitch accents according to stress patterns

Tab. 4 summarizes the stress patterns in our *North Wind* readings according to the language (based on prosodic word division). As can be seen, the most frequent pattern in both languages is penultimate stress. The second most frequent pattern is ultimate stress in JUSPA and antepenultimate stress in BULG. While in JUSPA there are no words with stress on the 4th and 5th-to-last syllables and only a few words exhibit antepenultimate stress, the third most frequent pattern in BULG is stress on the ultimate or 4th-to-last syllable, and there are few occurrences of stress on the 5th-to-last syllable.

	ultimate	penultimate	antepenultimate	4 th -to-last	5 th -to-last
JUSPA	98	159	6	-	-
BULG_B	29	124	79	21	4
BULG_M	27	128	79	25	4

Tab. 4: Distribution of stress patterns (based on prosodic word division).

Our analysis reveals only one statistically significant difference between JUSPA and BULG, namely the use of different *pre-nuclear* pitch accents in word swith *penultimate* stress [χ^2 (5, N = 139) = 21.620, $p < 0.001$]. While in JUSPA the predominant accent type in this position is L+H* (53%), it is H* in BULG (BULG_B: 40%; BULG_M: 42%). Fig. 3 illustrates this difference. The question then arises as to whether this pattern is a relic of a once different JUSPA intonation or a (rather unconscious) desire to show that another language is spoken.

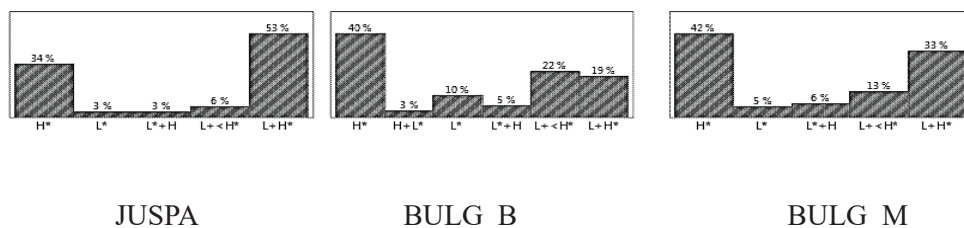

Figure 3: Distribution of prenuclear pitch accents in words with penultimate stress.

2.3.3. Stress patterns in comparative structures

Taking a closer look at specific constructions such as the Spanish comparative structure (*más* + adjective), it becomes apparent that it is likely to adopt the corresponding stress pattern from the contact language. Interestingly, all of our JUSPA speakers largely follow the BULG model in shifting stress from the adjective to the (otherwise unstressed) comparative particle, yielding productions such as *MAS fuerte* ‘stronger’ (vs. Spanish *más FUERte*), which corresponds to the BULG stress pattern in *по-силен* (*PO-si-len*) ‘stronger’. Fig. 4 depicts the extract *ama lo mas fuerte el ayre soplava* ‘but the stronger the wind blew’ from a North Wind reading from our corpus. The speaker realizes the stress on the comparative particle through a rising (L+H*) pitch accent.

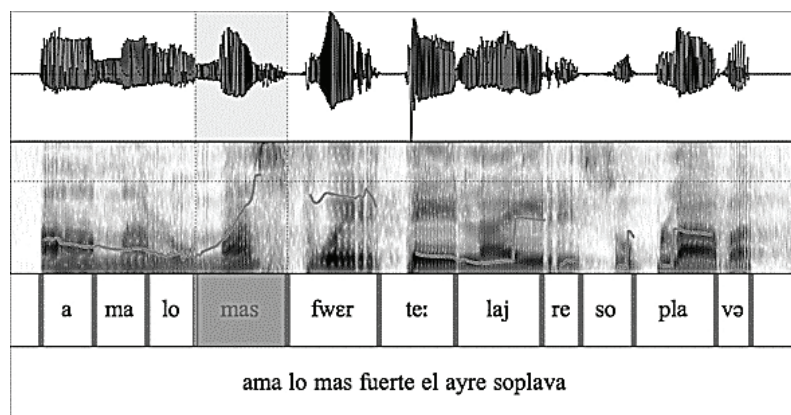

Fig. 4: Stress shift in JUSPA *MAS fuerte* ‘stronger’.

2.4. Discussion

Based on a corpus of read speech in JUSPA and BULG, respectively, we have shown that the bilingual speakers use the same inventory of pitch accents and boundary tones in both of their languages (2.3.1). They only differ from the BULG monolinguals regarding the frequencies of pre-nuclear H* and L+H* on penultimate stress words (2.3.2). This strongly suggests that the Spanish diaspora variety (JUSPA) has converged towards the surrounding language (BULG) not only with regard to durational properties (vowel raising and global speech rhythm; Gabriel & Kireva 2014). We rather conclude that *convergence* also operates at the level of intonation. This view is underpinned by the fact this phenomenon is also apparent with respect to stress assignment in Spanish comparative constructions (2.3.3).

3. Concluding remarks and outlook

We have provided a first attempt to explore the tonal properties of the variety of JUSPA spoken by the members of the respective community along with the Sofian variety of BULG as their dominant language. We have argued that Bulgarian JUSPA has largely converged with BULG not only at the rhythmic, but also at the intonational level. However, our analyses were performed exclusively on read data. Given that intonation has been shown to differ according to speech style (Face 2003) and that listeners are able to identify speech as either being read or produced spontaneously (Dellwo et al. 2015), the results obtained so far can only be considered preliminary and need to be corroborated on the basis of analyses performed on spontaneous speech. Our next step thus consists in analyzing a corpus of spontaneous data (narrative interviews) produced by the same speakers.

References

- Andreeva 2007:** Andreeva, B. *Zur Phonetik und Phonologie der Intonation in der Sofioter Varietät des Bulgarischen*. Ph. D. dissertation. Saarbrücken: Universität des Saarlandes, 2007.
- Andreeva 2016:** Andreeva, B. *Contrastive prosody. Bulgarian vs. German*. Cumulative habilitation thesis. Saarbrücken: Universität des Saarlandes, 2016.
- Andreeva et al. 2016:** Andreeva, B., W. J. Barry, J. Koreman. Local and global cues in the prosodic realization of broad and narrow focus in Bulgarian. – In: *Slavic perspectives on prosody*. Ed. by M. Żygis, Z. Malisz. Special issue of *Phonetica* 73, 2016, 256-278 (Issue release date: February 2017).
- Clyne 1992:** Clyne, M. Pluricentric languages. Introduction. – In: *Pluricentric languages. Differing norms in different nations*. Ed. by M. Clyne. Berlin/New York: De Gruyter, 1992, 1-10.
- Dellwo et al. 2015:** Dellwo, V., A. Leemann, M.-J. Kolly. The recognition of read and spontaneous speech in local vernacular. The case of Zurich German. – In: *Journal of Phonetics* 48, 2015, 13-28.
- Dimitrova & Jun 2015:** Dimitrova, S., S.-A. Jun. Pitch accent variability in focus production and perception in Bulgarian declaratives. – In: *Proceedings of the 18th ICPHS*. Ed. by M. Wolters, J. Livingstone, B. Beattie, R. Smith, M. Mac Mahon, J. Stuart-Smith, J. Scobbie. Glasgow, UK: University of Glasgow, 2015. [<https://www.internationalphoneticassociation.org/icphs-proceedings/ICPhS2015/Papers/ICPHS0832.pdf>]
- Face 2003:** Face, T. Intonation in Spanish declaratives. Differences between lab speech and spontaneous speech. – In: *Catalan Journal of Linguistics* 2, 2003, 115-131.
- Fischer et al. 2014:** Fischer, S., C. Gabriel, E. Kireva. Towards a typological classification of Judeo-Spanish: Analyzing syntax and prosody of Sofia judezmo. – In: *Stability and divergence in language contact. Factors and mechanisms*. Ed. by K. Braunmüller, S. Höder, K. Köhl. Amsterdam: Benjamins, 2014, 77-108.
- Gabriel & Kireva 2014:** Gabriel, C., E. Kireva. Speech rhythm and vowel raising in Bulgarian Judeo-Spanish. – In: *Proceedings of Speech Prosody 2014*. Ed. by N. Campbell, D. Gibbon, D. Hirst. Dublin: Trinity College, 2014, 728-732.

- Hualde & Şaul 2011:** Hualde, J. I., M. Şaul. Istanbul Judeo-Spanish. – In: *Journal of the International Phonetic Association* 41, 2011, 89-110.
- Hualde 2013:** Hualde, J. I. Intervocalic lenition and word-boundary effects. Evidence from Judeo-Spanish. – In: *Diachronica* 32, 2013, 232-266.
- Hualde & Prieto 2015:** Hualde, J. I., P. Prieto. Intonational variation in Spanish. European and American varieties. – In: *Intonation in Romance*. Ed. by S. Frota, P. Prieto. Oxford: Oxford University Press, 2015, 350-391.
- Israel 2012:** Israel, M. Community and social life of the Sephardic Jews in Bulgaria during the 19th and 20th centuries. – In: *eSefarad. Noticias del mundo sefardi* 2012 [<http://esefarad.com/?p=33755>].
- Quintana 2010:** Quintana, A. El judeoespañol, una lengua pluricéntrica al margen del español. – In: *Los sefardíes ante los retos del mundo contemporáneo. Identidad y mentalidades*. Ed. by P. Díaz-Mas, M. Sánchez-Pérez. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2010, 33-54.
- Romero 2013:** Romero, R. Palatal east meets velar west. Dialect contact and phonological accommodation in Judeo-Spanish. – In: *Studies in Hispanic and Lusophone Linguistics* 6, 2013, 279-299.
- Romero 2016:** Romero, R. Judeoespañol. – In: *Enciclopedia de lingüística hispánica*. Vol. 2. Ed. by J. Gutiérrez-Rexach. London/New York: Routledge, 2016, 661-668.
- Silverman et al. 1992:** Silverman, K., M. Beckman, J. Pitrelli, M. Ostendorf, C. Wightman, P. Price, J. Pierrehumbert, J. Hirschberg. ToBI: A standard for labeling English prosody. – In: *Proceedings of the Second International Conference on Spoken Language Processing (ICSLP 92)*. Banff, Alberta, 1992, 867-870.
- Studemund-Halévy & Fischer 2013:** Studemund-Halévy, M., S. Fischer. What happens when a language ceases to be used by its speakers? Documentation of Bulgarian Judezmo. – In: *Sefarad an der Donau. Lengua y literatura de los sefardíes en tierras de los Habsburgos*. Ed. by M. Studemund-Halévy, C. Liebl, I. Vucina Simovic. Barcelona: Tirocinio, 2013, 407-424.

**Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“**

**PRONOMINAL CLITIC REARRANGEMENT
(SE ME → ME SE) IN JUDEO-SPANISH NON-ACTIVE
CONSTRUCTIONS AS BALKAN INFLUENCE**

**Iskra Manolova Dobрева
independent researcher, Sofia, Bulgaria**

Abstract. The paper presents a change in Judeo-Spanish pronominal clitic sequence (dative and reflexive *se me* → *me se*) resulting from Balkan influence. Based on three Sephardic dramas from early XXth century, restructuring within the pronominal clitic cluster is detected: in contrast to reflexive initial clitic sequence (*se me* in Standard Spanish), Judeo-Spanish changed to dative initial (*me se*) in non-active constructions (non-selected arguments). On first sight, this change coincides with pronominal clitic sequences in Vernacular Spanish, but further detailed contrasts revealed distancing from Vernacular Spanish and approximation to Balkan languages. However, this rearrangement is found in 1 and 2 pers. pronominal dative clitics, while the 3 person remains unaffected (*se le*).

Key words: Judeo-Spanish, pronominal clitics

The pronominal clitic sequence in Judeo-Spanish (JS) formed by the dative personal pronominal (*me*, *te*, *le*) and the reflexive clitic *se* rearranged from Reflexive initial order, as in Ibero-Romance languages (*se* +Dat), to Dat-initial, as in Balkan languages.

The clitic sequence in non-active constructions (NCs) (where non-selected arguments are found) varies across European languages, but the Balkan pattern is typically Dat-initial:

Mi s-au stricat ochelarii (Romanian)
Schupiha mi se ochilata (Bulgarian)
“My glasses were broken.”

Despite the non-active voice morphology (reflexive particle within the verb), Greek and Albanian also place their Dative personal pronouns at initial position, prior to the verb:

Μου φαίνεται ότι θα βρέξει. (Greek) “It appears to me that it will rain”
Mua më pihet një kafe. (Albanian) “I feel like having a coffee.”

By the morphological loss of the middle (non-active) voice in several modern languages, its grammatical charge has been taken by the reflexive clitic, as well as by the non-lexical personal pronominal dative clitic, indicating the indirectly concerned logical subject who may be the possessor, benefactive/ malefactive, attitude holder, affected experiencer, subject co-referential pronoun (Bosse et al. 2012: 1226), expressing impersonality and inalienable possession, interest and affection, spontaneous events, etc. Seen cross-linguistically, NCs present the same syntax pattern, where the logical subject is referred to indirectly by a personal pronoun in oblique case, mainly dative, and the ‘non-action’ is expressed by a verb in third person with a reflexive marker (affix, inflection, particle, pronoun, etc.) NCs attracted considerable amount of linguistic interest, mainly due to their non-lexical datives (possessive dative, dative of interest, ethical dative, etc.) (Lamiroy 2003), and non-active voice (Rivero 2004) or non-selected arguments (Bosse et al. 2012).

Non-active constructions contain:

- Personal pronominal Dative clitic (the logical subject concerned by the action)
- Reflexive marker (within the verb or reflexive pronoun)
- Verb (in third person) concordant with the definite object (the logical object, if available)

Stanciu (2013) finds out that non-syntactic reflexive clitics “appear in many relatively similar syntactic and semantic structures in both languages [Romanian and Slovenian], differentiating themselves as a whole in the following major types of constructions: intrinsic or inherent reflexives, reciprocal reflexives, impersonal and passive impersonal reflexives, and causatives” (Stanciu 2013: 227). This finding is valid to a large extent to the pronominal clitic chain (*se me*) in Ibero-Romance and Balkan languages, based on the changes produced in JS.

In several Modern European languages, NCs contain the personal pronominal clitic referring only indirectly to the logical subject, or only reflexive clitic, or both, forming the clitic cluster indicating the spontaneous event, affectedness, concern, interest. Depending on the specific language, the verb is in middle, medio-passive, impersonal, etc. voice and concords with the definite object. Moreover, the non-selected argument does not alter the logic of the utterance.

This paper aims to study the rearrangement of the linear sequence from *se me* to *me se* in JS as a result of Balkan influence by contrasting Ibero-Romance (IR), Romance and Balkan Sprachbund (BS) clitic sequences.

NCs are frequent and productive in many European languages (and not only), IR and BS languages are not exception. Inalienable possessive constructions are especially productive in these languages, possessums ranging from body, mind and soul, kinship terms, private space, to all kinds of belongings. Some patterns coincide and others differ in BS and IR languages. The structural change produced in NCs in JS in Balkan areal surrounding may reveal important typological characteristics of NCs.

2. Judeo-Spanish pronominal clitic rearrangement in NCs. After joining the BS, JS aligned its pronominal clitic sequence in NCs by inverting the sequence of dative and reflexive clitics: *se me* → *me se*. However, this change in JS did not attract much linguistic interest, because it is regarded as typical Hispanic and Romance feature.

Indeed, this pronominal clitic inversion did not cross the limits of its IR and Romance nature. Moreover, Dat. initial pronominal order is the typical Indo-European NC pattern.

At logical plan, the inverted clitic order does not alter the sense of the phrase: in Spanish, it gives only a slight rural, vernacular connotation (Se me quemó la pizza (Standard Spanish) = Me se quemó la pizza (Vernacular Spanish (VS) both meaning “I burnt my pizza”).

3. Primary JS sources and analysis.

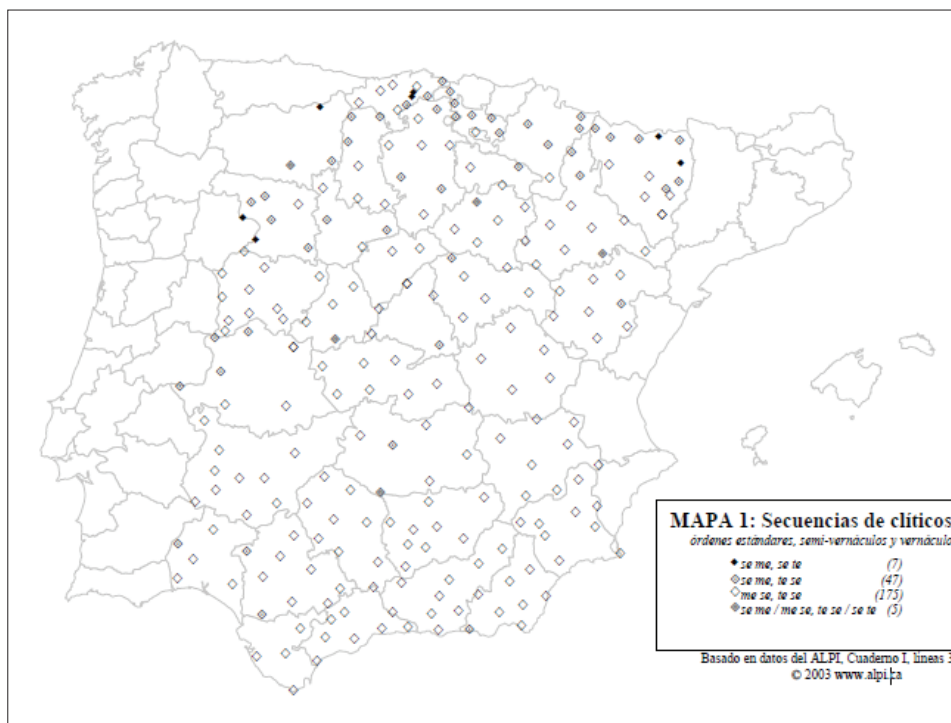
The analyzed texts are three Sephardic dramas, as well as proverbs and songs in JS composed in the first half of the XXth c. in various Balkan towns: Shoumen, Sarajevo, Thessaloniki, Istanbul, Rhodos.

A total of 50 pronominal clitic sequences have been detected: 49 Dat. initial cases versus one single case of Refl. initial (*se me*), showing the stable prevalence of Dat. initial pattern in JS. This is in line with the data obtained from the corpus of Modern JS (Ladino Komunita ‘LK’).

Source:	Dat + se,	se + Dat number	Total	% se + Dat
JS, early XX c.	49	1	50	98%
JS, early XXI c. LK	131	28	159	82%

Table 1. Pronominal dat + refl. clitic sequences in JS, XX and XXI c.

These numbers clearly contrast not only with the fixed order in IR (Perlmutter 1971), but also with the data presented by Heap (2006) and (2008), where diachronical variation is traced (based on searches in www.corpusdelespanol.org), showing that the Dative initial pattern ranges between 0.04 and 5.94% in Old Spanish (XII and XIX c.). In Modern Spanish, the rate of Dative-initial (*me se*, *te se*) pattern is marginal, found in informal speech, and according to the data presented by Heap (2006) from the corpus COSER, in some Spanish provinces Dative initial sequences reach 33% (*me se*) and 57% (*te se*), but no specific region from the Iberian Peninsula may be defined as the source of this variation. To sum up, Dat. initial clitic order has been infrequent, but always present in Spanish from Middle Age to present day, while the following map (based on data from the linguistic atlas ALPI) shows no specific regional epicenter, the change is found all over Spain (the white diamonds):

Heap (2008: 64).

Within the analyzed JS texts, the highest number accounts for the inalienable possessive constructions 21 cases or 42%, occurring both with parts of body, mind and soul as possessums, as well as with kinship terms. Another 16 cases are impersonal constructions or 32 %, and 13 cases correspond to ethical datives and intrinsic or inherent reflexives, causatives, spontaneous events. The verbs hosting the clitic cluster are dynamic (perfective) verbs, indicating change of state examples follow:

- (1) *Mos se* fue la gana de komer, uf! (Galante)
 I lost my appetite, uf!
- (2) El mundo *me se* esta arodeando...(Galante)
 The world turns around me/I am up to faint.
- (3) *Vos se* hueron los mejores anjos de la vida en fumo. (Papo)
 The best years of yours have gone like smoke.
- (4) Que *te se* quemen las manos en la loubri.(Farin)
 May your hands be burned in the fire.
- (5) La vecina pario, a mi *me se* apego. (Kayserling)
 The neighbor gave birth, I have been beaten.

In respect to plural (1 and 2 pers.) datives, Heap noticed that:

speakers who have the nonstandard orders as in 4 rarely if ever accept the plural equivalents (*nos se, *os se)' Heap (2008: 50), and in a footnote to the same statement, Heap refers to "Inés Fernández-Ordóñez (p.c.) cites a few isolated cases of nos se in the COSER database, and one unconfirmed report of os se, but these challenging and rare data fall outside the scope of this paper. Heap (2008:50).

Clitic sequence	JS, early XX c. drama, proverbs, songs		JS, early XXI c. LK forum		VS, XX-XXI c. (Heap 2008) COSER Cantabria, País Vasco, Navarra		VS, XX-XXI c. (Heap 2008) COSER Burgos, La Rioja, León, Palencia, Soria, Valladolid, Zamora		VS, XX-XXI c. (Heap 2008) COSER Ávila, Salamanca, Segovia, Madrid, Teruel, Toledo		VS, XX-XXI c. (Heap 2008) COSER Badajoz, Cáceres, Ciudad Real Jaén	
	number	%	nr	%	nr	%	nr	%	nr	%	nr	%
Dat 1 pers. Sg me se	30	60	86	54	1	3.4	7	13.5	9		3	33
se me	1	2	26	16	28	96	45		81		6	
Dat 2 pers Sg te se	4	8	18	11	1	5.6	7	38.9	11	21.6	4	57
se te	0	0	2	1.3	17		11		40		3	
Dat 1 pers Pl (nos/mos se)	11	22	24	15								
se mos/nos	0	0	0	0								
Dat 2 nd pers. Pl (os/vos se)	4	8	3	1.9								
se os/vos	0	0	0	0	0	0						
Dat 3 pers. Sg & Pl (se le/se les)	apr. 100%											
(le se/les se) never	0 % Not found in any Hispanic language											

Table 2. Number of the personal pronoun (Sg or Pl) dative in the clitic chain (Dat+se/se+Dat)

Based on the data in Table 2, an important similarity between Standard Spanish, JS and VS is the absence of inverted clitic chains in the 3rd person, i.e. the reflexive clitic *se* always precedes the personal pronominal dative clitics 3rd Sg and Pl. JS preserved its IR pattern and failed to adopt the Balkan pattern. The reasons for these similarities may be searched in phonetic, semantic and areal factors. Another important contrast appeared: while Vernacular Spanish (VS) applies the inverted clitic order only in Sg, JS uses both Sg and Pl personal pronominal dative clitics: *me se*, *te se*, *mos se*, *vos se*, in contrast to Sg only in VS (*me se*, *te se*).

JS shows a relatively high rate of dative plurals preceding the reflexive clitic: 15 cases, out of the total 50 or 30% correspond to Dative 1 and 2 pers. Plural forms *mos* and *vos*: 22 % and 8 %, respectively. This trend was confirmed by the data obtained from LK, 27 out of the total 159 or 17% (24 *mos se* or 15%) and 3 *vos se* or 1.9%) of the total, which is significant compared to its absence in VS. Some examples from LK:

- (6) En el shofar los ojos **mos se** mojaron un poko.
‘While looking at the shofar, our eyes filled with tears’
- (7) Ke **vos se** aga todo liviano
‘May everything you make be easy’.

However, plural datives preceding the reflexive *se* occur in cases when the logical subject is a collective person, e.g. parents or family members, fellow-citizens, etc. who are equally concerned from the situation, yet, whether collective or individual, the logical subject is one single entity. Taking into account the limited volume of the studied corpus, this percentage rate should be taken only as a preliminary finding. Three of the cases of *vos se* address a single individual in order to show respect (polite plural), and two cases of *mos se* also refer to one individual, the father-in-law uses the Pl dative to refer to himself while speaking to his daughter-in-law (majestic plural).

Among the reasons preventing the use of Plural Dative initial clitic sequences in NCs in VS, merely phonetic reasons may be pointed out, as combinations like ‘**nosse*’ and ‘**osse*’ may be misleading in communication, as combinations like *nos se* resemble closely the possessive *nuestro*, *nuestra*, and its allomorphs *nossa* and *nosso*, and confuse communication.

Moreover, Dative personal pronominal forms in Romance languages (except Balkan Romance) have one syncretic form for both genders (*le* m,f Sg and *les* m,f Pl), while BS languages have two different forms in Sg: one for masculine and neutral gender and another for the feminine:

Balkan language	Dat 3 pers. Sg pron. m,n / f	Dat 3 pers. Pl m, f, n
Albanian	i tij/ e saj	tyre
Bulgarian	му/ ѝ	им
Greek (Gen/Dat syncretism)	του / της	τους
Romanian	îi, -i	le, li

Table 3 Personal pronouns Dative clitics in Balkan languages

This Balkan polymorphism of Dative personal pronouns also prevented JS (having a single Dative form both for masculine and feminine genders of short personal pronouns *le/li*) from adopting and expanding the Balkan pattern in 3rd person datives.

Apart from phonological ambiguity, this mismatch between IR and BS may be seen as an inhibitor for the replication of the Balkan pattern to the 3rd personal pronominal dative and reflexive clitic order within the pronominal clitic cluster hosted by non-active verbs in JS. Therefore, the change in question failed to spread to the 3rd per. datives and JS preserved the Hispanic *se*-initial pattern, thus resembling Standard and Vernacular IR.

Likewise, the fact that 1 and 2 persons are marked as participants in the conversation, and 3 person is unmarked, should also be taken into consideration for this absence.

4. Conclusions. Based on the dependencies between persons and clitic order formulated by Perlmutter (1971: 45) about Standard Spanish:

se	2	1	3

Heap (2008: 53) adapted the same dependency about Vernacular Spanish:

2 sg	1 sg	Se	2pl	1pl	3

and the same dependency may be drawn here about Judeo-Spanish:

2	1	se	3

which resembles the Balkan Slavic and Balkan Romance clitic orders, except for the 3rd person:

2	1	3	se/si

Judeo-Spanish pronominal clitic clusters in non-active constructions are characterized by the initial position of 1 and 2nd Sg and Pl Dat personal pronominal clitics (*me, te, nos/mos, vos*) (the logical subject) followed by the reflexive clitic *se*, the verb in 3rd pers. concordant with the definite object.

This change clearly distinguishes Judeo-Spanish from Standard Spanish and the spread of this change to Dative Plural clitics distances Judeo-Spanish from Vernacular Spanish and approximates it more to Balkan languages. Yet, the change in question did not affect 3rd pers. Dat. clitics which always preserve their post-reflexive position in JS, not only because the Spanish system disallows it, but also because of the different forms for 3rd personal pronominal dative for masculine and neutral gender on one hand, and feminine gender, on the other. This formal mismatch prevented the replication of the Balkan pattern to the 3rd pers. Dat clitics and they maintained their post-reflexive position (*se le*).

Although Albanian and Greek reflexive particle is morphological (within the verb) their dative pronominal clitics are initial which may be regarded as a

contributing factor for the stable (dative initial) position in Balkan Slavic and Balkan Romance languages, which is also adopted in Judeo-Spanish as a result of its presence in the Balkan Linguistic Area.

References

Primary sources:

- Galante, Abraham (1906)** *Rynio o el amor salvaje*, ed. by Avner Perez, El instituto Maale Adumim para la Dokumentasion del Ladino i su Kultura (folkmasa.org/av/Riniolad.pdf).
- Farin, Rafael (1924)** *El amor victorioso*, ed. by Michael Studemund-Halevy, La boz de Bulgaria, vol. 1, Tirocinio, Barcelona.
- Kayserling, M (1890)** Dictionnaire bibliographique avec un collection des proverbes espagnols. Charles Trubner, Strasbourg.
- Papo, Laura (1932)** *Esterka*, edited by Ana Cecilia Prenz Kopusar. Universidad de la Plata. Universidad Nacional de la Plata.

Secondary sources

- Bosse, Solveig, Bruening, Benjamin & Yamada, Masahiro (2012)** Affected Experiencers, in *Natural Language and Linguistic Theory*, vol 30, Issue 4, 1185-1230.
- Fernández-Ordóñez, Inés (2005)** *COSER: Corpus oral y sonoro del español rural*. <http://pidweb.ii.uam.es/coser/>
- Heap, David (2006)** Secuencias «invertidas» de clíticos: un cambio (¿?) en tiempo real, in Bustos Tovar, José Jesús de/Girón Alconchel, José Luis (edd.), *Actas del VI Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española*, vol. 3, Madrid, Arco Libros, 2006, 785–798.
- (2008) Morphosyntactic Theory Needs Iberian Linguistic Geography (and vice-versa), in *Dialectología* 1, 45-64.
- Perlmutter, David (1971)** *Deep and Surface Structure Constraints in Syntax*, New York: Holt & Rhinehart.
- Lamiroy, Béatrice (2003)** Grammaticalization and external possessor structures in Romance and Germanic languages, in Coene, Martine/D'hulst, Yves *From NP to DP*, vol 2: The expression of possession in noun phrases, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam.
- Real Academia Española (1973)** *Esbozo de una nueva gramática de la lengua española*, Madrid: Espasa Calpe.
- Rivero, Maria Luisa (2004)** Datives and the Non-Active Voice / Reflexive Clitic In Balkan Languages, in *Balkan Syntax and Semantics*, ed. by O.Miseska-Tomic. Series Linguistik Aktuell. Amsterdam: Benjamins, 237-267.
- Ruiz Tinoco, Antonio (2002)** PHP-KWIC detekstosen Djudeo-Espanyol – Letters of the members of Ladino Komunita forum (<http://lingua2.cc.sophia.ac.jp/diksionaryo-LK/kwic>).
- Stanciu, Nicolae (2013)** Some Notes on Pronominal Clitics in Romanian and Slovenian, in Ichim, Ofelia et al. (eds.) *Cultură și identitate românească – Tendințe actuale și reflectarea lor in diaspora*, Section Lingvistică, 219-234.

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

PRAGMATIC-SEMANTIC ANALYSIS OF SOME
WISHING ACTS IN ALBANIAN AND BULGARIAN

Arsinela Musha (Xhara) PhD
University of Korca “Fan S. Noli” Albania

Abstract. The ways we use language in everyday communication is linked with the aim of pragmatics: we mean something and express it by a linguistic element. On the other hand, pragmatics is linked with other linguistics levels such as semantics, syntax, etc. The relation of pragmatics with semantics is mutual; we cannot produce an utterance without knowing the meaning of each word or the meaning of a sentence. The aim of this paper is to study some wishing acts used for engagement and wedding by Albanian and Bulgarian native speakers. The wishes taken under study are part of a qualitative applied research which I have conducted in my PhD thesis.

Key words: speech acts, wishes, pragmatics, semantics

The present research is qualitative as it deals with culture and social interaction and how those are understood, it uses subjective data; extract meaning from the data. Also, the research is empirical, interpretivistic and descriptive as is characterized by neutrality which describe how the reality is. In order to compare and contrast Albanian and Bulgarian speech acts of wishing, 100 questionnaires are used. The target of respondents is selected randomly within the same target group (students).

The single word we hear (Lycan, 2008: 138) most often in the study and practice of pragmatics is “context,” meaning *context of utterance*. Pragmatics is specifically about the functioning of language in context. This marks a significant contrast, because syntax and semantics have generally aspired to be contextless. Syntax is about whether a sentence is grammatical or whether a string of words constitutes a grammatical sentence, period. Semantics has always focused on sentence meaning, the meaning of a sentence type in abstraction from any particular use to which the sentence might be put.

Linguistic expressions (Devit & Hanley, 2006: 1) have the function of communicating messages, conveying information about the world.

Each utterance, each sentence, each expression we produce is part of what we call language and especially is linked with the way we produce different statements, with the way how we use them, to whom we direct them and how we use these speech act in communication. Every utterance in speaking has its own

meaning. Utterer's meaning (Hempel, 1996: 22) is the broader notion. It is whatever a person who tries to communicate something to another person means, no matter whether the utterance takes the form of a gesture, a token, or words. Speaker meaning is what a person who tries to communicate something by uttering words means.

In all these cases we use language with a certain aim to perform an act in the process of communication, in the usage of language and it is linked with what we call pragmatics.

Pragmatic is (Yule, 1996: 3) is concerned with the study of meaning as a communicated by a speaker (or writer) and interpreted by a listener (or reader). It has, consequently, more to do with the analysis of what people mean by their utterances than what the words or phrases in those utterances might mean by themselves.

Historically, (Bach, 2006: 158) the semantic-pragmatic distinction has been formulated in various ways. These formulations have fallen into three main types, depending on which other distinction the semantic-pragmatic distinction was thought most to correspond to: linguistic (conventional) meaning vs. use; truth-conditional vs. non-truth-conditional meaning; context independence vs. context dependence.

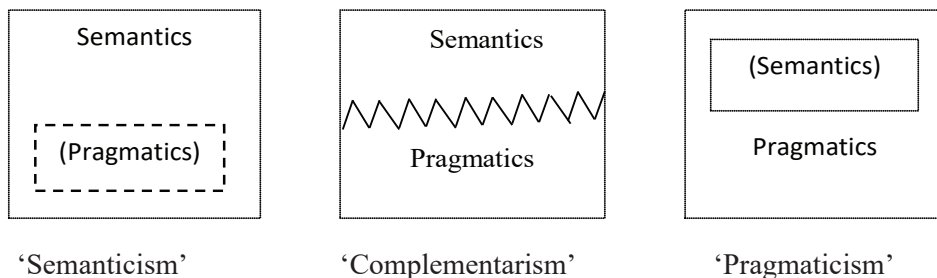
Pragmatics differs from semantic in the way how they study language. Pragmatics studies the utterance while semantic studies the sentence. Sentence meaning is abstract and de-contextualized while utterance meaning is concrete and context-dependent. The meaning of a utterance is based on a sentence meaning, it is the realization of the abstract meaning of a sentence in a real situation of communication, or simply in context.

Pragmatics is the (Griffiths, 2006: 6) study of utterance meaning. Semantics is the study of sentence meaning and word meaning.

Semantic information (Bach, 2006: 160) is information encoded in what is uttered – these are stable linguistic features of the sentence – together with any extralinguistic information that provides (semantic) values to context-sensitive expressions in what is uttered. Pragmatic information is the (extralinguistic) information the hearer relies on to figure out what the speaker is communicating. It is generated by, or at least made relevant by, the act of uttering it.

The fundamental (Kearns, 1994: 52) semantic feature of a linguistic act is its structure, the proper object of semantic studies. Acts, not expressions, have meanings or are meaningful, but expressions are the bearers of syntactic features. An expression is a syntactic item. Expressions belong to syntactic categories, like the categories of nouns, verbs, noun phrases and adjectives. Word order is a syntactic feature. So are agreement features like gender, number and case. Although syntactic and semantic features do not even characterize the same objects, a linguistic act has both a semantic structure and a syntactic character. This character is constituted by the expressions used and their syntactic.

As it is mentioned, pragmatic and semantic are linked together concerning the meaning of a statement which is used by the interlocutors in a certain case. Concerning the division and relationship of pragmatic and semantic we can mention Leech's diagrams (Leech, 1983: 6):

As Martin Davies stated, (Davies, 2006: 19) linguistic expressions are meaningful. Sentences, built from words and phrases, are used to communicate information about objects, properties, and events in the world. In philosophy of language, the study of linguistic meaning is central. The study of literal linguistic meaning is semantics. The study of the use of language to communicate messages – very often, messages that go far beyond the literal meanings of the expressions used is pragmatics. Semantics is concerned with the properties of expressions that help to determine the conditions under which an utterance would be literally true, rather than false. In contrast, pragmatics focuses on the conditions under which an utterance would be helpful, rather than misleading, or more generally appropriate, rather than inappropriate.

Pragmatic is (Yule, 1996: 4) the study of the relationship between linguistic forms and the users of those forms. Also, (Levinson, 1983: 1) pragmatics is the study of "the relation of signs into interpreters".

So, pragmatics studies the relations between signs and their users where signs appear in the speakers' contexts, but also in linguistic contexts.

Language (Evans & Green, 2006: 10) itself can serve as a speech act that forever alters an aspect of our reality.

Stainton gives three main three main perspectives for language (Stainton, 1996: 16): languages as a system of symbols; language as something we know; language as something we use.

A speech act (Allan, 1997: 448) is created when speaker/writer S makes an utterance U to hearer/reader H in context C. The illocutionary force of U is what S *does* in U, for example, states or requests something, thanks someone, makes a promise, declares an umpiring decision, etc. Every speech act conveys at least one illocutionary force; most convey more than one. Also, part of speech act are even wishes used for engagement, wedding. The wishing acts for engagement are as follows:

The first group belongs to simple wishes which are created from the lexeme happy (Bulg. "Честито!"), which may be alone or combined with a noun. The

noun usually is the event which is celebrated, engagement (Bulg. *годеж*), or as it is used in this case holiday (Bulg. *празник*). Below are listed the examples: *Честито; Честит годеж; Честит празник*.

For engagement people wish the couple a happy family life (Bulg. *семејно щастие*), beautiful family life (Bulg. *хубав семеен живот*) such as: *Успешен съвместен живот; Честито! Много любов и разбирателство за напред; Да ви е честито и хубав семеен живот; Нека последва дълг и съвместен живот заедно*. These wishes are constructed in different ways, from the conjunctive verb form, noun phrases etc.

There are some wishes where the endpoint is the wedding. It is only natural for the couple to receive wishes about their wedding. People wish issue like: next year to become a bride (Bulg. *Догодина булка*), wishes for a beautiful wedding (Bulg. *Пожелания за прекрасна сватба*), be successful in the wedding (Bulg. *успейте в брака*.) etc. Here are listed some examples: *Таз година люлка, догодина булка; Бъдете щастливи и успејте в брака*.

In the next group are some wishes where the word love is included. Here, it is wished for the couple to be in love (Bulg. *влюбени*), their love to be sweet (Bulg. *Да ви е сладка любовта*), to have happiness and love (Bulg. *щастие и любов*), harmony and love (Bulg. *любов и хармония*): *Любов и щастие; Много любов и хармония; Когато любовта цъфти в тях, никога да не се изхабява*.

On the wedding day the people in Bulgaria use different wishes using the wishing acts which refer to the bride and groom. Also another step in their life will be making children, so about this topic there are a lot of wishes such as: long and happy familiar life (Bulg. *Дълг и щастлив семеен живот*), familiar happiness (Bulg. *Семејно щастие*) such as: *Честито и да ви върви; Семејно щастие; Честито! Дълг и щастлив съвместен живот ви желая*.

In these wishing acts the people refer mostly to the future family happiness, to have a long and happy life as a couple and to bring children to life. In some wishing acts such as: “Дълг и щастлив семеен живот и много деца!” people wish the couple to have many children. Also, they express the desire for a good family life by the epithet (семеен – cloudless in the meaning of a fair family life), in the wish “Безоблачен семеен живот!”.

In most of the cases the wish is structured only by two nouns such as: “Семејно щастие!”, in order to wish for a happy family. In some wishes the phrase I wish or we wish (singular or plural) (*ви желая*) stand even at the beginning of the wish or at the end of the wish. When the phrase (*ви желая*) stands at the beginning of the wish, the speaker gives a strong emotional force to the utterance.

The same wish which is used for engagement is used even for the wedding: “Честито! Да ви е сладка любовта!” and the answer of this wish is “Благодаря, да ти се връща!” (the same to you). A special wish is “Таз година булка, догодина люлка!” which expresses the desire for the bride to become a mother soon. The structure of this wish is interesting because there is no verb (as most of the wishes in Bulgarian) this year bride, the next year carrycot, expresses the human spirit.

After the official wedding, when the people are celebrating the wedding party in the restaurant the people use the adverb “Горчиво!” toward the couple in order to provoke the kiss of the couple.

Albanian people wish the couple on their engagement day using the wishing acts such as: *Të trashëgoheni! Me jetë të lumtur; Me trashëgim – të trashëgohen*¹ – *u trashëgofshin – të trashëgohen e të plaken* (May you have children and grow older together); *Në dasmë të djemve* (In the wedding of the others sons); *U trashëgofshin e u plakçin* (May you have children and grow older together); *Të trashëgohet çifti/vajza/djali* (May the couple/daughter/son have children); *Të trashëgohet për fare!* (May they have children forever); *Në kokë të beqarëve* (In the wedding of single); *Me këmbë të mbarë* (To bring good luck).

The main wishing act is “*Të trashëgoheni!*” which consists on the fact that the couple may leave heirs and may have children. The form of the verb is in passive and conjunctive.

In terms of semantic, wishes in Albanian consist on wishing the parent of the couple who is getting engaged. People wish the family of the couple to have the engagement of the other son or daughter who is single soon, except of the one who is getting engaged. People also wish the couple to be happy and to have a good relationship with both families. There are simple wishing acts such as: *Shumë urime* (Lots of congratulations); *Urime çiftit* (Congratulation to the couple); *Me jetë të lumtur* (A happy life).

These wishes refer to congratulate on the engagement and wishing a happy life. On two of the wishes is used the word congratulations (Alb. *Urime*). On the third sentence people wish to the couple to have a happy life together, as engagement is the first to spending a life as a couple.

Also it is used the wishing act sentence “*Qofshi bashkë gjatë gjithë jetës*” expressing the wish to be together for the whole life or “*Ç’ju dojë zemra*” which is a wish we have met before for other occasions, wishing the couple to have what they want (what their heart wants).

The wishing act used for wedding are directed to the bride: *Të trashëgohet, e ëmbël qoftë* which refers to the bride to be always sweet. Wedding meanings are nearly the same as the engagement wishes: *Në kokën tënde! Në shtëpinë tuaj!! Në kokë të beqarve! Edhe në shtëpinë tuaj.*

These wishing acts consist on noun phrases. The wish in these cases is directed toward the participants of the wedding. If someone is single, people wish him to find a bride, or wish to have a wedding in their house soon.

Mainly the wishing acts for weddings are used with the verb in conjunctive form such as: *Të trashëgoheni, jetë të lumtur; Të trashëgoheni me ndonjë djalë.*

¹ The verb *të trashëgohet* or the noun *me trashëgim* is the most useful expression in Albanian used to express wishes for engagement, wedding. It means to have children or to leave heirs.

With these wishes the people are wishing the couple for their marriage, wishing them to have a happy life, to have a baby soon. In this case the intention of the speaker who makes a wish starts with the fact of being happy for the present but also is followed by the happiness in the family and by bringing a child into life.

The desire for the couple who is getting married to be happy is expressed in the wishing act: “Qofshi të lumtur” with the verb be in optative mood (Alb. qofshi) and the wishing act “Jetë të lumtur e u plakshi së bashku” to have a happy life and to grow old together (Alb. plakshi – optative mood).

In terms of semantics, the wishes consist on wishing somebody to live and to pass a good time through life. In some other wishes is wished somebody not only for himself but for his whole family to be healthy and happy. The form of the verb in all these wishes is in optative as the usual verb form for expressing wishes; the wishes are made for the future but also is used the conjunctive form of verb.

Basically on pragmatic-semantic point of view we will have the pattern on wish making in the two languages: *S – utters a sentence – wish for somebody's wedding day – by expressing a good attitude toward the couple who is getting married*

For Albanians, the attitude of S is having children and a happy life. This intention of the speaker goes to the future of the couple, is wished something which is going to happen, that it may be real

For Bulgarian, the attitude of S is to have a long and lovely life together. This intention goes to the future and is something that it may be realized if the couple has a good relationship together in the upcoming years.

In both languages the attitude of S starts from the moment of uttering the wishing act and refers to the future life of the couple. When a wishing act is uttered in Albanian and in Bulgarian basically is being expressed the same concern, at the first sight the wishing act seems to be an appraisal of the current situation by wishing for having a good day stating the day for which is being wished and then continues with a good attitude of the SPEAKER toward the HEARER which is sometimes expressed by another wish concerning to luck, love, good health etc.

References

- Allan, K. (1997)** *Speech act classification*. In Lamarque, P.V. (Ed.). *Concise encyclopedia of language*, (pp.448-452) Great Britain: Pergamon
- Bach, K. (2006)**. *Speech acts and pragmatics*. In Devit, M., & Hanley. R., (Eds.). *Philosophy of language*, (pp. 147-167) New York: Blackwell Publishing
- Davies, M. (2006)**. *Foundational issues in the philosophy of language*, In Devit, M., & Hanley. R., (Eds.). *Philosophy of language*, (pp. 19-40) New York: Blackwell Publishing

- Devit, M., & Hanley. R., (2006).** *Philosophy of language*, New York: Blackwell Publishing
- Evans, V., & Green. M., (2006).** *Cognitive Linguistics An introduction*, Edinburgh: Edinburgh University Press
- Griffiths, P. (2006).** *An introduction to English semantic and pragmatics*, Edinburgh: Edinburgh University Press
- Hempel. G. C. (1996).** *Empirist criteria of cognitive significance: problems and challenges*, In Martinich, A.P. (Ed.), *The philosophy of language* (pp.21-26) New York: Oxford University Press
- Kearns, J.T. (1994).** *Meaning, structure and speech acts*. In Tsohatzidis, S. L. (Ed.), *Foundations of Speech Act Theory: Philosophical and Linguistic Perspectives* (pp.50-79), London & New York: Routledge
- Leech, G. (1983).** *Principles of Pragmatics*: Longman linguistics library, Singapore: Longman Singapore Publishers (Pte) Ltd
- Levinson, S. (1983).** *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lycan, W. (2008).** *Philosophy of language, a contemporary introduction*, second edition, New York: Routledge
- Stainton, R.J. (1996).** *Philosophical perspectives on language*, Canada: Broadview Press
- Yule, G. (1996).** *Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press.

**Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“**

**КОНЦЕПТЪТ ЗДРАВЕ – ПРИСПОСОБЯВАНЕ
КЪМ ЗДРАВНАТА ПОЛИТИКА НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ
(СЪПОСТАВКА НА БЪЛГАРСКИ И ПОЛСКИ
ЕЗИКОВ МАТЕРИАЛ)**

**Жана Станчева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“**

**THE CONCEPT OF HEALTH – ADAPTATION
TO THE EUROPEAN UNION HEALTH POLICY (COMPARISON
OF BULGARIAN AND POLISH LANGUAGE MATERIAL)**

**Zhana Stancheva
University of Sofia St. Kliment Ohridski**

Abstract. This paper analyzes the adaptation of the lexical field of health in Languages for Specific Purposes (LSP) in the European Union. It focuses on the comparison and contrast of two Slavic languages – Bulgarian and Polish. The study aims to point out similarities and differences in the syntactic and lexical structure of names of institutions and collocations; to follow the use of international lexical components in them; to trace the domination of the English pattern. The findings demonstrate a lot of variations in the collocations in both languages, which confirms that the process of term-formation is still ongoing.

Key words: European Union LSP's, health, names of institution, collocation, Bulgarian, Polish

През 2017 г. България отбелязва десетата, а Полша – тринадесетата годишнина от присъединяването си към Европейския съюз. Този немалък стаж на двете страни предполага висока степен на приспособяване към политиките на Съюза на всички нива на обществения живот. Нашият интерес се ограничава до езиковото равнище. Търсим до каква степен българската и полската терминологични системи са се пригодили към новите условия на членство и доколко е осезаемо надмощието на английския език.

Изследването е предвидено като първо от серия търсения, които да анализират и съпоставят българския и полския специализиран език на европейската здравна политика. В областта на европейското здравеопазване могат да се отделят редица концепти, като система, човешки ресурси, бо-

лести, методи на лечение и др. Тук засягаме институциите и управлението, като ограничаваме ексцерпцията до лексикалното поле на здравето. Обект на анализ са два близкородствени езика, но поради спецификата на темата английският не може да бъде пренебрегнат.

Идеята за изследването е заимствана от труда на И. Генов-Пухалева (Генов-Пухалева 2015), в който се съпоставят терминологичните системи на четири езика в областта на европейското право на околната среда. Методологията е до голяма степен почерпена от този и други трудове на авторката по темата. За източник на ексцерпция служат електронни публикации от официалния портал на ЕС¹ и здравният бюлетин на ЕК².

При присъединяването си към ЕС държавите трябваше да трансформират редица сфери от обществения живот. Всяка една от тези сфери – правна, административна, социална, притежава свой специализиран език, който следва да бъде обновен, за да отразява адекватно всички настъпващи иновации. Така в новоприсъединяващите се страни се създават езици на европейската интеграция. Те се обновяват непрестанно, което ги прави актуален и плодотворен обект на научни търсения. Под специализиран език разбираме „свкупност от езикови елементи, които изразяват специализирано знание в дадена област от човешката дейност“, а специализираният език на ЕС е „езикът, на който се формулират нормативните актове на ЕС“ (Генов-Пухалева 2012: 221-222). Терминологията представлява ядрото на всеки специализиран език. Това са, от една страна, термините *sensu stricto*, които отговарят на прецизни критерии (вж. Попова 2012: 60-81) и имат дефиниция в специализиран текст³. От друга страна, специализираните езици съдържат редица елементи, които влизат в широкото понятие за терминология: цялата специална лексика и фразеология на научния или професионалния език (Босилков по Генов-Пухалева 2015: 27). Към този пласт спада и разглежданият от нас материал.

Според европейското законодателство официалните езици на ЕС са равнопоставени, а нормативните актове не се превеждат, а се създават на всеки един от тях. Английският обаче служи като първообраз, което отчетливо проличава при формулировките на останалите езици (Генов-Пухалева 2010: 383). Затова той ще послужи за терциум компарационис.

Започваме съпоставката с названия на институции на ЕС, като се спираме на примери от лексикалното поле на здравето. Целта е да съпоставим синтактичната и лексикалната им структура, като я сравним с английската. От гледна точка на синтактичния строеж отделяме две групи институцио-

¹ <http://eur-lex.europa.eu/>

² <http://ec.europa.eu/newsroom/sante/newsletter-archive-index.cfm>

³ И. Гелев-Пухалева разглежда само терминологични единици, отговарящи на критерия дефинираност.

ними. В първата спадат примери с безпредложни конструкции в английски: *European Public Health Alliance*; *European Public Health Association*; *Consumers, Health, Agriculture and Food Executive Agency*. В българския им съответстват конструкции с предлог за: *Европейски алианс за обществено здраве*; *Европейска асоциация за обществено здраве*; *Изпълнителна агенция за потребителите, здравеопазването, селското стопанство и храните*. Полските конструкции също са предложни, но предлозите са сложни – *parzecz* и *dospraw* (ds.): *Europejski Sojusz na rzecz Zdrowia Publicznego*; *Europejskie Stowarzyszenie na rzecz Zdrowia Publicznego*; *Agencja Wykonawcza ds. Konsumentów, Zdrowia, Rolnictwa i Żywności*. Втората група обединява институционими с предложни конструкции в английски: *European Agency for Safety and Health at Work*; *Executive Agency for Health and Consumers*; *Executive Agency for the Public Health Programme*. Българските им съответствия отново съдържат предложни конструкции – с по и за: *Европейска агенция за безопасност и здраве при работа*; *Изпълнителна агенция за здравеопазване и потребители*; *Изпълнителна агенция по програмата за обществено здраве*. В полския се ползват както безпредложни конструкции със съществително в генитив, така и сложни предлози: *Europejska Agencja Bezpieczeństwa i Zdrowia w Pracy*; *Agencja Wykonawcza ds. Zdrowia i Konsumentów*; *Agencja Wykonawcza Programu Zdrowia Publicznego*.

Съпоставката показва, че българските и полските институционими повтарят в съдържателен план английските, а в структурно отношение различията са свързани с типа на езика – падежни конструкции има в синтетичния полски, съответно в български е нужна предложна конструкция. Разликите в словореда също са предопределени от езиковите норми – в полския при устойчивите словосъчетания прилагателното е задпоставено: *изпълнителна агенция – agencja wykonawcza, обществено здраве – zdrowie publiczne*. И в двата славянски езика се наблюдава липса на последователност при предаването на структурата на английския модел, което показва, че терминологичните системи все още са в процес на нормиране (същата теза защитава и авторката в Генов-Пухалева 2010: 388).

Анализът на институционимите продължава с лексикалния им състав, като целта е да се проследи употребата на интернационализми. Под английско влияние голям брой институции носят названието *агенция*, в пол. *agencja*, англ. *agency*. Основните структури на ЕК също са назовани идентично в двата славянски езика по модел на английския: *Генерална дирекция* (ГД), пол. *Dyrekcja Generalna* (DG), англ. *Directorate-General* (DG). Интересно тук е съвпадението между полската и английската абревиатури. Все пак не липсват и примери, в които интернационализми по английски модел има само в един от двата славянски езика. Например английското *Alliance* се предава в български с *алианс*, но в полски е *Sojusz*; *Association* – бълг. *асоциация*, пол. *Stowarzyszenie*. Обратния случай наблюдаваме например в *European observatory on health systems and policies* – в полски е предпочетен

интернационализъмът *Obserwatorium (Europejskie Obserwatorium Polityki i Systemów Opieki Zdrowotnej)*, докато в български имаме описателното *център за наблюдение (Европейски център за наблюдение на здравните системи и политики)*. Следователно, не може да се говори за последователна тенденция към употреба на интернационализми в нито един от двата разглеждани езика.

След многокомпонентните институционими стесняваме фокуса на изследването до именните групи от лексикалното поле на здравето. Целта отново е да се съпостави лексикалният и синтактичният им строеж в двата славянски езика.

С най-проста структура са колокациите от два елемента – съществително и прилагателно име – N+A. Откриваме много примери, при които има структурно съответствие (отчитайки постпозицията на полските прилагателни при устойчиви съчетания): *обществено здраве – zdrowie publiczne*, *здравни неравенства – nierówności zdrowotne*, *здравно осигуряване – ubezpieczenie zdrowotne*, *здравна политика – polityka zdrowotna*, *здравна инфраструктура – infrastruktura zdrowotna*, *здравна грамотност – kompetencje zdrowotne*, *здравно обслужване – opieka zdrowotna* и т.н. На определението *здравен* в полските колокации съответства, макар и по-рядко, лексемата *medyczny* ‘медицински’: *здравни работници – personal medyczny*, *здравни технологии – technologie medyczne*.

В групата N+A не липсват и примерите, при които структурата не съвпада в двата езика, тъй като в полския е предпочетен безпредложен генитив: *здравен сектор – sektor zdrowia*, *здравна стратегия – strategia zdrowia*, *здравни органи – organy służby zdrowia*, *здравни системи – systemy opieki zdrowotnej*. Откриваме и примери с предложна конструкция: *здравни данни – dany na temat zdrowia*.

Главен член в съчетания със структура N+A може да бъде и сложно-то съществително *здравеопазване*. То няма формален аналог в полския, а в английския само частично се препокрива с композита *healthcare*. В полски може да го замести конструкция с безпредложен генитив: *обществено здравеопазване – publiczna służba zdrowia*. Колокацията *електронно здравеопазване* пък се предава на полски чрез сложно съществително с буквено съкращение: *e-zdrowie* (срв. англ. *eHealth*). Подобна структура не присъства в българския корпус.

Подчиненият член в групата N+A също може да е сложна дума, като отново подобен дериват липсва в полския. Съответствията са от всички споменати вече типове: съгласувано определение: *здравноосигурителни карти – legitymacje ubezpieczeniowe*; безпредложна конструкция: *здравноосигурителна институция – zakład ubezpieczeń zdrowotnych*; предложен израз: *здравноосигурителни вноски – składki na ubezpieczenie zdrowotne*. На сложното прилагателно *здравословен* в полския регулярно съответства непроизводното *zdrowy* ‘здрав’: *здравословна храна – zdrowe posiłki*, *здравословна среда – zdrowe środowisko*.

С по-сложна структура в българския корпус са именните групи, в чийто състав влизат две прилагателни – A+A+N. В полския могат да им съответстват конструкции със същия строеж (с постпозиция на второто прилагателно): *електронни здравни досиета* – *elektroniczne rejestry medyczne*, *трансгранично здравно обслужване* – *transgraniczna opieka zdrowotna*; или с генитив: *Европейска здравноосигурителна карта* – *Europejska Karta Ubezpieczenia Zdrowotnego*.

Що се отнася до предложните конструкции в българския корпус, най-простите имат структура N+P+N. Полските им съответствия отново могат да имат същата структура: *заплахи за здравето* – *zagrożenia dla zdrowia*, *инвестиции в здравеопазването* – *inwestycje w zdrowie*; или малко по-усложнена – N+P+N+A: *достъп до здравеопазване* – *dostęp do opieki zdrowotnej*. В тази група откриваме редица преводни варианти в двата езика, на което обръщаме специално внимание по-долу.

Колокации с по-усложнена структура са например: *бази данни за здравето* – *bazy danych dotyczące zdrowia*, *обществена система за здравна информация* – *system informacji o zdrowiu publicznym*, *оценка на здравните технологии* – *ocena technologii medycznych*. Структурни съвпадения този път отсъстват.

Лексикалният анализ на колокациите проследява честотата на употреба на интернационализми в двата езика. Ексерпираният материал показва, че когато в единия език е употребен интернационализъм, такъв е предпочетен и в другия език, като това води и до формално съвпадение с английския:

Български	Полски	Английски
здравна инфраструктура	<i>infrastruktura zdrowotna</i>	<i>health infrastructure</i>
здравни технологии	<i>technologie medyczne</i>	<i>health technologies</i>
инвестиции в здравеопазването	<i>inwestycje w zdrowie</i>	<i>health investments</i>
здравен сектор	<i>sektor zdrowia</i>	<i>health sector</i>

Случаите, при които интернационализъм е употребен само в един от двата езика, са много по-редки, например само в полския: *общественото здравеопазване* – *publiczna służba zdrowia* – *public healthcare*; или само в българския: *здравноосигурителни карти* – *legitymacje ubezpieczeniowe* – *health insurance cards*.

Колокациите с домашна дума в нашия корпус са относително същия брой, както тези с интернационализъм: *здравно осигуряване* – *ubezpieczenie*

zdrowotne, здравни работници – *pracownicy opieki zdrowotnej*, здравословна среда – *zdrowe środowisko*, заплахи за здравето – *zagrożenia dla zdrowia* и т.н. Откриваме и формални прилики, които се дължат на родството между езиците: *достъп до здравеопазване* – *dostęp do opieki zdrowotnej*, *оценка на здравните технологии* – *ocena technologii medycznych*, *трансгранично здравно обслужване* – *transgraniczna opieka zdrowotna*, *бази данни за здравето* – *bazy danych dotyczące zdrowia*. Последните два примера са структурни заемки, срв. англ. *cross-border, databases*. Може да заключим, че и в двата езика, въпреки препоръките на терминологите относно специализираните езици, не може да се говори за превес на интернационализмите.

Лексикалният анализ показва и интересни словообразователни различия между двата езика в лексикалното поле на здравето. Освен ядрената лексема *здраве/zdrowie*, като главен член или несъгласувано определение в българските колокации се появява още сложното съществително *здравеопазване*, което няма формален аналог в полския. Производните прилагателни *здравен* и *zdrowotny* са с най-честа употреба и най-близки като преводи съответствия. Сложните прилагателни *здравословен* и *здравноосигурителен* също нямат формални аналози в полския. Със значение ‘здравословен’ (англ. *healthy*) в полските колокации се употребява най-често непроизводното прилагателно *zdrowy*. Българското му съответствие *здрав* не присъства в нашия корпус.

Последният въпрос, върху който се спираме, засяга вариативността при колокациите. Откриваме я при всички структурни типове колокации и във всеки от езиците. Редовно дадено английско словосъчетание се предава по няколко начина в двата славянски езика:

Английски	Български	Полски
health inequalities	здравни неравенства; неравнопоставеност в здравеопазването; неравенства в областта на здравеопазването	nierówności zdrowotne; nierówności w dziedzinie zdrowia; nierówność w zakresie zdrowia
health professionals	здравни работници; здравните специалисти	personel medyczny; pracownicy sektora ochrony zdrowia; pracownicy sektora opieki zdrowotnej; pracownicy służby zdrowia

По-редки са случаите, при които английската колокация се превежда системно в полския, докато в българския има варианти: *health authorities – organy służby zdrowia* – *здравни власти /здравни органи*; *cross-border health*

care – transgraniczna opieka zdrowotna – трансгранично здравно обслужване /презгранично лечение. Често се среща обратният случай – една българска колокация предава няколко английски и ѝ съответстват няколко полски словосъчетания:

Български	Полски	Английски
<i>иновации в здравео- пазването</i>	<i>innowacje w dziedzinie zdrowia; innowacje w zakresie opieki zdrowotnej</i>	<i>innovation in health; innovations in healthcare</i>
<i>здравно осигуряване</i>	<i>ubezpieczenie zdrowotne; opieka zdrowotna</i>	<i>health cover; health insurance; health coverage</i>
<i>здравна стратегия на ЕС</i>	<i> europejska strategia zdrowia; strategia UE w zakresie zdro- wia; unijna strategia zdrowia; strategia UE dotycząca ochrony zdrowia</i>	<i>EU health policies; EU health strategy; EU policies and actions in public health</i>

Големият брой и честота на вариантите отново показва, че процесът на нормираност в специализирания език на европейското здравеопазване е незавършен. Ако се съди по събрания материал, вариантите в полския са повече, въпреки по-дългогодишното членство на страната в Съюза.

В заключение може да направим някои обобщения, част от които потвърждават вече изложени тези, а други тепърва подлежат на верификация. В рамките на специализирания език на европейското здравеопазване лексикалните полета на здравето в българския и полския показват някои словообразователни различия. Те се проявяват в употребата на сложни съществителни и прилагателни имена в българския, които лисват в полския. Тази тенденция трябва да се проследи и извън езиковото поле на здравето. Формалната съпоставка на колокациите и на институционимите показва повече сходства, отколкото различия. Срещат се както съгласувани словосъчетания, така и предложни конструкции, като и в двата езика не може да се говори за системно предаване на структурата на английския първообраз. Синтактичните разлики са свързани с типа на езиците и със словоредни специфики – безпредложни генитивни конструкции има само в синтетичния полски, за него е характерна и постпозицията на прилагателното име. Употребата на интернационализми е препоръчителна за специализираните езици. Откриваме ги и в двата езика, но по количество те не надвишават чувствително домашните думи. В изследването имат превес в българския корпус, но тази тенденция също трябва да бъде проследена върху по-широк езиков материал. Анализът на езиковите полета показва

също така голямо количество преводни варианти. Съпоставката открий по-висока степен на вариативност в полския език. Потвърждава се тезата на И. Гелев-Пухалева, че номинацията в специализираните езици на ЕС е все още в процес на търсене.

Библиография

- Генев-Пухалева 2015:** Генев-Пухалева, И. *Терминология на Европейския съюз. Съпоставка на българската, гръцката, полската и английската терминология на правото на околната среда*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2015.
- Генев-Пухалева 2012:** Генев-Пухалева, И. Специализираният език на Европейския съюз и терминологичните европеизми. – В: *Време и история в славянските езици, литератури и култури*. Сборник с доклади от Единадесетите национални славистични четения. Т.І. Езикознание. София, УИ „Св. Климент Охридски“, 2012, 221-228.
- Генев-Пухалева 2010:** Генев-Пухалева, И. Европейски институционими в два славянски и два неславянски езика. – В: *Състояние и проблеми на българската ономастика*. Т. 11, Велико Търново, 2010, 381-390.
- Попова 2012:** Попова, М. Теория на терминологията. Велико Търново: ИК „Знак’94“, 2015.

**Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“**

**ПЕРФЕКТЪТ В СРЪБСКИЯ И В БЪЛГАРСКИЯ
ЕЗИК – ЗНАЧЕНИЯ, УПОТРЕБИ, ПРЕВОДИМОСТ**

**Ивана Давитков
Белградски университет, Сърбия**

**SERBIAN AND BULGARIAN PERFECT TENSES –
MEANING, USES, TRANSLATABILITY**

**Ivana Davitkov
University of Belgrade**

Abstract. This paper aims at showing the meanings and uses of the perfect tense in some of the grammars of Serbian and Bulgarian. For this purpose a short synopsis of the similarities and differences in usage of this tense in Serbian and Bulgarian will be made and presented. The paper also aims at analyzing the various cases of translation equivalence of the perfect tense from the original text under identical conditions. The object of paper represents prose texts in Serbian translated more than once into Bulgarian.

Key words: Perfect, meaning and usage, translation problems

Настоящата статия представлява опит да се обобщят употребите на сръбския и българския перфект (П) в граматичната литература и да се разгледа предаването на сръбския П в избрани български преводи на сръбски произведения. В изследването се обобщават употребите на П в съпоставителен план и се проследяват начините на предаване на сръбския П в превода. Между задачите, които това изследване си поставя, са: сравняване на употребите на П в посочените езици и анализ на различните преводни съответствия на П от оригинала в едни и същи условия. Екскерпираният материал, обхващащ т. нар. едноезични едновременни преводи (Ликоманова 2006: 36), публикувани с кратка разлика във времето, представлява възможност в недостатъчно разработената проблематика на междуславянския превод да бъде направено изследване върху едновременни многопреводни¹ текстове.

¹ Под многопреводни се подразбират онези оригинални текстове, които са били подложени на няколко превода, които са били „прочетени“ от няколко преводачи – на един език или на няколко езика едновременно (Ликоманова 2006: 33-34).

В сръбския и в българския език П може да бъде образуван от глаголи от свършен (СВ) и от несвършен вид (НВ). Повечето сръбски и български автори приемат значението процес като основно в значението на П (Стеванович 1967: 62; Стеванович 1989: 609; Лашкова 2005: 217, 218; Пипер, Клайн 2013: 392; Станков 1969: 74), като сред българските има и такива, които смятат резултативността за първостепенна в основното значение на група времена, сред които и П като основно резултативно време (Пашов 1976: 195).

Глаголният вид внася разлики в значението на П. В сръбските и българските граматики се посочват следните разлики, внесени от различния глаголен вид:

- В сръбския език П, образуван от глаголи от СВ, за изразяване на „отделен процес, разбиран като събитие“ и П, образуван от глаголи от НВ, за изразяване на „процес, който се разбира като общ факт“ (Пипер, Клайн 2013: 63).

- С утвърдителна форма на П, образуван от глаголи от СВ, се изразява резултат, наличен в момента на говоренето, а при П от глаголи от НВ – отсъствието на резултата в момента на говоренето (Мразович, Вукадинович 2009: 152, 153).

- В българския език от глаголи от НВ се образува т. нар. акционен П за представяне на миналото действие като общ факт (според Академичната граматика то може да бъде образувано и от глаголи от СВ).

- В българския език от глаголи от СВ се образува т. нар. статален П², при който се изразява резултатът от миналото действие.

- Повторителният П в българския език се образува главно от глаголи от НВ, като е възможно да бъде образуван и от глаголи от СВ.

В повечето сръбски граматики се разглежда и квалификативният П (индикативен и релативен³), с който се изразява минало действие, което е дало постоянно свойство на подлога (Стеванович 1989: 611; Станойич, Попович 2004: 387; Лашкова 2005: 219). Сръбският П съществува в два морфологични варианта – в пълна и в кратка форма. Кратката форма на П⁴

² Някои автори допускат при това значение да се изпуска спомагателният глагол и го наричат П за констатация (Андрейчин 1978: 201; Ницолова 2008: 296).

³ В сръбската езиковедска литература за обяснението на глаголните времена е водещ индикативно-релативният темпорален модел, за чието утвърждаване най-големи заслуги се приписват на А. Белич. Темпоралната употреба на всяко глаголно време може да бъде „индикативна (абсолютна, индикатив)“, ако то се определя и е ориентирано към действителния времеви период на говоренето, и „релативна, релативен индикатив, релатив“, ако действието е ориентирано към някакъв друг период в бъдещето или в миналото (Стеванович 1989: 577).

⁴ Авторите не са единодушни по въпроса за употребата на кратката форма на П – едни смятат, че има индикативна и релативна употреба (Стеванович 1967: 66), други, че за нея е характерна само релативна употреба (Белич 1928: 48; Грицкат 1954: 234), трети пък я разглеждат в рамките на индикативната употреба (Пипер, Клайн 2013: 393).

е с изразен повествователен характер. Освен в художествената литература, употребата ѝ е характерна за разговорния и за публицистичния стил.

В българската граматична литература се подчертава разликата в значението между П и аориста (А):

- Във въпросителни и отрицателни изречения, в които те се противопоставят по признаците извършено/неизвършено изобщо действие и конкретно локализирано действие (Ницолова 2008: 298);

- В опозицията свидетелственост (А) и несвидетелственост (П) (Ницолова 2008: 299).

Българските езиковеди разглеждат и употребата на П в подчинените изречения след глаголи за мисловна дейност, за възприятие или говорене, в които изпълнява функцията на универсално време за предходност спрямо действието в главното изречение. П може да се употребява вместо бъдеще предварително време в подчинени изречения.

Обща преносна употреба на сръбския и българския П е за изразяване на бъдещи действия⁵.

Преносни употреби, разглеждани само в сръбските граматики, са повествователен и гномичен П.

Българският П се употребява и за:

- изразяване на много голяма сигурност (вместо бъдеще време), след *току-виж* в подчинени допълнителни изречения за бъдещо действие като възможно и неочаквано, дори нежелано (П от глаголи от СВ без спомагателен глагол *съм* в 3 л.);

- за бъдещо желано действие в благопожелания, клетви (П от глаголи от СВ, често без спомагателен глагол *съм*, както в трето, така и във 2 л.).

Сръбският П е с развита модална употреба, напр.:

- императивен П в съчетание с частицата *да* за забрана или заповед;
- П за увереност и предположение;
- в подчинени изречения за условие;
- в главни изречения на сложно съставно с подчинено изречение за условие с иреално значение.

Кратката форма може да има концесивно модално значение, употребява се в опитативни изречения, възклицания, благословии, клетви.

Българският П се употребява модално в съчетание с *ще (да)* за предполагаемо действие. Станков добавя още една модална употреба на П – за желание и повелителност след частиците *да* и *стига* (Станков 1969: 96; ГСБКЕ 1983: 325).

⁵ Няма единен критерий и в разглеждането на една употреба като преносна или като модална, следователно П за бъдещи действия се смята за модална употреба (Стеванович 1967: 70, 71; Станойчич, Попович 2004: 387), гномичният П – за преносна, но и за темпорална и модална употреба (Стеванович 1967: 72) и под.

За сръбския П, който до голяма степен е изместил другите минали глаголни времена, не са характерни допълнителни значения или стилистични стойности, характерни за другите минали времена (Пипер, Клайн 2013: 392). Българският П е време, чрез което не се води разказ, употребява се за предаване на обобщения, изводи, констатации, т. е. за факти (Ницолова 2008: 295).

В анализирания корпус се откриват четири групи преводни съответствия на П от сръбските оригинали: глаголни времена на индикатива; гл. времена на ренаратива; страдателен залог; замяна на перфектната форма на глагола с нелични глаголни форми (минало деятелно причастие, отглаголно съществително име, прилагателно име). Предвид ограниченията, наложени от обема на настоящия текст, тук ще бъдат разгледани само някои от най-често срещаните съответствия от първата група – глаголни времена на индикатива.

В разгледания преводен корпус често се срещат случаи на несъответствие в избора на А или имперфект (И) в превеждането на П от оригинала. Този тип „разминаване“ между преводите се явява в самостоятелни прости изречения, както и в прости изречения, свързани безсъюзно, със съчинителна и подчинителна връзка. В първия разглеждан тук случай се наблюдава предаване на П от НВ от оригинала с И в първия превод и с А във втория превод в безсъюзно сложно съчинено изречение, срв.:

ср. *Мирис бензина мало ме дозвоа себи, зујање у глави полако је престајало, почео сам постепено да склапам слике минулог последоднева [...]*. (М. Пантић, „Шамар Горјане Потокар“)

б.1. *От миризмата на бензин малко се съвзех, брџмченето в главата ми лека-полека преставаши, започнах постепено да сглобявам картините от изминалия следобед [...]*.

б.2. *Миризмата на бензин ми помогна да се съвзема, брџмченето в главата ми бавно утихна, постепено започнах да навързвам случките от изминалия следобед [...]*.

С П от НВ глаголното действие (ГД) е представено като протичащо в миналото, за разлика от другите две ГД в П, образуван от СВ (*дозвао, почео сам да склапам*), които са неконтиуативни минали действия. Контиуативността е запазена само в първия превод, като тя е изразена и чрез наречието за начин *полако* (б.1. *лека-полека*, б.2. *бавно*). Замяната на И с А в случая е повлияна от субективното решение на преводача и е по-скоро немотивирана.

В следващия пример чрез формата на П от СВ в оригинала е изразено завършено минало действие, което в б.1. е предадено като контиуативно минало действие, актуално в миналия момент, а в б.2. то е предадено с А като конкретнофактическо, срв.:

ср. *Са туђим, женским осмехом на лицу преко којега му је израсла брада, прокрстарио је млади Опујић за оцем као дечак, [...], Европу од*

Трста, Венеције и Дунава до Ваграма и Лајпцига [...]. (М. Павић, „Последња љубав у Цариграду“)

б.1. *Със странна женска усмивка на лицето, което бе покрито с брада, младият Опуич оиде като хлапе **кръстосваше** Европа с френската конница от Триест, Венеция и Дунав до Ваграм и Лайпциг – най-напред с баща си, [...].*

б.2. *Сотнесена, женска усмивка на лицето, по което бе порасла брада, младият Опуич като дете подир баща си, [...] **кръстоса** с френската конница Европа от Триест, Венеция и Дунав до Ваграм и Лайпциг [...].*

Преводачът на б.1. от горния пример е компенсирал липсата на съответстваща по семантиката си в българския език представка към съответния глагол (срв. **прекръстоса*) с глаголното време и вида – НВ на глагола и И *кръстосваше*, като по този начин е запазил продължителността на ГД от оригинала.

Несъответствията в избора на И или С (сегашно време) в превеждането на П от оригинала са най-многобройни след описаните по-горе. Те се срещат в изречения, свързани с подчинителни връзки – както в главните, така и в подчинените изречения.

ср. *Папиница **је могла** у туђим сузама **прочитати** све што је човек сањао. Век је провела у Улму [...].* (М. Павић, „Последња љубав у Цариграду“)

б.1. *Папесата **умееше да прочете** в чуждите сълзи всичко, за което човек **мечтаеше**. Беше прекарала живота си в Улм [...]*

б.2. *Папесата **може да прочете** в чуждите сълзи всичко, което е сьнувал човек. Дълго е живяла в Улм [...].*

В посочения пример се наблюдава предаването на П от НВ с хабитуален И в първия и с хабитуално С време във втория превод. В б.1. действието е предадено като свидетелски изказ, а в б.2. като несвидетелски изказ.

Третиот тип често срещани несъответствия в преводите е предаване на П с А и с П. Така в б.1. наблюдаваме предаване на П от свършен вид с А и с П във б.2., срв.:

ср. *Мислим да ми се шамар Горјане Потокар десио у рано пролеће, нисам сигуран, званична историја **није забележила** тај догађај, и, међу нама говорећи, запањен сам том чињеницом [...].* (М. Пантић, „Шамар Горјане Потокар“)

б.1. *Мисля, че плесницата на Горјана Потокар ме сполетя през ранната пролет, не съм сигурен, официалната история **не отбеляза** това събитие и, между нас казано, смаян съм от този факт [...].*

б.2. *Мисля, че шамарът на Горјана Потокар ми се случи в ранната пролет, не съм съвсем сигурен, официалната история **не е отбелязала** въпросното събитие, и между нас казано, леко съм смутен от това [...].*

Горният пример илюстрира опозицията по признака свидетелственост между двете глаголни времена (вж. повече у Ницолова 2008: 299). Формата

на П, която изразява ГД, означава несвидетелственост и е употребена с цел констатация.

Освен гореописаното несъответствие в преводите между резултативния П и нерезултативния А, често се наблюдават и несъответствия в предаването на П с формите на А и плюсквамперфект (Пл), напр.:

ср. *У дванаестой години **научио сам** да цмиздрим тако, на суво, безгласно.* (М. Пантић, „Шамар Горјане Потокар“)

б.1. *Дванадесетгодишен **се научих** да цивря така, на сухо, безгласно.*

б.2. *От дванайсетгодишна **възраст се бях научил** да цивря така, на сухо, без звук.*

Тук извършената лексикална промяна (в оригинала и в б.1. имаме обстоятелство за време, изразяващо точен момент: *на дванадесет години*, докато в б.2. обстоятелството вече изразява не момент, а период, който започва от момента *на дванадесет години* и продължава до момента на говорене) е повлияла върху различния избор в глаголните времена, като и двата превода са коректни.

ср. *Бю сам и даље **нем** од оне њене реченице.* (М. Пантић, „Жена у мушким ципелама“)

б.1. *Продължавах да **немая** от онова нейно изречение.*

б.2. *Все още **бях онемял** от онези нейни думи.*

В горния пример преводачът на б.1. е избрал И, за да изрази с него континуативността на ГД от оригинала. Преводачът е комбинирал И и семантиката на глагола *продължавам* в съставното глаголно сказуемо и по този начин е изразил по-голямата продължителност на ГД. Лексиката и семантиката на прилагателното *ням* от втория пример е различна в разглежданите езици, затова превод с прилагателното *ням* на български език не е подходящ. Дватама преводачи са направили правилен избор да използват като съответствия глаголи.

Заклучение

Сръбският перфект в българските преводи най-често се предава с глаголни времена на индикатива. Те могат да бъдат обобщени в следните преводни варианти: аорист/имперфект, имперфект/сегашно време, аорист/перфект, аорист/плюсквамперфект, имперфект/плюсквамперфект, перфект/плюсквамперфект и имперфект/перфект, като последните два се срещат порядко от останалите и затова не са илюстрирани в доклада със съответните примери. Става ясно, че разглежданите морфологични трансформации, свързани с предаването на сръбския перфект в българските преводи, оказват влияние върху семантиката на изречението, а лексикалните трансформации нерядко стават причина за промени в избора на глаголно време в

превода. С оглед на получените резултати от направения анализ би могло да се каже, че граматичните проблеми при художествен превод между близкородствени славянски езици заслужават обстойно разглеждане, тъй като те оказват не по-малко влияние върху качеството на преведения текст от другите видове преводни трансформации (лексикални, синтактични, словоредни). Предаването на сръбския перфект на български език в художествените текстове е със задължителен характер, като той се заменя най-често с друго индикативно глаголно време в българските преводи. Но извършваната трансформация има и избираем характер, тъй като поради по-голямата конкретика на българските глаголни времена преводачът трябва да предаде на български език експлицитно значения, които в сръбския текст са имплицитно изразени (резултативност, несвидетелственост). Съпоставката на повече от един превод с оригинала дава ценен материал за обяснение на различните преводни решения и подходи на преводача към оригиналния текст.

Експерпирани източници

- Павић 1995:** Павић, М. *Последња љубав у Цариграду. Приручник за гатање*. Београд: Просвета, 1995.
- Павич 1998:** Павич, М. *Последна любов в Цариград. Наръчник за гадаене с приложени таро* (прев. Ася Йованович). София: Народна култура, 1998.
- Павич 2008:** Павич, М. *Последна любов в Цариград [Наръчник за гадаене с приложени карти Таро]* (прев. Христиана Василева). София: ИК „Колибри“, 2008.
- Пантич 2008:** Пантич, М. *Ако това е любовта /Ако је то љубав* (ред. Ничка Бечева и Дарина Дончева). Ниш: Издателство „Братство“, 2008.
- Пантич 2009:** Пантич, М. *Ако това е любов* (прев. Русанка Ляпова). София: ИК „Колибри“, 2009.

Библиография

- Андрейчин 1978:** Андрейчин, Л. *Основна българска граматика*. София: Наука и изкуство, 1978.
- Грицкат 1954:** Грицкат, И. *О перфекту без помоћног глагола у српскохрватском језику и сродним синтаксичким појавама*. Београд. Институт за српски језик, Посебна издања САН, ССХХІІІ, 1954.
- ГСБКЕ (Академична граматика) 1983:** *Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 2 Морфология*. София: Издателство на БАН, 1983.
- Лашкова 2005:** Лашкова, Л. *Сърбо-хърватска граматика. Второ допълнено издание*. София: ИК „Емас“, 2005.

- Ликоманова 2006:** Ликоманова, И. *Славяно-славянският превод. Лингвистичен подход към художествения превод*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2006.
- Мразович, Вукадинович 2009:** Mrazović P., Vukadinović, Z. *Gramatika srpskog jezika za strance. Drugo, prerađeno i dopunjeno izdanje*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2009.
- Ницолова 2008:** Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Пашов 1976:** Пашов, П. Българските глаголни времена. – *Помагало по българска морфология. Глагол*. Съст. П. Пашов, Р. Ницолова. София: Наука и изкуство, 1976, 186-209.
- Пипер, Клайн 2013:** Пипер, П., И. Клајн. *Нормативна граматика српског језика*. Нови Сад: Матица српска, 2013.
- Станков 1969:** Станков, В. *Българските глаголни времена*. София: Наука и изкуство, 1969.
- Станойчич, Попович 2004:** Станојчић, Ж., Љ. Поповић. *Граматика српскога језика. Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе*. Београд: ЗУНС, 2004.
- Стеванович 1967:** Стевановић, М. *Функције и значења глаголских времена*. Београд: Научно дело, 1967.
- Стеванович 1989:** Стевановић, М. *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнojeзичка норма). Т. II. Синтакса (четврто издање)*. Београд: Научна књига, 1989.
- Стоянов 1964:** Стоянов, Ст. *Граматика на българския книжовен език. Фонетика и морфология*. София: Наука и изкуство, 1964.

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмошие и приспособяване“

ЗА УМАЛИТЕЛНОСТТА В БЪЛГАРСКИ И НЕМСКИ ЕЗИК

Бисерка Велева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

ABOUT DIMINUTION IN BULGARIAN AND GERMAN

Bisserka Veleva
University of Sofia St. Kliment Ohridski

Abstract. The paper emphasizes some fundamental features of my PhD dissertation on “*The Contrastive Analysis of the Diminutives in the German and Bulgarian Languages*”, where diminutive nouns are mentioned. The aim of this study is to trace some basic generalizations regarding the semantic category *diminution*. The analysis goes as comparison between the both languages, where special attention is focused on the basic phonological, word formation and grammar features, which are characteristic for the formation and the use of diminutives in the above mentioned languages. Special emphasize of this study is pointed towards the functional use of diminutives in the selection of original literary texts and on the transfer of diminution in their translations.

Key words: diminutive nouns, Bulgarian and German language, contrastive analysis

1. Увод

Темата на разработката е свързана със семантичната категория ‘деминутивност’ (‘умалителност’), която се среща в българския и в немския език. Изследването съдържа избрани моменти от докторската ми дисертация (Велева 2015) с цел кратко представяне същността на *деминутивността* при съществителните имена и насочване към основни прилики и разлики между двата езика в тази област.

За богатството на семантично съдържание и функционално-прагматична реализация, често с противоречива същност, така и по отношение на формалните характеристики на умалителните съществителни (УС), може да се заключи след изчитане на следните редове:

(1) *Und als der volle Mond aufgestiegen war, so nahm **Hänsel** sein **Schwesterchen** an der Hand und ging den Kieselsteinen nach, die schimmerten wie Batzen und zeigten ihnen den Weg.* (Grimm 1977: 44) – И щом пълната месечина изгряла, Хензел уловил **сестричето** си за ръка и тръгнал по дирята

от *камъчета*, които лъцели като току-що насечени *парици* и им показвали пътя. (Грим 1983: 111).

Текстовата основа на изследваните български и немски деминутиви е масив от 2600 страници оригинални и преводни художествени текстове от петима български и осем немскоезични автори¹. Подборът на авторите е подчинен на съображението за съотнесеност на жанрово-стилистичните специфики на текстовете, аргументиращо броя и употребата на УС.

Основен метод на анализ е *контрастивният (съпоставителният)*, целта е установяване, проучване и обобщаване на приликите и разликите между изследваните лексикални единици; *диахронният* подход се включва само в случаите на етимологично или подобен род проучване.

Изследването е *контрастивно с терциум компарационис* на нива фонология, словообразуване, граматика, семантика, прагматика, за анализа на УС се вземат предвид предимно *теории от българистични и германистични лингвисти*. Деминутивите се анализират в духа на *структурно-функционалния подход* (Dokulil 1962, Fleischer/Barz 1995, Радева 2007).

2. Акценти при анализа на УС

Централно място се отделя на *словообразуването*, според което *деминуацията* се разглежда като *вид деривационен процес, при който се създава лексикална единица, съдържаща семантичния компонент ‘умалителност’, деминутивността се определя като модификационно значение, а деминутивите – като резултат от деривационен процес или производни думи с двучленна ономаσιологична структура*. Така се дава логично обяснение на възникването на УС като *израз на номинационната функция* на езика: носителите на даден език вербализират осъзнатото различие в квалификацията на *предметите* в заобикалящата действителност като „*малки*“ и „*обикновени*“, а на *лицата* като „*близки*“ и „*скъпи*“, които изразяват същността на двата основни семантични компонента на деминутивността, ‘умалителност’ и ‘емоционалност’. По този начин се изясняват проблеми като първична и вторична номинация при УС, връзката между значението на производната дума и словообразователното значение на УС, отношението между семантичните компоненти ‘умалителност’ и ‘емоционалност’.

Главен принцип при анализа е *единството между форма и функция на езиковите явления*. Тук трябва да се подчертае формулираната от Якоб Грим още през първата четвърт на XIX в. класическа дефиниция за умалителността, която гласи: „*Demination oder Verkleinerung findet statt, wenn*

¹ Анализираните оригинални и преводни текстове с техните автори и преводачи са посочени под *Екскерпирани източници* след *Цитирана литература*. Бел. авт.

*durch eine in dem Wort selbst vorgehende Veränderung dem Begriff an seiner Kraft etwas genommen wird*² (Grimm 1822: III, 637).

Умалителността може да бъде: а) синтетична: *къщ-ичка* – *Häus-chen*; б) аналитична: *малка къща* – *ein kleines Haus*; в) синтактична: *Kleinhaus*. Синтетичният тип УС съдържат признака *умалителност*, докато при аналитичния тип това свойство се актуализира само при сравняване с друг обект (Coseriu 1978: 222). В настоящото изследване се разглеждат УС от синтетичния тип.

2.1. Формални белези на УС

2.1.1. В български език:

В съвременния български език умалително-гальовните наставки за имена от мъжки род са *-ец -чец -ко, -чо, -ьо*; за женски род – *-ка, -ичка (-ица + -ка), -урка* и за среден род – *-е, -че, -иче, -це, -енце, -ченце, -ице*; суфиксът *-и* се появява при умалени лични имена от трите рода; промяна на граматичния род се наблюдава при *-че, -иче, -ченце, -е, -ле*; наставките *-че, -ка* „изразяват предимно физическо умаляване“; *-ле* „съдържа пренебрежителен оттенък“; при *-ец, -ица, -чица, -це* „гальовният оттенък преобладава над умалителния“, наставката *-ице*, както и удвояването на наставките *-ченце, -ичка, -чица, -чичка*, се свързва със засилване на умалителността (Андрейчин 1978: 100-102). Умалителна представка е *мини-* (Стоянов ред. 1983: 66-68), основен словообразователен модел е *суфиксацията*.

2.1.2. В немски език:

Днес в стандартния немски основните морфологически характеристики на умалителността са суфиксите *-chen* (повече от 75 %), *-lein*, много често с преглас (умлаут) на коренната гласна *-a-> -ä-, -o-> -ö-, -u-> -ü-* и промяна на граматичния род от мъжки или женски в среден. Суфиксът *-ling* (м.р.) има пейоративно значение (Wellmann 1975: 124-5), срещат се наставките *-iko, -ke, -el, -z* (Schmidt 1959: 249), по-рядко *-ke* (Северна Германия) или *-el/-erl* (Южна Германия и Австрия), *-le/-la/-li* (предимно в Швейцария) – при личните имена по-често без преглас на основната гласна; от фр. *-ette, -ine* (ж.р.), както и *-it* (м.р.), за образуване на хипокористични (гальовни) форми на обръщение при личните имена *-i, -у* за трите рода (Fleischer/Barz 1995: 179-181; Duden 1984: 460), без изменение на рода. Дуден посочва *Liliput-*, в *Liliputformat*, или *Mini-* и *Klein-*; основни словообразователни модели са деривацията и композицията (Duden 1984: 460). Х. Велман представя умалителността с формулата: $J = f(v, x)$, където J е умалително съществително, функция на съчетаването на номиналната основа $x = BS$, отговаряща на *ОД*

² Деминуация или умаляване се осъществява, когато чрез настъпваща в самата дума промяна се отнема част от силата на понятието. Прев. мой.

(основна, неумалена дума) със значението на афиксите, v (малък, нежен, мил), в разгърнат вид $J = f(v, BS)$ (Wellmann 1975: 123).

2.2. Съпоставително изследване на УС

При съпоставяне на оригиналните с преводните текстове се оформят следните групи лексеми: **1) УС – УС:** дяволче (Пелин 1969: 9) – *Teufelchen* (Pelin 1962: 7); *Lämmchen* (Wolf 2000: 377) – агънце (Волф 1986: 119) и т.н. **2) УС – НеУС:** едно деликатно късче (Константинов 1999: 18) – *ein tüchtiges Stück* (Konstantinow 1974: 7); *Mörderchen* (Dürrenmatt 1978: 52) – убиец (Дюренмат 1968: 61) и т.н. **3) Умалителни личните имена и обръщения:** Анчето (Константинов 1999: 113) – *die kleine Anna* (Konstantinow 1974: 137); *Pünktchen* (Kästner 1959: 417) – Точица (Кестнер 1977: 147) и т.н.

2.3. Специфика на семантиката при СУ

В семантичен аспект деминутивният суфикс внася денотативно значение, коноативно или двете заедно. Има деминутив само при съществуването на опозицията: производна дума : произвеждаща дума. Производната дума е вторична (мотивирана) еднословна номинационна единица, притежава двучленна ономаσιологична структура, при която значението на базата определя основното значение на производната дума, а допълнителното значение се привнася чрез суфикса, означаващо размери (физическо или квантитативно умаляване) или белег, степен, качество (квалитативно умаляване) в по-малка степен; когато базата означава неизброимо или абстрактно съществително, често производната дума се използва като стилистично средство.

Умалителността представлява намаляване на физическата големина (физическата умалителност): *ножчета* – *Mässerchen*, *човече* – *Männchen*, *циганче* – *Zigeunerbübchen*, или на интензивността и силата, характеризиращи белезите на предмета, лицето или понятието (емоционално-стилистична умалителност с гальовно или иронично значение): *даскалчето* – *Schulmeisterlein*, *женичка* – *Frauchen*, *муце* – *Mutzi*, *Путето* – *Piteto*, *прасенца* – *Ferkelchen*.

2.4. Функционална употреба на УС

Значението на УС се изчерпва не само с умалителната си функция, то включва и емоционално-експресивно изразяване, при положително отношение то значи *гальовност*, а при отрицателни емоции – *омаловажаване*, *ирония* или *отричане* (Fleischer 1982), УС изразяват по-малко физическо умаляване и по-често „душевното настроение на говорещото лице“, като омаловажаване, приемане на възгледи и морални ценности, гальовност (Ettinger 1980: 64).

Най-често в комуникативния процес УС изпълняват следните функции:

2.4.1. Умаляваща функция:

(2) Вечер сирените завиваха и тогава гражданите бягаха с чанти и **куфарчета** по стръмните и **тъмни улички** към двата тунела под града. (Станев 1976: 287) – *Abends heulten die Sirenen, und dann eilten die Bürger mit Taschen und **Köfferchen** durch die steilen, dunklen **Gäßchen** zu den beiden Tunneln unter der Stadt.* (Stanev 1967: 5).

В двата езика УС изразяват физическо умаляване, прилагателното **тъмни** придава на УС **улички** отрицателна емоционалност, запазено в немския превод чрез прилагателното *dunklen*.

2.4.2.1. Експресивна функция +:

(3) Но той все още изглеждаше жизнен, пъргав и **чистичък**, както са **чистички старчетата**, които не пият и не пушат. (Станев 1976: 288) – *Doch er sah immer lebenskräftig, flink und sauber aus, sauber wie alle alten **Leutchen**, die nicht trinken und nicht rauchen.* (Stanev 1967: 7).

В двата езика УС **старчета** и *Leutchen* изразяват положителното отношение на автора – *съчувствие* и *загриженост*, подчертано и от положителните умалителни прилагателни **чистички**, **чистичък**, в немски чрез повторение на неутралното прилагателно *sauber*.

2.4.2.2. Експресивна функция – и +:

(4) **Бучката**, както го наричахме ние, **децата**. (Станев 1976: 288) – ... von uns Kindern „Butschka“, „**das Stückchen**“ genannt, ... (Stanev 1967: 9).

Прякорът **Бучката** съчетава двойствено емоционално отношение: *отрицателно*, от перспективата на ученика в миналото, с нескрито пейоративно значение (*подигравка*), преливащо в *положителна* емоционалност (*съчувствие* и *болка*), което липсва в немския превод.

2.4.3. Оценъчна функция:

Показва отношението на говорещото лице към действителността, съдържа елемента *оценяване* на обект, лице или действие. Типична е за публицистичните жанрове, напр. *журналистчета* в превода на Ингеборг Бахман, с нескрита *ирония*:

(5) [...], und Elisabeth dachte zuerst, dass diese armen kleinen Journalisten, die so gut über Holzmessen zu berichten wußten, leider keine Ahnung hatten, was ihrer Gendarmerie da in die Hände gefallen war, [...]. (Bachmann 1984: 469). – И Елизабет си помисли, че тези **бедни журналистчета**, които умееха да пишат така добре за дървени материали, за съжаление нямаха представа какво беше попаднало в ръцете на тяхната полиция. (Бахман 1981: 184)

Висока концентрация на експресивност се съдържа в цитата:

(6) „Döckerli“, sagte er, „ich möchte nun wirklich einmal ganz genau wissen, warum ihr meinem braven Gastmann den Schmied auf den Hals gehetzt habt.“ (Dürrenmatt 1978: 36) – — Докторе — каза той, — сега вече аз наистина бих искал да знам съвсем точно защо сте пратили Шмид да следи моя добър приятел Гастман! (Дюренмат 1968: 42)

УС *Döckerli* изразява убийствена ирония. В рамките на сто страници Дюренмат използва само десет УС, постига стилистичен ефект чрез резкия контраст между възрастта на денотата и лексемата *Döckerli*, типична само за детския език.

2.4.4. Минимализираща функция:

(7) — Ами за княза нещо армаганец? — попита предпазливо бай Михал. (Константинов 1999: 86) — , *Aber für den Fürsten werden wir doch wohl auch ein kleines Geschenk brauchen?* ‘warf Michal vorsichtig ein (Konstantinow 1974: 101).

УС *армаганец* в българския служи за деликатно изразяване на много силно желание и воля. Умалителността в диалога има комуникативна роля, отразена майсторски от Ал. Константинов, много характерна за някои индивиди в българското общество преди и сега. Като средство за омилостивяване на партньора в комуникативния акт тази форма на общуване е характерна за българина, ако се съди по ролята на умалителните в разговорната реч. Суфиксът *-ец* придава допълнителен чар към названието на предмета с цел спечелване на благоволението на партньора в диалога. В лингвистиката тази функция на УС е позната като *стратегия на минимализиране* (Dressler/Barbaresi 1994: 149-150; Nekula 2003: 174). Освен УС, като подсилващи функцията на умалителността действат така наречените *рестриктори*, в немски език такива са *doch, noch, allerdings, eigentlich, jener, nur, mal*, неопределителният член, а в българския – изразите *така да се каже, и така, т. е.*, аспектът на глагола и др.

3. Обобщения и изводи за УС

3.1. Формален аспект

Прилики между двата езика: реализират се в рамките на една и съща част на речта – *съществителното* име; основен словообразователен модел е *суфиксацията*, УС имат *двучленна структура* – произвеждаща основа и умалителен суфикс; *дистрибуционни и рестрикционни* условия при свързване на основната дума с умалителните суфикси и др.

Разлики: триродова деминутивна система в български, в немски преобладава средният род; в български *продуктивността на суфиксите* е разпределена относително равномерно (в м.р. малкото количество суфикси и УС при нарицателните съществителни се компенсират с изобилие от суфикси при личните имена и обръщенията); в немски с над 90 % доминират

-chen, -lein; в български *преумаляването* се среща много по-често; *фонетичните промени* при българските УС са свързани с I и II палатализация, вмятане или изпускане на гласни, метатеза (регресивна), подвижно ударение; в немски – основна *роля* играе прегласът на коренната гласна (умлаут)³.

3.2. Семантичен аспект

Еднаквост в двата езика: с УС възниква *нова* лексема, съдържаща семантичния компонент ‘умалителност’ с *модификационно* значение; основна за умалителното значение е *мотивиращата връзка* между произвеждаща основа и производна дума, своеобразната комбинация от семантиката на основа (*денотативно* значение), умалителни суфикси (*конотативно* значение) и контекст.

3.3. Функционално-прагматичен аспект

Общо: една или повече функции в комуникацията – *номинационна, оценъчна, експресивна и стилистична*, ролята на *контекста*, напр. при лични имена или обръщения (*Freundchen* : *приятелче*), на лексикалните *детерминатори*, на *жанра, стила* и *комуникационната цел*.

Различия: в българския преобладава *гальово-ласкателният компонент* пред *умаляващия* на деминутивното значение, многообразие на умалителните суфикси за хипокористичност: *Съби, Събе, Събчо*; умалително-гальовите суфикси служат и за *съкращаване* на собствени имена: *Руси, Калчо*; два пъти по-силно присъствие на *умалителни лични имена и прякори*; *минимализираща функция* на УС в български.

Библиография

- Андрейчин 1978**: Андрейчин, Любомир, *Основна българска граматика*. София: Наука и изкуство, 1978, 82-109.
- Велева 2015**: Велева, Бисерка. *Контрастивен анализ на деминутивите в немски и български език (Умалителни съществителни имена)*. Автореферат на дисертация. http://digilib.nalis.bg/dspviewerb/srv/image_singpdfa/327514, 2015, 10.05.2017.
- Радева 2007**: Радева, В. *В света на думите. Структура и значение на производните думи*. София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 2007.
- Стоянов ред. 1983**: Стоянов, Ст. *Грамматика на съвременния български книжовен език*. – В: *Морфология*. 2 т. София, 1983, с. 47-72.
- Coseriu 1978**: Coseriu, E. *Probleme der strukturellen Semantik*. TBL Tübingen: Gunter Narr, 1978.

³ При личните имена липсата на преглас води до промяна в прагматичното съдържание.

- Dokulil 1962:** Dokulil, Miloš. Tvoření slovů češtině: 1. Teorie odvozování slov. Praha, 1962.
- Dressler/Barbatesi 1994:** Dressler, W.U./Barbatesi, L.M. *Morphopragmatics: Diminutives and Intensifiers in Italian, German, and Other Languages*. (Trends in Linguistics. Studies and monographs 76). Berlin, New York: M. de Gruyter, 1994.
- Duden 1984:** Duden. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. – In: *Der Duden in 10 Bänden*. Bd. 4., 4. Aufl. Mannheim, 1984, 459-461.
- Ettinger 1980:** Ettinger, St. *Form und Funktion in der Wortbildung. Die Diminutiv- und Augmentativmodifikation im Lateinischen, Deutschen und Romanischen (Portugiesisch, Spanisch, Italienisch und Rumänisch). Ein kritischer Forschungsbericht*. 1900-1975. Tübingen: Gunter Narr, 1980.
- Fleischer/Barz 1995:** Fleischer, W./Barz, I. *Wortbildung in der deutschen Gegenwartssprache*. 2. Aufl. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1995.
- Fleischer 1982:** Fleischer, W. Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache. 1. Auflage. Berlin: VEB Bibliographisches Institut, 1982.
- Grimm 1822:** Grimm, J. *Deutsche Grammatik* (Bd. I-IV). III, IV. Göttingen. 1822, 664 ff., 787 ff.
- Nekula 2003:** Nekula, Marek. System und Funktionen der Diminutive. Kontrastiver Vergleich des Deutschen und Tschechischen. – In: *brücken* NF 11. 2003, 145-191.
- Schmidt 1959:** Schmidt, W. Deutsche Sprachkunde. Ein Handbuch für Lehrer und Studierende. Berlin: Volk und Wissen, 1959.
- Wellmann 1975:** Wellmann, H. Das Substantiv. – In: *Deutsche Wortbildung. Typen und Tendenzen in der Gegenwartssprache*. 1. Aufl. – In: *Sprache der Gegenwart*. Bd. XXXII. 1. Aufl. Düsseldorf: Pädag. Verl. Schwann, 1975, 25-27, 104-135, 317, 349, 381, 415.

Ексерпирани източници:

- Бахман 1981:** Бахман, И. *Трите пътя към езерото*. Новели. Прев. от нем. Д. Стоевски, Д. Илинова и Ф. Филкова. Пловдив: Хр. Г. Данов, 1981. с. 15-36, 128-197.
- Волф 1986:** Волф, Кр. *Касандра*. Прев. от нем. Ф. Филкова, София: Народна култура, 1986.
- Грим 1983:** Братя Грим. *Избрани приказки*. Прев. от нем. Д. Стоевски. С.: Народна младеж, 1983.
- Дюренмат 1968:** Дюренмат, Фр. *Съдията и неговият палач*. Новели. Прев. от нем. Г. Георгиев. София: Народна култура, 1968, 7-101.
- Каралийчев 1975:** Каралийчев, А. *Български народни приказки*. 1 т. София: Народна младеж, 1975, 5-111, 198-199.
- Кафка 1982:** Кафка, Фр. *Преображението*. Подб. и прев. от нем. В. Константинов. Пловдив: Хр. Г. Данов, 15-117.
- Кестнер 1977:** Кестнер, Е. Антон и Тоцица. Прев. от нем. Вл. Мусаков. – В: *Романи за деца*. София: Народна младеж, 1977, 143-243.
- Константинов 1999:** Константинов, Ал. *Бай Ганю*. В. Търново: Слово, 1999.
- Ман 1964:** Ман, Т. *Новели*. Прев. от нем. Д. Стоевски. С.: Народна култура, 1964, 87-191.
- Пелин 1969:** Пелин, Е. *Ян Бибиян. Невероятните приключения на едно хлапе*. София: Народна младеж, 1969.

- Станев 1976:** Станев, Ем. *Избрани повести и разкази. Делници и празници 1933 – 1940 г.* София: Отечествен фронт, 1976, 13-25, 26-36, 65-71, 81-97, 287-337.
- Фриш 1981:** Фриш, М. *Хомо Фабер*. Прев. от нем. В. Константинов. Пловдив: Хр. Г. Данов, 1981, 19-121.
- Чудомир 1990:** Чудомир. *Еди-как си. Весели разкази и одумки*. София: Български писател, 1990.
- Bachmann 1984:** Bachmann, I. Erzählungen. – In: *Werke*. [in 4 Bänden]. 2. Bd., Wien: Amazon, 1984, 10-14, 38-58, 394-486.
- Grimm 1977:** Grimm, J. u. W. *Märchender Brüder Grimm*. Berlin: Kinderverlag, 1977.
- Dürrenmatt 1978:** Dürrenmatt, Fr. *Der Richter und sein Henker*. Roman. 4. Aufl. Leipzig: Philipp Reclam jun., 1978.
- Frisch 1976:** Frisch, M. *Homo faber. Ein Bericht*. – In: *Gesammelte Werke in zeitlicher Folge*. Bd. IV. Berlin: Suhrkamp, 1976. 7-130.
- Kafka 1979:** Kafka, Fr. *Erzählungen*. Leipzig: Philipp Reclam jun., 1979, 35-129, 183-191.
- Kästner 1959:** Kästner, E. Pünktchen und Anton. – In: *Gesammelte Schriften*: [in Sieben Bänden], Bd. 6: *Romane für Kinder*. Zürich, 1959. 413-509.
- Karalijschew 1987:** Karalijschew, A. *Bulgarische Volksmärchen*. Bd. 1. Übers. von L. Markowa. Sofia: Swjat, 1987, 5-116, 210-221.
- Konstantinow 1974:** Konstantinow, A. *Bai Ganju, der Rosenöhländler*. Hrsg. von N. Randow. Übers. aus dem Bulg. G. Adam, H. Herbothu. N. Randow. Leipzig: Philipp Reclam jun., 1974.
- Mann 1980:** Mann, T. *Der Tod in Venedig. Erzählungen*. 1. Aufl. Berlin: Aufbau-Verlag, 1980, 56-158.
- Pelin 1962:** Pelin, E. *Jan Bibijan Unwahrscheinliche Abenteuer eines Lausbuben*. Übers. aus dem Bulg. Hilde Grantscharowa. Berlin, 1962.
- Stanev 1967:** Stanev, E. *Der Pfirsichdieb*. Übers. von H. Grančarova. Leipzig: Insel, 1967, 5-84.
- Stanew 1967:** Stanew, E. *Nächtliche Lichte. Erzählungen*. Übers. von E. Hartmann. Leipzig: Phillip Reclam jun., 1975, 44-68, 69-85, 87-100, 109-117.
- Tschudomir 1971:** Tschudomir. *Humoristische Erzählungen*. Aus dem Bulg. übers. von E. Moskova. Sofia: Sofia-Press, 1971, 9-112.
- Wolf 2000:** Wolf, C. *Kassandra*. – In: *Werke in zwölf Bänden*. München: Suhrkamp, 2000, 227-386.

**КНИЖОВЕН ЕЗИК,
ТЕРИТОРИАЛНИ ДИАЛЕКТИ,
СОЦИОЛЕКТИ: РАЗНООБРАЗИЕ
ИЛИ УНИФИКАЦИЯ**

*Literary language,
areal dialects, sociolects: variety
and unification*

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

ПЪРВАТА ПУБЛИКУВАНА БЪЛГАРСКА
ПОЕТИЧЕСКА ТВОРБА НА НОВОБЪЛГАРСКИ ЕЗИК
(1793 г.)

Лилия Илиева
Югозападен университет „Неофит Рилски“

THE FIRST PUBLISHED BULGARIAN
POETRY IN MODERN BULGARIAN LANGUAGE (1793)

Lilia Ilieva
South-West University Neofit Rilski

Abstract. This article describes the newly discovered first poetry (lyrics) in Modern Bulgarian printed in 1793 in Rome as a part of a multilingual book. The Bulgarian text was written by an unnamed Bulgarian student at a Catholic school who was well acquainted with the Cyrillic alphabet and the written tradition of the Bulgarian Orthodox literature and had also been heavily influenced by the tradition of the Dalmatian poetry.

Key words: Modern Bulgarian, Printed Poetry, Eighteenth century, Slavic Languages

Въвеждането и разпространението на печатното дело прави книгата достъпна и предизвиква информационна революция, известна в европейската наука като „Гутенбергова революция“¹. Чрез нея умът на европейския човек се отваря за нови знания и за цели нови светове. Българите също се включват в този процес на ранна модерна Европа, въпреки че Османската империя е затворена за него. Друга последица е, че знанието за българския език и българската книжнина също получава известно място в духовния свят на европейца. В този доклад ще бъде засегнато само представянето на български авторски лирически творби в печатни издания преди XIX век и по-специално – стихотворна творба от неизвестен засега автор, отпечатана през 1793 г., в която е отразен модерен български език.

¹ Настоящият доклад е изпълнен като част от проекта „Гутенберговата революция и българите“, подкрепен от Фонд Научни изследвания към МОН.

Преди XIX век са отпечатани малко на брой български поетически творби. В езиково отношение те са архаични или пък не са свързани категорично с новобългарския период от развоя на българския език. Първата отпечатана лирическа творба е една молитва към Богородица, чийто предполагаем автор е Черноризец Петър – малко известен старобългарски книжовник от X век (срв. Димитров 1989; 1995); Павлова 1994). Тя е включена в т.нар. *Сборник за пътници*, издаван на няколко пъти във Венеция от Божидар Вукович, а впоследствие – и от сина му Виченцо (Викентий) Вукович. Двамата произхождат от с. Старчево, днешна Черна гора². Първото издание на сборника е от 1519/1520 година (с двойно означение) и това е времето на първата поява на български автори в печатен вид³.

Втора лирическа творба на българин е отпечатана през 1637 г. от своя автор – Петър Богдан Бакшич от Чипровец, Софийски католически архиепископ. Тя е в послеслова на книгата му, която има преимуществено преводен характер „*Meditationes S. Bonaventurae, to yest Bogoglivbna razmiscglianya od otaystva odkupglienya covičanskoga S. Bonaventurae cardinala prenesena v yezik Slovinski, trudem P. O. F. Petra Bogdana Baksichia. Romae, Typis Sacrae Congreg. de Propag. Fide 1638*“. Изследвана е преди всичко от Н. Иванова (1988; 1991) и Я. Йерков-Капалдо (1984). По език тя отговаря на възгледите на своя автор за единен „илирийски език“, от който той представя българския му вариант.

През 1784 г. Комитетът за пропаганда на вярата (Congregatio de propaganda fide) публикува един сборник, в който са представени 46 творби на различни езици по зададена тема – посещението на шведския крал Густав в Рим. Седем от представените езици са славянски – според означението им в сборника те са български, далматински, илирийски, полски, руски, рутенски и сръбски. На този сборник напоследък обърна подробно внимание шведският славист П. Амброзиани (2012), впоследствие и аз се спрях на него в своя работа (Илиева 2015). Четиристишието, означено там като „българско“, е записано с черковнославянски кирилски шрифт и в езиково отношение е твърде неопределено, тъй като е ориентирано към черковнославянския език. Доколкото може да се съди по толкова кратък текст, то е възникнало в среда, която има контакти със сръбско население, т.е. – сред българите католици в някогашна Австрия.

Скоро след това в Рим е публикувана нова книжка с поетически творби (песни) на различни езици, изпълнени на 13 януари 1793 година в аулата на католическото училище в Рим. Пълното заглавие на книжката гласи: *Augusto*

² Мнението за техния италиански произход, изказано от П. Атанасов (1989), не се съгласува с фактите, известни в науката, но останали недостъпни за автора по времето, когато е работил по въпроса.

³ Друго съчинение, включено в сборника, е житието на св. Петка Търновска, написано от Патриарх Евтимий. При него авторът е означен, докато Молитва към Богородица е отпечатана без автор.

Friderico Magnae Britanniae principi Georgii Regis filio. Carmina linguis exoticis in honorem Dei Pueri a tribus magis adorati in aula conlegii catholico nomini propagando quam praesentiae suae splendore honestavit ab alumnis Idibus Januariis an MDCCXCIII recitata ac postmodum formis omnigenis expressa Praesides annuente Pio VI. Pont Max. obsequii caussa laeti libentes dedicant. В нея е публикуван и български текст, който е основен обект на настоящето изследване.

1. Състав на сборника. Въпреки че езиците, на които са представени творбите, са означени като „екзотични“, от днешна гледна точка някои са основни езици на съвременния свят, като английския или немския. Сам по себе си обаче наборът е твърде интересен. Представени са 34 езика, някои – в повече варианти. В началото с означението „Epigramma“ е представен латинският текст, идеята на който след това е развита по различен начин в отделните езици; под латинския текст е поставен италианският вариант (представен извън азбучния ред, вероятно тъй като и той не е „екзотичен“ от гледна точка на тогавашния католицизъм).

Следват текстове на езиците, подредени азбучно по названията им в латинския език: *английски* (Anglice), *етиопски* (Aetiopice), „*американски*“ (Americae idiomate Cuschensi), *арабски* (Arabice), *арменски* (Armenice), *индийски* (Brammhanice seu Indostanice), *български* (Bulgarice), *арамейски*, наречен „*халдейски*“ (Chaldaice), език, който идентифицирам като старогрузински, наречен „*колхидски*“ и уточнен като „църковен иберийски език“ (Colchice, Lingua Iberica Ecclesiastica), *коптски* (уточнен и като представен чрез мемфийски диалект, Coptice, Dialectus Memphiticus), *коптски* (уточнен и като представен чрез тивански диалект, Coptice Dialectus Thebanensis), *кюрдски* (Curdistanice, с уточнението, че е представен с арменската азбука, Characteres Armeno), *албански* (Epirotice), *етруски*⁴ (sic! – Etrusce), записан с етруската азбука, без да е специално обяснявано), *немски* (Germanice), *гръцки* (Graece; и под заглавието Epigramma), *втори гръцки* текст на разговорен вариант (Idem Vernaculum Idiomate), *еврейски* (Hebraice), *ирландски* (Hibernice), *грузински* (Iberice seu Giorgiane), *илирийски* или *далматински* (Illyricae seu Dalmatice), *магребски* (Magrabice), *малабарски* (Malabarice), *втори малабарски* текст с писмеността естрангело, *персийски* (Persice), *полски* (Polonice), *руски* (Russice), *рутенски* (Ruthenice), *санскрит* (Samskrdamice), *китайски*, *славонски* (Slavonice), *шведски* (Svece), *сирийски* (Syriace), *тибетски* (Tangutanice sive Thibetanice), *турски* (Turcice).

2. Български текст от 1793 година. Българският текст е записан с черковнославянски кирилски шрифт и оригиналният вид на страницата може да се види в приложението.

⁴ Включването на етруски текст засега ми изглежда невъзможно за обяснение.

Звѣзда по небо прѣасна
 хора кани и вика ѿ Истокъ
 Сас нейа свѣтлосъ прѣкрасна
 Прѣ родениаѣтъ царъ високъ.
 Идаѣтъ три гдѣми Царе
 ѿ делечни край Сабесни
 С` носити негови даре
 На дѣшалаѣтъ Кралъ нибесни
 Частаѣтъ го с` злато като Царъ
 Пакъ с таманъ като Богъ хвалинъ
 По свархѣ мѣ праватъ с Мѣрра даръ
 Коа смарѣтъ мѣ обриче жалинъ.

2.1. Идея на текста. Песента е по зададена тема: доносянето на даровете за Христос от тримата влъхви /тримата царе. Както е известно, западното християнство слага особен акцент върху празника Богоявление (Theophania или Epiphania): дохождането на тримата влъхви от изток с подаръци за новородения Христос: злато, тамян и миро. Западното християнство ги смята за царе, трима на брой, които имат и своите лични имена, но в православната доктрина те са назовани „маги“ или „влъхви“ (както е в гръцкия евангелски оригинал – μάγος, а Константин-Кирил е предал означението им с една неясна по произход дума, която в съвременния български има вида *влъхви*). В изходния текст, който се представя в сборника на различни езици, даровете на влъхвите се интерпретират символично: златото се принася на малкия Христос в качеството му на цар, тамянът – в качеството му на бог, а мирото – в качеството му на обречен на смърт.

Темата е развита на всеки език по различен начин, съобразно поетичната традиция, свързана с езика, т.е. това не са преводи, а вариации по зададена тема. Затова е твърде интересно с каква поетическа традиция се е свързвал българският език. По времето, когато е отпечатана творбата, съществува ръкописна поезия на българските католици, като повечето от творбите се приписват на Павел Дуванлийски от Пловдивско. Творбата, включена в сборника, следва да се разглежда в техния контекст. Тя се състои от три строфи, с рима АБАБ. По това тя се отличава от останалите славянски текстове, с изключение на „илирийския или далматински“ текст (той също съдържа също три строфи от четиристишия). Останалите славянски текстове са с друга организация на стиха. Българският текст е развит съвършено самостоятелно и носи белезите на изградена версификаторска техника.

2.2. Азбука и шрифт. Използването на кирилица от българските католици преди XIX век е обичайна практика (вж. и Илиева 2015); Филип Станиславов издава с кирилица „Абагар“, докато Петър Богдан

Бакшич обаче издава и двете си известни засега отпечатани книги⁵ с латиница.

В библиотеката на Србската матица в Нови сад се пази книга, на кирилица от босненски автор, издадена през 1630 г. в Рим⁶. От дарствен надпис на екземпляра се вижда, че тя е принадлежала по някое време на българин, католик, който е оставил запис на смесен италианско-български и на български език, чипровски диалект (с кирилица): *Io fra Mario od Bulgarie di Sofie [...] Иа фра Марио од Булгарие од [...] [...] остах облиран оц88 дом Иаков8 парок8 за дароват м8 али поклонит м8 иедн8 кр8ниц8 [...] имамо [...]*.

3. Славянските песни в сборника. В този сборник са представени 6 славянски езика, означени съответно като *български* (Bulgarice), *илирийски или далматински* (Illyrice seu Dalmatice), *полски* (Polonice), *руски* (Russice), *рутенски* (Ruthenice), *славонски* (Slavonice). Очевидно в концепцията на ватиканските филолози за класификацията на славянските езици са настъпили някои промени от времето на предишния сборник, който е от 1784 г., т.е. – с 9 години по-ранен. В него са представени 7 езика, които са означени като: *български*, *далматински*, *илирийски*, *полски*, *руски*, *рутенски* и *србски*. В новата концепция далматинският и илирийският са обединени в един език с две названия, а србският е изпаднал. Прибавен е обаче текст на „славонски“ и от него се вижда, че това е старинна книжовна форма със старобългарски произход, но обработена книжовно до общославянско койне.

Илирийски или далматински текст:

Svietlos sviesde ciudovita
Is Istoka put hrabreno
Kraglim kasce po sred svita
Porodiegne Boscianstveno.

⁵ Първата книга е от 1638, в голямата си част е превод на труд, погрешно приписван на св. Бонавентура – *Meditationes S. Bonaventurae, to yest Bogoglivbna razmiscglianya od otaystva odkupglienya covičanskoga S. Bonaventurae cardinala prenesena v yezik Slovinski, trudom P. O. F. Petra Bogdana Baksichia*. Romae, Typis Sacrae Congreg. de Propag. Fide 1638 (екземпляри от нея се пазят в Мюнхен, Любляна, вероятно и другаде, а екземлярът от Дубровнишкия францискански манастир беше откраднат след лятото на 1983 година); второто ѝ издание е от 1730, *U Mletij, od Antuna Mora Stampatura 1730* (екземпляр се пази в Сараево, вероятно – и другаде). Втората книга е от 1643 г.: *Blagoskroviscte nebesko Marie Divicze Mayke Boxye. Preneseno po G. F. Petru Bogdanu Baksichiu*. Romae, apud Franciscum Monetam 1643. От написаното за нея досега се вижда, че тя не е попадала в ръцете на български учен, тъй като е особено рядка.

⁶ Книгата е *Исповједаоник сабран ис православних научитеша по П.О. мештру Ијерониму Парономитану реда приповједалаца С. Доминика, принесен у језик босански трудом П.О.Ф. Стјпана Матијевиџа Солинђанина*. In Roma, della Stampa de S. Cong. de Propag. Fide. 1630.

Slato, Tamgnan, Mirru daju
Kragliu Bogu upputtienu,
I sdarima slamegnuju
Scto pristoï porodienu.
Mirru sascto Kragliu Bogu
Od Arabsche plod darsciave ?
Ah bolesi ! riet nemogu,
Smartne bigliegh daje priprave.

Полски текст

Czcic 'Naywyższego Króla Mezowz Wschodu wzywa
Gwiazda co nowoblask swój na Niebie odkrywa;
Idę spiesznie przynosząc mistyczne Mu dary,
Z' złota Królowi, Bogu z kadzidla o fiary.
Ale pocóż się razem mirra z niemi miesci ?
Ach przebóg niemowlęcą ona zgubę wiesci.

Руски текст

Звѣздѣ небѣснаѣ пресвѣтло сѣлаа
Съ воймъ пресвѣтлымъ сѣаніемъ шла
Отвостѣка волхвѣмъ царѣмъ спѣтешествовала
Къ новорожденномъ Царю всевышнемъ пѣтъ показывала
Когдѣ волхвѣ Царіи шли
Тогдѣ многъ пѣтътворили
Несли тайныѣ дары
Рожденномъ Царю славы.
Гдѣ принесли емъ злато "яко Царю
Благоуханный фимиамъ "яко бѣгъ
А Мѣрь "яко бесмертномъ мертвецъ
Тѣмъ сей свѣтъ емъ Мѣрь
Кѣи страстнѣю смѣръ емъ вопѣлъ.

Рутенски текст

Свѣтлость звѣзды восточноѣ волхвѣи призываѣтъ, |
рожденнаго въ вертепѣ Царѣи изавлаѣтъ .
Градѣщи несутъ за поклономъ мистичныѣ дары,
Злато, Лѣванъ и Смирнѣ къ Бѣгу свѣта царѣи.
Кѣажъ таина панхѣйской Смирнѣи маѣтъ быты,
Оувѣи мнѣ! Зъ тѣе Бѣгъ мнѣтсѣи смрыты.

Славонски текст

Скѣтаѣишаа небошѣственнаѣ Звѣздѣ пресвѣтло сѣаючи
Сосвоимъ прекрѣснымъ сѣаніемъ градѣщи
Ѣвостѣка волхвѣмъ царемъ спѣтешествѣючи

Къ новорожденномъ Царю всевышнемъ пѣть показѹщи.
 егда волхвы Царя идаша
 многъ пѣть твораша.
 Носаща таинственныа дары
 рожденномъ Царю славы
 Аможе принесѹшаемъ Злато акн Царю
 Благовѣнный фимиамъ 'акн бѣг18
 Амѹръ 'акн безсмертномъ мертвецѣ
 Тѣмъ сѣ сватѣе благодѣрственное емъ Мѹро
 Кѣе страстнѹю смѣръ емъ возвѣщало.

Термин	Български	Илирийски	Полски	Руски	Рутенски	Славонски
Звезда	Звѣзда по небо преасна	[sviesda ciudovita]	Gwiazda	Звѣзда небеснаа	Звѣзда восточнаа	Свѣтлѣй- шаа небо- шественнаа Звѣзда
Тримата Влѣхви /Царе	три гдѣми Царе	Kragli	Naywyższ y Króly Mezowz Wschodu	Волхвы	Волхвы	Волхвы
Посока	Ѡ Истокъ	Is Istoka	Mezowz Wschodu	Отвостокъ	Звѣды восточной	Ѡвостокъ
Подаръци: злато	Злато	Slato	[Zloto] Z' zlota	Злато	Злато	Злато
Подаръци: тамян	Таманъ	Tamgnan	kadzidla	Благо- ухан- ны й фимиамъ	Лѣванъ	Благо- вонный фимиамъ
Подаръци: миро	С ^ъ Мѹррѣ ^ъ Мѹро	[Mirra]	mirra	Мѹръ; сей сва- тый емъ Мѹръ	Смѹрнѣ	Мѹръ; благодѣ- рственное емъ Мѹро

4. Правопис и език на българския текст. В правописно отношение текстът е ориентиран към черковнославянската традиция: записва се красловен ер, само -ъ (напр. Царъ, Кралъ, праватъ, даръ). Малката носовка ѡ има фонетичната стойност на „я“: преасна, родениятъ, таманъ. Буквата Ѣ е на етимологичното си място: Звѣзда, свѣтлѣсѣ. С буквата Ѣ се записва етимологично /y/, както и /y/, получено от /o/ в резултат на източнобългарска редукция: гдѣмн, дѣшалатъ, дошлнѣ, мѣ. Има следи от правописната норма на далматинските католици от XVII в.: смартъ. Ударенията са поставяни не последователно.

В морфологично отношение текстът е изключително важен, тъй като съдържа членувани форми: *роденнѣтъ*, *дѣшлѣтъ* ‘дошлият’. На практика това е първата поява на члена в печатен български текст!

При глаголите от второ новобългарско спрежение е отбелязано затвърдяване на съгласната пред окончанието: *Частатъ* ‘честят, почитат’; *правѣтъ*.

5. Някои изводи. Откритият текст е изключително важен като първи печатан текст на хубав новобългарски език. Той е източнобългарски, отразява павликянско наречие, но в книжовно обработен вид. Любопитно е, че сред славянските текстове в сборника само българският има художествени достойнства, което се дължи без съмнение на автора му, който е притежавал талант. Също така обаче се дължи и на факта, че той се е вписвал във вече създадена поетическа традиция при българските пловдивски католици, която е черпела модели от далматинската поезия, но не са ѝ били чужди и книжовните традиции на българската православна книжовност, както е отразено и в християнската терминология. Както се вижда, основната християнска терминология при славянските езици в сборника следва Кирило-Методиевите традиции и само полският текст показва повече отклонения от нея.

Библиография

- Амброзиани 2012:** Ambrosiani, P. Slaviska språk i en hyllningsbok till Gustav III - *Slovo: Journal of Slavic Languages and Literatures*, 2012, Vol. 53, 7-28.
- Атанасов 1980:** П. Атанасов. *Яков Крайков. Художник. Издател. График. XVI в.* София: „Наука и изкуство“.
- Димитров 1989:** П. Димитров. Петър Черноризец. – *Старобългарска литература*, т. 21, 26-49.
- Димитров 1995:** П. Димитров, *Петър Черноризец*. Шумен, СДК.
- Иванова 1988:** Иванова, Н. Илирийският език на южните славяни в българското книжовноезиково развитие през XVII в. Ч. II. // *Годишник на СУ. ФСФ*, т. 78/1, кн. I. [Езикознание, 1984], София, 1988, 34-93 (Част I).
- Иванова 1991:** Иванова, Н. Илирийският език на южните славяни в българското книжовноезиково развитие през XVII в. Ч. II. // *Годишник на СУ. ФСФ*, т. 79/2, кн. II. [Езикознание, 1985], София, 1991, 3-48 (Част II).
- Илиева 2015:** Л. Илиева. Представителната форма на българския език в Европа през XVII и XVIII век. *Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“*. *Научни трудове*, Т. 53, кн. 1, сб. А, Филология, 2015, 28-37.
- Йерков-Капалдо 1984:** J. Jerkov_Kapaldo, Tanatologia negativa in una poezia Bulgara del Seicento – *Europa Orientalis* 3, 1984, 33-70.
- Павлова 1994:** Р. Павлова. Петър Черноризец. Старобългарски писател от X век. – *Кирилометодиевски студии*, т. 9.

**КОНКУРЕНЦИЯ НА ПРИТЕЖАТЕЛНОТО
И ВЪЗВРАТНО ПРИТЕЖАТЕЛНОТО МЕСТОИМЕННИЕ
В ПРИЛОЖЕН АСПЕКТ**

Савелина Банова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

**COMPETITION BETWEEN POSSESSIVE AND REFLEXIVE-
POSSESSIVE PRONOUNS IN AN APPLIED ASPECT**

Savelina Banova
University of Sofia St. Kliment Ohridski

Abstract. The Bulgarian normative grammar prescribes an obligatory distinguishing in the use of possessive and reflexive possessive pronouns in third person singular. Language use, however, reveals some descent of the normative rules and adapting to various regulations. The current work analyses the results from an experimental material on competing forms of reflexive possessive pronouns vs. third person singular forms of possessive pronouns.

Key words: possessive pronouns, reflexive possessive pronouns, third person

1. Уводни бележки

В граматичната ни литература въпросът за конкурентната употреба на притежателното и възвратно притежателното местоимение е обстойно разгледан, обърнато е внимание кога и при какви условия е допустимо използването на двата вида местоимения и при какви условия нормата изисква употребата само на единия вид. В езиковата практика обаче се наблюдава отстъпление от „надмощието“ на нормата и „адаптиране“ към различни правила. Трябва да се отбележи, че конкуренцията между двата вида притежателни местоимения е в резултат от разширяващата се употреба на обикновеното възвратно местоимение за сметка на възвратно притежателното местоимение, т.е. тази конкуренция е само в полето на възвратно притежателното местоимение и е свързана със загуба на рефлексивност.

Всъщност, конкуренцията между двата вида притежателни местоимения датира още от старобългарския период. В студията си за употребата на

възвратно притежателното местоимение *свой* Мирчев посочва, че употребата му е спазвана най-последователно само в трето лице единствено и множествено число (Мирчев 1946: 42 и сл., цит по Ницолова 1986: 96).

Дискусията около конкуренцията при употребата на притежателното и възвратно притежателното местоимение показва, че има три аспекта, които би трябвало да се вземат под внимание (вж. Андрейчин 1978, ГСБКЕ 1983, Ницолова 1986, 2008, Пашов 1999, Куцаров 2007 и др.).

1.1. Морфологичен аспект

Общо: притежателното местоимение и възвратно притежателното местоимение имат род, число и могат да се членуват. Те се реализират с три реда форми – пълни нечленувани, пълни членувани и кратки форми.

Различно: обикновеното притежателно местоимение освен за рода и числото на притежавания предмет има форми и за лицето на притежателя, а в трето лице единствено число – и за рода на притежателя: *мой, моя, мое, мои; твой, твоя, твое, твои; негов, негова, негово, негови; неин, нейна, нейно, нейни; наш, наша, наше, наши; ваш, ваша, ваше, ваши; техен, тяхна, тяхно, техни*. Дългите форми на възвратно притежателното местоимение се съгласуват по род и число само с притежавания предмет, т.е. те се менят само по род и число, но не и по лице: *свой, своя, свое, свои*. Кратките форми на обикновеното притежателно местоимение имат лице и число, а в трето лице единствено число – и род (*ми, ти, му, ѝ, ни, ви, им*). При възвратно притежателното местоимение има само една форма, която е неизменяема по лице, род и число (*си*). Броят на формите на притежателното местоимение е 63 (28 нечленувани форми, 28 членувани и 7 клитики). Възвратно притежателното има 9 форми (4 нечленувани, 4 членувани и една клитика). Съотношението е петдесет и шест към осем при дългите форми и седем към една при клитиките.

Според морфологичната си характеристика възвратно притежателното местоимение притежава по-малко граматически значения, съответно по-малко форми, от притежателното местоимение.

1.2. Синтактичен аспект

Общо: и при двата вида притежателни местоимения дългите форми изпълняват функция на съгласувани определения, а кратките форми – на несъгласувани определения. Правилата, според които се употребяват дългите форми и кратките форми, също съвпадат: кратките форми се използват, когато логическото ударение не пада върху посесивното отношение, а дългите – когато пада.

Различно: възвратно притежателното местоимение се използва единствено когато подлогът е притежател, изпълнявайки само атрибутивна функция. Притежателното местоимение се използва във всички други случаи, изразяващи посесивност чрез местоимение – и в атрибутивна, и в предикативна употреба.

Възвратно притежателното местоимение има ограничена синтактична функция.

1.2.1. Конкуренция на двата вида притежателни местоимения на синтактично равнище

В нормативната граматика се задава рамка, допускаща конкуренция между двата вида местоимения, като има известно различие при употребата на дългите и на кратките форми. Ето защо по-долу ще бъдат разгледани поотделно.

1.2.1.1. Дълги форми

В *Граматиката на съвременния български книжовен език* четем: „Пълните форми *свой, своя, свое, свои* се употребяват като съгласувани определения, когато определеният от тях обект принадлежи на глаголното лице. Когато обаче глаголът/сказуемото е в 1 или 2 лице, а определяният обект принадлежи на глаголното лице, допуска се употреба и на обикновено притежателно местоимение. Все пак и в такъв случай се предпочита употребата на възвратно притежателно местоимение“ (ГСБКЕ, т. 2. Морфология 1983: 198).

Както посочва Пашов, в примерите *Той загуби неговата химикалка* и *Той загуби своята химикалка* и двата израза са правилни, но имаме две „трети лица“. Употребата на *неговата* означава, че „някой е загубил химикалката на друг човек, а не *своята* – „писалката е на този, който я е загубил“ (Пашов 1999: 107). Според него „допускането на конкуренция в употребата на възвратно притежателното и обикновеното притежателно местоимение в първо и второ лице е, защото нямаме две „първи“ и две „втори“ лица“ (пак там).

Следователно, задължителната употреба на възвратно притежателното местоимение е ограничена само до третоличните форми.

1.2.1.2. Кратки форми

Клитичните форми са кореферентни с членуваните дълги форми. Книжовната норма е по-различна по отношение на клитиката *си* в сравнение с допустимостта на употреба на дългите форми на притежателните имена – тя предписва задължителната ѝ употреба във всички лица и числа, когато определяемият обект принадлежи на глаголното лице, напр. *Аз обичам родината си* (ГСБКЕ, т. 2. Морфология 1983: 197). Правило, което практически не се спазва, защото се среща и употреба на притежателните клитични форми, напр. *Аз обичам родината ми*.

1.2.2. Други фактори

В книгата си *Българските местоимения* Р. Ницолова посочва и следните фактори, с които също може да се обясни конкуренцията между въз-

вратно притежателното местоимение и притежателното местоимение, в резултат на което се ограничава употребата на възвратно притежателното местоимение (Ницолова 1986: 101):

- синтактичната функция на притежавания обект (подлог, субект на нелична глаголна форма;
- структурната близост или структурната отдалеченост на притежавания обект от подлога притежател;
- наличието или липсата на други имена или именни съчетания освен подлога, които биха могли да бъдат сметнати за притежател (в този случай, посочва авторката, третоличните притежателни местоимения, които носят информация за рода на притежателя, в много случаи са много по-сигурно средство за правилно насочване към притежателя, отколкото възвратното притежателно местоимение) (цит. лит).

1.3. Семантичен аспект

Общо: притежателното и възвратно притежателното местоимение са семантично означени с основата си. Маркерите за род, число и детерминацията са еднакви и за двата вида местоимения и не добавят нищо ново към семантиката им.

Различно: различието е свързано с наличието на граматическото значение лице при притежателното местоимение и отсъствието му при възвратно притежателното местоимение. Също така с притежателното местоимение се изразява само посесивност, а с възвратно притежателното местоимение освен посесивност се означава и рефлексивност.

1.3.1. Като семантични фактори, предпоставящи конкуренцията на двата вида притежателни местоимения, Ницолова (Ницолова, цит. лит. 101-102) посочва още:

- семантичната роля на притежателя;
- кореферентност/некореферентност на притежателя с подлога;
- семантиката на обекта на притежанието.

Към тези фактори авторката добавя и посоченото от Балан противопоставяне на двама притежатели.

Като **прагматичен фактор** Ницолова определя явлението „промяна на гледната точка“ в резултат на което се наблюдава замяна на възвратно притежателното местоимение с обикновено в едно изказване (Ницолова 2008: 173-174)

1.4. Конкуренция в употребата на пълните и клитичните форми

Както бе посочено по-горе, в граматичната литература се посочва, че има разделение в употребата на двата вида форми – клитичните се използват, когато логическото ударение не пада върху отношението на посесив-

ност, а пълните форми – когато е необходимо да се изтъкне отношението на притежание. В езиковата ни практика обаче се наблюдава конкуренция в употребата на двата вида форми, която се изразява в използване на пълните форми, въпреки че логическото ударение не пада върху притежателя (вж. напр. Ницолова 1986: 86 и сл.).

2. Постановка на експеримента

Обект на описание и анализ в настоящата публикация са резултатите от експериментален материал с оглед на конкуренцията в употребата на притежателното и възвратно притежателното местоимение в трето лице единствено и множествено число.

2.1. Изследван материал и изследвани лица

Експерименталният материал е извлечен от писмен тест, който е проведен с 19 студенти от специалността ПУП във факултета по начална и предучилищна педагогика към СУ „Св. Кл. Охридски“. Задачата беше, ако открият грешки в изреченията, да посочат какви са те и да ги поправят. В настоящата публикация се коментира само употребата на двата вида притежателни местоимения, т.е. дали са поправени и как са поправени.

Поради ограничения обем на публикацията тук ще разгледам само две изказвания, в които нормата изисква възвратно притежателно местоимение, но са употребени форми на обикновеното притежателно местоимение. В изказванията са използвани членувани дълги плурални форми на третоличното местоимение (*техния*, *техните*).

(1) Примери:

1. *Преди хиляди години човекът вършел всичко, използвайки собствените си мускулни сили или силата на **техните** животни.*

2. *Ерусалим е свято място не само за християните, но и за две други групи вярващи хора, които се молят на **техния** Бог – евреи и мюсюлмани.*

3. Описание и анализ

3.1. Да разгледаме първото изречение: 1. *Преди хиляди години човекът вършел всичко, използвайки собствените си мускулни сили или силата на **техните** животни.* В това изказване са употребени едновременно възвратно притежателно местоимение (клитиката *си*) и притежателно местоимение (третоличната плурална форма *техните*), макар че правилото изисква употребата на клитичната форма *си* на възвратно притежателното местоимение и в двете позиции, тъй като подлогът е притежател и логическото ударение не пада върху отношението на посесивност. Следователно се очаква на мястото на дългата форма на притежателното местоимение изследваните лица да употребят кратката рефлексивна форма.

В първата посесивна конструкция клитичната форма *си* на възвратно притежателното местоимение е употребена според правилото на нормативната граматика, тъй като подлогът е притежател: *Преди хиляди години човекът вършел всичко, използвайки собствените си мускулни сили.*

Във втората посесивна конструкция подлогът е в единствено число, а притежателното местоимение *техните* е в множествено число и отношението на посесивност не би трябвало да е между тях, тъй като не отговаря на синтактичните правила за съгласуване: *Преди хиляди години човекът вършел всичко, използвайки силата на **техните** животни.*

От тестовите работи бяха извлечени пет варианта.

1. *Преди хиляди години човекът вършел всичко, използвайки собствените си мускулни сили или силата на **техните** животни.*

1.а. *Преди хиляди години човекът вършел всичко, използвайки собствените **си** мускулни сили или силата на **своите** животни.* (12 изсл. лица)

1.б. *Преди хиляди години човекът вършел всичко, използвайки собствените **си** мускулни сили или силата на **неговите** животни.* (3 изсл. лица)

1.в. *Преди хиляди години човекът вършел всичко, използвайки собствените **си** мускулни сили или силата на животните **си**.* (2 изсл. лица)

1.г. *Преди хиляди години човекът вършел всичко, използвайки собствените **си** мускулни сили или силата на животни.* (1 изсл. лице)

1.д. *Преди хиляди години човекът вършел всичко, използвайки собствените **си** мускулни сили или силата на **техните** животни.* (1 изсл. лице)

Важно е да се отбележи, че в нито един от вариантите не се наблюдава замяна на възвратно притежателната клитика **си** – нито с притежателно местоимение, нито с дълга форма на възвратното местоимение.

В 18 от тестовите притежателната местоименна форма **техните** е коригирана, като е запазена само от едно от анкетираните лица.

В първия вариант (1.а.) местоимението **техните** е заменено със **своите** от 12 изследвани лица/респонденти. Тази употреба отговаря на изискванията на нормативното правило, предписващо употребата на възвратно притежателно местоимение, когато подлогът е притежател. Така в двете посесивни конструкции се употребяват форми на възвратно притежателното местоимение – *си* и *своите*.

Във вариант (1.б.) формата на обикновеното притежателно местоимение за множествено число **техните** е заменена с третоличната форма за мъжки род на обикновеното притежателно местоимение **неговите** от трима респонденти, т.е. притежателното местоимение е съгласувано по род и число с притежателя (подлога). Както бе отбелязано по-горе, сред факторите, които могат да бъдат предпоставка за едновременна употреба на двата вида притежателни местоимения, Ницолова посочва и явлението от лингвистиката на текста „гледна точка на говорещия спрямо преда-

ваното съобщение” (Ницолова 1986: 102). Такова явление се наблюдава в коментирания вариант (1.б.) – използване едновременно на двата вида притежателни местоимения, макар че нормата предписва употребата само на рефлексивното местоимение.

Само две от изследваните лица са използвали кратката форма на възвратно притежателното местоимение *си*, което трябва да се употреби според нормативното изискване – във вариант (1.в.).

В четвъртия вариант не е употребено притежателно местоимение (*техните* е зачеркнато от един респондент). В петия вариант *техните* е запазено от едно от изследваните лица. Обяснението за тази употреба, според мене, би могло да бъде в резултат от влияние на извънезикови фактори като умора, разсеяност и др.

3.2. Да разгледаме второто изказване, 2. *Ерусалим е свято място не само за християните, но и за две други групи вярващи хора, които се молят на техния Бог – евреи и мюсюлмани*. Това изказване има следната синтактична характеристика: притежателят не е кореферентен с подлога в главното изречение, а с второстепенна част (със субекта на второстепенен предикат в семантичната структура на изречението). От тестовите бяха извлечени три варианта:

2.а. *Ерусалим е свято място не само за християните, но и за две други групи вярващи хора, които се молят на своя Бог – евреи и мюсюлмани*. (10 изсл. лица)

2.б. *Ерусалим е свято място не само за християните, но и за две други групи вярващи хора, които се молят на техния Бог – евреи и мюсюлмани*. (8 изсл. лица)

2.в. *Ерусалим е свято място не само за християните, но и за две други групи вярващи хора, които се молят на техните Богове – евреите и мюсюлманите*. (1 изсл. лице)

В първия вариант (1.а.) притежателното местоимение *техния* е заменено с възвратното местоимение *своя*, което е според изискването на нормата, от десет изследвани лица. Във варианта (2.б.) осем от изследваните лица са преценили, че употребата на обикновеното притежателно местоимение е правилна. Вероятно обяснение за това може да бъде посочената по-горе синтактична характеристика. Едно от изследваните лица е запазило третоличната притежателна форма, като е заменило единствено с множествено число, с което вероятно иска да подчертае, че двете групи се различават по вярата си (2.в.).

4. Изводи

Данните от анализирания материал дават възможност да се направят следните изводи:

1. Когато е употребено рефлексивно притежателно местоимение, не се наблюдава замяна с притежателно местоимение (вж. пр. 1.).

2. Конкуренция в употребата се наблюдава, когато трябва да се прецени дали употребеното третолично притежателно местоимение вместо възвратно притежателно местоимение е правилно. Повече от половината изследвани лица са заменили нереклексивната форма с релексивна (12 от първия пример и 10 от втория). Останалата част изследвани лица са приели за правилна употребата на притежателното местоимение (6 от първия пример и 9 от втория). Следователно, в тяхната реч се наблюдава „отстъпление“ на формите на възвратно притежателното местоимение и замяната им с третоличните родови форми на притежателното местоимение.

3. Макар че в пример (1) логическото ударение не пада върху притежателното местоимение, повечето изследвани лица не са заменили пълната форма с кратка: вероятно този фактор не е определящ за тях.

5. Заключение

Данните от изследвания материал са в подкрепа на тезата за употреба и на третоличните форми на притежателното местоимение вместо формите на възвратно притежателното местоимение. Те показват, че в конкуренцията между притежателното и възвратно притежателното местоимение участват всички форми на притежателното местоимение, а не само за първо и второ лице. Явлението е резултат от разширяващата се синтактична употреба на притежателното местоимение.

Библиография

- Андрейчин 1978:** Андрейчин, Л. *Основна българска граматика*. София: Наука и изкуство, 1978.
- ГСБКЕ т. 2. Морфология 1993:** Граматика на съвременния български книжовен език, том 2. Морфология. София: БАН, 1993.
- Куцаров 2007:** Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език: Морфология*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2007.
- Мирчев 1946:** Мирчев, К. Употреба на възвратно притежателно местоимение *свой* в старо- и новобългарски език. *Годишник на Софийски университет, Историко-филологически факултет*, т. XLII, 1945-46, 3-59 (цит. по Ницолова 1986).
- Ницолова 1986:** Ницолова, Р. *Българските местоимения*. София: Наука и изкуство, 1986.
- Ницолова 2009:** Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2009.
- Пашов 1999:** Пашов, П. *Българска граматика*. София: ИК „Хермес“, 1999.

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

ВЪЗРОЖДЕНСКИТЕ ТЕКСТОВЕ С ГРЪЦКО
ПИСМО КАТО ИЗВОР НА ДАННИ ЗА ИСТОРИЧЕСКАТА
ДИАЛЕКТОЛОГИЯ

Георги Митринов
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
БАН

THE RENAISSANCE TEXTS WITH THE GREEK GRAPHICS
AS A SOURCE OF DATA FOR HISTORICAL DIALECOLOGY

Georgi Mitrinov
Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin,
Bulgarian Academy of Sciences

Abstract. The publication presents data on the presence of a mutation $e - i$ in the dialect of Zlatograd as its characteristic, according to data from Renaissance written monuments from the second half of the XIX century. This makes it possible to accept as credible St.N. Shishkov's published materials on the existence of a mutation in written materials from Zlatograd from the end of the 20th and the beginning of the 20th century.

Key words: Historical dialectology, Zlatograd dialect, Renaissance, phonetic peculiarities, Renaissance written monuments.

На страниците на сп. „Родопски напредък“ от 1908 г. родоповедът Ст. Н. Шишков публикува материал за говора на Даръдере (дн. Златоград), в който включва данни и за преглас $\acute{e} > \grave{i}$, като важна негова особеност (Шишков 1908: 92-96). В уводната част на кратката публикация авторът отбелязва, че в представени преди близо 16 години етнографски материали за Даръдере на страниците на изданията „Родопски старини“ и „Славиеви гори“ не е включил данни за местния говор, поради липса на достатъчно събран материал. Но след като се е сдобил с надеждни сведения от свои приятели и съмишленици, ги предоставя на страниците на списанието. Важно е да се отбележи, че статията е публикувана два пъти, в два отделни броя на списанието от годишнина 1908 (кн. 2, с. 33-38; кн. 4, с. 92-96), като не стават ясни подбудите на родоповеда за това. По-късно езиковедът Л. Милетич включва данните от нея в изследването си, посветено на родопските говори, в частта за говора на Даръдере (Miletic 1912: 71-98).

За отбелязвания в публикацията преглас $\epsilon > \text{и}$ като важна особеност на говора на Даръдере Ст. Н. Шишков споделя: „Друга особина на тоя говор е заменяне звукът *e*, *ea* – $\acute{u}$ с *и* в началните срички и в срядисловието в някои думи, но никога не и в краесловието. Тъй напр. чува се *вѣчеар* вм. *вѣчерь*, *сѣлу* вм. *сѣло*...“ (Шишков 1908: 93). Прегласът се среща в съществителни имена (*Питрѡфски дѣнеа*, *вѣчеар*, *нѣбу*, *прѣмеани* вм. *прямяни*, *сѣлу*, *сѣстру*, *сѣлеанеа*, *трѣва*, *фѣреажеа*), включително лични имена (*Пѣтру* – звателна форма на женско лично име Петра); прилагателни (*главѣна* вм. *главена* ‘сгодена’, *зеалѣну*, *кравѣн* вм. *кравен* ‘червендалест; освежен, поправен’, *мѣал’чѣшина* – за мѣлком налята в съд и занесена вкъщи вода; *прѣсну* вм. *прясно*, *чеарвѣну*); числителни (*чѣтри*); глаголи (*бѣгат*, *васѣдал*, *извѣдеа* вм. *изведе*, *изжѣгла* вм. *изгорѣла*, *испрѣла* вм. *изпрѣла*, *нѣма*, *нѣмам*, *прѣмѣтна* вм. *пряметна*, *уд’вѣдеа* вм. *отведе*); местоимения (*нѣгу* вм. *него*, *нѣму* вм. *нему*, *тѣбеа* вм. *тебе*), съюзи (*хѣм* вм. *хем*). Включени са неправилно и примери с редукция $e > \text{и}$ в глаголни форми: *пѣчѣ*, *сидѣ*, *винчѣава*. За други примери, които са без отбелязано ударение, също може да се предположи, че е налице редукция: *сѣармин* вм. *сѣармен*, *прѣс* вм. *пряз*.

В приложения илюстративен материал към други посочени особености на говора също се откриват примери с преглас $\epsilon > \text{и}$: *ден’*, но *динеа*; *прѣнус* вм. *прянос*. Тук могат да се прибавят и отбелязаните в раздел „Форми“ словосъчетания, които според автора в местния говор се изговарят с акцент върху предпоставния предлог: „В Даръдере казват *прѣслава*, *прѣс муреа*, *бѣс душеа*...“ (Шишков 1908: 95).

В труда си „Българска диалектология“ Ст. Стойков вкарва в научно обращение понятие *златоградски говор* и дава кратко описание на най-характерните му особености, сред които не споменава преглас $\epsilon > \text{и}$ (Стойков 1993: 139-140). Явно през 50-те и 60-те години на XX в., когато езиковедът е провеждал теренните си проучвания, фонетичната особеност не е била характерна за говора на Златоград. Това кара някои по-млади негови съвременни изследователи да приемат, че прегласът не е бил характерен за говора и в началото на XX в. В своята публикация „Източни родопски говори“ М. Михайлов се спира на материалите, публикувани от Ст. Н. Шишков в изброените по-горе списания и сборници, като обобщава, че примерите с преглас $\epsilon > \text{и}$ са изключително от фолклорни материали (Михайлов 2012: 161). Според него „не е коректно в кратките песни, притчи и предания да се търси свидетелство за фонетиката на говора“ (с. 159). В случая авторът има предвид, че примерите с преглас $\epsilon > \text{и}$ се откриват във фолклорни материали, които местният учител К. Александров изпращал на Ст. Н. Шишков. По тази логика не е коректно въобще да се пише за състоянието на фонетичните системи на всички родопски и тракийски говори извън територията на Княжество, а по-късно Царство България, за които има публикувани данни от този период, тъй като те не са събирани от специалисти езиковеди. Друг е въпросът, че в случая не трябва изследователите да се занимават с акустич-

ната характеристика на фонема *е* в говора на Даръдере от началото на XX в. Освен това М. Михайлов открива във фолклорните текстове, изпращани от К. Александров, непоследователност при употребата на примери със засвидетелстван преглас $\acute{e} > \grave{e}$ и обобщава, че примерите с преглас са относително малко, а са налице и словоформи в едни и същи позиции със и без засвидетелстван преглас (Михайлов 2012: 162). Тук трябва да се отбележи важноста на фолклорните текстове за проучване историческия развой на отделните говори. Знайно е, че песенните фолклорни текстове са запазили архаични особености на местния говор, които може в по-ново време да са изчезнали. Така например данни за фонетична замяна *ш* > *с* в говора на с. Петково, Смолянско се откриват във фолклорни материали, записани от родоповеда Христо Попконстантинов през втората половина на XIX в. (Митринов 1988: 103-106). Няма как фонетичната особеност да е отбелязана последователно в песенните текстове, но наличните примери са надеждно свидетелство за съществуването ѝ на определен етап от развитието на местния говор.

М. Михайлов отива и по-далеч в своите разсъждения, като обобщава, че няколко записани примера „не могат да бъдат основание за обявяването на фонетична закономерност“ (с. 169). На друго място, основавайки се на липсата на засвидетелстван преглас $\acute{e} > \grave{e}$ в говора на Златоград, по данни от материалите в БДА, Т. 1, Югоизточна България (БДА 1964), а и от липсата му в исторически материали, какъвто е „Златоградски сборник“, констатира, че: „...формулираната от Стою Шишков и Любомир Милетич фонетична закономерност не е съществувала в говора на Златоград и в другите говори в Източните Родопи във вида и състоянието, което намира и описва Любомир Милетич в павликянските говори“ (Михайлов 2012: 168). В случая не може да става въпрос за „формулирана закономерност“, а за описана характерна особеност на говора на Даръдере, по сведения от втора ръка. От друга страна, не е уместно да се сравнява по количество събраният от Л. Милетич материал за павликянските говори при теренни проучвания с данни от една отделна публикация за говора на Даръдере.

Но за да бъдем сигурни, че преглас $\acute{e} > \grave{e}$ не е съществувал в говора на Даръдере, трябва да са прегледани и проучени основно старите писмени паметници, свързани с историята на градеца. Такъв важен писмен паметник е „Златоградски сборник“, датиран от 1852 г. (Митринов 2000). Според М. Михайлов в него „не са записани примери със замяна на $\acute{e}$ с $\grave{e}$...“ (Михайлов 2012: 168). Все пак да видим дали това е така. В част 3. Притчи Соломонови (с. 66, т. 7), се открива успоредна употреба на глаголна форма за 2 л., ед.ч. *итеш* и на фонетичен вариант *итиш*: От млого дѹмание ни *итѣш* (νι στές) да пубѣгниш от / грехѣт, пак ку сѣ браниш остѣта сѣтен / *итиш* (στής) да сѣ. Вариант *итиш* се открива и на други места: ...*итиш* (στής) дѣ мѣ веселиш сарцѣсо ми (с. 94, т. 2); ...сѣтне *итиш* (στής) дѣ хѣдиш гѣл... (с. 96, т. 5); ...и *итиш* (στής) дѣ падниш... (с. 98, т. 1); Тогѣва *итиш* (στής) дѣ речѣш... (с. 98, т. 2); ...и *итиш* (στής) дѣ найдиш дѣрба... (с. 30, т. 1); ...*итиш* дѣ сѣ расбодиш (с. 34, т. 2). Графичен облик στής

е отбелязан още на с. 40, т. 4; с. 42, т. 2; с. 64, т. 4, а облик *στής* – на с. 48, т. 1; с. 54, т. 1; с. 60, т. 4; с. 62, т. 2, 3. Фонетичен вариант *итиши* се среща и в първата част на сборника – Писмовник: ...и *итиши* (*στής*) да пи́соваш... (с. 8, р. 7); ...и *итиши* (*στής*) да исвѣруваш... (с. 34, р. 9); ...отгоре *итиши* (*στις*) да пи́шиш... (с. 46, р. 3). В отделни случаи е налице непоследователност: ...*итиште* (*στίτε*) да ма́ йштите и *ни итѣте* (*νι στέτε*) да ма́ на́йдите... (ч. 3, с. 22, т. 4).

В текстовете на писмения паметник се откриват и други глаголни форми със засвидетелстван преглас *ѐ > ѝ*. Глаголна форма *приѝмам* се среща в трите части на сборника:

– част 1: ...голѣма леснина слагам моѐ да *приѝмам* (*приѝмаѝ*) приѝтелскѹту... (с. 46, р. 12);

– част 2, включваща отделни пасажии от части 7, 8, 9 на книга Премъдрост Соломонова на Ветхия завет на Библията: ...нѐго *приѝма* (*приѝма*)... (с. 6, р. 3);

– част 3, включваща части от книга Притчи Соломонови на Ветхия завет на Библията: Сѝне да та́ нѝ *приѝма* (*приѝма*) мѝсление лѝшо... (с. 28, т. 1); ...сѝна си, ко́га тук *приѝма* (*приѝма*)... (с. 32, т. 1); ...терезиѐ прѝви *приѝма* (*прѝма*) тои... (с. 68, т. 3); ...пѝк вѝрни *приѝма* (*прѝма*) то̀и... (с. 72, т. 5); ...пѝк лѝшите *приѝмат* (*приѝмат*) лѝшо кѝта фсѐ... (с. 80, т. 3).

Но е налице и употреба на глаголна форма *приѝмиши* за 2 л., ед.ч.: Сѝне а́ку *приѝмиши* мѝс за́повед... (с. 24, т. 4).

Главно в третата част на сборника се срещат още глаголни форми с преглас *ѐ > ѝ*: слѝва мѝдрите *приѝмат* (*приѝмат*)... (с. 36, т. 3); Гѝспот воснѝсите (фудѝлете) *повида* (*поβиδα*)... (с. 36, т. 3); ...закѝнес нѝмой (*νίμοη*) гу заборѝва... (с. 38, т. 1); Бесѝѹмните нѝги *сви́дат* (*σβήδατ*) сѝтне... (с. 42, т. 1); То́гава штѝш (*στίς*) да *речѝш* (*ρετζίς*)... (с. 98, т. 2).

Откриват се още: в първата част на сборника глаголна форма *дуви́даш*: ...пѝк на́ голѝмите фсѐ да *дуви́даш* (*δουβίδας*) / дѝмите сѝс мѝление (с. 26, р. 10); във втората част – глаголна форма *зи́мам*: ...неѐ да до́веда за́ да *зи́мам* (*ζήμαμ*)... (с. 6, р. 10).

В текстовете е налице изписване на предлог *прѝс* 'без': ...штѝ да́ гѹ згѝдем *прѝс* (*πρίς*) дѝма и да́ ба́де за́ личну и йѝаку... (ч. 1, с. 62, р. 7); ...и штѝ са оми́ри *прѝс* (*πρίς*) стра́х от сѝчко лѝшио... (ч. 3, с. 24, т. 3); Кѝйту е ѝт ва́м *прѝс* (*πρίς*) йѝм да́ до́йде на́х мѝне... (ч. 3, с. 64, т. 2); ...отштѝту хазнѐ *прѝс* (*πρίς*) стра́х божѐ... (ч. 3, с. 80, т. 4). Предлог *прис* със значение 'без' е с разпространение в родопски говори от Маданско, Ардинско, Асеновградско, Златоград; в тракийски говори от Хасковско, Свиленградско, Гюмюрджинско и др. (БЕР 1996). В писмения паметник той е изписан с ударение, което предполага наличието на преглас *ѐ > ѝ*. Същевременно се открива и спорадична употреба на облик *бес*, което може да се приеме за книжовноезиково влияние, тъй като за местните родопски говори е характерна употребата на облик *бис*: А́ку и *бес* (*πες*) сѝрам сѝ при́ка́зувам сѝс писмѝсо ми... (ч. 1, с. 46, р. 5).

В единичен случай прегласът е засвидетелстван и в съществително от чужд произход: ...*хинайтин* (χίναῖτιν) чолѣк сас мислениѣту са загѹбе... (ч. 3, с. 92, т. 3). В Родопски речник на Т. Стойчев е отбелязан общородопски облик *хинѣѣтин* със значение 'мързелив, опърничав, но хитър човек или животно' и с разпространение в Смолянско, Ардинско, Асеновградско, Маданско, Девинско, Момчилградско, Златоград (Стойчев 1965).

Често в текстовете отрицателна частица *не* е отбелязана в облик *нѣ*, с ударение, което предполага наличието на преглас $\acute{e} > \grave{e}$: ...и страхѣт Гѹсподѹ нѣ (vı) имѣха... (ч. 3, с. 24, т. 1); ...ако нѣ (vı) стѹрет лѹшу ѹт / махнал мѣ са е санѣт ѹт тѣх и нѣ (vı) спѣт... (ч. 3, с. 40, т. 1); ...зѣ дѣ тѣ нѣ (vı) лѣцѣт ѣсворѣте... (ч. 3, с. 40, т. 3); сѣ нѣ (vı) рѣда инак... (ч. 2, с. 2, р. 10). Но в доста примери тя е изписана без ударение, което пък може да се приеме за наличие на характерната за родопските говори редукция $e > u$ (Стойков 1993: 97). Засвидетелствана е и успоредна употреба на частицата със и без ударение, показваща непоследователност при графичното ѣ оформление, в акцентно отношение: ...акѹ ви ни (vı) сѣм писовал, за мѣлко врѣме, амѣ ѹт сѣгѣ ни (vı) штѣ стѹина да нѣ (vı) пѣсовам пѣк галениѣту мѣ ни (vı) ѣ стѹиновѣлу... (ч. 1, с. 44, р. 13-14). Това не дава възможност да се приеме безрезервно, че в случаите е налице преглас $\acute{e} > \grave{e}$, а не редукция $e > u$.

Макар и не многобройни, примерите показват наличие на преглас $\acute{e} > \grave{e}$ в текстовете на сборника. Трябва да се отбележи, че изписването на текстове на учебно помагало, каквото се явява „Златоградски сборник“, през Възраждането има своя специфика. Местните възрожденски книжовници колкото и да са се стремели да пишат на разбираем за обикновените хора и за учениците разговорен език, са включвали и книжовноезикови елементи в текстовете. В случая става въпрос за особености на черковнославянския език. Поради това не може да се търси изключително наличието на диалектни особености в тях. Факт е в текстовете на сборника наличието на книжовна лексика: *благословіѣ*, *бесзакѹнник*, *бѣсверникѣ*, *бесѹмен*, *благоволѣние*, *благуслужѣват са*, *винопѣицѣ*, *изѣк мѹдри*, *мѹдрус*, *зѣкон ѹтѣѹф*, *повелѣние*, *слѣтѣкоѹсти*, *фсѣдаржѣтел богу* и др.

Относно езиковата ситуация в Дарѣдере в края на 80-те години на XIX в. тогавашният местен учител Яков Змейкович пише в писмо до родоповеда Ст. Н. Шишков, като споделя за дарѣдерските християни: „по ученолюбието ся сравняват с прилепчанитѣ в Македония. Знаѹщи да четѣт и да пишат и ѹт двѣта пола възлизѣт на брой ѹколо 80 – 85 на стѹтях, а незнаѹщи ѹколо 15 – 20 %... Говорѣт прѣвѹбытнѣй ся измѣнил у християнѣтѣ, които тврѣдѣ обѹчат да подражѣват книжнѣтѣ писѣтелскѣ дѹмы, по причина на скиршната гордѹсть, мыслѣт за долнѹсть да говорѣт народното мястѣно нарячѣе и народнѣтѣ пѣсны; народнѣй говор и народнѣтѣ пѣсны ся срящѣт у Бл[ѣгаро] – мухамѣданцитѣ – Ахряне-тѣ, и то по сѣлата, зачѣтѣ в градецѣт многѣто дѹми сѣ истѹрчѣны, като попрядаѣны кам осм[анската] религия и мухамѣданство и ѣзыка му“ (АНГ 1888: 3). Несѣмнено стремежѣт у грамот-

ните дарьдерци да изхвърлят от речта си диалектните особености е оказал влияние при оформянето на текстовете на Златоградски сборник. Дори тогава да е бил широко разпространен в местния говор преглас $\epsilon > \iota$, няма как фонетичната промяна да е била отразена цялостно и последователно във въпросните текстове.

В края на сборника на отделни листове са изписани части от гръцки текстове с различна датировка (1855, 1867 г.). Откриват се и приписки, представляващи оформени с гръцка графика кратки кирилски текстове на народно-разговорен език. В една от тях е отбелязана множествена форма *дине* ‘дни’ със засвидетелстван преглас $\epsilon > \iota$: 6: Априлиу 1870 до вилидѐн / остана 6 *дине* ($\delta\iota\nu\epsilon$) / сѝс здравѝе ду / гудѝна (Митринов 2000: 7, 170).

Важно е да се отбележи, че характерната фонетична особеност е отбелязана и в други писмени документи от втората половина на XIX в. В няколко писма от края на века, изпратени от Никола Петков Даридерцки, живущ в с. Устово, Ахъчелебийско, до негови близки в Дарьдере, са налице отделни примери. Писмовните текстове са оформени с гръцка графика, на разговорен български език, като се откриват диалектни особености, наред с книжовноезикови. Преглас $\epsilon > \iota$ е засвидетелстван в следните примери:

1. В писмо с датировка от 19.12.1898 г.: ...зѝ йѝрина *дѝтѝ* ($\delta\iota\tau\acute{\iota}$) ма пѝташ... (р. 5); ...нѝ *дѝѝ* ($\delta\beta\acute{\eta}$) местѝ... (р. 6); ...дѝ нѝма ($\nu\acute{\eta}\mu\alpha$) пак... (р. 11); ...дѝ зѝмиш ($\zeta\mu\eta\varsigma$) ...ѝ пу *дѝсет* ($\delta\iota\sigma\epsilon\tau$) укѝ... (р. 12); ...ѝ пу *дѝсет* ($\delta\iota\sigma\epsilon\tau$) парѝ... (р. 13); ...дѝ гу *спѝмѝнате* ($\sigma\pi\mu\acute{\iota}\nu\alpha\tau\epsilon$)... (р. 16).

2. В писмо с датировка от 04.06.1899 г.: ...ѝ крайну сѝ блѝгударѝх зѝ чѝстат *дѝту* ($\delta\acute{\eta}\tau\upsilon$) мѝ пѝше Мѝриѝ... (р. 7); ...ѝзвинѝте ду сѝга *дѝту* ($\delta\acute{\eta}\tau\upsilon$) вѝ нѝ ($\nu\acute{\iota}$) утгѝвѝрих... (р. 8); ...ѝ дѝ замѝним *прѝс* ($\pi\rho\acute{\iota}\varsigma$) Дѝрѝдере... (р. 10); ...ѝ врѝмету нѝ ($\nu\acute{\eta}$) спѝмѝгѝше... (р. 11); ...тѝ утлѝжѝхме зѝ *по сѝтне* ($\pi\omicron\sigma\eta\tau\nu\epsilon$) дѝ вѝдим... (р. 12).

3. В писмо с датировка от 06.09.1899 г.: ...вѝ айвѝвам *чѝ* ($\tau\zeta\acute{\eta}$) вѝ нѝйдах ѝйрѝна... (р. 6); ...трѝста укѝ чѝрна *дѝѝста* ($\delta\beta\acute{\iota}\varsigma\tau\alpha$) мѝѝла... (р. 7); ...окѝлу двѝйсе ѝ *пѝт* ($\pi\acute{\eta}\tau$) укѝ сѝра... (р. 8); ...шеесѝ ($\sigma\epsilon\epsilon\sigma\acute{\eta}$) ѝ адѝн дѝн... (р. 9); ...чѝ ($\tau\zeta\acute{\eta}$) штѝ *прѝс* ($\pi\rho\acute{\iota}\varsigma$) тѝс сѝдмѝца дѝ сѝ *дѝстрижѝ* ($\delta\upsilon\sigma\tau\rho\acute{\iota}\zeta\eta$)... (р. 12); ...фѝф пѝсмуту *дѝту* ($\delta\eta\tau\upsilon$) штѝ мѝ утгѝвѝрите... (р. 12); ...дѝ мѝ пѝшите *дѝсѝт* ($\delta\iota\sigma\epsilon\tau$) парѝ пѝ долу... (р. 13); ...тѝ мѝѝлѝм ($\mu\pi\acute{\eta}\lambda\kappa\acute{\eta}\mu$) гѝ шта умѝѝти тѝ *штѝм* ($\sigma\tau\acute{\eta}\mu$) скуца нѝшту... (р. 13-14); ...мѝне ($\mu\acute{\eta}\nu\epsilon$) ѝку питате трѝмбува дѝ йѝ зѝмѝте ($\zeta\eta\mu\acute{\iota}\tau\epsilon$)... (р. 15); ...зерѝ ѝтѝкѝ *флѝзѝ* ($\phi\lambda\epsilon\zeta\acute{\eta}$) йѝрѝна фѝф маза... (р. 16); ...тѝ смѝтайте и нѝгу ($\nu\acute{\eta}\gamma\upsilon$) пак... (р. 17); ...тѝ ($\tau\acute{\eta}$) мѝѝха зѝмѝбурѝли *дѝте* ($\delta\beta\eta\tau\epsilon$) пѝсни... (р. 21); ...гѝ мѝ кѝзах чѝ ($\tau\zeta\acute{\eta}$) пѝташ тѝ гѝ са *фѝѝра* ($\phi\tau\acute{\zeta}\eta\rho\alpha$) цѝл *дѝн* ($\delta\eta\nu$) пѝли... (р. 22); ...тѝм сѝ са утѝвѝре *пѝтѝ* ($\pi\eta\tau\acute{\eta}$) клѝс... (р. 24).

Последният пример е включен, въпреки че е налице редукция $e > \iota$, според графичното му оформление, но предвид употребата на числително *пѝт* ‘пет’, може да се приеме, че е допусната непоследователност от страна на писача.

От представения илюстративен материал е видно, че едва ли става въпрос за графични грешки при изписване на ударена гласна *ѝ*, вместо *ѐ*, в писмовните текстове. В повечето примери тя е отбелязана с буквен знак ита (*ѣ*), а не с йота (*і*), въпреки че има и изключения: *δβίςτα; πήτ στυτήνι; δβάισε ή πήт; φтζήρα тζάλ дήν; тή; δβήте; νήγυ, μπήλκћм* и др. Откриват се примери с буквен знак за неударена гласна, но графичното оформление на думата показва наличие на преглас *ѐ > ѝ*: *δβηте, дην, дисет, дһту, ζιμης, πο σһтνε*. Още повече, че в някои случаи е налице и употреба на графичен вариант с ударение: *δβή, дһту, ζћмитѐ*.

Прегласът е засвидетелстван в средисловие (*дин, дисет, дһту, зћмиши, фчћра*) и в краесловие (*тћ, флезћ, шеесћ, чћ*). Открива се при съществителни (*дин*), числителни (*двћ, дисет, нћт*), глаголни форми (*дустрижћ са, зћмите, нћма, шћтћм*), местоименни форми (*мћне, нћгу, ти*), наречия (*дћту, сћтне, фчћра*), съюзи (*чћ*). Не е прокаран цялостно, като са налице и примери без преглас: *вѐселу, ѣавѐте мћ; мбѐла, пуздравлѐва та, пунидѐлник; ѧку вћ трѐмбува; чѐрна* и др. Но се открива и в чуждици: *μπήλκћм бћлким* ‘дано’ (Стойчев 1965) < от тур. *belki* ‘може би, възможно е’ (ТБР 1962).

Изводи

Цитираните примери от текстовете на „Златоградски сборник“ и от писмовните текстове, писани в края на XIX в., показват, че преглас *ѐ > ѝ* е бил характерен за говора на Дарьдере (дн. Златоград). Но по наличието му само в отделни думи и по непоследователната му употреба, дори в техни форми, е видно, че тогава фонетичната промяна вече не е била общовалидна за говора, що се касае за речта на християните. А е факт, че в речта на родопските българи, изповядващи мюсюлманска религия, са съхранени повече архаични особености на местните говори поради по-консервативния и затворен начин на живот, който водят. Същевременно наличието на примери с преглас *ѐ > ѝ* в други родопски и тракийски говори свидетелства, че той е бил характерен за тези говори на по-ранен етап в развитието им от края на XIX в. Цитираните материали показват от каква важност е да се проучат историческите данни за отделните говори, за да бъдат изводите, които се правят, цялостни, надеждни и достоверни. Дори фонетичната особеност да е засвидетелствана повече във фолклорни материали, трябва да ѝ се отдаде нужното внимание, защото, както бе отбелязано по-горе, фолклорните текстове са запазили архаични особености на местния говор, които може вече да са изчезнали от разговорната реч на носителите му. Важно е да се проучат и съседните говори, за да се уточни териториалното разпространение на всяко фонетично явление. Така например М. Михайлов въобще не разглежда наличието на преглас *ѐ > ѝ* в говорите на българските християнски села в Ксантийско Габрово и Еникьой (Бояджиев 1991: 105; Милетич 1989: 140; Шишков 1890: 40-57; Витанова 2005: 203). Данните от по-нови изследвания показват наличие на прегласа в южнородопски говори от Гюмюрджинско

(собств. набл.). От това следва, че като цяло преглас $\epsilon > \text{й}$ е бил характерен за източнородопските български говори на някакъв по-ранен етап от развитието им. За съжаление, липсата на писмени паметници от по-ранни епохи не дава възможност да се изяснят много въпроси, свързани с развоя на местните български говори. Но е факт, че те са запазили много архаични особености.

Библиография

- АНГ 1888:** *Архив Найдено Герова* – НБКМ, БИА, ф. 22, а.е. 739, л. 3.
- БДА 1964:** *Български диалектен атлас*. Т. 1. Югоизточна България. Част първа – карти; Част втора – статии, коментари, показалци. София: Издателство на БАН, 1964.
- БЕР 1996:** *Български етимологичен речник*. Т. 5, падеж – пуска. София: Издателство на БАН, 1996.
- Бояджиев 1991:** Бояджиев, Т. *Българските говори в Западна (Беломорска) и Източна (Одринска) Тракия*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1991.
- Витанова 2005:** Витанова, М. Архаични черти и иновации в диалекта на преселниците от с. Кръстополе (Еникьой), Ксантийско. – В: *Littera skripta tapet. Сборник в чест на 65-годишнината на проф. дфн Василка Радева*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2005, 202-212.
- Милетич 1989:** Милетич, Л. *Източнобългарските говори*. София: Издателство на БАН, 1989.
- Митринов 1988:** Митринов, Г. Фонетична промяна $ш > с$ в говора на с. Петково, Смолянско. – *Език и литература*, 1988, № 3, 103-106.
- Митринов 2000:** Митринов, Г. *Златоградски сборник. Писмен възрожденски паметник от средата на XIX век (1852 г.) и фототипно приложение*. София: Македония прес, 2000.
- Михайлов 2012:** Михайлов, М. *Източни родопски говори. Увод. Фонетика и морфология*. Смолян: Издателство ПУ „Паисий Хилендарски“, 2012, 202-211.
- Стойков 1993:** Стойков, Ст. *Българска диалектология*. София: Издателство на БАН, 1993.
- Стойчев 1965:** Стойчев, Т. Родопски речник. – *Българска диалектология. Проучвания и материали*. Т. 2, 1965, 119-314.
- ТБР 1962:** *Турско-български речник*. София: Наука и изкуство, 1962.
- Шишков 1890:** Шишков, Ст. Няколко историко-археологически беляжки и материяли за българите в Ксантийско. – *Родопски старини*, 1890, № 3.
- Шишков 1892:** Шишков, Ст. Материали из Даръдерско. – *Родопски старини*, 1892, № 4.
- Шишков 1908:** Шишков, Ст. Бележки по говора на Даръдере. – *Родопски напредък*, 1908, № 4, 92-96.
- Miletic 1912:** Miletic, L. *Die Rhodopemundarten der bulgarischen Sprache*. Wien, 1912, 71-98.

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

ЛЕКСИКАЛНИ СХОДСТВА
И РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ СЛАВЯНСКИТЕ ДИАЛЕКТИ
В ЛИНГВОГЕОГРАФСКИ АСПЕКТ (ВЪРХУ МАТЕРИАЛ
ОТ „ОБЩЕСЛАВЯНСКИЙ ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АТЛАС.
ВЫПУСК 10. НАРОДНЫЕ ОБЫЧАИ“)

Маргарита Котева
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
БАН

LEXICAL SIMILARITIES AND DIFFERENCES BETWEEN
THE SLAVIC DIALECTS IN A LINGUISTIC-GEOGRAPHIC ASPECT
(WITH MATERIAL FROM ALL SLAVIC LINGUISTIC ATLAS.
V. 10. “FOLK RITES”)

Margarita Koteva
Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin,
Bulgarian Academy of Sciences

Abstract. The article presents some summary dialectical maps from the last volume of the Slavic Linguistic Atlas. In these maps are mapped the names of the holiday-ritual Slavonic folk terminology. The lexical similarities and differences between the Slavic dialects, that are related to the word-forming formats, the nomination and the semantics, are analyzed. The interaction between the dialects, the place of the Bulgarian dialects as part of the Slavic language family and the importance of linguistic geography in the linguistic and cultural context is sought.

Key words: dialectology, linguistic geography, Slavic linguistic atlas, maps

Публикуването на Общославянския лингвистичен атлас (ОЛА), както пише Т. Вендина, предоставя на изследователите уникалната възможност да изучат всеки един диалект като съставна част от славянския диалектен континуум във взаимоотношенията му с другите диалекти на територията на Славия. Благодарение на ОЛА днес може да говорим за типология на ареалите и за ролята, която е изиграл всеки един славянски език за формирането на славянската езикова общност (Вендина, ред. 2011: 63-64).

В този доклад се анализират някои обобщаващи диалектни карти (номинативни, словообразователни, семантични и мотивационни) от последния издаден том 10. на ОЛА. „Народные обычаи“, в които в обобщен вид са показани някои структурно-семантични сходства и различия между славянските диалекти и тяхното териториално разпространение.

В периода от 1982 до 2005 г. България не участва в ОЛА по извънезикови причини. Непубликуваните български диалектни материали са отпечатани допълнително след този период¹. Публикуването на тези материали допълва и обогатява картината на общославянското езиково землище, като чертае нови изоглоси върху славянската езикова територия (Керемидчиева, Василева 2016: 108).

Картографираната лексика в том 10 „Народные обычаи“ е изключително интересна в историко-културно отношение. В по-голямата си част тя е праславянска и отразява светогледа на древните славяни, техните представи за живота, смъртта, щастieto и т. н. Картите обхващат такива сюжети като: названия на лица, названия на празници и обреди, названия на различни ритуални предмети и действия, названия на места, названия на абстрактни понятия и т. н. (ОЛА 2015: 6).

1. Лексикални сходства и различия

Лексикалните сходства и различия се отнасят до „структурата на отделната дума, до нейното фонетично, морфологично, словообразователно оформяне (Младенов 1968: 261).

В ОЛА т. 10 са включени три обобщаващи карти, свързани с тези различия: две словообразователни и една номинативна.

Словообразователните обобщаващи карти имат за цел да представят в обобщен вид различията в словообразователните средства при образуване на названията от определени тематични групи, картографирани в атласа.

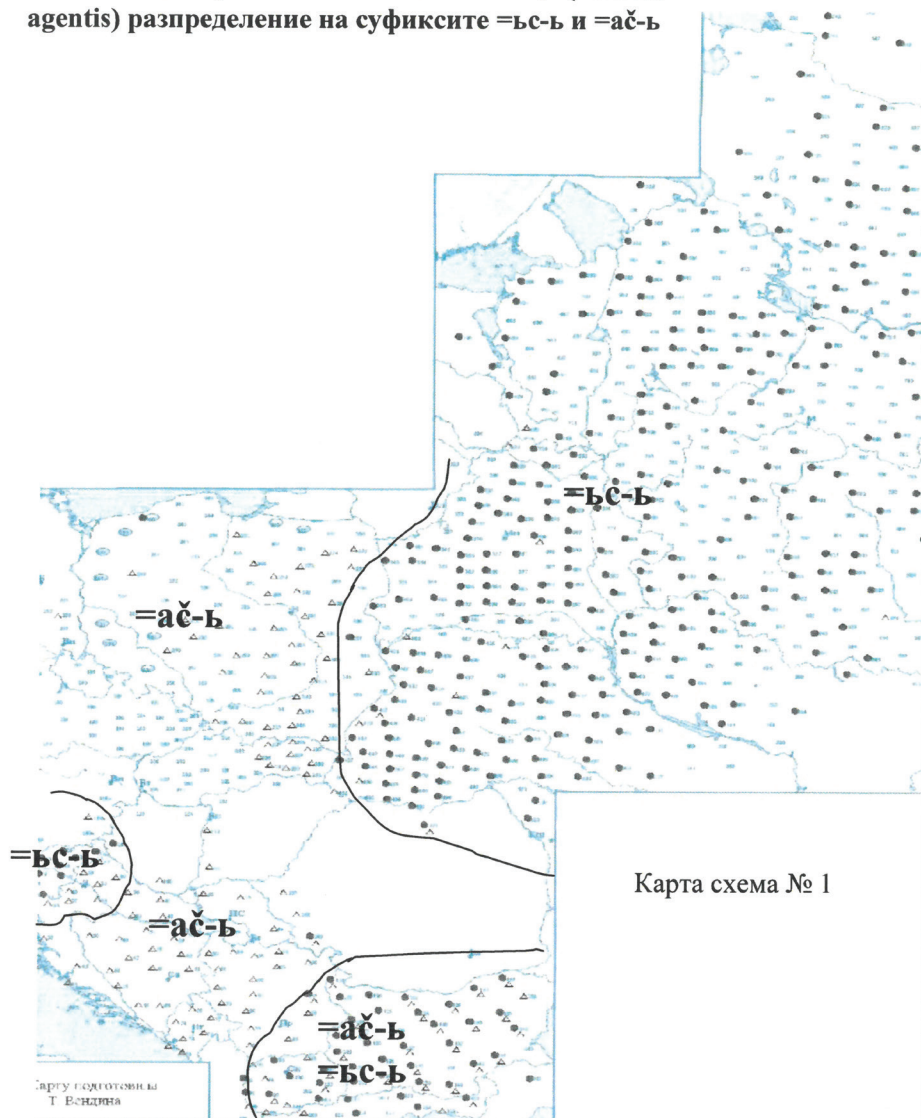
В обобщаващата *К. № 50* „Названия на лица (*nomina agentis*) разпределение на суфиксите =ьс-ь и =аѣ-ь“ (вж. Карта схема № 1) е отразено териториалното разпространението на тези суфикси в славянските диалекти, с които се образуват названия на лица с различни коренни морфеми.

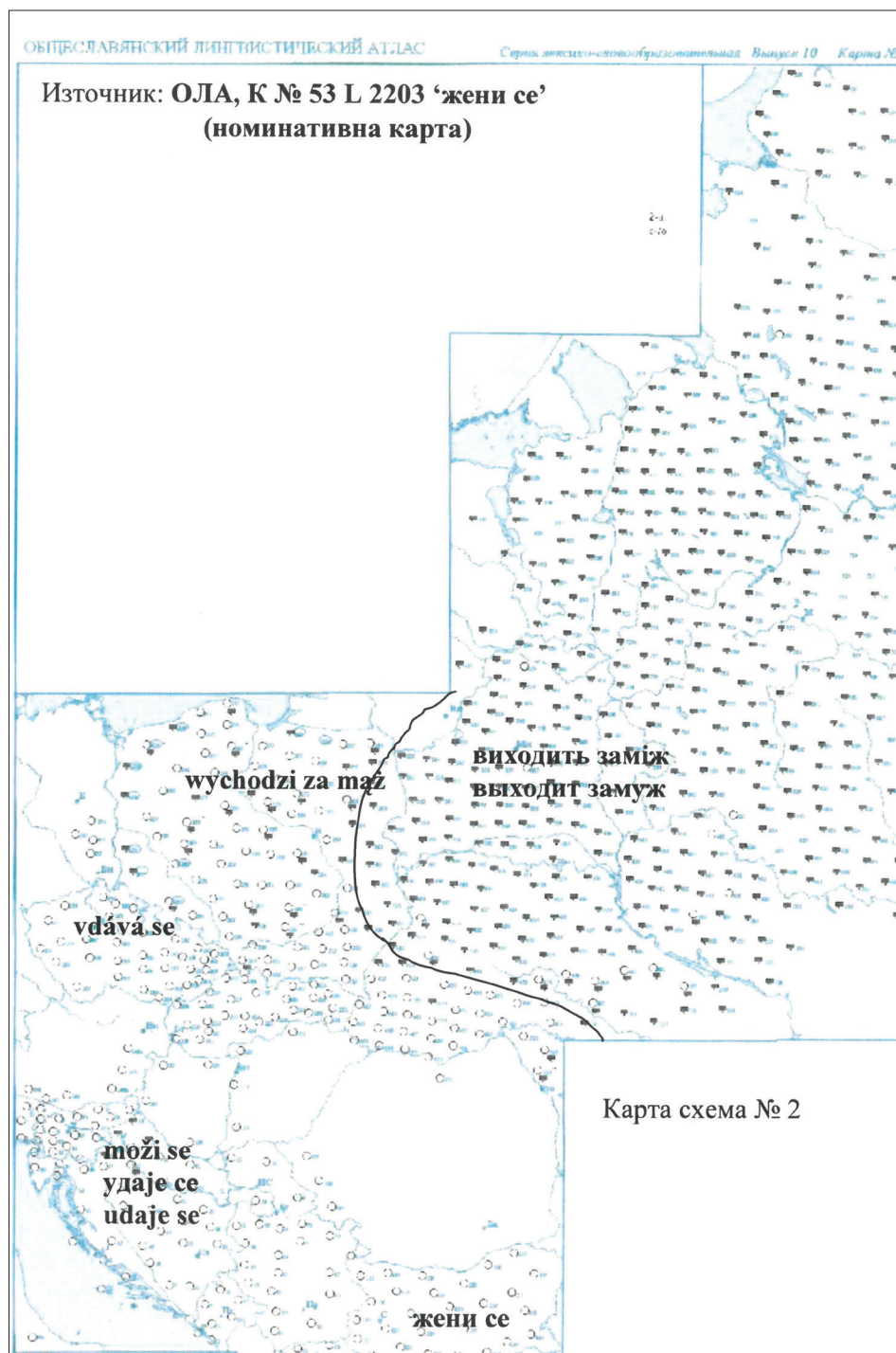
¹ 1. Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Болгарские материалы. Т.1 Животный мир. Т.2 Животноводство. Т. 3 Растительный мир. Т. 8 Профессии и общественная жизнь. Отв. редактор Т. И. Вендина. Москва – Санкт-Петербург: Нестор – История, 2013, 240 с., (Василева, Л., Ел. Вълчева, Хр. Дейкова, Сл. Керемидчиева, К. Първанов).

2. Общеславянский лингвистический атлас. Серия фонетико-грамматическая. Болгарские материалы. Выпуск 1. Рефлексы *ѣ. Выпуск 2а. Рефлексы *ѣ. Выпуск 2б. Рефлексы *ѣ. Выпуск 3. Рефлексы *ьг, *ьг, *ьл, *ьл. Выпуск 4а. Рефлексы *ь, *ь. Выпуск 4б. Рефлексы *ь, *ь. Вторичные гласные. Отв. редактор Л. Э. Калнынь. Ред. Л. Василева, Сл. Керемидчиева. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2015, 203 с., (Василева, Л., Хр. Дейкова, Сл. Керемидчиева, М. Котева, К. Първанов).

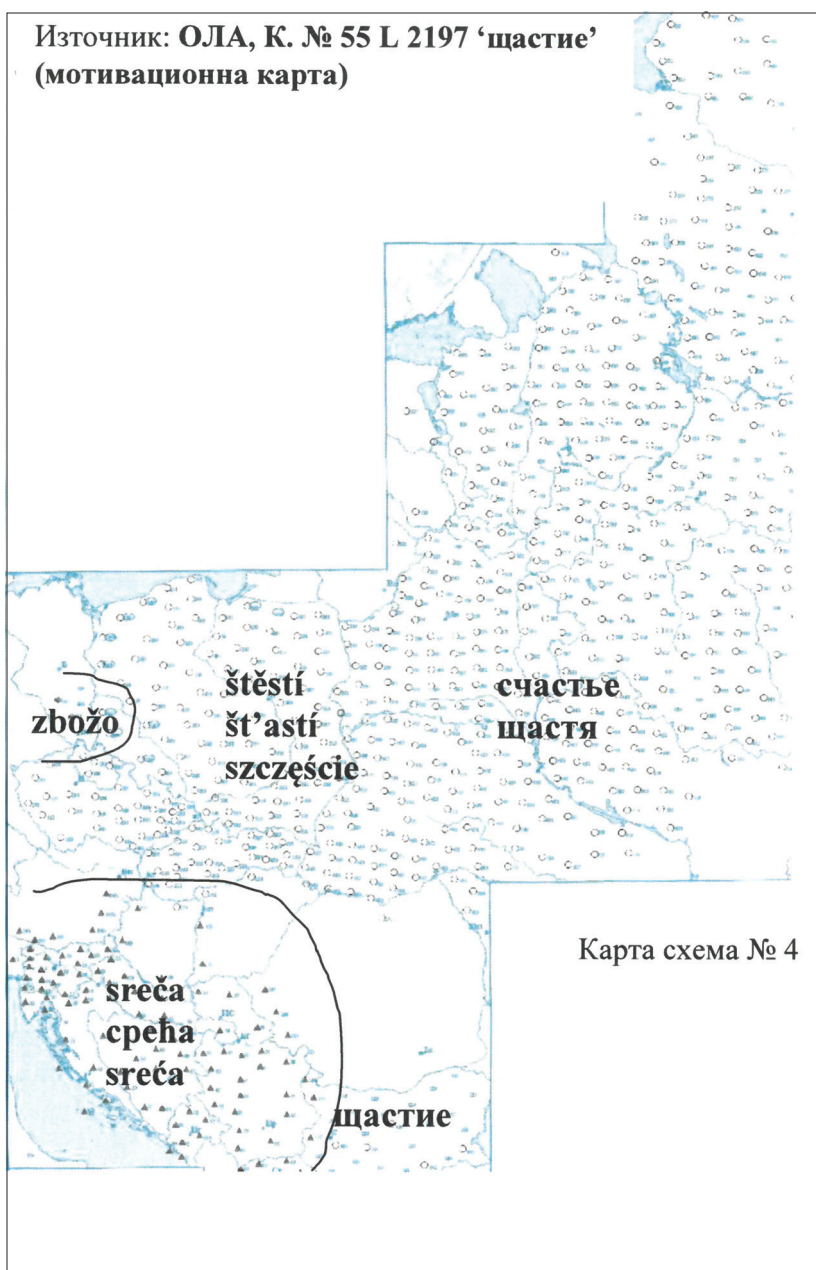
Суфиксът =ъс-ъ в названия като: *рѣ-въс-ъ*, *рој-ъс-ъ*, *рѣ-сп-о-рој-ъс-ъ*, *кур-ъс-ъ*, *плѣс-ав-ъс-ъ*, *јѣгр-о-(хор)-съ-ъ*, е разпространен в източнославянските (руски, белоруски, украински) и словенските диалекти, а суфиксът =аѣ-ъ в названия като: *рѣ-в-аѣ-ъ*, *рој-аѣ-ъ*, *ро-рѣ-в-аѣ-ъ*, *кур-аѣ-ъ*, *јѣгр-аѣ-ъ* и др. – в западославянските диалекти (полски, чешки, словашки, лужишки) и южнославянските диалекти (хърватски и сръбски). В българските диалекти и диалектите в Македония се употребяват едновременно двата суфикса, което доказва за пореден път твърдението, че България е съсредоточие, естествен кръстопът между Изтока и Запада.

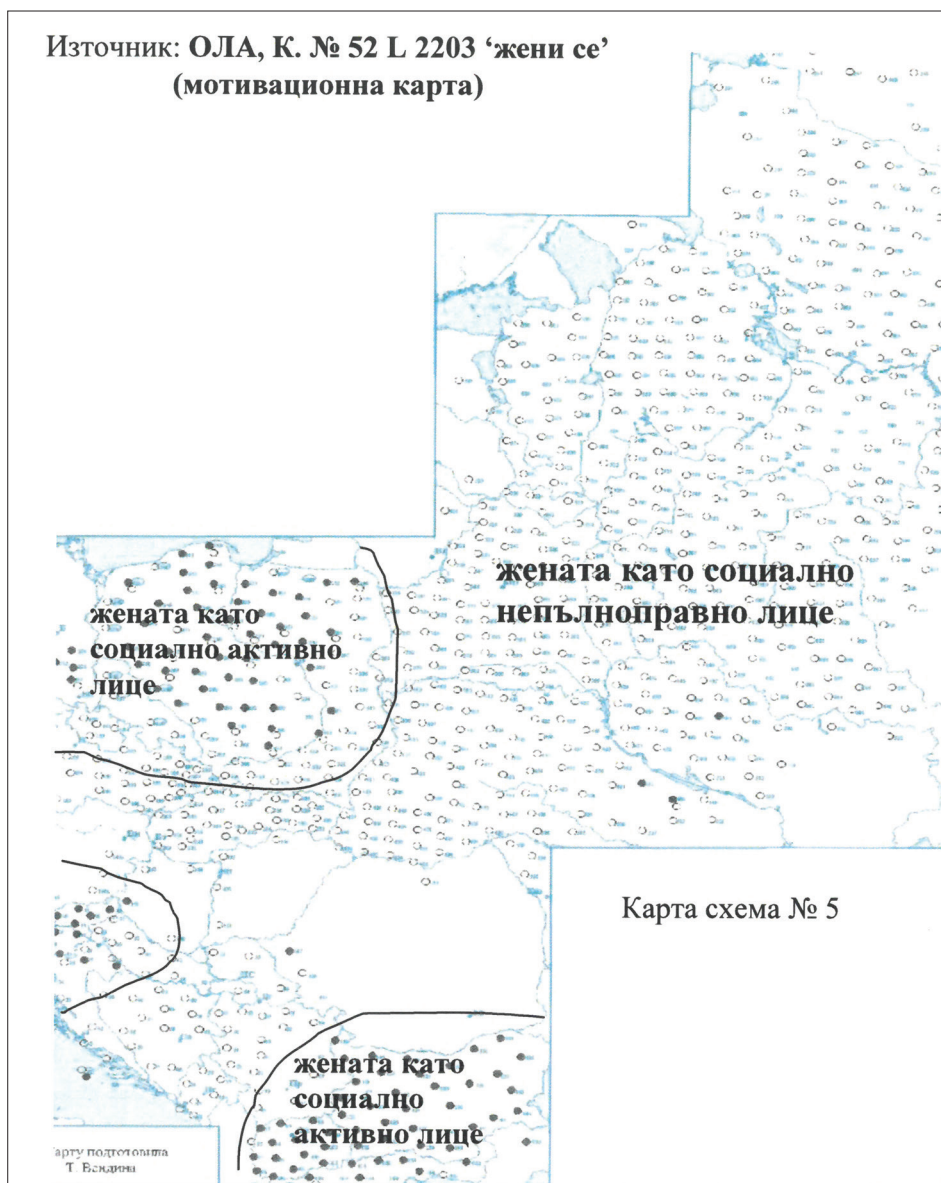
Източник: ОЛА, К № 50 Названия на лица (*nomina agentis*) разпределение на суфиксите =ъс-ъ и =аѣ-ъ

В номинативната обобщаваща карта L 2203 'жени се' (вж. Карта схема № 2) са представени лексикалните различия в способите на номинация на названия с едно и също значение. Картографираните названия са образувани по два начина:

а) от еднокоренни лексеми (*moži se* – словенските диалекти, *удаје се* – сръбските диалекти, *udaje se* – хърватските диалекти, *мажи се* – диалектите в Македония, *жени се* – българските диалекти, *vdává se* – чешките диалекти, *wida so*, *ženi so* – лужишките диалекти);

б) от съставни описателни конструкции, образувани по модела: глагол + същ. име (*wychodzi za mąż* – полските диалекти, *вийходзіць замуж* – белоруските диалекти, *виходить заміж* – украинските диалекти, *выходит замуж* – руските диалекти).

Тази обобщаваща карта експлицира сходството между западнославянските диалекти (чешките) и южнославянските диалекти (хърватските и сръбските) в употребата на едни и същи енокоренни лексеми със значение ‘жени се’ (*vdává se* – чешките диалекти, *udaje se* – хърватските диалекти, *удаје се* – сръбските диалекти). Разпространението на енокоренни лексеми със значение ‘жени се’ в тези славянски диалекти очертава плътни енородни и непрекъснати ареали.

Изобщо, според диалектния материал на картата енокоренните номинации са характерни за всички южнославянски диалекти, както и за по-голяма част от западнославянските диалекти, за разлика от източнославянските диалекти, където се предпочитат описателни конструкции със същото значение.

2. Семантични сходства и различия

При семантичните различия диференцирането се основава на значението на думата при пълно съвпадане на нейната формална структура (Радева 1982: 19).

В карта *L (Sm) 2342 *grobъ* (вж. Карта схема № 3) са картографирани две значения на названието *гроб*. С първото си значение ‘могила, яма, в която погребват покойника’ лексемата *гроб* е разпространена в южнославянските и западнославянските диалекти (без лужишките диалекти, където названието е *ровъ*). Клинообразен ареал на разпространение на лексемата *гроб* се оформя в Украйна, а микроареал – в белоруските говори на границата с полските диалекти. Второто значение на лексемата ‘гроб, в който погребват покойника’ се среща в източнославянските диалекти (централните и северните руски говори, белоруските говори, по-голямата част от украинските говори), както и в отделни пунктове на словенските и българските диалекти.

На картата ясно се очертава диалектното противопоставяне между Изтока и Запада в славянското езиково землище по отношение на значението на лексемата *гроб*.

При определяне на семантичните признаци на лексемите трябва да се отчитат като особено важни етнографските особености на названията, тъй като „много от езиковите противопоставяния са усложнени именно от етнографските различия“ (Букринская, Кармакова 2009: 61). Лингвистичните коментари на лексикалните, лексико-словообразователните и мотивационните карти трябва да включват и данни от етнолингвистични изследвания, които спомагат да се изяснят мотивационните признаци на картографираните лексеми, покрай които често „преминава“ авторът, създател на карти (Вендина 2006: 6).

Освен семантичните карти, в „Народные обычаи“ са включени и някои обобщаващи мотивационни карти като *L 2197 'участие'*, *L 2203 'жени се'* и др. Целта на тези карти е да се покажат различията в мотивационните признаци на картографираните названия с един и същ референт.

Така например в обобщаващата карта *L 2197 'участие'* (вж. Карта схема № 4) се вижда, че щастието е свързано с определена част, дял, с който човек е дарен (*участие* – българските диалекти, *štěstí* – чешките диалекти, *šťastí* – словашките диалекти, *szczęście* – полските диалекти, *щастя* – украинските диалекти, *счастье* – руските диалекти), т.е. мотивационният признак е партитивен. Този признак доминира в по-голямата част от славянската езикова територия (руските, белоруските, украинските, чешките, полските, словашките диалекти).

Същият мотивационен признак е разпространен и в българските диалекти, което доказва някогашната връзка на българските говори със славянския Изток. В лужишките диалекти признакът не е партитивен, а сакрален и е пряко свързан със субекта, който дарява щастие (*zbožo* – горнолужишките диалекти).

Във всички останали южнославянски диалекти (без българските) щастието се асоциира със срещата като съдба (*sreča* – словенските диалекти, *срећа* – сръбските диалекти, *sreća* – хърватските диалекти, *срека* – диалектите в Македония), доколкото съдбата се осмисля като предначертан на човека път. Според едно сръбско поверие щастието може да се постигне само ако го срещнеш „*Срећу ако не сретнеш, нећеш је стићи*“ (ОЛА 2015: 9).

И в тази обобщаваща карта българските диалекти са в единство със северните руски говори от източнославянската езикова група и със словенските диалекти от южнославянската езикова група.

Интересна обобщаваща мотивационна карта е *L 2203 'жени се'* (вж. Карта схема № 5), която по-горе беше разгледана като номинативна обобщаваща карта. В семантично отношение материалът от картата предоставя възможност названията да бъдат противопоставени по два мотивационни признака: единият е свързан с представата за жената като социално активно лице, което встъпва в брак (*moži se* – словенските диалекти, *мажи се* – диалектите в Македония, *жени се* – българските диалекти, *ženi so* – лужишките диалекти), а другият представя жената като социално непълноправно лице, което отива в друго семейство (*udaje se* – сръбските диалекти, *udaje se* – хърватските диалекти, *vdává se* – чешките диалекти, *wuda so* – лужишките диалекти, *wychodzi za mąż* – полските диалекти, *выйходзіць замуж* – белоруските диалекти, *виходить заміж* – украинските диалекти, *выходит замуж* – руските диалекти).

Оформят се няколко добре очертани диалектни ареала в южнославянските и западнославянските диалекти, в които названията са мотивирани от признака 'жената като социално активно лице', докато в останалата по-голяма част от славянския езиков континуум се е наложил мотивационният признак за 'жената като социално непълноправно лице'.

Мотивационните карти от атласа позволяват не само да се видят различните мотивационни признаци в езиковото пространство на една или друга култура, но и да се направи „дълбока смислова реконструкция на образите, лежащи в основата на тези мотивационни признаци“ (Вендина, ред. 2006: 8).

В обобщаващите карти на ОЛА за разлика от останалите (фонетични, лексико-словообразователни, семантични, лексикални) карти, включени в атласа, отделните езикови явления се представят в максимално обобщен вид. По тези карти могат да се направят различни видове диалектни деления на славянската езикова територия.

Широкото използване на лингвистичните карти в езиковедските изследвания, по думите на Л. Э. Калнынь, е знак за съвременното развитие на лингвогеографията и за нейното приложение в изучаването на диалектите, а изучаването на диалектите е специален компонент на всяка национална лингвистика, в това число и на славистиката (Калнынь 2015: 72).

Библиография

- Букринская, Кармакова 2004:** Букринская, И. А., О. Е. Кармакова Лингвистическое картографирование как метод изучения лексики диалектов. – *Исследования славянской диалектологии*, Вып. 9. Москва: Институт славяноведения РАН, 2004.
- Вендина 2014:** Вендина, Т. И. *Типология лексических ареалов Славии*. Москва – Санкт Петербург: Нестор-История, 2014.
- Вендина 2011:** Вендина, Т. И. Типология восточнославянских ареалов – *ОЛА. Материалы и исследования. 2009 – 2011*. Под ред. на Т. И. Вендина. Москва: Институт славяноведения РАН, 2011, 63-161.
- Вендина 2006:** Вендина, Т. И. Общеславянский лингвистический атлас и этнолингвистика. – *ОЛА. Материалы и исследования. 2003 – 2005*. Под ред. На Т. И. Вендина. Москва: Институт славяноведения РАН, 2006, 5-16.
- Калнынь 2015:** Калнынь, Л. Э. О перспективах изучения территориальных диалектов в меняющейся языковой ситуации. – *Исследования по славянской диалектологии*, Вып. 17, Москва: Институт славяноведения РАН, 2015.
- Керемидчиева, Василева 2015:** Керемидчиева, Сл., Л. Василева. *Съвместни лингвогеографски публикации на учени от БАН и РАН. S'fkw*, год. III., бр. 6, 2015. <http://www.abcdar.com/magazine/VI/Keremidchieva_Vasileva_1314-9067_VI.pdf> [14.04.2017]
- Младенов 1968:** Младенов, М. Сл. Типове лексикални различия в източните български говори (По материали от БДА т. I. и II.) – *Славистичен сборник*. София: Изд. на БАН, 1968.
- ОЛА 2015:** *Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Выпуск 10. Народные обычаи*. Москва – Санкт Петербург: Нестор-История, 2015.
- Радева 1982:** Радева, В. *Лексикалното богатство на българските говори*. София: „Народна просвета“, 1982.

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

КРЕОЛСКИ ЕЗИЦИ НА ОСНОВАТА НА ФРЕНСКИЯ

Георги Жечев
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

FRENCH-BASED CREOLES

Gueorgui Jetchev
University of Sofia St. Kliment Ohridski

Abstract. The article summarizes information about creoles as a particular form of contact languages and examines them as illustrating a kind of both adaptation and domination relationship between two language varieties, resulting from the process of creolization. Such kind of relationship is sometimes reversed and a process of decreolization can follow implying shift from more basilectal to more acrolectal varieties of the contact language (or from creole to patois). The article focuses on creoles that are French-based and attempts to reveal the characteristics that distinguish them from the other creoles. Comments on the nature of these contact languages are complemented with observations on their status, especially in the domain of education, for the different administrative units of overseas France (*départements et régions d'outre-mer, collectivités d'outre-mer*) and some former French colonies (Haiti, Louisiana in the USA, Mauritius and Seychelles).

Keywords: creole, French-based creole, creolization, decreolization, contact language

Креолските езици са една от трите категории на така наречените „контактни езици“ (пиджин, креолски и смесени езици)¹, възникнали в резултат от контакт между езици. На описанието, анализа и картографирането на контактните езици е посветено новото четиритомно издание на Оксфордското университетско издателство (Michaelis, Maurer, Haspelmath, Huber, eds. 2013), включващо атлас и три тома преглед на описаните контактни езици от различни части на света. В онлайн версията на атласа (Michaelis, Maurer, Haspelmath, Huber, eds. 2013a) са включени данни от 76 езика (пиджин или креолски езици), за 9 от които лексифициращият език е френският.

В специализираната литература на английски се използва терминът *lexifier*, който в превод на френски може да се срещне като *langue lexifiante*,

¹ Velupillai 2015

съответстващо на „лексифициращ език“. Такъв език играе ролята на суперстрат при формирането на пиджин или креолския език, като осигурява в основни линии лексикалното ниво, докато граматиката е повлияна предимно от езика субстрат. Кои езици се срещат като лексифициращи? Два от тях са от групата на германските (английският и нидерландският), а останалите – от тази на романските езици (португалският, френският и в редки случаи испанският²). Това са всъщност езиците на колониалните сили, в границите на чиито извъневропейски територии са протекли процесите на формиране на пиджин и креолските езици през XVII и XVIII век.

Според Франсоаз Гаде и Ралф Лудвиг (Gadet, Ludwig 2014: 101-120) креолските езици са „контактни езици“ в двоен смисъл:

- диахронно – при формирането им (в процеса на креолизация);
- синхронно – според съвременната им езикова ситуация (с протичане на повече или по-малко изразени процеси на декреолизация в контакт с лексифициращия език).

Според Mufwene 2001 процесите на декреолизация (дебазилектизация³) могат да бъдат разглеждани и като „загуба на статута на креолски език“ от страна на контактната разновидност.

Теории за формирането на креолските езици

Обособяват се две основни виждания за появата и развитието на креолските и изобщо на контактните езици, свързани с противопоставящи се теоретични постановки: субстратизъм и универсализъм, ясно очертани в заглавието на известния сборник *Substrata versus Universals in Creole Genesis* (Muyskens, Smith 1986). Според Муфуене тези две постановки не са взаимноизключващи се и всяка от тях съдържа точни наблюдения. Проблемът е, че и в двата случая се надценява един аспект от процесите, довели до формирането на креолските езици, за сметка на друг (Mufwene 2001:30).

Муфуене смята, че креолският тип езици са резултат от нормален процес на езиков контакт, протекъл в условия на „контактна екология“ (Mufwene 2001: §2.2.6). Неговият модел е съобразен с особеностите на заселническата история на всяка от колониите, където са се развили креолски езици. Чертите на „езиковата разновидност на първите заселници“ (англ. the founder variety) имат „селективно предимство“ пред чертите на останалите разновидности (Mufwene 2001: 75-76).

Често креолизацията е предшествана от процес на формиране на който. Колониалният контекст предполага езикова ситуация, включваща коктейл

² Папиаменту и паленкero са единствените креолски на основата на испанския, но при тях испанският е вторичен, а първоначалният лексифициращ език е бил португалският.

³ От „базилект“ – онази разновидност на креолския език, която остава най-слабо повлияна от лексифициращия език.

от езикови разновидности на лексифициращия език. Сред тях присъства и стандартният език, но в повечето случаи колонизаторите говорят не книжовни (нестандартни) варианти на езика (различни негови тополекти и социолекти). При формирането на койне се извършва изравняване („уравниловка“) на характеристиките на разновидностите, като чертите на един от диалектите може да надделеят в окончателната езикова разновидност (койне), но това не означава, че този диалект е бил „таргет“ в процеса на койнеизация. Той също претърпява известно влияние от страна на останалите диалекти⁴.

От друга страна, при койнеизацията не може да бъде определен един-единствен лексифициращ вариант: няколко от разновидностите, съдържащи общи черти, предоставят лексикалното и морфологично съдържание при формиране на окончателното койне. Койне представлява нова разновидност на същия език, докато креолският е новопоявил се език (Siegel 2001: 182-183). Разликата между койнеизация и креолизация е също така и в степента на реструктуриране. Сийгел (Siegel 2001: 191) представя континуум, чиито две крайности са именно койне (отличаващо се с най-слабата степен на реструктуриране) и креолски език (достигнал до най-напреднал стадий на преобразуване).

Съществува и вътрешна вариативност в рамките на даден креолски език⁵. Тя се представя традиционно като континуум „акролект – мезолект – базилект“. Такъв континуум е подходящо илюстриран с примери от ямайския креолски в обзорната книга на Velupillai (2015: 213). Друг континуум откриваме в публикацията на Шодансон, посветена на степента на реструктуриране при креолските езици (Chaudenson 2001: 377). Авторът разграничава „креолски“ и „патоа“ (местната нестандартна разновидност на френския език), като отбелязва и междинни степени при анализа си на ситуацията в бившата колония Сен Бартелми⁶ – настояща задморска територия на Франция в групата на Малките Антилски острови.

Креолските езици на основата на френския (КЕОФ) са екзогенни контактни езици: нито една от двете взаимодействащи си езикови общности не е автохтонна за територията, където се развива КЕОФ. Суперстратът е от метрополията Франция, а субстратът – от африканските страни, където са набирани роби за плантациите на френските колонизатори. Моногенетичната теория за произхода на креолските езици предполага съществуването на един

⁴ Например, атическият диалект в древна Гърция, който се налага в окончателното койне при формирането на древногръцкия, бива до голяма степен повлиян от йонийския диалект.

⁵ Шодансон я нарича *variation intralinguistique des créoles* ‘вътрешноезикова вариативност на креолските езици’ (Chaudenson 2001:373).

⁶ С конституционна промяна от 2007 г. Сен Бартелми (фр. Saint-Barthélemy, англ. Saint Barts) се отделя от Гваделупа и става самостоятелна административна единица (*collectivité d’outremer*).

общ първоначален пиджин, най-вероятно на основата на португалския, формиран по западното крайбрежие на Африка (афрогенезис), който е бил пренесен към териториите на различните колонии в Карибския басейн, Индийския и Тихия океан, където се зараждат различните креолски езици (McWhorter 2000). Сред френскоезичните изследователи преобладават привържениците на полигенетичната теория, която предполага паралелното преструктуриране на няколко субстратни езика, като този процес протича след заселването в колонии. Тази теория предполага несъвършено доближаване⁷ към целта при овладяването на езика на колонизаторите, дължащо се на „недостатъчен достъп“ до автентични говорители на този език (Chaudenson 2010).

Кои от съществуващите креолски са КЕОФ? Къде се намират креолофонските общности, в които са се развили КЕОФ?

Френската република притежава дванадесет задморски територии с над два и половина милиона жители, от които 1,2 милиона (или почти половината) са в младежка възраст. В структурата на френското правителство е включено Министерство на задморските територии (Ministère des outre-mers)⁸.

Поредицата на издателство „Асимил“, представяща езици в джобен формат⁹, включва следните КЕОФ: мартиникански, гваделупски, хайтянски, гвиански (от Карибския регион – Малките Антилски острови и северния бряг на Южна Америка); реюнионски и маврициански (от региона на Индийския океан – Маскаренските острови).

Към Карибския регион се причисляват традиционно и креолските от северния бряг на Южна Америка. Те са разположени върху Гвианското плато, което обхваща територия на пет държави – от запад на изток: (източната част на) Венецуела, Гаяна, Суринам, Френска Гвиана и Бразилия (щата Амапа). Гвианското плато е отделено от областта Амазония с така наречения Гвиански щит¹⁰. Икономическите и културните връзки на държавите от Гвианското плато са ориентирани повече към Карибите, отколкото към южноамериканския континент.

В региона на Индийския океан се намират две задморски територии на Франция (Реюнион и Майот¹¹), но от тях само Реюнион е креолофонска. Другите креолски езици на основата на френския в региона се говорят в бивши френски колонии, преминали към Британската империя, а сега неза-

⁷ l'approximation d'une approximation (Chaudenson 2010).

⁸ www.outre-mer.gouv.fr

⁹ <http://fr.assimil.com/collections/langues-de-poche>

¹⁰ исп. escudo guayanés, англ. Guiana shield, нидерл. Guyanaschild, фр. bouclier guyanais, порт. escudo das Guianas

¹¹ Майот е част от архипалага на Коморските острови и се обособява като френска задморска територия през 2011 г. след референдум на местното население, чието мнозинство изповядва исляма.

висими държави – част от британската Общност на народите¹²: Мавриций и Сейшелите. Държавата Мавриций включва и о. Родригес (на 560 км източно от о. Мавриций), където се е развила отделна разновидност на КЕОФ.

Според Шодансон КЕОФ в Индийския океан имат общ корен, което се обяснява с колониалната им история (Chaudenson 2012). Реюнионският креолски е най-старата разновидност, от която са се развили останалите. Реюнион е първата френска колония в Индийския океан, създадена под името „Бурбон“¹³, откъдето тръгват преселници към Мавриций¹⁴, а по-късно оттам към Родригес и към Сейшелите.

Креолските езици в образователните системи

В териториите, които имат статут на задморски департаменти – региони или задморски общности на Френската република, езикът на училището е френският. Същевременно с приемането на закона Дексон през 1954 г. (отнасящ се до няколко езика от метрополията¹⁵), френската образователна система включва и компонент „Регионални езици и култури“ с по няколко часа седмично, чийто периметър бива разширен през 80-те години на XX век, обхващайки корсиканския и някои езици от задморските територии, като таитянския от Френска Полинезия, част от меланезийските езици от Нова Каледония (езиците канак) и накрая, през 1992 г., и креолските езици на основата на френския.

Обвързан с въпросния модул е и зрелостният изпит (baccalauréat) по съвременен регионален език като първи/втори/трети „чужд или регионален“ език¹⁶. Картината на този нов за образователната система подход към езиците се допълва и с изпит за учителска правоспособност (CAPES) по регионален език и култура, включително CAPES по креолски (проведен за първи път през 2002 г.)¹⁷. Специфичното за този изпит е, че включва текстове от няколко КЕОФ, говорени във френските задморски територии. Първата част предвижда написването на съчинение на основата на 4 текста (по един на гваделупски, гвиански, мартиникански и реюнионски креолски). Втората част се състои в превод от френски на един от гореизброените КЕОФ (по избор). Тази схема на изпита предполага пасивно владееие на четири креолски разновидности и активно владееие на поне една от тях.

¹² the Commonwealth of Nations

¹³ фр. Île Bourbon

¹⁴ Името на френската колония, просъществувала един век (1710-1810) е Isle de France.

¹⁵ Първоначално това са бретонски, баски, каталански и окситански.

¹⁶ Официалните кодове на зрелостния изпит в трите му варианта са LVR1, LVR2, LVR3.

¹⁷ Bernabé, Confiant 2016

В Хаити въвеждането на креолския в образованието се управлява от Хаитянската креолска академия (Akademi Kreyòl Arisen)¹⁸, създадена през 2014 г., в сътрудничество с министерството на образованието и престижния бостънски университет MIT. Според професора по лингвистика в MIT Мишел Деграф¹⁹, с хаитянски произход, децата в Хаити говорят само креолски, преди да тръгнат на училище, но се научават да четат на френски, като често дори учителите им не говорят свободно френския. Учениците са принудени да възприемат графемите на френския, докато фонемите и семантиката в детското съзнание остават свързани с родния им креолски. Сходното звучене на двата езика, съпътствано често от сериозно разминаване в смисъла на думите, затруднява допълнително усвояването на езиковия код (DeGraff 2016/17).

Сред целите на организацията към правителството на Луизиана, която промотира френския език и култура в този американски щат (CODOFIL²⁰), е записана и подкрепата за луизианския креолски език и култура. Това е логично, защото луизианският креолски е КЕОФ. Креолският в Луизиана съжителства в някои части на щата с една от разновидностите на северноамериканския френски език, т. нар. кейджънски френски (фр. français cadien, англ. Cajun French), който е близък до акадийския френски (фр. français acadien, англ. Acadian French), говорен днес в канадските атлантически провинции Ню Брънзуик, Нова Скотия и Остров Принц Едуард²¹. Като цяло кейджънският френски се възприема като по-престижен в сравнение с луизианския креолски, но има и изключения в региони, където креолският се говори от население, което не е цветнокожо (Valdman 1997: 345).

В Мавриций креолският няма официален статут (с такъв се ползва само английският), но функционира като лингва франка (веикулар) между всички съставни части на многоезичната маврицианска нация (франко-маврицианци, индо-маврицианци и креолци). На Сейшелите креолският (seselwa, фр. seychellois) е един от трите официални езика, редом с английския и френския. Образователната система е триезична.

Хибридността е характерна за музиката и литературата на креолофонските общности. Тя се среща в музикалните стилове „зук“ (на Антилските острови) и „сега“ (на Маскаренските острови). Много от изпълнителите на тези два стила използват думи и изрази от КЕОФ в текстовете на песните си.

¹⁸ <http://www.akademikreyol.net/>

¹⁹ <http://linguistics.mit.edu/user/degraff/>

²⁰ COuncil for the Developpement Of French In Louisiana, <https://www.crt.state.la.us/cultural-development/codofil/>

²¹ През 1855 г. започва насилствено разселване на акадийците, известно като Le Grand dérangement, от британските колониални власти към други техни колонии, като част от тях достигат до френската колония Луизиана.

Приспособяване и надмощие при развитието на креолските езици

При генезиса на един креолски език се наблюдават процеси на приспособяване на една езикова разновидност към друга. Това приспособяване се проявява с различна сила на различните етапи от процеса на пиджинизация или креолизация.

Шодансон изтъква различния темп, с който се извършват процесите на преструктуриране в отделните колонии. Реюнион е определена от него като колония „от първо поколение“, докато Мавриций и Френска Гвиана са колонии „от второ поколение“, основани от представители на колониите от първо поколение, които са имали възможност да се опрат на вече натрупания инфраструктурен и езиков опит през първия етап на колонизация. За Френска Гвиана креолският от първо поколение най-вероятно е мартиниканският. Първата фаза на процеса на колонизация (фр. *société d'habitation*, англ. *homestead phase*) е била по-продължителна за този тип колонии в сравнение с колониите от второ поколение. Затова и темповете на креолизиращия процес там са протекли по-бавно.

На о. Сен Бартелми се е съхранил креолски език, най-вероятно пренесен от по-големите острови Мартиника и Гваделупа, само в източната (наветрена) част на острова. В западната (подветрена) част не са се развили плантации, а са се запазили фамилните ферми. Така двата типа колониални общности са съжителствали на острова в продължение на век, докато в другите островни колонии обикновено плантациите са заместили фамилните ферми с течение на времето. Дойките на белите деца от Сен Бартелми са били цветнокожи и са говорили на местния креолски език. Този креолски не е оказал никакво влияние върху говореното в западната част на острова патоа. Колкото до източната част на острова, там патоа е повлияло на креолския, като е предизвикало процес на „декреолизация“ най-вече на фонетично ниво. Лексиката е останала в общи линии еднаква в двете езикови разновидности (патоа и декреолизиран креолски). Основните различия между тях се проявяват на морфосинтактично ниво (Chaudenson 2001).

Креолският в Луизиана се развива по-късно във времето и при неблагоприятно за креолофонията съотношение между колонизатори и роби. Затова неговата базилектна форма остава доста по-близка до акролекта, като двете разновидности са напълно взаиморазбираеми, за разлика от ситуацията с другите КЕОФ (Valdman 1997: 339).

Във втората си фаза на развитие всички креолски езици претърпяват повече или по-малко автономна еволюция: докато хаитянският и антилският креолски довеждат докрай някои черти, първоначално присъщи на всички атлантически КЕОФ, такава радикалност на промените не е типична за луизианския и за гвианския креолски (Neumann-Holzschuh 2001: 390).

Екологичната теория за езика на Муфуене разглежда процеса на възникване и развитие на креолските езици, както и промените в езиците изоб-

що, като резултат от взаимно приспособяване на идиолектите на отделните носители на езика помежду им (Mufwene 2001: 194).

Диглосията в ситуациите на креолофония може да се интерпретира като упражняване на надмощие на лексифициращия език над креолския език. Отношение на надмощие е също така и това на акролекта над базилекта, ако се разглежда вариативността на вътрешноезиково ниво. Такова надмощие обаче може да доведе и до възникване на процеси на декреолизация, т.е. на доближаване на креолския език към стандарта на лексифициращия език – характеристика, присъща на акролекта.

Ако при голяма група от говорителите се загуби компетентността по базилектен креолски, настъпва процес на декреолизация. Такава ограничена базилектна компетентност се наблюдава, например, при мартиниканския креолски, а не е характерна за другите антилски КЕОФ (Gadet, Ludwig 2014).

Но понякога отношението на надмощие може да се обърне отново и тогава наблюдаваме процес на рекреолизация. Такова обръщане на стойностите се дължи на съществуването редом с открития (явен) престиж на стандарта и на акролекта, на така наречения прикрит (неявен) престиж²², с който базилектът се ползва сред говорителите на една иначе „непрестижна“ езикова разновидност.

Библиография

- Bernabé, Confiant 2016:** Bernabé, J., R. Confiant. *Le CAPES de Créole : Arrière-plan historique, sociologique et politique, stratégies et enjeux*. 11 May 2016. Accessed on 26 June 2017. <<https://creoleways.com/2016/05/11/le-cap-es-de-creole-arriere-plan-historique-sociologique-et-politique-strategies-et-enjeux/>>
- Chaudenson 2012:** Chaudenson, R. La genèse des créoles des Mascareignes et des Seychelles : microcosme et substrats. – In: *Études océan Indien* n.48, 2012. 16 September 2015. Accessed on 26 June, 2017. <<http://oceanindien.revues.org/1503>>.
- Chaudenson 2010:** Chaudenson, R. *La genèse des créoles de l'océan Indien*. Paris: L'Harmattan, 2010.
- Chaudenson 2001:** Chaudenson, R. Créolisation du français et francisation du créole: Les cas de Saint-Barthélemy et de la Réunion. – In: *Degrees of Restructuring in Creole Languages*. Ed. by I. Neumann-Holzschuh, E. Schneider. Amsterdam /Philadelphia: John Benjamins, 2001, 361-381.
- De Graff 2016/17:** De Graff, M. La langue maternelle comme fondement du savoir: L'Initiative MIT-Haïti: vers une éducation en créole efficace et inclusive. – In: *Revue transatlantique d'études suisses*, 6/7, 177-197. Accessed on 26 June 2017. <<http://linguistics.mit.edu/wp-content/uploads/degtraff-2017-langue-maternelle-comme-fondement-du-savoir-MIT-Haiti.pdf>>
- Gadet, Ludwig 2014:** Gadet, F., R. Ludwig. *Le français au contact d'autres langues*.

²² англ. overt prestige, covert prestige

- Editions Ophrys, 2014.
- McWhorter 2000:** McWhorter, J. *The Missing Spanish Creoles: Recovering the Birth of Plantation Contact Languages*. Berkeley/Los Angeles/London: University of California Press, 2000.
- Michaelis, Maurer, Haspelmath, Huber, eds. 2013:** *Atlas and Survey of Pidgin and Creole Languages*. Ed. by S.M. Michaelis, P. Maurer, M. Haspelmath, M. Huber. Oxford University Press, 2013.
- Michaelis, Maurer, Haspelmath, Huber, eds. 2013a:** *Atlas of Pidgin and Creole Language Structures Online*. Ed. by S. M. Michaelis, P. Maurer, M. Haspelmath, M. Huber. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. Accessed on 26 June 2017. <<http://apics-online.info>>
- Migge, Légise, Bartens, eds. 2010:** *Creoles in Education*. Ed. by B. Migge, I. Légise, A. Bartens. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2010.
- Mufwene 2001:** Mufwene S. *The Ecology of Language Evolution*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Muyskens, Smith 1986:** Muyskens P., N. Smith, eds. *Substrata versus Universals in Creole Genesis*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 1986.
- Neumann-Holzschuh 2001:** Neumann-Holzschuh, I. Restructurations dans un créole «conservateur»: Le cas du créole louisianais. – In: *Degrees of Restructuring in Creole Languages*. Ed. by I. Neumann-Holzschuh, E. Schneider. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2001, 383–407.
- Siegel 2001:** Siegel, J. Koine formation and creole genesis. – In: *Creolization and Contact*. Ed. by N. Smith, T. Veenstra. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2001, 175–197.
- Valdman, ed. 1997:** *French and Creole in Louisiana*. Ed. By Valdman A. New York: Plenum, 1997
- Velupillai 2015:** V. Vellupilai. *Pidgins, Creoles and Mixed Languages*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins, 2015.

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

ЧУЖДИТЕ ДУМИ
В БАНАТСКИЯ ГОВОР: СОЦИОЛИНГВИСТИЧНИ
НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ РУМЪНСКАТА
И МЕЖДУНАРОДНАТА ЛЕКСИКА

Илияна Гегова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

FOREIGN WORDS IN BANAT BULGARIAN
LANGUAGE: SOCIOLINGUISTIC OBSERVATIONS
ON ROMANIAN AND INTERNATIONAL
VOCABULARY

Iliyana Gegova
University of Sofia St. Kliment Ohridski

Abstract. The paper is part of a sociolinguistic study of residents of Star Bisnov, Romania, which will show the language competence of Banat Bulgarians with regards to Romanian and international vocabulary. To achieve this survey cards with lists of words were used, with the interviewed marking a degree of familiarity with each word. The main social and demographic factor by which the interviewed were grouped was age, but correlations were found on other factors as well. The study was successful, showing new tendencies in word usage, which will be the basis for a new, more thorough study of the manner of speaking itself, as well as language attitude of the subjects in particular.

Key words: Banat Bulgarians, language competence, Romanian and international vocabulary

Банатските българи са общност, която неколkokратно е била под различно политическо, административно и езиково влияние. Белезите от това влияние се откриват и в наши дни, макар и с различна последователност и реализация. Банатските българи в Румъния днес масово владеят румънския език като основен код за общуване с другите етноси и с местната администрация, както и при търсенето на реализация – била тя професионална, образователна или социална – извън тесния кръг на семейството и близките хора, споделящи банатския говор като средство за комуникация. Всички езикови контакти, които са осъществявали и осъществяват банат-

чани, са свързани с навлизането на чуждоезикова лексика от езиците, на които им се е налагало да общуват.

1. Цели и задачи на изследването

Цел на настоящото изследване беше да се проучи в каква степен е активна употребата на отделен тип лексика при информатори от различни поколения, като резултатите да покажат кой е езикът, оставил най-трайна следа в говора, до каква степен се откроява влиянието на всеки език, с който банатчаните са имали досег, както и каква е компетентността на тези информатори спрямо българския книжовен език, който активно се изучава в училище от години.

Така през изминалата година беше проведено анкетно проучване сред жителите на с. Стар Бешенов, Румъния, като задачата беше чрез анкетните карти да се установи употребата на различни по произход лексикални единици – не само тяхната употреба, но и доколко тази лексика е позната и активна в речника на банатските българи от това селище. Общият брой на списъците с думи в анкетите е 10, като всеки един отразява лексиката, навлязла от определен език – сърбохърватски, църковнославянски, немски, унгарски, румънски, турски, домашни банатски думи, както и административноправна, жаргонна и международна лексика, а броят на лексикални единици е 40 за всеки списък. За всяка дума анкетираните лица разполагаха с 5 възможни отговора според тяхната компетенция и честотата, с която я употребяват в речта си: (1) Никога не съм чувал/а тази дума; (2) Чувал/а съм думата, но не зная какво означава; (3) Употребявам тази дума рядко; (4) Употребявам тази дума само в някои случаи и (5) Употребявам тази дума често. Като допълнителна опция присъстваше и графа, в която анкетираните да попълнят значението, което влагат в даденото понятие, но данните от нея не подлежат на статистически анализ, затова няма да бъдат анализирани тук. Поради обема на настоящата работа ще бъдат разгледани резултатите само за два от списъците – тези с румънска и с международна лексика (вж. Приложение 1).

2. Обект на изследването и подбор на информатори

Предварителната работа, извършена по проучването, се състоеше в избора на населено място в областта Банат. Селото от градски тип Стар Бешенов се оказа подходящо за провеждането на социалингвистично проучване, тъй като населението му наброява около 5 хил. д., от които над половината са с български произход. Освен това селото е в голяма близост до съседния град Съниколау Маре, който предлага многобройни работни позиции в различни браншове. Така социално-демографската картина на Стар Бешенов всъщност представя различни поколения банатски българи, с различни по вид образование и професия, но почти

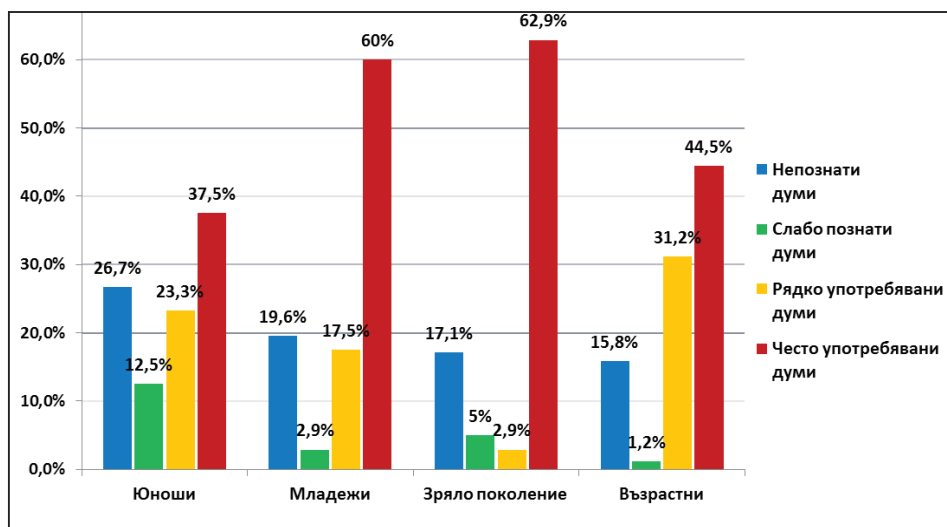
всички активно общуващи на своя говор не само с другите банатски българи, но и с румънците в селото.

Подборът на информатори се осъществи, като първоначално бяха избрани такива, принадлежащи към четири възрастови групи, за да се проверят вариациите в употребите на лексикалните единици, проявяващи се в различна степен у отделните поколения. Задължителни условия бяха владееенето на банатския говор, независимо от нивото; относително постоянно местоживееене в Стар Бешенов или друго населено място с голям брой банатчани; както и поне единият родител на анкетираното лице да бъде банатски българин. Бяха анкетирани общо 26 души от различни поколения и така в крайна сметка се оформиха четири възрастови групи, които условно сме нарекли Юноши (15 – 20 г.), Младежи (22 – 33 г.); Зряло поколение (37 – 48 г.) и Възрастни (56 – 85 г.). Социално-демографските характеристики на информаторите от всяка група потвърдиха предварителната хипотеза, че всеки от тях ще владее и румънския език в същата или дори по-голяма степен от банатския български език, както и други езици като английски, немски, унгарски и пр. Освен това, около половината са посочили и владееенето на български книжовен език, ала помолени да прочетат кратък пасаж от художествената ни литература, голяма част от анкетираните изпитват затруднения при произнасянето на графическите знаци щ, ъ, р (припознавано като латинското р) и др. Като език на общуване у дома и в най-близките колективи 84,52 % от анкетираните са посочили банатския говор (или палкенски, както банатчани го наричат), а останалите, които са със смесен произход – румънски или унгарски. По показателя местоживееене 88,67 % от информаторите са посочили с. Стар Бешенов, а като месторождение с най-висок процент е гр. Съниколау Маре – 10,47 %. Местоживееенето обаче при всички анкетирани (с изключение на лицата от най-възрастното поколение, които почти не са напускали селото за дълго) включва пребиваване и на други места, свързано както с работа, така и с образование – в гр. Тимишоара, в гр. Съниколау Маре, в България, в Испания. Образованието на повечето информатори е средно или висше, като с основно образование са много малка част – едва 7,75 % от всички анкетирани. Професията, в която се развиват анкетираните лица, е особено разнообразна, като само при групата на юношите забелязваме еднородност, тъй като почти всички са ученици. При останалите имаме администратори, футболисти, работници в автомобилен завод, учители, дърводелец, свещеник и др. По отношение на семейното положение при всички групи преобладават представителите на семейства, формирани изцяло от банатски българи и като родители, и като съпрузи.

3. Езикова компетентност по отношение на румънската лексика

При изчисляването на резултатите от анкетните карти за отговорите, дадени спрямо думи от румънския език, хипотезата ни се потвърди. Очакваната честа употреба и познания за румънизмите намери от-

ражение във високите процентни показатели за познаваемост и честа употреба от страна и на четирите възрастови групи (Диаграма 1).

Диаграма 1. Езикова компетентност на анкетираните по отношение на румънската лексика

3.1. Юноши

Резултатите на тази група представят несъвсем категорична картина на компетентността. От една страна, очакванията ни бяха, че именно тя ще покаже най-категорично познаване и честота на употреба на румънска лексика, тъй като в училище, а и с приятели се предполага по-редовно общуване на румънски език в сравнение с който и да е друг езиков вариант. В случая се вижда, че процентното отношение на отговорите клони към рядка или честа употреба на думите (60,8 %) общо, а на непознатите и слабо познатите думи процентът е 29,2 – това е около една трета от целия списък с думи, които е трябвало да посочат. От своя страна, по-застъпена е често употребимата лексика, което говори, че все пак учениците са добре запознати с румънския език.

3.2. Младежи

При представителите на втората възрастова група езиковата компетентност е най-силно изразена процентово спрямо всички други групи. Тук имаме общо 77,5 % (за рядко и за често употребявани думи), отнасящи се към високата компетентност спрямо тези лексикални единици и съответно – употребявани по-често в речта. Непознатите думи са едва 19,6 %, а слабо познатите – 2,9 %. Възможна причина за тази реализация е по-голямата мобилност на това поколение, свързана с висше образова-

ние в друг град, търсенето на работа и др., а също така и с по-честото общуване с електронните медии. Социализацията на тази група е по-динамична в сравнение с другите три групи и това е фактор, който определя и по-високото владение на румънската лексика, особено на абстрактните понятия.

3.3. Зряло поколение

Третата възрастова група също има категорично по-високи проценти за броя често употребявани думи – 62,9 %. Най-ниска е стойността на рядко употребяваните думи – само 2,9 %. В процентно отношение делът на слабо и съвсем непознатите думи е сходен с този при групата на младежите. Има два отговора обаче, които не фигурират в диаграмата – на неупотребяваните думи (които обаче анкетираните познават) и на тези, които използват само при общуване на румънски език. Стойностите са съответно 1,5 % и 10,4 %, което говори и за някаква оценъчна нагласа у говорещите – макар и да познават тази лексика, те очевидно я избягват, общувайки на банатски говор, или предпочитат употребата на речникови единици от друг език. В по-голямата си част ежедневието на тези лица е свързано с работното място, където активно се налага комуникирането на румънски език, и това оказва влияние върху тяхната компетентност, като освен че са добре запознати с лексиката, те разграничават сфери на нейната употреба – явление, което липсва при предните две групи.

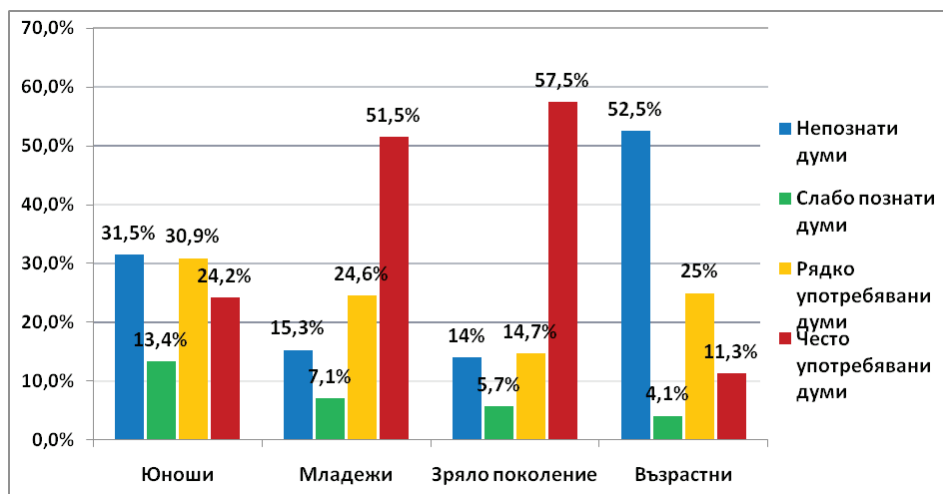
3.4. Възрастни

Четвъртата възрастова група предлага неочаквани резултати за компетентността на анкетираните лица. Тук са най-ниските стойности на непознатите и слабо познатите думи – съответно 15,8 % и 1,2 %. Употребяемата лексика е общо 75,7 %, а тази, която изобщо не употребяват или го правят само когато общуват на румънски език – общо 7 %. Трудно е да се определи еднозначно кои са причините, поради които най-възрастното поколение е най-запознато с румънската лексика, още повече, че повечето информатори дори не са напускали селото за по-продължителен период. Най-възрастните обаче общуват по-често с книжовния румънски език, гледайки телевизия и четейки вестници, което обогатява речника им. Друг важен фактор е професионалното поприще, на което са се развивали говорещите. Повечето са се занимавали с дейност, предполагаща добро владение на официалния книжовен стандарт, както и богатство на изразните средства – кинооператор, свещеник, секретарка. Още повече – 83,4 % от представителите на тази група са със средно или висше образование. Всички са с изцяло банатски български произход, което очевидно не е стопиращ фактор при усвояването на румънския езиков стандарт в пълнота.

4. Езикова компетентност по отношение на международната лексика

Резултатите, представени при анкетирането на всички възрастови групи, показаха очакваната тенденция най-запознати с международната лексика да бъдат двете междинни групи – на младежите и на зрелото поколение (Диаграма 2). Макар че пътят на усвояване на международната лексика минава през румънския книжовен език, съвсем предвидимо тя е по-популярна сред владеещите английски или друг западен език и най-вече сред говорителите, които по една или друга причина са напуснали селото за по-продължително време и им се е налагало да общуват по-активно на някой от тези езици.

Съществува и друг фактор – не цялата международна лексика, която познаваме от английския, немския, френския или друг език, е навлязла в румънския в оригиналния си вид. За част от думите са налице други фонетични варианти в румънския, които са намерили отражение по същия начин и в банатския, и което може би е подвело част от информаторите (най-вече тези, незапознати с английското или българското произношение) като напр. ‘мениджър’ – *manager*, ‘комфорт’ – *confort*, ‘имидж’ – *imagine* и др. За други думи пък е характерно да са като цяло по-рядко употребявани в публичната реч и макар анкетираните да са ги чували, не са напълно убедени в значението им. В крайна сметка, от значение за настоящото изследване беше да се установи дали българският книжовен език е повлиял при усвояването на тази лексика.

Диаграма 2. Езикова компетентност на анкетираните по отношение на международната лексика

4.1. Юноши

Отговорите на най-младото поколение, подобно и на румънската лексика, не са съвсем категорични – съотношението познати/непознати думи

е 55,1 % срещу 44,9%. Въпреки превеса на познатата лексика можем да заключим, че поколението не борави активно с международната лексика във всекидневното си общуване и като често използвани са редовно срещани думи като *активен, пасивен, меню, модел, миграция* и др. Освен това почти всички анкетирани от тази група потвърждават, че трайното им местоживеее е с. Стар Бешенов и не са го напускали за по-продължително време, т.е. не им се е налагало да общуват твърде дълго на друг чужд език, освен румънския. Въпреки че половината от анкетираниите имат родител, който е от унгарски или румънски произход, а като език на общуване у дома 1/3 са посочили тези езици като наравно употребявани наред с банатския говор, това не се оказва съществен фактор за тяхната по-висока компетентност по отношение на интернационализмите. За тях думи като *рейтинг, мониторинг, консенсус* и др. най-често са напълно непознати или слабо познати, което по всяка вероятност се дължи на по-високия стил, в чийто контекст основно се употребяват тези лексикални единици.

4.2. Младежи

Групата на младежите в най-голяма степен потвърждава предварителната хипотеза, че именно те ще са най-запознати с международната лексика подари редица обстоятелства от социален характер. На първо място е образованието на лицата от този възрастов диапазон – 57,1 % от тях са завършили висше образование извън селото, а почти всички са живели в друг град или държава поради работна заетост. Професионалният опит е вторият основен фактор, който липсва при предната група, където почти всички анкетирани бяха ученици. Общуването с чуждоезикови носители, различната езикова ситуация, в която се намира през различен период от време всеки от информаторите, както и образованието, свързано със задълбочаване на познанията за научната терминология от всякаква област, са комплексните фактори, които отразяват по-високата компетентност на тази група по отношение на различни по естеството си понятия от международния речников фонд. Така виждаме как процентът на непознатите и слабо познатите думи за тази група е по-малко от половината на предходната – едва 22,4 % общо. Познатите думи са общо 76,1 %, което показва висока езикова култура при употребата на интернационализми в речта и тяхното добро разпознаване. Незасегнат в диаграмата е процентът на познатите думи, които анкетираниите са посочили, че не употребяват в речта си – 1,5 %.

4.3. Зряло поколение

Третата възрастова група също показва високи стойности на познатата международна лексика – 72,2 % за рядко и често употребяемите думи. Обвързвайки резултатите от анкетата с професионалната дейност на информаторите, виждаме ясна причинно-следствена връзка – по-голямата част

от тях са заети в сферата на образованието, културата и връзките с обществеността, а това, от своя страна, демонстрира подчертана тенденция при всички информатори за честоупотребяеми интернационализми, независимо от полето на тяхното приложение. При тази група е характерна и по-продължителната и честа миграция извън селото, а и извън Румъния – тук имаме информатори, живели продължително в гр. Тимишоара, в Букурещ, в Испания, в България, в Германия. 57,1 % от анкетираните са с висше образование, а над 80 % са родом от семейство на банатски българи и съпругът/съпругата им е също от банатските българи. Липсващите в диаграмата отговори „*Не употребявам тази дума*“ и „*Употребявам само в румънски език*“ са с най-висок дял при тази група – 7,1 %, което показва усет у информаторите за разграничаване на сферите на употреба на лексикалните единици и съзнателното им избягване при общуване на банатски говор.

4.4. Възрастни

Последната възрастова група показва очакваните резултати да познава в най-малка степен международната лексика според предварителната хипотеза, че информаторите от тази група ще притежават най-базови познания за техническите иновации, както и за новите понятия от сферата на културата и електронните комуникации. Така че тук виждаме и най-нисък процент на познатата лексика – едва общо 36,3 %, за сметка на 52,5 % и 4,1 % за непознатата или слабо познатата лексика. За това поколение думи като *имидж*, *рейтинг*, *глобален*, *виртуален*, *айсберг* и *селфи* – обичайни за културата на младежите – са или напълно непознати, или дори трудни за разгадаване по своята вътрешна форма. При тази група обаче отново се проявява усет за употребата на познати единици от международната лексика – думите, които носителите не използват в речта си, са 5 %, а тези, които употребяват само в румънския език – 2,1 %.

5. Изводи

Предварителните хипотези за езиковата компетентност на поколенията по отношение на румънската и международната лексика, заложили в това изследване, намериха своето потвърждение с малки изключения. На първо място беше предвидено, че най-младото поколение ще е най-запознато с двата типа лексика, но и в двата случая резултатите не са категорични – процентната разлика между познати и непознати думи е минимална. В същото време групата на младежите показва най-добро познаване и най-честа употреба на лексикалните единици от румънския и от международния речников фонд. Потвърдена беше хипотезата за минималното познаване на международната лексика от страна на възрастното поколение. Анкетните карти показваха още една неочаквана особеност – зрялото и възрастното поколение показват частично разграничаване на сферите на употреба на отделните думи в общуването на банатски говор – те ги избягват и възможната причина е

наличието на домашни думи за означаването на понятията от двата вида лексика. Другата възможност е наличието на румънски думи, заместващи международните, които да се употребяват по-често, и местното население познава тези варианти. Дали има езикова интерференция по отношение на международната лексика и какви други езикови причини могат да доведат до някои от споменатите резултати, предстои да бъде проучено при следващото теренно изследване на банатския говор в с. Стар Бешенов, Румъния.

Библиография

- Алексова 2000:** Алексова, Кр. *Езикът и семейството*. София: Интервю прес, 2000.
- Ангелов 1999:** Ангелов, А. Г. *Правилата на езика в столичния квартал*. София: Международно социолингвистическо дружество, 1999.
- Виденов 1999:** Виденов, М., Б. Байчев, *Великотърновският език*. В. Търново: Абагар, 1999.
- Виденов 2000:** Виденов, М. *Увод в социолингвистиката*. София: Делфи, 2000.
- Димитрова 2004:** Димитрова, Е. *Диглосията в град Криводол (социолингвистично изследване)*. София: Херон Прес ООД, 2004.
- Институт за български език към БАН 1978:** *Единството на българските земи в миналото и днес*, отделен отпечатък от сп. Български език, год. XX-VIII, кн. 1, София: БАН, 1978.
- Милетич 1987:** Милетич, Л. *Изследвания за българите в Седмиградско и Банат*. София: Наука и изкуство, 1987.
- Нягулов 1999:** Нягулов, Бл. *Банатските българи*. София: Парадигма, 1999.
- Парашкевов 2007:** Парашкевов, Б. *Немски елементи в говора на банатските българи*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2007.
- Стойков 1967:** Стойков, Ст. *Банатският говор*. София: БАН, 1967.
- Стойков 1968:** Стойков, Ст. *Лексиката на банатския говор*. София: БАН, 1968.

Приложение 1: Списъци с думи от проведената анкета (думите в курсив са записани условно на банатски говор, а отдясно е е тяхното значение):

Румънска лексика		Международна лексика	
<i>bobok</i>	пъпка цвят	<i>imidž</i>	имидж
<i>bukatar</i>	готвач	<i>rejting</i>	рейтинг
<i>vajšamar</i>	жалко, олееле	<i>etalon</i>	еталон
<i>vežulija</i>	буря, виелица	<i>kunsensus</i>	консенсус
<i>virdekure</i>	зеленчук	<i>delikates</i>	деликатес
<i>vražitor</i>	магьосник	<i>menju</i>	меню
<i>gradinica</i>	детска градина	<i>globalen</i>	глобален
<i>gurpanj</i>	трап, яма; пещера	<i>printer</i>	принтер

<i>dekuracija</i>	орден, награда	<i>monitoring</i>	мониторинг
<i>dičis</i>	покъщнина, оборудване	<i>senzitiven</i>	сензитивен
<i>disperat</i>	отчаян	<i>integràcija</i>	интеграция
<i>distrakcija</i>	забава, забавление	<i>komfort</i>	комфорт
<i>distrat</i>	разсеян	<i>finiširam</i>	финиширам
<i>zdranca</i>	къс, парче	<i>teorija</i>	теория
<i>ingrozitor</i>	ужасно, страшно	<i>pasiven</i>	пасивен
<i>ingjecijata</i>	сладолед	<i>aktiven</i>	активен
<i>indragustit</i>	влюбен	<i>negativen</i>	негативен
<i>karnèt</i>	бележник, тефтер	<i>pozitiven</i>	позитивен
<i>klanca</i>	брава	<i>prioritet</i>	приоритет
<i>končediu</i>	отпуск	<i>kurekcija</i>	корекция
<i>kuvert</i>	пощенски плик	<i>model</i>	модел
<i>kumpas</i>	пергел	<i>agresija</i>	агресия
<i>kurènt</i>	ел. ток	<i>migràcija</i>	миграция
<i>cipeš</i>	красавец, хубавец	<i>navigàcija</i>	навигация
<i>lekcija</i>	урок	<i>versija</i>	версия
<i>marinar</i>	моряк	<i>virtualen</i>	виртуален
<i>moš</i>	дядо	<i>tràfik</i>	трафик
<i>mutul</i>	мълчалив; наивен	<i>broker</i>	брокер
<i>nepot</i>	внук	<i>bonus</i>	бонус
<i>parazol</i>	чадър	<i>lizing</i>	лизинг
<i>paš</i>	стъпка, крачка	<i>hačer</i>	хакер
<i>pèrna</i>	възглавница	<i>menadžar</i>	мениджър
<i>peršor</i>	сарма	<i>format</i>	формат
<i>priza</i>	ел. контакт	<i>promocija</i>	промоция
<i>pražitura</i>	сладкиш	<i>selfi</i>	селфи
<i>svèter</i>	пуловер, жилетка	<i>siluet</i>	силует
<i>skrumijera</i>	пепелник	<i>ofis</i>	офис
<i>strain</i>	непознат; чужденец	<i>satelit</i>	сателит
<i>učan</i>	бинокъл; далекоглед	<i>ajsberg</i>	айсберг
<i>feričire</i>	щастие	<i>balkon</i>	балкон

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

РЕТОРИЧЕСКОТО ДОКАЗАТЕЛСТВО

Яна Сивилова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

THE RHETORICAL PROOF

Yana Sivilova
University of Sofia St. Kliment Ohridski

Abstract. The article analyses the rhetoric strategies in the speech of Elizabeth I. It focuses on the role of the example and the rhetoric syllogism. Special attention is given to mythological basis of the arguments, what specifies their ideological character and urge the analyzers to seek ulterior motives.

Key words: rhetoric, argumentation, example, enthymeme, Elizabeth I

Още древните оратори си давали сметка, че съществуват два начина на доказване. Квинтилиан ги определя като външни и вътрешни аргументи. Първите включват това, което днес бихме нарекли обективни свидетелства (факти). Те притежават собствена убедителна сила и ораторът оказва слабо влияние върху тях. Вторите се неговите разсъждения – индуктивни или дедуктивни, именно тук се проявява талантът му (Квинтилиан 1982: 276).

В това изложение бих искала да разгледам една филмова реч, която се отличава с последователна реторическа стратегия и дава възможност да се проследи убедителната сила именно на реторическото доказателство. Тя е част от филма *Кралицата дева* (*The Virgin Queen*), сериал на BBC, режисиран от Коки Гидроик. По-долу привеждам пълния текст на изказването на английски и неговия превод. Речта е пример за реторическа аргументация и изворите, от които тя черпи убедителност. Тъй като е не писмен, а произнесен текст, тя е и повод за коментар на паралингвистичните елементи, които са част от реторичната техника. От друга страна, въпреки че е насочена към телевизионните зрители, речта се оказва комбинация от реплики, произнесени от кралицата пред нейните поданици (Haigh 1998: 23-25, Doran 2010: 42-44)¹:

¹ На този адрес може да бъде видяна и самата реч:
<https://www.youtube.com/watch?v=P9CsTiQDr3g>. Тя започва от 43-та мин.

Honorable members of parliament, counselors,

I am told that some of you still take the view that I must take a husband. It is monstrous that the feet should think to rule the head.

Do you **presume** that I should bend my will to yours on such a subject? Was it not Gods' will to preserve me from my sickness for the life I must now lead? And it shall be his will alone I obey on the matter of my marriage. If he so walks my heart to incline it towards that state than I assure you the realm shall not go destitute of heir. But if it is his will I continue to live outside the state of marriage I tell you I would rather be turned out of the **realm** in my petticoat than **defy** him.

It is England I am married, my lords. It shall be sufficient for me when I die that a marble head stone declared that this queen having lived in such and such a time lived and died a Virgin.

Почитаеми членове на парламента, съветници,

Бях уведомена, че някои от Вас все още споделят схващането, че трябва да си намеря съпруг. Чудовищно е краката да мислят, че могат да ръководят главата.

Смятате ли, че трябва да се подчиня на вашата воля по този въпрос? Не бях ли спасена по Божия воля за живота, който вода сега? Само на Бог бих се подчинила по въпросите за своето съпружество. Ако той поведе сърцето ми и го склони към брак, уверявам Ви, че кралството няма да бъде лишено от наследник. Но ако по негова воля продължавам да вода живот на неомъжена жена, казвам ви, по-скоро бих се оставила да ме изгонят от кралството по фуста, отколкото да покажа неподчинение.

Аз съм омъжена за Англия, господи². И за мен ще бъде достатъчно, когато умра, мраморният камък на главата ми да разказва, че тази кралица, живяла по това и това време, е живяла и умряла като дева?

Речта на кралица Елизабет по повод искането на парламента и съветниците ѝ да се омъжи и осигури наследник на короната, което да гарантира стабилността в държавата, е реч, която засяга външнополитически аспекти. През този период Англия се намира в сложна ситуация и има нужда от съюзник (най-вече срещу домогванията на Испания), какъвто един династичен брак би могъл да осигури. От друга страна, налице е вътрешнополитическа заплаха, тъй като част от народа изповядва католицизма и съществува възможност да се присъедини към евентуалните

² Кралицата сваля пръстена, получен при коронацията, и го показва пред парламента. Хай посочва, че според един широко разпространен разказ това действително се е случило пред първия парламент по време на нейното управление. Кралицата се обръщала към поданиците си с „всички мои съпрузи, моя прекрасен народ“, тя се е смятала също за тяхна майка и сродница (Haigh 1998: 24).

нашественици. Протестантството е сравнително нова религия, която все още се налага трудно сред населението. И накрая, Елизабет е последната от Тюдорите и при нейната евентуална смърт бъдещето на страната е неясно, тъй като, поради посочените по-горе заплахи, съществува реален риск за разцепление и междоусобици.

Елизабет пледира срещу общественото мнение (δόξα), въпреки че според Квинтилиан, когато каузата е в противоречие с него, ораторът трябва да използва някаква хитрост (insinuatio), за да избегне директната конфронтация, да се престори, че уважава господстващото убеждение и в хода на изложението да го разкрие като несъстоятелно (Квинтилиан 1982:233-4). Елизабет избира обаче откритото противопоставяне, произтичащо от нейната личност и специфичната ѝ позиция в кралството.

Структурата на речта е проста. Тя съдържа обръщение към аудиторията за приковаване на вниманието, което дава възможност на присъстващите да се съсредоточат и да чуят изложението на кралицата. Изказването се отличава с удължени паузи и повишена интензивност и известна агресивност на изговора, като ярко се откроява логическото ударение. Кралицата използва низходящи мелодични контури в качеството им на категоричен завършек, за да създаде впечатление за твърдост и превъзходство. Настойчивото и категорично поднасяне на изказването се комбинира с някои жестове – притваряне на очите (в израз на възмущение), издигане на ръката със сваления пръстен в позиция за полагане на клетва. Изправената стойка и отправеният напред поглед задълбочават емоционалния изговор и подчертават доминантното положение на кралицата пред нейните съветници и парламентаристи.

Липсва увод. Речта излага директно confirmatio (доказателствената част), тъй като изказването е пределно кратко. Тезата на съветниците и парламента се маркира в първото изречение чрез пасивна конструкция, с използването на индиректен речев акт (*Бях уведомена, че някои от Вас все още споделят схващането, че трябва да си намеря съпруг*). Стилът е висок и съдържан. Това впечатление се постига с конструкцията в страдателен залог и перифразите (*споделят мнението, да си взема съпруг*, употребени вместо простите глаголи или по-разпространените изрази на български „омъжвам се“ и „смятам“, съответно на англ. *consider; think, getmarried*).

Първото доказателство е индуктивно (exemplum): *Чудовищно е краката да смятат, че могат да управляват главата*. Както ни е известно от античната реторика, доказателството чрез пример съдържа скрито сравнение, то особено се харесва на простолюдието, защото очарова ума (Барт 1995: 163). Аналогията е изразена синтактично чрез излагането на двете концепции в последователни изречения. Липсата на съюз („е като“, „е също като“) придава на коментара известна деликатност. Оमेкоत्याва квалификацията чрез епитета, служещ като основа на съпоставката. Използвано е изключително силно определение с ярка емоционална багра (*чудовищно*). То

бележи абсолютна степен на отрицателното качество и задава измерение на искането, поставяйки го извън рамките на познатото.

Уменият да се избере подходящ пример, който носи в себе си убедителност и се приема от публиката без задръжки, е дарба на оратора (Барт 1995: 163). Той трябва във всеки случай да търси убедителни аналогии и впечатляващи паралели, с които да илюстрира тезата си. Първото доказателство намира подкрепа в едно разбиране за държавата като жив организъм, където всеки е призван да заеме определеното му място. Идентифицирането на владетеля със земята му е широко разпространена митологема, затова тя достига до сърцата на присъстващите и те не я подлагат на съмнение³. Метафоризирането на държавата като тяло, което страда от болки в отделните си членове, търпи външни и вътрешни сътресения, но се подчинява на общи закони и институции, така, както умът ръководи мускулите, е позната в античността. (Платон 1975: 85, 143; Квинтилиан 1982: 317). Тя преминава в Средновековието. През XII в. в трактата *Полкрат* Джон от Солсбъри разработва алегория, приписвайки я на Плутарх. Въпреки че според съвременните изследователи това съотнасяне е невярно, то се вписва в традицията на епохата (Гофф, Трюон 2008: 161). Английският философ представя държавата като тяло, в което управникът заема мястото на главата, сенатът е сърцето, а очите, ушите и езикът са съдиите и губернаторите на провинции. Краката, винаги свързани със земята, са селяните, те са стабилната опора, която поддържа тялото и го движи напред (Nederman, Langdon Forhan, eds. 2000: 38-39). През следващите векове това алегорично представяне на държавата и акцентирането на ролята на главата и сърцето получава широко разпространение като един от начините да се коментират отношенията между краля и папата и да се обоснове участието на всеки от тях в управлението (Гофф, Трюон 2008: 163-164). В началото на XVI в. в Англия особено значение заема концепцията за двете тела на краля: физическо (смъртно)

³ Касирер посочва, че първото осмисляне на пространството започва чрез аналогията с човешкото тяло (Касирер 1998: 136). Идентифицирането на тялото на владетеля с неговата земя е митологема, позната в множество религии. През вековете тя постоянно се актуализира. В древни времена в Япония „Микадо (императорът) бил длъжен всяка сутрин да престоява известно време на престола с императорската корона на главата си, но неподвижен като статуя...Смятали, че по този начин запазва мира и спокойствието в империята си и се бояли, че ако за беда се обърне към някоя част от своите владения, от тази посока приближава война, глад, пожар или друго голямо бедствие, което ще обезлюди страната“ (Фрейзър 1984). Чрез самата неподвижна позиция на тялото си той гарантира мира и просперитета на държавата. По същата причина царските особи били строго пазени от всяко посегателство върху тялото им, тъй като тяхното благо определя благо на народа (Пропп 1986: 140). Много векове по-късно разкъсаната между трите велики империи Прусия, Австрия и Русия Полша се самомитологизира като Христос на народите. Поляците виждат територията си като разпнато тяло, което страда за спасението на човечеството.

тяло и вечно, мистично. През този период изразът *politica lbody* като калка от латинското *corpus politicum* се използва, за да опише политическата роля на владетеля, която се отличава от неговата физическа идентичност, но като резултат от разширение същият термин служи и за означаване на монархическата държава (Musolf 2014: 89).

Все още в редица европейски езици се употребяват изрази като „държавен глава“, „дългата ръка на закона“, които водят началото си от подобна концепция. Облягайки се на съществуващи в езика и културата мисловни пътеки, кралицата подбира подходящ пример като аргумент за своята теза, използвайки една архетипна структура.

От рационална гледна точка обаче сме принудени да признаем, че аналогията е подвеждаща, тъй като мозъкът е локализиран в главата и е естествено тя да управлява всички останали органи, докато подобна лишеност не се открива при съпоставянето на кралицата и парламентаристите.

Преходът към втората част в доказателството се извършва чрез две въпросителни изказания, които въвличат събеседниците във фиктивен диалог. Ораторът отново използва индиректни стратегии за противопоставяне, тъй като първото изказване (*Смятате ли, че трябва да се подчиня на вашата воля по този въпрос*) всъщност под формата на въпрос излага мнението на публиката, като намалява неговата категоричност, а чрез следващия въпрос пък смекчава категоричното му отхвърляне.

Можем да определим останалите реплики като реторически силогизми (ентимеми). Понякога те могат да се представят като непълни доказателства, при които липсва изводът или една от предпоставките. Аудиторията сама допълва пропуснатите брѐнки. Това интелектуално усилие ласкае слушателите, те стават съпричастни към защитаваната теза, тъй като, следвайки разсъжденията на оратора, ги считат за свои собствени прозрения и извличат удоволствие от разширяването на перспективата и направеното откритие (Барт 1995: 167).

Двете ентимеми са непълни. Първа ентимема:

Малка предпоставка: Налице са разумни основания главата на кралството да сключи династичен брак.

Голяма предпоставка: Елизабет е разумен управник.

Заклучение: Следователно, тя трябва да се подчини на разумните основания и да предприеме съответните действия.

В изложението на кралицата е представен само изводът под формата на въпрос.

Втората ентимема:

Голяма предпоставка: Съществува разум, по-висш от човешкия, който направлява въпросите на живота и смъртта.

Малка предпоставка: Като най-висши сред хората, монарсите следва да разбират насоките на този разум.

Доказателство към малката предпоставка: Поради спасяването ѝ от смъртоносна болест, Елизабет знае, че се ползва с подкрепата на Всевишния, тя е избрана да живее и управлява (*Не бях ли спасена по Божия воля за живота, който вода сега* (т.е. едновременно на оцеляла и на кралица).

Заклучение: Следователно, Елизабет се подчинява именно на неговите заръки.

Нейната вяроност пред Бога е подчертана с употребата на няколко фигури. Метафоричните предикати „поведе“, „склони към брак“ са съотнесени със синекдохата „сърцето ми“. Център на този мотив е хиперболатата „по-скоро бих се оставила да ме изгонят от кралството по фуста, отколкото да пренебрегна волята му“. Чрез багрите тя създава картина на смиреност, хармония и почит: „Ако той поведе сърцето ми и го склони към брак...“).

Третият аргумент също е ентимема:

Голяма предпоставка: Всека жена е призвана да склучи брак и да роди деца.

Малка предпоставка: Елизабет е жена.

Заклучение: Тя е призвана да изпълни своята мисия.

Елизабет е жена, но монархът е призван да се грижи (да бъде напълно отдаден) на своя народ. Преди всичко тя е кралица и нейният брак с народа е първи по значимост. Бракът между владетеля и неговата собствена земя е познат още от древността. Ще напомним хиерогамията между Йехова и еврейския народ. Самите кралски инсигнии реално водят потеклото си именно от тази традиция. В този смисъл демонстрацията на пръстена напълно съответства на тази представа и отправя към по-старите пластове в разбирането на естеството на кралската власт.

Трите подбрани аргумента разширяват перспективата. Те противопоставят на разума една идеологическа постановка. Отхвърлят тезата на опонентите, като показват нейната ограниченост в рамките на човешкото разбиране и настояват върху наличието на друга йерархия. Имплицитно се разкрива нова йерархична структура на обществото. Доказателствата не почиват на външни факти, т.е. не са логически, а квазилогически. Те черпят своята убедителност от определени ценности. Основен похват в речта е антитезата, която трябва да доведе до подмяната на едни ценности с други, а не да даде нова интерпретация на фактите. С включването на трансцендентната перспектива при осветляване на поведението си Елизабет разширява границите на очевидното, създава впечатление за по-голяма мащабност в мисленето.

Заклучението е представено чрез епитафията върху надгробния камък, която на практика трябва да очертае историческата перспектива към управлението на кралицата. И тук историческата оценка е подменена с идеологическа. Настоявайки на своето девство, Елизабет се изравнява с Богородица и аргументира своята надчовешка същност, изтъквайки девството си не като човешка непълноценност, а като имплицитно повторение на свят архетип. Както свидетелстват биографите ѝ, през последните години от жи-

вота ѝ се установява култ, в който редом с молитвите към Богородица се появяват и текстове, посветени на Елизабет, до *Ave, Maria* застава стихът *Vivat, Eliza* (Haigh 1998: 23).

Аргументацията на кралицата е система от ентимеми, чиито елементи стават предпоставки на други доводи. Тяхна цел е да докажат невъзможността поведението ѝ да се регулира от човешките закони и опасения. На искането на парламента тя противопоставя упованието си в Бога, на нуждата от наследник – светостта на девството, на съпружеството – божествения съюз между владетеля и неговата земя. На външно- и вътрешнополитическата необходимост тя противопоставя две алегии, които имат дълбоки корени в европейската култура.

Липсва изобилие от фигури, речта не е претрупана, а ясна и конкретна. Много от ценностите са имплицитно посочени (това са тезите на опонентите). Изказването пази крехкото равновесие между поучението, мъмренето и тактичността, уважението към аудиторията. Въпреки че стилът е висок и са включени някои рядко използвани думи с по-архаично и книжно звучене, в речта има и няколко повторения, които един по-внимателен оратор би могъл да избегне. Не бива да забравяме, че тя е насочена към две публики – от една страна, към фиктивната (въобразена) аудитория в английския парламент през XVI в., а от друга – към забавляващите се телевизионни зрители.

Тъй като позицията на Елизабет е идеологическа, за нейното осмисляне са правени многократни опити, които трябва да представят подтекста (т.е. рационалните основания) на мотивиращото я поведение. Една част от историците го отдават на нежната ѝ привързаност към нейния приятел Робърт Дъдли, с когото тя не може да сключи брак, тъй като е женен за Ами Робсарт (Neal 2001: 78-84). Не липсва, разбира се, фройдистко тълкуване на фактите. Сред популярните версии за безбрачието на кралицата е обяснението му като резултат от травма в ранното детство, когато тя е била обект на сексуалните домогвания на възрастния чичо на нейния полубрат (Taylor-Smith 1984: 57). Не на последно място отделни историци посочват, че, като последна от Тюдорите, Елизабет царува 44 години в епоха, когато владетелите на европейския континент трудно успяват да се задържат продължително на престола си. Липсата на алтернатива (която е свързана и с липса на съпруг и наследник като евентуални претенденти за короната) ѝ гарантира продължително управление, през което Англия се стабилизира политически и достига икономически разцвет (Haigh 1998: 23, Doran 2010: 44-45).

Разгледах речта на Елизабет, за да обърна внимание върху една успешна ораторска техника. В нея рационалните аргументи на опонентите са обезсилени чрез метафори. Реториката доминира над логиката. По тази причина речта е подходящ пример за силата на реторическото доказателство, както и нагледна илюстрация за неговата несъстоятелност.

Библиография

- Барт 1995:** Барт, Р. Старата реторика. – В: *Разделението на езиците*. София: Наука и изкуство, 1995, 129-192.
- Гофф, Трюон 2008:** Гофф, Ж., Трюон, Н. *История тела в средние века*. Москва: Текст, 2008.
- Касирер 1998:** Касирер, Е. *Философия на символичните форми: Езикът*. София: Евразия, 1998.
- Квинтилиан 1882:** Квинтилиан, М. Ф. *Обучението на оратора*. София: Наука и изкуство, 1982.
- Платон 1975:** Платон, *Държавата*. София: Наука и изкуство, 1975.
- Пропп, 1986:** Пропп, В. *Исторические корни волшебной сказки*. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1986.
- Фрейзър 1984:** Фрейзър, Дж. *Златната клонка*. София: Изд. на Отечества фронт. <<https://chitanka.info/text/5438/29#textstart>>
- Haigh 1998:** Haigh, Ch. *Elizabeth I (Profiles in Power)*. London, Pearson Education, 1998.
- Musolff 2014:** Musolff, A. The metaphor of the “body politics” across languages and cultures. – In: *Cognitive explorations into Metaphor and Metonymy*. Frankfurt a M.: Peter Lang, 2014, 85-99.
- Neale, 2001:** J. E. *Queen Elizabeth I: A Biography*. Chicago: Academy Chicago Publishers, 2001.
- Nederman, Langdon Forhan, eds. 2000:** *Readings in Medieval Political Theory: 1100-1400*. Ed. by Nederman, C.J., Langdon Forhan, K. Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company, 2000.
- Taylor-Smith 1984:** Taylor-Smith, L. Elizabeth I: A Psychological Profile – In: *The Sixteenth Century Journal*, vol. 15, N1, 1984, p. 47-72.
- Doran 2010:** Doran, S. The Queen. – In: *The Elizabethan World*, Routledge 2010 Accessed on 29 June, 2017. <<https://www.routledgehandbooks.com/ .../9781315736044.ch3>>

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

СЛЕНГЪТ (НО И ДРУГИТЕ СОЦИОЛЕКТИ)
В ХУДОЖЕСТВЕНАТА ЛИТЕРАТУРА (НАБЛЮДЕНИЯ
ВЪРХУ РОМАНИТЕ „НЕРОН ВЪЛКЪТ“ НА ХР. КАЛЧЕВ
И „РЕКИТЕ НА ВАВИЛОН“ ОТ П. ПИЩАНЕК)

Диана Иванова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

SLANG (BUT ALSO OTHER SOCIOLECTS)
IN FICTION (OBSERVATIONS ON THE NOVELS NERO
THE WOLF BY HR. KALCHEV AND RIVERS
OF BABYLON BY P. PIŠŤANEK)

Diana Ivanova
University of Sofia St. Kliment Ohridski

Abstract. The paper examines the use first and foremost of slangisms in the novels “Nero the Wolf” by Hr. Kalchev and “Rivers of Babylon” by P. Pišťanek. The complex relationships between sociolects (slang, argot, jargon, professional language), as well as their interaction with the standard language variety are discussed. Examples from the quoted novels are provided, evidencing the change in the status of sociolectisms (lexemes passing from slang to standardized colloquial lexis, to the substandard layer of the language – in the Slovak language environment, the formation of an intermediate layer between slang and professional language), as well as the flexible and easily surmountable borders between sociolects.

Key words: slang, sociolects, argot, professional language, fiction

През последните години социолектите са обект на нарастващ научен интерес. Причините можем да търсим в обществено-политическите и икономическите промени след 1989 г., съпротивата срещу т. нар. „антиезик“ на предходния исторически период, ролята на комуникационните канали.

Интензивното развитие на интернет, социалните мрежи, мобилните връзки обуславя изключителната употреба на устната, но и на писмената комуникация, повлияна от спецификите на устно-разговорната форма на езика¹,

¹ На устните изяви се пада дял около 90% от всички изяви (Босак 1995: 20).

вследствие на което все по-често се налагат некодифицираните употреби, пораждани от узуса.

От 70-те години на 20-ти век започват да се създават стратификационни модели на националния език (НЕ), преодоляващи традиционната дихотомия (книжовен език (КЕ) – диалекти), които осигуряват място и за другите форми на съществуване на езика². Целта е да покажат сложните взаимоотношения между всички формации (КЕ – некнижовни форми и полужорми; между самите некнижовни форми), функциониращи към момента на създаване на съответния модел.

Признаването на факта, че некнижовните формации (*професионална реч, жаргон, аргó, субстандартизми* и др.) съществуват и имат своето място в структурата на НЕ, се налага от тенденцията към нарастващо напрежение между тях и КЕ, породено от натиска, който оказват върху КЕ. Границите между всички формации на НЕ стават все по-проницаеми и лесно преодолими. Това е предпоставка за образуването на междинни/преходни формации с променлив характер, заемащи пространството около книжовната форма в рамките на НЕ и намиращи се в различна субординация спрямо нея и помежду си.

Въпреки многобройните критики в словашкото езикознание най-успешен се оказва стратификационният модел на Я. Хорецки (1979), който поставя КЕ наравно с останалите езикови формации, въвежда понятията *стандарт* и *субстандарт* за обозначаване на предимно устни форми на НЕ, в които книжовната норма се спазва в различна степен. Той изтъква влиянието на узуса върху нормата и промените, които може да предизвика в кодификацията чрез модел, позволяващ диференциране на разнообразните и разнородни езикови средства, използвани в устните изяви. В следващите години моделът на Хорецки се доразвива, внася се повече яснота по отношение на границите и обхвата на стандарта и субстандарта. За първи път в словашката лексикография (КРСЕ 1987; 1993) се въвежда квалификаторът *субстандартен* за обозначаване на лексиката, стояща между стандартната и сленговата област.

Стратификационният модел на М. Виденов (2000: 162-163) се стреми да обхване езиковите формации в българския език в пълнотата и разнообразието им. Интересен е подходът на Д. Попов (2005: 193), който разглежда НЕ в трихотомния модел *стандарт – субстандарт – нестандарт* с оглед различната степен на системност, която притежават отделните езикови формации. Този модел би могъл да се превърне в изходна база за следващ модел с подробно вътрешно деление на езиковите формации, който, по възможност обективно, да отразява сложната им коегзистенция, да може лесно

² В българското езикознание като синонимни се използват термините *форма на съществуване на езика, езикова форма, формация, идиом* (Виденов 2000: 137), в словашкото езикознание – *forma existovania/existencie jazyka, jazykový útvar, forma, varieta*.

да се актуализира спрямо моментната езикова ситуация, да представлява своеобразен „запис“ с информация за вече изчезналите езикови факти.

Съществува голямо терминологично разнообразие по отношение на социолектите³, обусловено от различното съдържание и обхват, вложени в понятията, от установените исторически традиции и прилаганите изследователски подходи. Своя роля изиграва и променената езикова ситуация спрямо изследванията от минали периоди, чиито заключения не могат да се налагат безкритично. На съвременния етап от проучванията на не книжовните езикови формации можем да приемем, че при някои от тях постепенно се налагат относително ясни и еднозначни термини – напр. *социолекти* като хипероним за *професионалната реч*, *сленга* и *аргото*.

По отношение на *аргото* (при всички случаи става въпрос за социолект с основна прагматична функция – укриване на информация) практичен е подходът в словашкото езикознание, което прилага широко и тясно разбиране (Одалош 1999: 41-50). В зависимост от целта, с която се укрива информацията, се обособяват: а) арго на различни професии (*тайни професионални говори* в българското езикознание), арго на децата, и б) арго на криминалните елементи с противозаконна и престъпна дейност (*тайни джебчийски говори* (Армянов 1989: 9). В съвременната езикова ситуация този социолект се е трансформирал в преходна езикова формация между *аргото* и *професионалния говор*; употребява се от новосформирани групи с изцяло или частично незаконна дейност (наркопласъори, клиентите им, проститутки, сутеньори и т.н.)⁴. В отношенията между *аргото* и *сленга* се отбелязват две противоположни тенденции – към деарготизиране на арготизмите и преминаването им към *сленга*, когато вече са изгубили прагматичната си функция и доминираща е станала комуникативната; към арготизиране на някои *сленгизми*, когато има стремеж към укриване съдържанието на комуниката (В. Кршистек 1973: 99; П. Одалош 1990: 236; 1999: 41-50).

Силно дискуссионен се оказва въпросът за статуса на *професионализмите* и отношенията им със *сленгизмите*. Най-отчетлива граница помежду им е прокарана в словашкото езикознание, където в последните години се налага мнението, че *професионалната реч* и *сленгът* се отличават както структурно, така и функционално⁵. Сравнително ясно са дефинирани отликите между двете формации, добре се мотивира тезата, че професионализмите се намират най-близо до границата с книжовността, притежавайки и

³ Поради ограничения обем в доклада се цитира минимална част от литературата по проблематиката. Подробна библиография виж у Иванова (2017) на: https://www.uni-sofia.bg/index.php/bul/universitet_t/proceduri_za_nauchni_stepeni_i_akademichni_dl_zhnosti/proceduri_po_pridobivane_na_nauchni_stepeni/pridobivane_na_obrazovatelna_i_nauchna_stepen_doktor/arhiv/diana_kirilova_ivanova_fakultet_po_slavyanski_filologii – автореферат

⁴ М. Виденов говори за *камуфлажно арго*.

⁵ Вж. напр. Финдра (1979), Клинцова (1990).

най-голям потенциал да я прескочат (особено когато назовават нови явления без аналог в книжовния език). В чешкото езикознание традиционно се възприема по-широкото схващане за професионалната реч (смесват се професионалните говори и сленгът като различни видове професионални сленгове, толкова на брой, колкото са съществуващите професии (Бечка 1982: 5). Така, спрямо словашката традиция, се избягва диференцирането на преходен пласт (т.нар. *профисленгизми* според Оргонова (2012: 142, 143) между същинските професионализми и сленгизмите. В българското езикознание се възприема съществуването на *професионални говори* /*професионална лексика* (*същинските професионализми*) и *професионални жаргони* (*професионалната лексика с експресивен компонент*)⁶.

В чешкото и словашкото езикознание се е наложил терминът *сленг*⁷, докато в българското езикознание все още си противостоят термините *сленг* и *жаргон*. Те се смятат за синонимни (при повечето изследователи), с предпочитание към термина *жаргон*, и с разлика в конотациите, които им се приписват. В по-редки случаи разликата е в степента на диференциация/конвергенция към стандарта (Кирова 2002). Няма принципни разлики между трите езиковедски традиции за основните характеристики на сленга, които го отличават от останалите некнижовни формации; за типичните и фреквентни словообразователни начини за попълване на сленговия речников фонд.

Ексцерпираната от романите „Нерон Вълкът“ от Хр. Калчев и „Реки-те на Вавилон“ от П. Пищянек сленгова лексика (общо 206 сленгеми, обособени в 34 тематични групи, спрямо четири стилообразуващи фактора – *адресат, среда, предмет* и *цел на изказването*) представлява нееднороден набор от сленгизми – както същински, така и многобройна група, оценявана в съвременните лексикографски издания като *субстандартизми* (КРСЕ 1993), дори разговорни експресивни думи, авторски сленгизми, рядко войнишки сленг. Голяма част от сленгизмите е с „професионална“ оцветеност – служи за назоваването на понятия, свързани с различни аспекти от бизнеса на героите, техните действия, професионални взаимоотношения и под. Резултатът е ясна, точна, лаконична, експресивно-емоционална номинация (най-голямо разнообразие от тематични групи именно в тази област). Примерите доказват динамиката на сленговите лексеми и прехода към други езикови формации.

„Бесният *пречука* брата на Степанчик и ни вкара в голяма беля.“ – един от най-често употребяваните глаголи в значение ‘убия, ликвидирам’. Фреквентната употреба е причина в РБЕ⁸ посоченото значение да се маркира с квалификатор *разг.*

⁶ Виж напр. Армянов (1989: 11-12), Виденов (2000: 169).

⁷ Виж бел. 3.

⁸ <http://ibl.bas.bg/rbe/>

„А сега имената на висшите *ченгета* и на *ебалниците*?“ – за сленгизма *ебалник* в значение ‘доносник, предател’ Армянов (2012) посочва, че е заимстван от Хр. Калчев.

„Козел, *боите се състиха*. Имаш 200 часа, за да обезглавиш „Нерон“ АД.“ – в сравнение с фразеологичното съчетание *състия боите* ‘преувеличава недостатъците на нещо’ при сленговия фразеологизъм има преосмисляне на значението, произтичащо и от променената глаголна интенция – глаголят е станал непреходен, а субстантивът е станал субект.

„Оставих *уши, нос и гърло*“ след като се разкарахме оттам.“ – сленговото словосъчетание представлява семантична трансформация и детерминологизация на лекарската специализация *уши-нос-гърло*, част от микропарадигмата на терминологичните номинации. След преосмислянето на значението е преминала към микропарадигмата на сленгизмите.

Samá buzerácia. Každý si na teba otvára papuľu. – сленгизмът *buzerácia* ‘гонка’ в РССЕ (2006) е с квалификатор *hovor. expr.*

Bála sa, že ju on, Urban, bonzne. – сленгизмът ‘издам’ е фиксиран в РССЕ (2006) и в речника на Хохел (1993). Може да се приеме за интерсленгизъм, тъй като лексемата е с употреба във войнишкия, затворническия и младежкия сленг.

Kunčafťi sú čochvíľa tu. – сленгизмът със значение ‘клиент’ (нем.) в РССЕ (2011) се посочва с квалиф. *subšt.* и вече в конкретизирано значение ‘постоянен клиент’.

Един от най-често употребяваните сленгизми, свързан със заниманията на хората около хотел „Амбасадор“ (в словашкия роман), е *veksel* ‘нелегален чейндж’ и производните *vekslák* ‘чейнчаджия’, *vexslovať* ‘чейнджа’. Изходната лексема *veksel* е с преосмислено значение от първоначалното ‘полица, ценна книга’ (*разг. остар*)⁹. Семантичното гнездо е безалтернативно в употребата си. Няма неутрални синоними. Веднъж вместо *veksel* е употребен сленгизмът *čendžovanie* (девербатив), който не е фиксиран в никой речник, но произходът и вътрешната му форма са ясни (англ. *to change*). В случая има пример за сленгова синонимия.

Donáth hodí rukou a vezme si na plece kabelu s vercajgom (нем. ‘инструменти’) – в речника на Хохел (1993) е сленгизъм, в КПСЕ (2003) – се обозначава с квалификатор *subšt.*, а на <http://slovníky.juls.savba.sk/> като *остар. разг. и сленг*. И тук употребата е безалтернативна.

Nespúšťajú pohľad z policajtov, šacujúcich cigánov a vekslákov a nakladajúcich do antona, hmatká rukou po stene. – съкратеният вариант на

⁹ <http://slovníky.juls.savba.sk/>

фразеологизма *zelený anton* ‘полицейска кола, откарваща арестувани, осъдени, затворници’ у Хохел (1993) фигурира като сленгизъм, а в РССЕ (2006) вече се приема за разговорна дума.

Освен чисто професионалните номинации героите от двата романа употребяват и сленгеми, обозначаващи обичайни реалии от бита, действия, състояния, отношенията в семейството и под.

„[...] не мога да си позволя да вдигам пищни сватби. *Навита* ли си?“ – причастието *навит* вече се възприема като разговорна лексема и в РБЕ се въвежда с квалификатор *разг.*

Hlavně, že teraz mají tvoji *fotrovci* (‘родители’) z teba *bohovskú* (‘як, зверски’) *radost’!* – сленгизмите са част от младежкия сленг. Поради много честата употреба се смята, че адекватът *bohovský* вече е изгубил сленговата си окраска и се квалифицира като разговорно-експресивен.

Náhodou sa v budúcnosti vydám za dakého *pracháča* (‘мангизлия’) a budeš ma vydierať. – сленгизмът фигурира в речника на Хохел (1993), а в КПСЕ (2003) се въвежда с квалификатор *subšt.*

Urobíme si *čurbes* (‘купон’)! – лексемата е показателна за пътя на част от сленгизмите през езиковите формации: *сленгова* у Хохел (1993), *субстандартна* (КПСЕ 2003) и *разг. експр.* в РССЕ (2006).

Посочените като пример сленгизми са доказателство за гъвкавите и лесно преодолими граници между отделните езикови формации – причина за образуването на преходните форми и на интересленгови пластовете между отделните некнижовни формации. При словашките сленгизми доста отчетливо може да се проследи преодоляването на сленговия стадий и преминаването към други езикови форми (*субстандарт* и *стандарт*).

Комплекс от фактори обуславя употребата на сленга – средата, комуникантите, намерението и целта на комуникативния акт, социалната роля и т.н. Сленгът не служи единствено за характеристика на героите, а е техен специфичен (и работен) език, който ги обединява и отличава от останалата част на обществото, свързва ги професионално – в рамките на отделната структура, но и със сродните, макар и противникови структури.

Със сленговата лексика се изразява емоционално отношение и в отрицателен, и в положителен аспект – гняв, яд, раздразнение, презрение и пренебрежение, ненавист, примирение, отчаяние, но също и възхищение, одобрение, въодушевление.

Със сигурност сленгът няма да се окаже формация от преходен или временен тип, а ще продължи да съществува, да се развива, обогатява, обновява. Тези процеси няма да загубят своята интензивност, дори обратното.

Можем да очакваме, че сленгът ще удържи присъствието си в художествена-та литература, която вероятно ще продължи да експериментира с жанровете и формите, а това е благоприятна предпоставка и други не книжовни форми да намират своето място в нея.

Библиография

- Армянов 1989:** Армянов, Г. *Жаргонът, без който (не) можем*. София: Наука и изкуство, 1989.
- Армянов 2012:** Армянов, Г. *Речник на българския жаргон*. София: „Фигура“, 2012.
- Бечка 1982:** Bečka, J.V. Co je slang a co není slang. – In: *Sborník přednášek z II. konference o slangu a argotu v Plzni. 23-26. září 1980*. Red. L. Klimeš. Plzeň: Pedagogická fakulta, 1982, 5-8.
- Босак 1995:** Bosák, J. Sociolingvistická stratégia výskumu slovenčiny. – In: *Sociolingvistica Slovaca 1. Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny*. Zost. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda, vyd. SAV, 1996, 25-33.
- Виденов 2000:** Виденов, М. *Увод в социолингвистиката*. София: Делфи, 2000.
- Иванова 2017:** Иванова, Д. *Автореферат*. 07.03.2017. <https://www.uni-sofia.bg/index.php/bul/universitet/t/proceduri_za_nauchni_stepeni_i_akademichni_dl_zhnosti/proceduri_po_pridobivane_na_nauchni_stepeni/pridobivane_na_obrazovatelna_i_nauchna_stepen_doktor/arhiv/diana_kirilova_ivanova_fakultet_po_slavyanski_filologii>
- Калчев 1996:** Калчев, Хр. *Нерон Вълкът*. София: „Ла Страда“, 1996.
- Кирова 2002:** Кирова, Л. Сленг = жаргон? 2002. *LiterNet [Интернет]*. <<http://liter-net.bg/publish3/lkirova/slang.htm>>
- Клинцкова 1990:** Klincková, J. Profesionalizmy ako špecifická vstava lexikálnych prostriedkov. – In: *Slovenská reč*, č. 6, 1990, 327-334.
- КРСЕ 1987:** *Krátky slovník slovenského jazyka*. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. Bratislava: Veda, 1987.
- КРСЕ 2003:** *Krátky slovník slovenského jazyka*. Red. J. Kačala a i. Bratislava: Veda, 2003.
- Кршистек 1973:** Křístek, V. Poznámky k problematice argotu a slangů. – In: *Slovo a slovesnost*, 34, 1973, 98-103.
- Одалош 1990:** Odaloš, P.: Argot v súčasnej jazykovej situácii na Slovensku. – In: *Slovenská reč*, č. 4, 1990, 233-238.
- Одалош 1999:** Odaloš, P. Čo je sociolekt a čo je slang. – In: *Mi a szleng? Tanulmányok a szleng fogalmáról*. Red. A. Fenyesi, T. Kiss, J. S. Várnai. Debrecen: Kosuth Egyetemi Kiadó, 1999, 41-50.
- Оргонова 2012:** Orgoňová, O. Profesionalizmy teoretický aj prakticky. – In: *Slovo v slovníku. Aspekty lexikálnej sémantiky – gramatika – štylistika (pragmatika)*. Ed. K. Buzássyová a i. Bratislava: Veda, vyd. SAV, 2012, 140-148.
- Пищянек 1991:** Pišťanek, P. *Rivers of Babylon*. Bratislava: Archa, 1991.
- Попов 2005:** Попов, Д. Аспекти на българското произношение в сферите на стандарта, субстандарта и нонстандарта. – В: *Стандарт и субстандарт – диахронни и синхронни аспекти*. Под ред. на К. Вачкова. Шумен: УИ „Константин Преславски“, 2005, 191-204.

- PCCE 2006:** *Slovník súčasného slovenského jazyka (A-G)*. Balážová, Ľ. Buzzássyová, K. a kol. Bratislava: Veda, 2006.
- PCCE 2011:** *Slovník súčasného slovenského jazyka (H-L)*. Balážová, Ľ. Buzzássyová, K. a kol. Bratislava: Veda, 2011.
- Финдра 1979:** Findra, J. Profesionalizmy ako vrstva slovnej zásoby. – In: *Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Philologica*. 30. 1979. Red. J. Mistrík. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1979, 69-76.
- Хохел 1993:** Hochel, B. *Slovník slovenského slangu*. Bratislava: HEVI, 1993.
- Хорецки 1979:** Horecký, J. Vymedzenie štandardnej formy slovenčiny. – In: *Slovenská reč*, č. 4, 1979, 221-227.

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

„ОТКРОВЕНО“ ЗА ЕЗИКОВИЯ ШАБЛОН

Мария Григорова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

“FRANKLY” FOR THE LANGUAGE TEMPLATES

Maria Grigorova
University of Sofia St. Kliment Ohridski

Abstract. The role of language in contemporary society and, more specifically, in forming its culture, has been the subject of many linguistic research articles. The present article comments on ever-permeating contemporary linguistic patterns which make speech performance poor, grammatically incorrect and stylistically ugly. The above-mentioned templates infiltrate the language via mass media, namely, by the speech produced by journalists and participants in television and radio programmes. The focus falls on odd lexical collocations pretending to be original, but far from being such. Some of the instances include: personal information becoming publicly (and impudently) shared by means of the odd use of the adjective ‘откровен’ (Eng.: ‘frank’); use of the preposition ‘през’ (Eng.: through) instead of ‘чрез’ (Eng.: via; by means of); ‘само и единствено’ (Eng.: solely and exclusively); ‘в смисъл’ (Eng.: meaning; in a sense); ‘по принцип’ (Eng.: in principle), etc. The evidence proving the inability to employ the vast lexical and stylistic richness of the Bulgarian language is continuing to be a cause for concern.

Key words: language templates, language culture, lexical richness, style, media

Темата за чистотата и красотата на българския език винаги е вълнувала езиковедите. Маниерността и езиковият шаблон са част от нея, като шаблон може да има както в колективната, така и в индивидуалната езикова практика (Андрейчин 1973: 155). На колективния шаблон при политиките са посветени книгите „Езикови портрети на български политици и журналисти“ (Миланов, Стоянова 2012, 2014). Чрез повторения на клишета се избягва от отговора на въпроси, като това се превръща в стратегия. Моите наблюдения са върху индивидуалната реч на популярни медийни личности през последните пет години.

Съчетанието *само и единствено* или *единствено и само* се налага все повече в езика, например: *насочете вниманието си само и единствено към...*;

Бюджетът на училището зависи само и единствено от броя на децата; Всичко зависи само и единствено от теб и пр. Виждаме съчетанието дори в документ с юридическо съдържание: Сумата ще се използва само и единствено и само за целите, посочени в чл. I. В „Речник на българския език“, том 4 (изд. БАН 1984:643) като синоними на *единствено* са дадени *само* и *изключително*. Следователно, в *единствено* и *само* са налице два синонима, свързани чрез *и*. Ако свържем по същия модел и други синонимни двойки, биха се получили следните фрази: *Въпросът трябва да се реши бързо и скоростно; Това е явно и очевидно; Довечера и тази вечер ще дойда; Тя е красиво и хубаво момиче* и други подобни езикови безсмислици. В Синонимния речник (Нанов 1987: 264) е посочено фразеологичното съчетание *само* и *само* като синоним на *единствено*, но с по-специфична употреба: *Само и само за да не отиде, се направи на болен. Само и единствено* наподобява съчетанието в математически постулати, например *тогава* и *само тогава*, но в този и в други подобни изрази, например *сега* и *само сега*, *тук* и *само тук* семантичната схема е друга. В тях *само* е наречие за логическо уточняване, за изразяване на категоричност. Употребата на тавтологичното клише *единствено* и *само* е продиктувана от желанието да се внуши изключителна категоричност, която да звучи със силата на последна инстанция. Това обаче може да се постигне с безсъюзното свързване на синонимните наречия, произнесени със съответната интонация: *Всичко зависи единствено, само от теб*.

А как откровено споделеното лично стана безсрамно споделено обществено? Защо думата *откровен* от семантичното поле на нравствените добродетели днес се налага и функционира в полето на порока и стана налагащо се клише? Например: *откровени престъпници, прави се откровен секс, насилието е откровено, откровени хомосексуални сцени, откровена проституция, гейпорно в най-откровения медицински смисъл на хомосексуалността, М. си представя как върви към олтара в тясна, супер откровена рокля от латекс*. Каква стилистична натовареност носи думата *откровен* в примерите: *Срядата я проспаха откровено; Как така успя да приемеш едно откровено предизвикателство и да направиш кариера; Следят с откровена неприязън процеса; Това си е откровена заблуда*. Синонимите *открит*, *неприкрит*, *нескриван* могат да заместят шаблона *откровен*, а в други случаи – *истински*. А отчетливо произнесено с двойно *н* – като „*откровенно*“ – говори за езикова неграмотност, съчетана с претенция.

Някои недостатъци на речта отбелязва Венче Попова още през 1975 г.: *И днес, когато в трамвая чуем, че нещо е „адски хубаво“, „много готино“, „страшно ценно“, има ли смисъл да си задаваме въпроса, кой е човекът, който говори. Не по гласа, а по думите знаем, че това е някой млад човек, който не си дава труд да намери точната класификация на нещата, а всички прояви на красивото, доброто, похвалното, достойното обобщава с измършавелите, обезличени жаргонни изрази* (Попова 1975: 58). Шаблонът е нещо устойчиво и това се потвърждава от речта на участници в много

от забавните програми, напр. в едно шоу членовете на журито се надпреварваха да се възхищават на показаното от участник с: *разби ме*, следващият – *брутално*, третият – *жестоко, жестоко, много яко*. Не само в речта на младите българи фигурира фразата *много ясно* – като отговор в знак на съгласие с казаното от събеседника. В едно предаване на американска телевизия водещата обясняваше как за младежите същата фраза, произнесена като *мно'о ясно* е като да обобщиш казаното с *амин*. Днес се настаняват трайно в речта и думите: *вписва се* (напр.: *опитва се да се вписва с нас; вписва се в бюджета и пр.*); *не ми е о'кей*; *нещата се случват*; *ще дам всичко от себе си*, както и *ще се раздам на сто процента* – в речта предимно на спортисти и политици, напр.: *За един месец политиките дадоха всичко от себе си*. Други клишета: *в смисъл, по принцип (по принцип всичко е наред; по принцип да правиш хляб е страхотно удоволствие)*; и така (*Пей си, свиря си. И така*). Или след разказана история в интервю се завършва с *и така* (*Ами какво стана, знаете какво се прави в Банско. Пробвах се на борд, счупих си ръката. И така.*); *по някакъв начин* (*По някакъв начин в теб виждам себе си; Това е музикален конкурс, в който участват и много държави извън ЕС, и мисля, че политиката по някакъв начин има каквото и да било влияние*).

Причастието *обран* също дразни чувството за езикова естетика, напр.: *да бъдем по-обрани в чувствата и емоциите си; като разбра, че няма да е премиер, сега е по-обран; реших да бъда много по-умерен, по-скромен, по-събран, с повече молитва; аз съм по-дива, а тя е доста по-обрана*.

Предлогът *през* от пространствен предлог се налага от телевизионния ефир, печата и разговорната реч в съчетания вместо *чрез* и *посредством*, напр.: *проблемът ще се реши през съответните закони, бюджета, ведомства, през вас*.

Вече споменахме прилагателното *откровен* в нова употреба, каквато виждаме и при употребата на глаголите *интимнича*, *изповядвам* (не пред бога, а пред цял народ), напр.: „*Свикнах с куришума в мен*“, *това изповядва манекенката Ц. К. пред вестника*“; *проговарям* (след принудително мълчание), напр. *проговори треньорът на отбора; проговори психологът*.

И друг път е писано за неестествената погрешна употреба на непреходни глаголи, напр.: *настръхвам кожата ти; акцентира фигурата; ще ви влюби*; „*ще ви усмихне*“; *страхувам* (*Президентът страхува политиките – страх тресе българските политици; прави това, което те усмихва и те прави щастлив*).

В поезията е допустима такава употреба заради ритъма на мерената реч, напр. в стихотворението „*Тежък характер*“ поетесата Миряна Башева има стихове: *Като камък на шия,/ като белег от нож,/ като черна шамия,/ като стар меден грош/ все те нося по мене/ от глава до колене/нищо, че ми тежиш, нищо, че ме болиш* (Тотев, ред. 2006: 79).

Още през 1968 г. Михаил Въгленов пише за неправилната замяна на непреходни глаголи с преходни, напр. *зачервявам се и зачервявам* (Въгленов

1968: 143). Глаголът *опитвам се*, употребяван като *опитвам* (който има друго значение), също упорито се налага от образовани хора, напр. *опитваме да направим всичко възможно; ще опитаме да направим правителство*.

Не е стилистично оправдано да се изместват основните значения на разгледаните думи и правилната им съчетаемост с другите думи в изречението. Тази езикова „оригиналност“ и мода се превръща в дразнещ езиков шаблон, който загрозява речта, прави я в някои случаи вулгарна и издава езикова немощ и бедност.

В тон с названието на конференцията ще кажа, че шаблонът, клишетото постепенно взема надмощие и ние бавно, но сигурно се приспособяваме към него.

Библиография

- Андрейчин 1973:** Андрейчин, Л. *Езикови тревоги*. София: Наука и изкуство, 1973.
- Въгленов 1968:** Въгленов, М. *За правилна реч*. София: Наука и изкуство, 1968.
- Маджарова 1975:** Попова, В. *Въпроси на езиковата стилистика*. София: Народна просвета, 1975
- Нанов 1987:** Нанов, Л. *Синонимен речник*. София: Наука и изкуство, 1987.
- Тотев 2006:** Башева, М. *Да те жадувам. Шедьоври на българската любовна лирика*. София: Персей, 2006.
- Чолакова 1984:** *Речник на българския език, том 4*. София: БАН, 1984.

**СЪВРЕМЕННИТЕ
ЛИНГВИСТИЧНИ ТЕОРИИ
КАТО ФОРМИ НА НАДМОЩИЕ ИЛИ КАТО
ВАРИАНТИ НА ПРИСПОСОБЯВАНЕ
ПРИ КОНСТРУИРАНЕТО НА ЕЗИКОВАТА
РЕАЛНОСТ**

*Contemporary linguistic
theories as forms of dominance
or as variants of adaptation in the construction
of the language reality*

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

ДУБИТАТИВЪТ И СЕМАНТИЧНИТЕ КАРТИ
НА МОДАЛНОСТТА И ЕВИДЕНЦИАЛНОСТТА*

Красимира Алексова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

DUBITATIVE AND SEMANTIC MAPS
OF MODALITY AND EVIDENTIALITY

Krasimira Aleksova
University of Sofia St. Kliment Ohridski

Abstract. The main purpose of this paper is to explore the place of the Bulgarian dubitative on the semantic maps of both the evidentiality and the epistemic modality. As dubitative is rarely being expressed on its own, researchers on typology do not focus on it that often, hence its absence on the semantic maps, which in fact motivates the need for this study.

Key words: evidentiality, epistemic modality, dubitative, semantic map

1. За мотивите

Натрупаните постижения в изследването на множество езици и стремежът на езиковата типология да проучи универсални принципи и зависимости онагледяват две взаимообвързани тенденции – очертаване на езиково специфичното и извличане на езиково универсалното. На равнище на граматиката общото и различното във функциите (или значенията) на граматичните категории водят езиковедите към опити да създадат генерализации за възможните елементи в семантичния обхват на дадена категория, които отделни езици граматикализират по специфичен начин. В последните 2-3 десетилетия като подход в реализацията на тези опити се налага семантичното картиране, т.е. създаването на семантични карти.

Българската глаголна система несъмнено представлява интересен обект при изследване на универсалното и езиково специфичното. Насто-

* Това проучване е осъществено в рамките на проект № 80-10-201 от 24.04.2017 г. на СУ „Св. Климент Охридски“. Изказваме благодарност на ФНИ за финансовата подкрепа.

ящият текст се опитва на фона на универсалното да очертае специфичното, а към това ме насочи и фактът, че българската евиденциална система проблематизира публикуваните семантични карти на евиденциалността и модалността (напр. Андерсън 1986, Ауера, Плунгян 1998, Татевосов 2004), тъй като един от евиденциалите – дубитативът, рядко се взема предвид както в базите данни в основата на семантичните карти, така и при определянето на семантичните елементи (концептите/значенията/функциите).

2. Семантика на дубитатива в съвременния български език

В тази работа изхождам от виждането, че дубитативът в българския език представлява един от четирите члена на евиденциалната глаголна категория, с който се изразява резервираност от страна на актуалния говорещ към информацията за действието в направено вече изказване. Дубитативните глаголни форми, различаващи се от ренаративните по наличието на още една преизказна форма на **съм** – **бил**, **-а**, **-о**, **-и**, се разглеждат в теорията на граматическите опозиции като маркирани с диференциаторите ‘преизказност’ и ‘субективност’ (Герджиков 1984), а семантиката им се представя от Р. Ницолова чрез презупозицията „Аз зная, че Х твърди, че р, но се съмнявам, че р е вярно, т.е. смятам, че е по-възможно ¬р“ (Ницолова 2008: 37).

Контекстуалните реализации на резервираността могат да бъдат колебание, съмнение, недоверие в надеждността, в достоверността на направено вече изказване, неодобрение на действието/факта или на автора на първичното изказване, а от там в цялост към негово изказване, абсолютно отхвърляне, вкл. иронично и саркастично на правдоподобността на информацията, придобита от друг източник и др. (вж. още у Алексова 2015). Общото в тези реализации на дубитатива е видът епистемична оценка на актуалния говорещ за предаваната опосредствана информация – резервираност към достоверността на препредаваното изказване, недоверие в надеждността и верността на информацията в субстратното изказване. Това несъмнено доказва принадлежността на дубитатива към средствата за изразяване на епистемична модалност. За разлика от това евиденциалният му статус се поставя под въпрос от някои учени (Айхенвалд 2004), докато според други дубитативът е пресечна точка между евиденциалността и епистемичната модалност (вж. напр. Ницолова 2007). Това и поражда идеята да се потърси мястото на дубитатива на семантични карти, представящи отношенията между евиденциалността и епистемичността.

3. Семантичните карти

3.1. Същност на семантичните карти и принципи на построяване

Базисно при създаването на семантичните карти (назовавани още ментални карти, когнитивни карти, имплекативни карти – вж. напр. у Хаспелмат 2003, Татевосов 2004) е виждането за полифункционалност

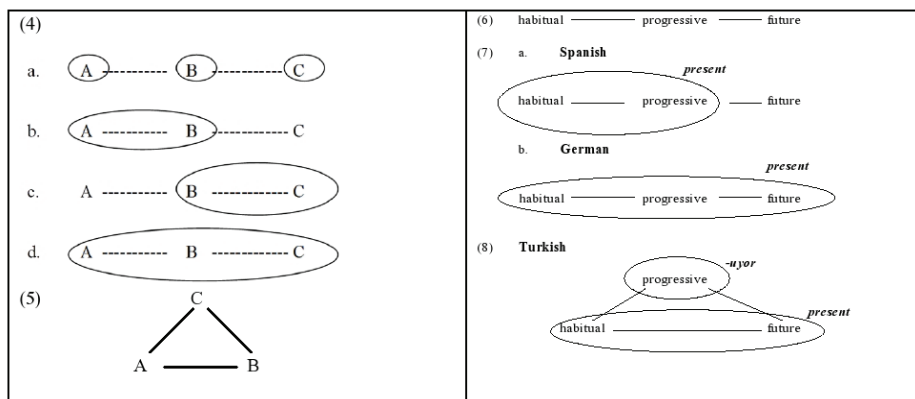
на граматическите единици (вж. Хаспелмат 2003, Татевосов 2004). Първично спрямо него обаче е твърдението, че „семантичната субстанция, образуваща екстенционала на езиковия израз, не се мени от език в език“ – твърдение, наречено от С. Татевосов хипотеза за екстенционалната еквивалентност на езиците (Татевосов 2004), гарантираща възможността за междуезикови съпоставки.

Семантичните карти, небазирани върху многомерно скалиране, най-общо представляват геометрично представяне на множеството от свързани елементи (грами/семантични примитиви/значения/функции) в едно семантично поле (концептуално поле у У. Крофт – „възможните дистрибуционни модели на релевантни езиковоспецифични конструкции и на категориите, дефинирани от тези конструкции“ (Крофт 2003: 134). То се конструира чрез емпирични междуезикови съпоставки, а езиците се групират в типологичен аспект според начина на репрезентация на възможните свързани помежду си концептуални стойности (функции у Хаспелмат 2003). Концептуалните стойности в семантичното поле, наречени от Хаспелмат (2003) функции, а от Сисау (2010) аналитични примитиви, са всички възможни минимални смислови единици, извлечени от съпоставката на езиковоспецифичните употреби на езикови елементи в различни контексти. Едно от основните изисквания към тези стойности е те да не могат да се разглеждат като съставени от други елементарни смисли. В този смисъл те имат статуса на семантични примитиви (вж. напр. Хаспелмат 2003).

Например, ако дадена граматична категория (генерична категория у Бой 2010) има концептуални стойности (функции/грами) А, В и С, то те могат да се разглеждат като възли (или графи) в семантичната карта, имащи свои названия (информационни етикети). В някои изследвания елементите от семантичното поле се назовават региони (напр. у Крофт 2003). От съществена значимост са отношенията между тези стойности, от които зависи и последователността на картирането им. Освен това подреждането трябва да бъде универсално (вж. у Хаспелмат 2003: 217-218), за да позволява предвиждания за възможни комбинации от стойности, чието съществуване да се тества и в невключени в извадката езици.

Като критерий при картирането на стойностите (напр. А, В, С на Фиг. 1) се сочи изискването те да са в непосредствена близост, съседство и да образуват непрекъсваема (а и непрекъсната) област (*contiguous area*) (вж. Хаспелмат 2003: 217). Още в първите теоретични разработки, напр. на У. Крофт (2003), се издига т.нар. *Semantic Map Connectivity Hypothesis*: „any relevant language-specific and/or construction-specific category should map onto a *connected region* in conceptual space“ (Крофт 2003: 134). При други автори като основополагащ принцип се сочи съприкосновението или свързаността (*contiguity or connectivity*) между графите (Цварц 2010).

Организацията на семантичните карти включва и *свързващи линии*, символизиращи преките връзки между семантичните стойности, както и *ограждащи криви* (enclosing shapes), които показват кои функции/значения/стойности се изразяват в конкретен език чрез една и съща морфема (вж. Хаспелмат 2003, Де Хаан 2004). На Фиг. 1 е представен абстрактният модел на Де Хаан на 4 варианта за изразяване с една морфема на три семантични стойности/функции (Де Хаан 2004). Фиг. 2 е конкретизацията на тези семантични карти в три езика (Де Хаан 2004).

Фигура 1: Функции, свързващи линии и ограждащи криви – Де Хаан 2004

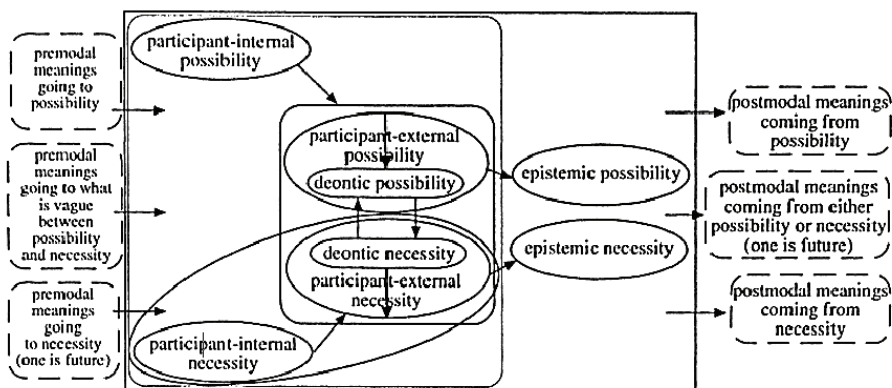
Фигура 2: Семантични карти на сег. вр. в три езика – Де Хаан 2004

Краткият обзор на основните характеристики и на критериите за изграждане на семантични карти служи като основа за представянето на няколко карти на модалността и евиденциалността с цел да се потърси мястото на дубитатива в тях.

3.2. Семантични карти на модалността и евиденциалността

Отношенията между модалността и евиденциалността са тема, често дискутирана както в езиковата типология, така и в изследванията на конкретни езици, притежаващи евиденциална категория. Обобщенията доказват наличието на четири основни възгледа: за независимия характер на епистемичността и евиденциалността (напр. Айхенвалд 2004), за частично им припокриване (напр. Ауера, Плунгян 1998, Ницолова 2007), за включването на евиденциалността в полето на епистемичната модалност (напр. Герджиков 1984, Уилет 1988) и за наличието на категория от по-висок ранг, обхващаща евиденциалността, разбираана като източник на информация, и епистемичната модалност, покриваща епистемична възможност, вероятност и сигурност (Бой 2012).

Конкретизация на втората гледна точка представляват вижданията на Ауера и Плунгян (1998). От съпоставката между семантичната карта на модалността, предложена от двамата учени (Ауера, Плунгян 1998: 111) – Фиг. 3, и схемата им, онагледяваща частичното застъпване на модалността и евиденциалността в полето на инференциалната евиденциалност (конклузива) – Фиг. 4, става ясно, че дубитативът не присъства.

Фигура 3. Семантична карта на модалността на Ауера и Плунгян (1998: 111)

Table 3. *Inferential evidentiality = epistemic necessity*

Necessity				
...	Deontic necessity	Epistemic necessity = Inferential evidentiality	Quotative evidentiality	...
Evidentiality				

Фигура 4. Семантична карта на модалността на Ауера и Плунгян (1998: 111)

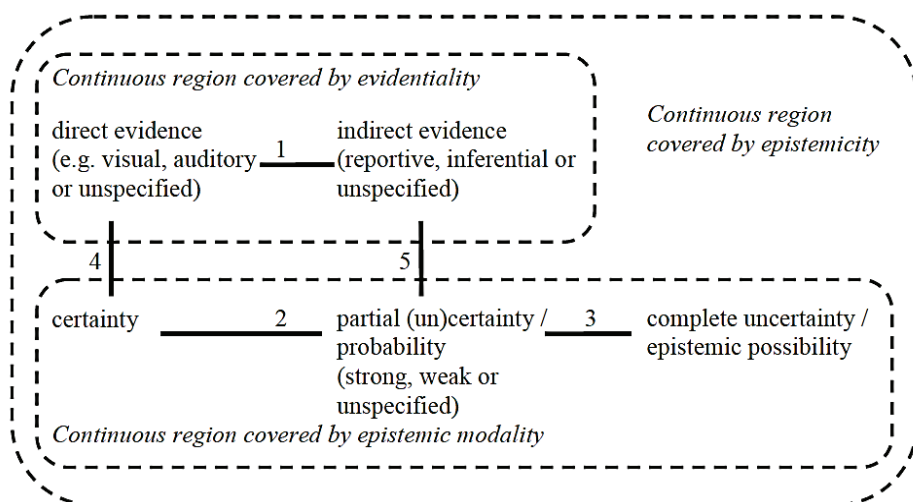
За разлика от посочите автори, Каспър Бой (четвъртото очертано по-горе виждане) приема едно по-широко, по неговите думи, разбиране за термина ‘epistemic’ – той покрива не само понятието ‘degree of certainty’ (базисно за епистемичната модалност), което авторът предпочита да назовава ‘epistemic support’, но и понятието ‘source of information’ (у Айхенвалд това е евиденциалността), назовавано ‘epistemic justification’. На Фиг. 5 е представена таблицата на базисните епистемични (в широк смисъл) понятия в работата на К. Бой (2012) и срещащите се в научната литература по въпроса термини.

Table 1.5: Basic epistemic notions and typical glosses for the meanings they cover

<i>Justificatory support</i>					
<i>Epistemic justification</i>			<i>Epistemic support</i>		
<i>Direct justification</i>	<i>Indirect justification</i>		<i>Full support</i>	<i>Partial support</i>	<i>Neutral support</i>
	<i>Inferential justification</i>	<i>Reportive justification</i>	<i>Strong support</i>		<i>Weak support</i>
			<i>Full support</i>	<i>Less than full support</i>	
			<i>More than neutral support</i>		<i>Neutral support</i>
<u>Typical glosses:</u> “firsthand evidence”, “direct evidence”, “sensory evidence”, “performative evidence”, “participatory evidentiality”, “visual evidence”, “auditory evidence”	<u>Typical glosses:</u> “inferential evidence”, “assumptive evidentiality”	<u>Typical glosses:</u> “reportive evidence”, “reportative evidence”, “hearsay evidence”, “second-hand evidence”, “third-hand evidence”, “quotative”	<u>Typical glosses:</u> “certainty”, “emphatic certainty”, “knowledge”, “certainty that not”, “contrafactive”, “epistemic impossibility”	<u>Typical glosses:</u> “probability”, “likelihood”, “doubt”, “dubitative”, “(relatively weak) uncertainty”, “unlikely”, “likely not”, “epistemic necessity”	<u>Typical glosses:</u> “epistemic possibility”, “agnostic”, “(complete) uncertainty”

Фигура 5. Базисни понятия у К. Бой и срещащите се в научната литература термини (Бой 2012: 36)

Дубитативът попада в полето на ‘epistemic support’, и по-конкретно – partial epistemic support, но от тази таблица (Фиг. 5) не личат връзките, които К. Бой очертава, между epistemic justification: direct justification vs. indirect justification (у други автори evidentiality), и epistemic support: full support, partial support и neutral support (у други автори – epistemic modality). Тези връзки са видни от семантичната карта на епистемичността в широкия смисъл (‘epistemicity’) – Фиг. 6, на която К. Бой използва не собствените си термини, а тези от предходни типологически трудове. На Фиг. 6 чрез непрекъснати линии са символизирани връзките между елементи от региона на евиденциалността (direct evidence: visual, auditory or unspecified ÷ indirect evidence: reportive, inferential or unspecified) и региона на епистемичната модалност (certainty – partial (un)certainty/probability: strong, weak or unspecified ÷ complete uncertainty /epistemic possibility). За настоящата работа от значение е непрекъснатата линия № 5, която символизира наличието на връзки между индиректната евиденция и частичната (не)достоверност.

Фигура 6. Регионът на епистемичността според К. Бой (Бой 2012: 17)

Стремежът да се създаде семантична карта, която да отговаря на критериите стойностите/функциите (възлите) да бъдат семантично неразложими и която да се отличава с универсалност в типологически аспект, не е задача на настоящата работа. Най-малкото основание е ограниченият обем. Затова в следващата част предпочитам да се насоча към предложение за семантична карта, отразяваща особеностите на българския език с акцент върху мястото на дубитатива. Това не е невъзможен или отречен подход – все пак семантичните карти с универсален характер се основават на езиковоспецифични бази данни.

4. Българският дубитатив на семантичната карта на епистемичната модалност

Според застъпваното тук виждане дубитативът в българския език принадлежи към втория от двата типа епистемични глаголни категории: **първи тип**, при който говорещият отчита достоверността на изказването от гледна точка на абстрактното логическо мислене (с лексикални показатели като *естествено, разбира се, несъмнено, навярно, вероятно, едва ли, може би, изглежда* и под., като в българския език е граматикализирана презумптивността (*ще да*-формите), а в други езици може да се посочат т.нар. 'утвърдителна модалност' (модалност на *-dir*) в турския, пробабилитивните форми (с показател *-ne-*) във финския език (напр. *luke-vat* – четат, *luke-nevat* – вероятно/изглежда четат) и др. (Мелчук 1998: 198), и **втори тип**, при който говорещият отчита достоверността на изказването си от гледна точка на позициите си в реалния свят, на обвързаността на достоверността/надеждността с източника на съобщаваната информация, на свидетелската/

несвидетелската си позиция, на това, дали се опира на чужда информация (вкл. слухове), или на собствено умозаключение (било то и учудващо) и под. В някои езици зависи и от характера на сетивото, чрез което е възприета информацията – зрителна, слухова и др. (вж. Айхенвалд 2003). В терминологичната система на Г. Герджиков вторият тип епистемични категории са ‘модуси на изказване на действието’, дефинирани още като ‘автономен модус на изказването’ (Герджиков 1984: 162). За първия тип епистемични категории тук се приема работният термин ‘логическа епистемичност’, а за втория – ‘натурална епистемичност’ (вж. Фиг. 7). Дубитативът на Фиг. 7 е представен като семантична стойност, граматикализирана в българския език, в рамките на района на опосредстваната информация, който е от полето на т.нар. ‘натурална епистемичност’. В други езици, напр. в турския и в албанския, в полето на опосредстваната информация липсва изразяване с отделни граматични средства на конклузивността, ренаративността и дубитативността. Те са семантични стойности със статута на употреби на едно и също формално средство.

Фигура 7. Дубитативът в българския език в рамките на епистемичната модалност

Семантичните стойности на Фиг. 7 се отличават с известна степен на генерализация, която откривам и в картите на Ауера и Плунгян (1998), а и на Бой (2012). Напр. конклузивът може да бъде представен като самостоятелно семантично поле, в което области (възли) са умозаключение на база на следите/результатите, логически извод, учудващо заключение/извод, собствено субективно твърдение на базата на общия опит. Подобен подход е възможен за всеки от регионите на картата, тъй като за минимални стойности в семантичната карта се приемат функции/значения, които в предходната традиция се възприемат за употреби. В този аспект регионът на дубитатива в българския език може да бъде представен чрез изброените

в част 2 контекстуални употреби (по-подробно у Алексова 2015). Настоящите разсъждения актуализират проблема за отношението генерализация : конкретизация на стойностите, изграждащи като възли мрежата на семантичните карти. Той обаче е достатъчно значим и не може да бъде коментиран изчерпателно тук.

5. Кратко заключение

В голяма част от типологическите трудове, посветени или на евиденциалността, или на епистемичната модалност (вж. напр. Айхенвалд 2004, Бой 2012, Аувера, Плунгян 1998), дубитативът не се отделя като граматикализирано значение. Най-често се сочат дубитативни употреби на косвения евиденциал или на някой от косвените евиденциали (най-често на ренаратива) (вж. у Айхенвалд 2004 и Бой 2012). За дубитатива като самостоятелна парадигма в рамките на евиденциалността говорят в типологически сборници само учени, изследващи българския език (Генчева 1996, Ницолова 2007). Това дава основание да се актуализира една дискусия за редките/единичните случаи, които или биват пропускани поради липсата на информация, или пък биват игнорирани поради генерализация при създаването на семантичните карти. Дори и да се приеме тясното разбиране за евиденциалността като изразяваща източник на информация (напр. у Айхенвалд 2004), данните за българския дубитатив доказват, че връзката между евиденциалността в тесен смисъл и епистемичната модалност може да бъде граматикализирана и при изразяване на резервираност (съмнение, недоверие) в достоверността на препредавано съобщение.

Библиография

- Айхенвалд 2004:** Aikhenvald, Alexandra Y. *Evidentiality*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Алексова 2015:** Алексова, Красимира. Употреби на дубитатива в съвременния български език. – Във: *Филологическият проект – кризи и перспективи. Сборник доклади от международна научна конференция (24 – 26 април 2015)*. Велико Търново: Фабер, 2015, с. 297 – 314.
- Ауера, Плунгян 1998:** van der Auwera, J., V.A. Plungian. Modality's semantic map. – In: *Linguistic Typology*, 1998, 2/1, pp. 79–124.
- Бой 2010:** Boye, Kasper. Semantic Maps and the Identification of Cross-Linguistic Generic Categories: Evidentiality and its Relation to Epistemic Modality. – In: *Linguistic Discovery*, 2010, vol. 8, issue 1. [посетен 10.06.2017]. <http://journals.dartmouth.edu/cgi-bin/WebObjects/Journals.woa/1/xmlpage/1/article/344?htmlOnce=yes>
- Бой 2012:** Boye, Kasper. *Epistemic meaning : A crosslinguistic and functional-cognitive study*. (Empirical Approaches to Language Typology, Vol. 43), Berlin: Mouton de Gruyter, 2012.

- Генчева 1996:** Guéncheva, Zlatka, éditeur. *L'Enonciation médiatisée*. Louvain-Paris: Editions Péeters, 1996, p.11-21.
- Герджиков 1984:** Герджиков, Георги. *Преизказването на глаголното действие в българския език*. София: Наука и изкуство, 1984.
- Де Хаан 2004:** de Haan, Ferdinand. On Representing Semantic Maps. – In: *Workshop „Databases and Best Practice“*, E-MELD Language Digitization Project Conference 2004, July 15-18, 2004, Detroit, Michigan. [посетен 10.06.2017]. <http://emeld.org/workshop/2004/dehaan-paper.html>
- Крофт 2003:** Croft, William. *Typology and universals*. 2nd edition. (Cambridge Textbooks in Linguistics). Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Мелчук 1998:** Мельчук, Игор. *Курс общей морфологии*. Том II. Москва-Вена: Языки русской культуры, Wiener Slawistischer Almanach, Издательская группа „Прогресс“, 1998.
- Ницолова 2007:** Ницолова, Руселина. Моделизованная эвиденциальная система болгарского языка. – В: Храковский, В., отг. ред. *Эвиденциальность в языках Европы и Азии*. Санкт-Петербург: Наука, 2007, с. 107-197.
- Сисау 2010:** Cysouw, Michael. Semantic Maps as Metrics on Meaning. – In: *Linguistic Discovery*, 2010, vol. 8, issue 1, [посетен 10.06.2017]. <http://journals.dartmouth.edu/cgi-bin/WebObjects/Journals.woa/1/xmlpage/1/article/346?htmlOnce=yes>
- Татевосов 2004:** Татевосов, С. Г. Семантическое картирование: теория и метод. ВЪВ: *Вестник Московского университета*. Серия 9: Филология, 2004, № 1, с. 27-42.
- Уилет 1988:** Willet, Th. A Cross-Linguistic Survey of the Grammaticalization of Evidentiality. – In: *Studies in Language*, 1988, 12, pp. 51-97.
- Хаспелмат 2003:** The geometry of grammatical meaning: Semantic maps and cross-linguistic comparison. – In: Tomasello, Michael (ed.). *The new psychology of language*. New York: Erlbaum, 2003, vol. 2, pp. 211-243.
- Цварц 2010:** Zwarts, Joost. Semantic Map Geometry: Two Approaches. – In: *Linguistic Discovery*, 2010, vol. 8, issue 1, [посетен 10.06.2017]. <http://journals.dartmouth.edu/cgi-bin/WebObjects/Journals.woa/1/xmlpage/1/article/357?htmlOnce=yes>

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

ДОМИНАНТА И ПЕРИФЕРИЯ
НА ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОТО ПОЛЕ
НА ПРИТЕЖАНИЕТО В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Маргарита Младенова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

DOMINANT VERB AND PERIPHERY OF THE SEMANTIC FIELD

Margarita Mladenova
University of Sofia St. Kliment Ohridski

Abstract. The paper applies *lexical semantic field analysis* to the semantic field of possessive verbs and presents a model of its structure in modern Bulgarian. Component analysis is the main method to identify the primitives of the semantic structure of the verbs. Four zones of the field are discussed: a nucleus (the verb *имам* ‘have’, *принадлежа* ‘belong to’ and also *дам*, *давам* ‘give’ and *взема*, *вземам* ‘take’), a zone close to the nucleus, a zone far from the nucleus and a periphery. The last zone is the main subject of interest because there are many non-possessive verbs which may be used as a periphery of the possessive semantic field – verbs of motion and modal verbs in particular.

Key words: semantics, possessive verbs, lexical semantic field, nucleus and periphery of the possessive semantic field

Представеният тук текст се опира върху системния анализ на лексиката, който е познат вече от столетие в науката като *лексико-семантично поле*. Въпреки че не е откритие на нашата съвременност в най-тесен смисъл, този подход е носител на значителен евристичен заряд, дава възможност за установяване на системните вътрешноезикови връзки и взаимоотношения в рамките на лексикалната система и непрекъснато се усъвършенства. Конкретният езиков материал е почерпан от лексико-семантичното поле на притежателните глаголи и представя опит за структуриране на полето в рамките на българския език. Основно средство за това е компонентният анализ на значението на глаголите като метод, позволяващ семантиката да се разложи на елементарни съставлящи.

1. От възможните начини за конструиране на полето избираме изграждането му около една многозначна лексикална единица, чиито особености характеризират повече глаголи и са представителни за техните взаимоотноше-

ния (Богданов 1977: 15). Различните видове значения на многозначната дума разглеждаме като лексико-семантични варианти (ЛСВ), всеки от които проявява собствена система от връзки в рамките на своето лексико-семантично поле (Уфимцева 1974: 76), т.е. отделните ЛСВ на една и съща дума принадлежат към различни семантични полета. В случая с изразяването на притежание тръгваме от глагола *имам*, чийто основен ЛСВ е посесивният. Анализът не се ограничава само до глаголната лексика, а се вземат предвид и етимологично сродните съществителни, евентуално други части на речта. Така едно от доказателствата, че глаголът *имам* може обективно да бъде избран като доминанта на посесивното семантично поле, е съществуването на думата *имане* (стб. имѣние) още от старобългарската епоха като единствено средство за назоваване на притежавани материални блага. Друг важен аргумент в тази насока дава компонентният анализ, чрез който установяваме, че ЛСВ₁ на глагола *имам* се характеризира от проста семантична структура, т.е. семемата на глагола включва само една съставляща сема – притежателната (посесивната). Тя поражда типичната посесивна синтактична структура, отразяваща отношението между собственик (посесор) и притежавано (посесум), като при *имам* посесорът е в ролята на агенс, а притежаваното е в ролята на пациенс. Това дава основания да определим глагола *имам* като ядро или доминанта на лексико-семантичното поле и да разглеждаме посесивната сема като задължителна съставляща на останалите глаголи, които се включват в рамките на полето. Затова той е особено подходящ за ядро на посесивния ЛСВ. В качеството си на доминанта *имам* е най-обстойно проучен както по отношение на ЛСВ₁ – посесивността, така и по отношение на ЛСВ₂ – изразяването на екзистенциално значение, в граматикализираните (ЛСВ₃) и фразеологичните си употреби. Той обаче не е единствен в ядрото на посесивното семантично поле. Освен него в рамките на ядрото присъстват специализираните му синоними *притежавам*, *разполагам* с, които не участват в други семантични полета и са относително еднозначни, за разлика от *имам*. Споменатите 3 глагола отразяват гледната точка на собственика в рамките на посесивното отношение. В опозиция с тях се откроява глаголът *принадлежда*, който е концептуализиран от гледна точка на притежаваното и също съдържа само посесивна сема в семантичната си структура. Тесните взаимоотношения между глаголите в рамките на ядрото се документират от дефинициите им в лексикографските трудове и от опозициите, в които влизат в рамките на корелацията между посесор и посесум.

2. Ядрото на посесивното семантично поле може да бъде разширено с глаголите, съдържащи две съставлящи семи. Тук спадат видовете двойки *дам*, *давам* и *взема*, *взимам*, в чиято семантична структура присъства и втора, каузативна сема, която отразява промяна на състоянието, целенасочено предизвикана от съответен деятел (агенс). Във връзка със смяната на един посесор с друг възникващите при глагола синтактични позиции стават 3: за първи и втори посесор и за посесум, който преминава от първия към втория посесор. Тези гла-

голи също са анализирани в работите, посветени на посесивността (вж. напр. Хайне 1997: 91). Непроучени остават обаче глаголите, чието отношение към посесивното семантично поле се определя от по-сложна семантична структура, в която участват три и повече съставлящи семи, и особено онези, които се отнасят към периферията на полето. Затова тук се спирам по-подробно на тях.

3. В непосредствена близост до ядрото на лексико-семантичното поле на притежанието са разположени и две микрополета – на глаголите за посегателство върху чужда собственост и тези за търговски операции, които разглеждам на друго място (Младенова 2016), и затова тук няма да се спирам на тях. Извън микрополетата, но също в най-близката до ядрото зона на полето остават производните на псл. **jēti*, който е етимологично сроден на *имам* (срв. за образуването на праезиковия корен у Добрев 1982: 80-81). Тук спадат *заема/заемам*, *поема/поемам*, *отнема/отнемам*, *приема/приемам*, чиято семантична структура се обогатява с трета съставляща, свързана най-често с имплицирани модални или времеви отношения. При видовата двойка *заема/заемам* третата сема е ‘временно’, а при останалите 3 изброени видови двойки е модална: за *поема/поемам* и *приема/приемам* ‘със съгласието на новия посесор’, а за *отнема/отнемам* – ‘против волята на първия посесор’. Наличието на трета съставляща отслабва общите позиции на посесивната сема, която обаче продължава да доминира в семантичната структура на посочените глаголи. При тях разширената семантична структура, която може да се обобщи като ‘промяна на състоянието’, става причина за пораждаване на триместна синтактична структура, в която важна роля играе гледната точка на деятеля, т.е. кой от двамата посесори е в позицията на подлог и дали за пълноценността на изказването е задължително изразяване и на двамата посесори.

Извън етимологичното гнездо на **jēti*, но все в непосредствена близост до ядрото на полето са разположени и други лексикални единици, с различна етимология, като *отказва/отказвам*, *разменя/разменям*, *получа/получавам*, *губя/загубя*, *печеля/спечеля*, *лиша*, *липсвам*. При тях също се изразява преминаване на притежаваното от първи към втори посесор, но в семантичната структура освен посесивната и каузативната присъства и трета сема, имплицираща различни обстоятелства на прехода от един собственик към друг. По-особено е положението на глаголите, чийто корен включва вградена сема ‘прекръпяване на отношението’ като *лиша* и *липсвам*. При тях не е задължително изразяване на нов посесор, акцентът, свързан с функционалната изреченска перспектива, пада върху състоянието на първия посесор. Двата глагола, *лиша* и *липсвам*, са в опозиция помежду си само по отношение на концептуализацията – при *лиша* тя е от гледна точка на деятел, който може да бъде външен за посесивното отношение и не е задължително втори посесор, а при *липсвам* – от гледна точка на посесума, който е част от посесивното отношение.

4. Извън относително ограничения обхват на близките до ядрото остава още една група глаголи, които могат да се разглеждат като отдалечени

от ядрото на полето, при които доминирането на посесивната сема не характеризира всички употреби, но все пак са налице случаи на употреби при нейно доминиране: *държа, придържам се към; оставя, оставям; изоставя, изоставям; остана, оставам*. В тази група активно е присъствието на членове на семантичното поле на глаголите за положение в пространството и най-вече на корена *сто-/ста-*, както и на изразяващия непосредствен физически контакт корен *държ-/дръж-, снабдя се, събера*.

5. Абсолютната периферия на семантичното поле обхваща глаголи от други семантични полета, при които посесивната сема възниква спорадично, в малък процент от конкретните употреби, без да се губи водещата позиция на семата от друго семантично поле, но изразяването на притежание възниква според характера на дискурса, в който се появяват. Тук най-ярко се открояват две семантични полета, с които притежанието проявява склонност да си взаимодейства – полето на глаголите за движение и това на модалните глаголи.

5.1. От полето на глаголите за движение тук участват *донеса, донасям, нося*. При тях каузативната сема, която присъства в семантичната структура на корена, позволява в част от употребите да се развие и посесивна сема, както в (1), (2), (3), (4), (5).

- (1) Какво може да ти донесе тютюневия бранш?/19¹
- (2) разужаването на фирмите донасяше/56
- (3) Той бе донесъл от София бутилка специално вино/113
- (4) Значи, този невиджан, ослепителен разкош му беше донесла Мария!.../290
- (5) Безредиците го плашеха, но стачките носеха печалба./401

Освен тях тук присъстват и дериватите от корен *нос-/нас-* *поднеса, поднасям*, при които модифициращото присъствие на представката не накарнява възможностите за изразяване на посесивност:

- (6) любов, която животът поднасяше най-сетне/110
- (7) Фон Гайер ѝ поднесе табакерата си – /517

Със силно видоизменено първично значение на корена тук участват и видовете двойки *прехвърля, прехвърлям* и *стигна, стигам*. Първата от тях има отношение към микрополето за търговски операции, но изходното значение е от полето на моторните глаголи. При втората вградената целева сема на корена изцяло е изместила представата за непосредствено движение и това води до възникването на нова сема ‘мяра’.

- (8) Немският папирсен концерн прехвърляше на Никотиана големи суми в книжни марки, които Борис влагаше веднага в строеж на нови складове и разширяване на предприятието./502

¹ Текстовият материал е почерпан от романа на Д. Димов „Тютюн“.

- (9) Тя се вълнуваше само от това, дали парите щяха да стигнат до края на месеца./95
- (10) изчисляваше дали парите, които Ирина получаваеше от къщи, можеха да ѝ стигнат за всичко това./451

Със собствено значение се отличават *изпратя*, *изпращам*, при които е вградена дистантната сема ‘от разстояние’. При всички тези глаголи кинетичната сема в по-голяма или в по-малка степен се запазва в семантичната структура на глагола, където съжителства с посесивната и каузативната, но не във всички случаи губи своята водеща роля в общата семема. Посесивната сема възниква най-често при съчетания с именни групи, означаващи абстрактни понятия в ролята на притежавано. Тогава отслабва представата за непосредствено физическо пренасяне на предмет в пространството и се засилват позициите на посесивната сема, свързани с получаването на (обобщено схващани) предимства, морални и интелектуални блага.

5.2. Второто ярко обособено семантично поле, което взаимодейства с притежанието, е полето на модалните глаголи. Поради характера на модалната сема, свързана с желание или необходимост, възникват употреби на тези глаголи, при които желанието е насочено към придобиване на конкретен предмет, блага или абстрактни интелектуални и духовни стойности. При тях също модалната сема не губи своите водещи позиции в рамките на семантичната структура, но при определени дискурсни условия се появява притежание, ориентирано към бъдещ момент и схващано като желано, възможно или допустимо. Тук спадат глаголи като *искам/поискам*, *прииска ми се*:

- (1) не много ниския наем, който поискаха./116
- (2) Нито пък баща ти я иска./9
- (3) бащата отиваше веднага да иска обяснение от директора/5
- (4) Добре е да поискате и мнението на Военното министерство /314
- (5) а ако станеш главен експерт, ще ти се прииска да лапаш самостоятелно./260

Към модалните глаголи може да бъде отнесена и групата на *пазя/запазя/запазвам*, където като водеща трябва да се разглежда семата ‘поддържане на съществуващо отношение’:

- (6) Той беше хорунжий от Врангеловата армия и пазеше от нея освен навика да се напива през ден и непоколебимото чувство за йерархия.
- (7) Единственото, което ѝ оставаше, бе да използва силите си в света на Борис и да запази каквото може от себе си./466

За съжителство на посесивна и модална сема може да се говори и при видовите двойки *намеря*, *намирам* и *търся*, *потърся*. Семантичната структура при тях обикновено съдържа 3 съставлящи – модална, посесивна и каузативна, като всяка от тях може да претърпи определени модификации.

- (8) все пак той намираще у нея нещо/30
- (9) и да си намерят богат съпруг още в гимназията./189
- (10) Ти намери най-после идеала си!.../332
- (11) Формулата беше намерена./62

Семантичната структура при глаголите от тази група обикновено съдържа 3 съставлящи – модална, посесивна и каузативна, като всяка от тях може да претърпи определени модификации.

Специфична характеристика на периферните за полето глаголи е обстоятелството, че при тях семантичните трансформации, свързани с притежанието, невинаги се отразяват в синтактичната структура, пораждана от съответния глагол, което е и една от проявите на периферния им характер по отношение на полето. Тук не се занимавам с експресивните и жаргонни употреби, при които възможностите за посесивна употреба и на други глаголи се разширяват многократно, но за сметка на това са по-редки или изолирани, понякога излизат извън рамките на трайно присъстващото в езика. Важна особеност на последните е, че колкото са по-необичайни и понякога непредсказуеми, толкова по-голяма е степента на тяхната изразителност и експресивност.

6. В заключение искам да подчертая, че в рамките на лексикалната структура на езика лексико-семантичното поле може да се разглежда като една от възможните структури за организирането им по модела „смисъл – текст“. Част от най-старите домашни глаголи в славянските езици обективно са доминиращи в рамките на своето поле, което от своя страна взаимодейства с други подобни лексико-семантични полета. Това взаимодействие е най-силно при периферните за съответното поле глаголи и групите, които те образуват в рамките на собственото си лексико-семантично поле. За установяването на такива периферни употреби в други семантични полета обаче е необходимо проучване на реализирани дискурси от естествените езици, където те възникват и се развиват най-често.

Библиография

- Богданов 1977:** Богданов, В. В. *Семантико-синтаксическая организация предложения*. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1977, 201 с.
- Димов 1951:** Димов, Д. Тютюн. София: Народна култура, 1951.
- Добрев 1982:** Добрев, И. *Старобългарска граматика. Теория на основите*. София: Наука и изкуство, 1982, 212 с.
- Младенова 2016:** Младенова, М. Семантика именных групп при глаголах торговых операций в болгарском, чешском и русском языках. – *Съпоставително езикознание* XLI (2016) № 4, 5–19.
- Уфимцева 1974:** Уфимцева, А.А. *Типы словесных знаков*. Москва, Наука, 1974. 206 с.
- Хайне 1997:** Heine, Bernd. *Possession: cognitive sources, forces and grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. 227 p.

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

МЕТАФОРАТА – ПОЛЕМИКИ, ОПОЗИЦИИ, АДАПТАЦИИ

Диляна Денчева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

METAPHOR – CONTROVERSIES, OPPOSITIONS, ADAPTATIONS

Dilyana Dencheva
University of Sofia St. Kliment Ohridski

Abstract. The article discusses the main linguistic theories of metaphor, such as substitution view, comparison view and interaction view. The author makes an attempt of applying substitution and comparison approaches on metaphors with different type of surface structures. The further discussion on the theory of metaphor leads to acknowledgment of the superiority of the interaction view.

Further focus is placed on the acts of adaptation in metaphorical essence. According to the author *inopiae causa*, conventionalization of metaphors and their interpretation are kind of adaptation.

Key words: metaphor, substitution view, comparison view, interaction view, catachresis, conventional metaphors.

При опита естеството на метафората и полемиките около нея да бъдат поместени в тематичните рамки „Надмощие и приспособяване“ бяха извършени следните наблюдения.

На първо място теорията на метафората изобилства с течения и схващания, при които може да се търси някакъв превес. При излагането им се позовавам на статията на Макс Блек „Метафората“ (Black 1971: 217), в която са систематизирани битуващите схващания за естеството на метафората. М. Блек ги обособява в три теории, като в първата от тях, т. нар. **субститутивна теория**, обединява всички възгледи, които приемат, че метафората е дума или израз, употребен на мястото на буквален еквивалент. Като христоматийна за тази теория се цитира дефиницията на Р. Уейтли, според която метафората е дума, която замества друга на базата на сходство или смислова аналогия. Теорията е илюстрирана с превърналия се в христоматиен пример *Ричард е лъв*, който може да бъде заменен от буквалния еквивалент *Ричард е смел*.

Като вариант на субститутивната теория М. Блек разглежда **сравнителната**, подвеждайки под нея възгледите, според които метафората извежда скрита прилика и е елиптично сравнение. За пример М. Блек използва изказването на Шопенхауер, че геометричното доказателство е капан за мишки. Съгласно сравнителната теория твърдението *геометричното доказателство е капан за мишки* би следвало да може да бъде заменено от *геометричното доказателство е като капан за мишки*.

Въпросът, който следва да се постави пред привържениците на субститутивната теория, е какво точно заменяме? От начина, по който е формулирана дефиницията на Р. Уейтли, става ясно, че не се взема предвид многокомпонентната конструкция на метафората. В това отношение приносна е тезата на А. Ричардс, който забелязва проблема с границите и обема на метафората и обособява два нейни компонента – *tenor* (това, за което се говори) и *vehicle* (израза, чрез който темата на изказването се реализира в езика). В настоящия текст ще бъдат използвани калки на приетите в полската научна литература еквиваленти *temat* и *pośnik metaforyczny*, съотв. *тема* и *метафоричен носител*. На основата на тази двудялба се налага субститутивната теория да бъде прецизирана и при анализа да се говори за замяна конкретно на метафоричния носител.

Прави впечатление, че до известна степен описаните теории стъпват върху формални операции с повърхнинната структура на метафората, без обаче да експлицират този подход. Това дава идеята приложността на теориите да бъде проверена, като се отчете многообразието на типовете повърхнинна структура на метафората.

Т. Добжинска (Dobrzyńska 1994: 15) обособява следните типове повърхнинна структура:

X е У: *Тази певица е славей*;

X е У-виден: *Краката ми са гумени*;

X У-ира: *Тя цъфти* (напр. от щастие);

У (употребен вместо X): *Принцесата дойде* (Принцеса = дъщеря ми).

Прилагайки постулатите на субститутивната теория, получаваме следните съждения:

Тази певица е талантлива/гласовита и т.н.

Краката ми са меки, безсилни.

Тя хубавее (от щастие).

Обичаната ми дъщеря дойде.

На свой ред постулатите на сравнителната теория са приложими при метафорите с повърхнинна структура от първия и втория тип:

Тази певица е като славей.

Краката ми са като гумени.

При трансформирането на третият тип метафори ще получим един вид предикативно сравнение, което можем да изградим не с помощта на елемента за сравнение *като*, а с наречието *сякаш*: *Тя сякаш цъфти*.

За последния пример операцията е нерелевантна, защото метафората в него е от типа *in absentia*, в който не е експлицирана темата ѝ, т.е. сравняваният елемент липсва.

Към описаните от Т. Добжинска структурни типове метафори могат да се добавят и редица други. За флективните езици е характерна т.нар. генитивна метафора, напр. рус. *синий плат небес*¹ (С. Есенин), пол. *chleb miłości*² (Х. Пошвятовска). Като неин еквивалент в българския език може да се посочи метафората със структура на посесивна именна група, която се среща изключително често в нашата поезия: *виенската люлка на въздуха*, *острия гвоздей на скуката* (Б. Христов), *корема на водата* (Б. Иванов). За българското народно творчество, както и за поезията, е характерна и метафората със структура на именна група със съществително във функцията на зависим член: *очи череши*, *вежди гайтани*, *седла крила* (Б. Иванов), *хамбар море* (Б. Иванов). Флективните езици оперират и с още един тип „падежна“ метафора – творителната: *лебедем красным плавает тихо закат*³ (С. Есенин), *czółno strzałą mknęło*⁴ (Е. Ожешкова). Следвайки формалната схема на Добжинска, можем да ги представим по следния начин:

YXgen: *синий плат небес*

YinstrX: *лебедем красным плавает ... закат*

YнаX: *острия гвоздей на скуката*

XY: *вежди гайтани*

Прилагайки субститутивната теория, ще видим, че метафоричният носител може да бъде заменен от буквален еквивалент в метафорите от типа YXgen и YнаX без никаква трансформация, напр. *синева небес*, *силната досада на скуката*. В конкретния случай на YinstrX (*лебедем красным...*) доста трудно би могло да се прибегне до субституция на носителя. Тук много ясно проличава основанийето за критика на М. Блек, който обръща внимание, че съществуването на буквален еквивалент не винаги е възможно. Примерът *czółno strzałą mknęło* може да бъде трансформиран в *czółno szybko mknęło*, с какво обаче да заменим червения лебед от примера на Есенин? На лице е блокада, но от какво естество – от граматично или семантично? Дали причината за това се крие във факта, че при тези конструкции предикатът отваря позиции за аргументи в творителен падеж само за изразяване на вре-

¹ На бълг. ‘синьото платно на небето’.

² На бълг. ‘хляба на любовта’.

³ На бълг. ‘като червен лебед плува залезът’.

⁴ На бълг. ‘като стрела се понесе лодката’.

ме, пространство, начин и инструмент на действието, но не и за изразяване на признак? Дали изборът на субститут е затруднен поради несъществуването на червени лебеди? Това са само предположения, които няма как да бъдат доказани в рамките на настоящия текст не само заради оскъдността на емпиричния материал, но и заради зададената тематична рамка.

При метафорите с последния тип конструкция ХУ е облигаторна транспозицията на съществителното в прилагателно и е невъзможно да се извърши субституция в рамките на немаркирания словоред, който изисква прилагателно в препозиция:

вежди гайтани – извити вежди;
очи череши – черни (или кръгли / блестящи⁵) очи;
хамбар море – огромен хамбар.

Що се отнася до сравнителната теория, то тя може да бъде приложена във всеки един от тези случаи, при условие, че признаем за приемливо превръщането на метафорите в синтагма с друг синтактичен порядък. Запазването на словоредата при УХген и УнаХ го превръща в стилистично маркиран:

като остър гвоздей скука;
как синий плат небеса,

а за немаркиран се налага трансформация, извеждаща темата в препозиция: *скука като остър гвоздей, небеса как синий плат*. При останалите два типа не се налага смяна на местата на темата и метафоричния носител:

как лебед красный плаваеи закат;
вежди като гайтани.

Извършеният анализ нагледно доказва, че двете описани теории не са в състояние да обхванат възможните структурни типове метафори. Нещо повече – субституцията и елипсата, в чиито основи лежи сходството между обектите, не изчерпват естеството на метафората, нито пък обясняват напълно механизма на изграждането ѝ. Един от основните им недостатъци се състои в това, че те не отчитат човешкия когнитивен опит като фактор както за създаването, така и за прочита на метафората.

Яростният критик на сравнителната теория А. Ричардс подхожда към метафората не като към заместител, а като към взаимодействие на идеи (Арутюнова 1990: 44). Той посочва, че езиковата проблематика е тясно свързана с психологията, според която знакът се свързва с преживяванията на говорещия, с неговото ментално състояние, обусловено от опита, и по този начин утъпква пътя към разбирането на метафората чрез когнитивната семантика.

Дж. Сърл също изразява несъгласие с постулата за уловеното подобиe, който действително търпи критика по отношение на своята универсал-

⁵ Тук се появява проблемът за интерпретацията.

ност (Арутюнова 1990: 307). Аргументира несъгласието си, като посочва тактилните метафори (*хладен прием, топла усмивка*) за пример, при който няма никакво обективно сходство.

Доста критично към двете теории се отнася и М. Блек (ibid.), като с особена сила несъгласието му е насочено към сравнителната теория. Най-силният му аргумент в критиката към нея се основава на твърдението, че не можем да третираме сходството като **обективна даденост**. Смята също, че много често метафората сама създава сходствата, а не само формулира вече съществуващите.

Успоредно с критиката към двете теории М. Блек създава трета – т. нар. **интерактивна теория**, която според него е освободена от недостатъците на предишните две. Интерактивната теория е базирана на твърдението на А. Ричардс, че налице е метафора, когато две идеи за различни неща съществуват съвместно в една дума. Според М. Блек взаимодействието на двете теми – главната и помощната – се извършва чрез **филтриране** на семантичните компоненти⁶ от помощната тема в човешкото съзнание, които се свързват с представата за главната тема и създават субективни импликации. М. Блек прави нещо изключително важно – въвежда конотациите (според него – система от общоприети асоциации) в самия център на метафоричната същност и подчертава значението на културологичния фон за създаването и разбирането на метафората. Отбелязва и още нещо, а именно преноса на отношение (който между другото е отчетен и от А. Ричардс при подялбата на метафорите на интелектуална и емоционална), като твърди, че отношението, което човек има към обекта – помощна тема⁷ – се прехвърля към главната тема.

Постулатът на М. Блек, според който метафората сама може да създава сходства, подпомогнат от важноста на когнитивния опит и конотациите, е от фундаментално значение за разбирането на един специфичен вид метафори, който сравнителната и субститутивната теория нито отчитат, нито са в състояние да обяснят. Става дума за метафори, чийто носител е въображаем денотат, напр. *от пясъчната бъчва на септември останаха дъгите и тропетът* (Б. Христов, „Музиканти“). Денотатът *пясъчна бъчва* е създаден от въображението на поета, но въпреки това може успешно да изгради експресивен образ в съзнанието на читателя. Бъчвата е типична метафора на контейнера, която може да бъде разтълкувана различно: пълна е с есенен плод, пълна е с някакви емоции, напр. с тъгата по лятото. В определението *пясъчна* се профилира силната конотативна характеристика *нетраен*, залегнала в изграждането на фразеологичната единица с метафорична генеза *строя пясъчни кули*.

⁶ Идеята за филтрирането, селектирането на семантичните характеристики се изтъква и от други изследователи на метафората, макар и изразена по различни начини.

⁷ Блек използва своя терминология за компонентите на метафората – главна тема (principal subject) и помощна тема (subsidiary subject).

Изводът, който може да се направи въз основа на гореизложеното, е следният: сравнителната и субститутивната теория не са лишени от основание, но са фрагментарни и се ограничават до интерпретация на повърхнинната структура. За разлика от тях интерактивната теория отчита редица фактори, които са от съществено значение за тълкуването на естеството на метафората, а именно: чрез тезата за филтрирането на семантични характеристики се въвежда подходът на компонентната семантика, обръща се внимание на структурната сложност на метафората, отчитат се конотациите като „метафорогенен“ фактор, признава се ключовата роля на когнитивния опит както за създаването, така и за възприемането на метафората. Значението на последния проличава особено силно в случаите, когато метафоричният носител е въображаем денотат, но това не затруднява прочита от страна на читателя; напротив, натрупаният когнитивен опит – личен, социален, културен и исторически, му позволява да извърши интерпретацията. В резултат на изброеното може да се заключи, че по приложимост и широта на подхода интерактивната теория проявява категорично **надмощие** над останалите две. Това надмощие е и проява на йерархията в езика, при която висшето равнище (семантичното) определя избора на формалните средства.

Теорията на М. Блек за филтрирането на семите и тяхното взаимодействие може да бъде прецизирана с помощта на идеята за профилирането според разбирането на Й. Бартмински (Bartmiński 1993: 211) – извеждане от семантичния обем на дадено понятие на определена негова характеристика, докато останалите признаци остават във фона⁸. Ако наречем даден инатлив човек *магаре*, то всички останали семантични характеристики на магарето, като бозайник, дългоухо чифтокопитно и др., ще останат на заден план. Можем да наречем някого *магаре* и заради способността му да поема огромно количество работа и тогава инатът, заедно с другите характеристики, ще стане несъществен. Профилираната сема, базисна за създаването на метафората, може да бъде както ядрена, така и периферна, напр. метафората *златен* в значение на ‘скъп’ възниква на базата на ядрената сема ‘ценен, с висока стойност’, която е част от енциклопедичната дефиниция (по терминологията на Й. Бартмински), докато гореспоменатата метафора *нясъчен* в значение на ‘нетраен’ се опира на конотация и е част от когнитивната експликация (по терминологията на Й. Бартмински).

Профилирането като процес и механизъм за изграждане на метафората е вид приспособяване. Наричайки мързеливия човек *търтей*, приспособяваме към профила *мързел* определена характеристика на насекомото, а останалите непотребни признаци отпращаме във фона. Мързелът се превръща в *tertium comparationis*, в пресечна точка, в която семантичните

⁸ Повече за профилирането като механизъм на изграждане на метафората вж. Денчева, Д. Профил. Профилиране. Метафора. – В: Славистиката – пътища и перспективи. УИ „Паисий Хилендарски“, Пловдив, 2015, с. 60.

характеристики на лицето и търтея извършват акт на приспособяване една към друга.

Като процес на приспособяване можем да разгледаме и пътя, който извървява конвенционалната метафора от ярката си художествено до пълното избледняване на образа.

В зависимост от запазването на образа метафората бива:

– **конвенционална** (избледняла, мъртва), която вече се възприема като носител на буквално значение;

– **жива, художествена**, която е запазила двупластовата си семантична структура и художествения си ефект.

Между тези две метафори се разполага една група, която може да бъде наречена група на метафорите от преходен тип. Те все още се осъзнават като живи, незагубили художествения си ефект, но пък са достатъчно фреквентни, за да бъдат подложени на лексикографско нормиране, напр. ЕНИЧАРИН [...] 2. прен. *Жесток човек, насилник*. („Речник на българския език“, ИБЕ).

При една друга група степента на конвенционализация вече е толкова висока, че могат да попаднат в речника по два начина: както снабдени с квалификатора *прен.*, така и със самостоятелно значение. Примерът е от „Български тълковен речник“, 2001:

душа – ‘прен. Вдъхновител, ръководител’. *Душа на делото, душа на компанията*;

Същата метафора е регистрирана от В. Радева („Български тълковен речник“, 2007) като единица с напълно завършен процес на конвенционализация, т.е. значението ѝ е отбелязано не като преносно, а като самостоятелно:

душа – ‘главен организатор на нещо’⁹.

Процесът на конвенционализация е процес на избледняване, на загуба на образа, при който двата компонента на метафората се придвижват един към друг, приспособяват се, докато се слеят в едно, и метафората (в нейния художествен смисъл) изчезне. Доказва се твърдението на А. Ричардс: „Ако не можем да разграничим тема и метафоричен носител, условно ще приемем, че думата е употребена в буквалното ѝ значение“ (Арутюнова 1990: 48). Този процес на практика е приспособяване на метафората към речника на даден език – от формация, създавана *ad hoc*, казионна и художествена, тя се превръща в единица, която подлежи на лексикографска кодификация, т.е. влива се в лексикалния запас на езика и от уникат се превръща в „редник“.

Пример за приспособяване е и катахрезата *inopiae causa* (според терминологията на Т. Добжинска) (Dobrzyńska 1994: 59). Тя няма художествена

⁹ Този тип метафори са пример за това, как метафоризацията може да бъде генератор на полисемия.

стойност и най-често се използва, за да запълни називната ниша при появата на нов денотат. Характерна е предимно за терминологичните езици. Приведените примери са от медицинската и от техническата терминология: *очна ябълка*, *ушна мида*, *околоносна пазуха*, *кожух* (на двигател), *водна риза*, *задържащ палец* и др.

Интерпретацията на метафората също е акт на приспособяване. Метафората е културологично обусловена – както по отношение на създаването, така и по отношение на възприемането си. Както концептуализаторът, така и интерпретаторът се опират на собствената си когнитивна база, собствения си перцептивен потенциал и моментните си усещания и емоции. При много метафори бихме могли да верифицираме декодирането им, без това да е универсалия, защото при други трудно можем да приложим критерий за правилност/неправилност. Особено силно това важи за смелата метафора, при която отдалечеността между темата и носителя е много силна. Метафората *вимето на тревата* (любим пример за смела метафора), освен че беше възприета по различни начини от участниците в дискусия около нея, в един от случаите беше оценена като несполучлива, т.е. не успя да се приспособи към критериите за естетика на адресата.

Ако обаче създателят на метафората и нейният интерпретатор имат различни когнитивни бази и културологичен фон, метафората може да остане напълно неразбрана. В такива случаи не можем да говорим нито за надмощие, нито за приспособяване.

Библиография

- Арутюнова 1990:** Ричардс, А. Философия реторики. – В: *Теория метафори*. Под ред. Н. Арутюновой, Москва: Прогресс, 1990, 44-68.
- Арутюнова 1990:** Серль, Дж. Метафора. – В: *Теория метафори*. Под ред. Н. Арутюновой, Москва: Прогресс, 1990, 307-342.
- Бартмински 1993:** Bartmiński, J. O profilowaniu i profilach raz jeszcze – В: *O definicjach i definiowaniu*, Lublin: WUMCS, 1993, s. 211.
- Блек 1971:** Black, M. Metafora. – В: *Pamiętnik literacki*, LXII, 1971, z. 3, s. 217.
- Добжинска 1994:** Dobrzyńska, T. *Mówiąc przenośnie*, Warszawa: Instytut badań literackich, 1994.

Речници

- Български тълковен речник*, София: Наука и изкуство, 2012.
- Радева, В. *Български тълковен речник*, София: Хермес, 2007.
- Речник на българския език, ИБЕ. Достъп на 10. 04. 2017. <<http://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/>>.

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

ЗА НАЦИОНАЛНОТО И ИНТЕРНАЦИОНАЛНОТО
В СЪВРЕМЕННАТА БЪЛГАРСКА ТЕРМИНОЛОГИЯ

Кристияна Симеонова
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
БАН

FOR THE NATIONAL AND THE INTERNATIONAL
IN THE MODERN BULGARIAN TERMINOLOGY

Kristiyana Simeonova
Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin,
Bulgarian Academy of Sciences

Abstract. The article discusses the important issues about the role and the place of the foreign words and terms in modern Bulgarian terminology, about the simultaneous action of the processes of nationalization and internationalization, about the question what and how many have to be borrowed and could modern Bulgarian terminology be prevented from loss of its national character.

Keywords: terminology, borrowings, foreignisms, internationalisms.

В езикознанието отдавна е утвърдена тезата, че език без чужди думи в него не съществува. Появата на чужди думи е обусловена както от лингвистични, така и от екстралингвистични фактори. Всички народи, говорещи различни езици, още от древността не живеят изолирано един от друг и не развиват своите икономики и култури абсолютно самостоятелно и само със собствени средства. В хода на историческото развитие на човечеството народите непрекъснато си взаимодействат и политически, и икономически, и културно, което неминуемо води до смесване и взаимно проникване на езици, култури, цивилизации.

Това с още по-пълна сила важи за днешния ден, трайно белязан от думата *глобализация*. Глобализацията, разбрана като процес на планетарно и повсеместно сближаване, обвързване и обединяване на хората, народите и държавите в световен мащаб и във всички области на живота, поставя редица сериозни не само политически и икономически, но и философски,

културни и езикови проблеми. Може би най-сериозният от тях е: ще доведе ли глобализацията до постепенното намаляване и свеждане до минимум на ролята и значението на отделните суверенни национални държави, а оттук и на отделните национални езици.

Във връзка с всичко това възниква важният за нас въпрос, къде е мястото на българския език като език от епохата на глобализацията, когато малките национални езици са подложени на значително влияние от големите международно използвани езици, начело с английският. По принцип още от самото начало в устава на Европейския съюз е залегнала клауза за езиково равноправие и за запазване и поощряване на европейското многоезичие. Дори съществува Нова рамкова стратегия за многоезичието (Пачев 2007: 8-9; за повече подробности вж. Пачев 2006, Виденов 2003, Виденов 2005, Виденов 2013). Независимо от юридическата защита на т. нар. малки езици, сред които е и българският, тревожен е фактът, че днес в него масово, активно и безконтролно навлизат чужди думи. Това важи и за съвременната българска терминология, която също е неконтролируемо заляна и засипана от нужни и ненужни чужди думи. За по-правилна и по-обективна оценка на чуждите думи трябва да се позовем на две неща: какво се разбира под *чужди думи* и какви видове чужди думи има. Най-общо казано, под *чужди думи* се разбира *думи, които навлизат в българския език от други езици*. Съществува мнение, че широко разпространеният в българското езикознание термин *чужди думи* е неточен и дори неправилен, защото веднъж попаднали в българския език, дошлите от други езици думи вече започват да се подчиняват на неговите закономерности и да се употребяват в съответствие с неговите фонетични, граматични, словообразователни, правописни и правоговорни норми, т. е. дошлите думи, след като се адаптират и интегрират към българския език, престават да бъдат чужди за него. Така че по-правилно и по-точно би било вместо *чужди думи* да се използва терминът *думи от чужд произход*. Прието в българското езикознание е делението на тези думи на три групи: *заемки, чуждици и интернационализми*.

Под *заемки* се разбират *чужди думи, които са напълно усвоени от лексикалната система на езика ни и за които няма равнозначни на тях съответни български синоними*. Вече бе споменато, че заемането удовлетворява номинативната нужда от назоваване на нови понятия, процеси, явления и пр. Именно по тази причина, когато възникне някаква нова дейност или нова ситуация, заемките за означаване на понятията около нея идват от език, където съответната дейност вече се е развила и утвърдила. Напр. след 9 септември 1944 г. огромното мнозинство от термините и думите, свързани със социалистическото строителство, с марксистко-ленинската идеология, с колективизацията на селското стопанство, с плановата икономика, със социалистическия тип култура и пр. идват от руския език като език на СССР — първата в света социалистическа държава, която в този

вид съществува от 1922 г. до 1991 г. България е социалистическа държава от 15 септември 1946 г. до 15 ноември 1990 г. Тогава тя е част от международната социалистическа система или т. нар. Съветски блок. Затова нахлулите в този период руски думи, свързани със социалистическия път на развитие, се наричат *съветизми*. Напр. *комсомол, комсомолец, ударник, масовик, петилетка, стахановец, ленински съботник, колективизация, селсъвет* и др. Също така по времето на социализма България е член на Организацията на Варшавския договор, която организация е военният съюз на социалистическите страни. Доминираща роля в него има армията на Съветския съюз, поради която причина много военни термини, свързани с устройството и дейността на българската армия, също идват от руски. Напр. *артелчик, зенитчик, задание, заряд, скорострелност, змейка, зенитно-ракетни войски* и др. Чрез руски от френски са дошли термини като *залп, салют* и др. Днес в областта на военното дело масово навлизат английски термини, които изместват руските. Това се свързва с политическата преориентация на България и най-вече с приемането ѝ за пълноправен член на НАТО през април 2004 г.

Чуждиците са чужди по произход думи, за които в българския език има равнозначни по значение домашни думи, с които могат да се заместват. Напр. чуждици са *консенсус* (вм. *съгласие*), *комюнике* (вм. *официално съобщение*), *електорат* (вм. *избиратели*), *уровен* (вм. *равнище*) и др.

Интернационализми според М. Попова са „*езикови единици, които принадлежат към интернационалния езиков фонд*“ (Попова 2012: 419). Интернационализми могат да бъдат не само думи, но и всички езикови единици от морфемата до синтактичната конструкция. Пак според М. Попова „интернационализмът трябва да отговаря на две условия — еднакви или близки значения и принадлежност поне към три езика, два от които са от различни езикови семейства. Тези изисквания не се отнасят за заемката. Освен това, заемка е всяка езикова единица, която е заета от друг език, но интернационализмът може да бъде и заемка, и домашна езикова единица“ (Попова 2012: 421). Напр. интернационализми са много думи и термини от политическата, културната и научната сфера като *политика, партия, демокрация, диктатура, република, монархия, конституция, цивилизация, прогрес, пропаганда, революция, плурализъм* и др. Голяма част от интернационалния културен пласт са думи, които произхождат от класическите езици латински и старогръцки. Това важи не само за думите, но и за много интернационални афикси и афиксоиди (напр. наставките *-ист, -ант, -изъм, -тор, -лог, -ция, -изация* и др.; префиксите и префиксоидите *анти-, архи-, мулти-, ултра-, хипер-, мини-, про-, контра-, псевдо-, квази-, ре-, транс-* и др.).

Взаимодействието между българския език и дошлите в него чужди думи има два аспекта: *адаптация* и *интеграция*. **Адаптацията** е насочена към влиянието на българския език върху идващите в него чужди думи и

представлява процес на тяхното приспособяване и нагаждане към неговата система. Адаптацията бива графична, фонетична, граматична, словообразователна, семантична и пр.

Вторият аспект на взаимодействието между българския език и чуждите думи се нарича **интеграция** и тя отразява *влиянieto на тези чужди думи върху езика, в който проникват*. М. Попова казва: „В обема на понятието интеграция на чуждите термини в заемащия ги език се включват следните три ярки прояви на този процес: участие на заемката в словообразователно гнездо, участие във вторичната лексикална номинация и едновременно участие в словообразователните и лексикалните номинационни процеси... Най-простият и най-явният случай се наблюдава, когато чуждият термин става основа на словообразователно гнездо. Това означава, че той служи като базов материал за образуване на нови думи в приемащия го език, което е предизвикано от комуникационни причини... Резултатът е както улесняване на комуникацията, така и обогатяване на лексикалната система и словообразователните модели в приемащия език (Попова 2012: 432-433). Проникващият в българския език чужд термин може да се включи в съществуващо вече и преди неговата поява словообразователно гнездо. Напр. към съществуващото и по-рано словообразователно гнездо с корен *нато* (като *натовски, натовец*) в наши дни се прибавя военният термин *натовизация* със значение *привеждане на структурните, организационните, техническите, материалните и др. стандарти на дадена армия в съответствие с изискванията на НАТО*. Употребата на този термин се разширява много след април 2004 г., когато България е приета за пълноправен член на НАТО (срв. още *натовизирам, натовизиране, натовизиран* и др.).

След като накратко се спряхме на трите групи термини от чужд произход (заемки, чуждици и интернационализми) и след като разгледахме двата аспекта на взаимодействието между тях и българския език, не можем да подминем въпроса за това, какво трябва да бъде тяхното място в терминологията. Безспорен е следният факт. В началото на ХХІ в. крайният езиков пуризм не само че е абсолютно неприемлив, но той буди насмешка и дори подигравка. Българският език е система, която непрекъснато се развива, обновява и обогатява и думите от чужд произход само спомагат за това. Няма език, който да е изчезнал заради навлизане на чужди думи в него. Те не могат да нарушат неговата самобитност и национален характер. Затова днес, вместо краен, трябва да има разумен и умерен пуризм, стъпил на здрава реалистична основа. Именно той ще спаси българския език от обезличаване и обезбългаряване. В областта на терминологията този умерен пуризм има главно следните три проявления:

А. Всяка наука е интернационална дейност. Тя може да съществува при наличие на език, приспособен за нейните нужди. Основен елемент на това приспособяване се явява специализираната терминология. Интер-

националният характер на науката означава, че термините и терминоелементите задължително трябва да запазят своя интернационален характер. Научната дейност не може да мине без този тип лексика, която е от чужд произход. Правилно употребените чужди термини и думи увеличават богатството, яснотата и точността на изказа. Различните научни сфери гъмжат от термини, на които изобщо не е необходимо да търсим и да създаваме български съответствия, дори и това да може да се случи на практика. Такива термини са напр. политическите термини *политика, партия, демокрация, парламент, глобализация, фронт, апартейд, джихад, муджахидини, хунта, камикадзе, ембарго, геноцид, лустрация, конституция, колонизация, революция, делегация, персона нон грата, кондоминиум, интерпелация, пророгация, преамбюл, импийчмънт* и др. Също така важен е въпросът, че при опит някои от тези термини да бъдат преведени, солидно се нарушава смисълът. Не е препоръчителна и замяната на едни чужди думи с други, ако тази замяна се осъществява не по лингвистични, а по екстралингвистични (главно политически или конюнктурни) причини. Напр. след 10 ноември 1989 г. има тенденция много руски думи да се заменят с английски, поради политическата преориентация на България. Освен в политическата, това с пълна сила се случва и във военната терминология, особено след като България става пълноправен член на НАТО. Според нас този процес е неправилен. Защо трябва да се избягват утвърдени в нашата армия военни термини като *артелчик, установка, наряд, откат, снаряд, снаряжение* и др. само защото са руски и защо изобщо трябва като от огън да бягаме от руските термини и думи и в други области? Разбира се, няма начин една съществена външнополитическа преориентация на държавата да не повлияе и върху лексиката, и върху терминологията, но не бива да се стига до крайности.

Б. Освен че са интернационални дейности, всяка научна дейност се развива на територията на дадена конкретна държава от учени със съответната национална принадлежност. Именно затова не само че е възможно, но донякъде е дори необходимо във всеки национален език, наред с интернационалната, да се създаде и паралелна терминология с названия на родния език. Това може да се осъществи чрез съвместната работа на терминологи, от една страна, и представители на конкретната наука, от друга. Интернационалните термини и тези на роден език трябва да функционират като дублети. Дублетността между интернационални и български термини ще бъде от полза най-малкото в три направления: ще се увеличи словното богатство на различните български терминологични системи; ще се улесни вътрешното (т. е. в рамките на България) общуване между българските учени и възприемането на български научни текстове; ще се улесни и облекчи комуникацията учени — общество и чуваемостта на учените и на научния език сред по-широките народни маси, което в крайна сметка е една от основните задачи на всяка наука — тя да бъде в полза на обществото.

Дублиращите термини трябва да се създават чрез словообразователните средства и модели на българския език. Колкото и да е трудно, такова нещо не е невъзможно да се случи на практика. Българската изследователка П. Кънчева (Кънчева 2009) показва това в областта на анатомичната терминология, привеждайки десетки успоредици между български и латински анатомични термини. Подобни успоредици съществуват в ботаниката, зоологията, езикознанието и др. науки. Дори в компютърната терминология голям брой термини имат свои твърде често употребявани български съответствия (напр. *имейл* – *електронна поща*; *атачмънт* – *прикрепен файл*; *кейборд* – *клавиатура*; *линк* – *връзка*; *нет* – *мрежа*; *пасуърд* – *парола*; *десктоп* – *екран* и др.). В политическата терминология такива случаи са *народно събрание* *вм. парламент*, *народен представител* *вм. депутат*, *правителство* *вм. кабинет*, *избиратели* *вм. електорат*, *допитване до народа* *вм. референдум* и др. В езиковедската терминология: *многозначност* *вм. полисемия*, *предлог* *вм. префикс*, *правопис* *вм. ортография* и др. Разбира се, не при всички термини е възможно създаването на такива успоредни названия. Но там, където може, те трябва да се създадат и да функционират заедно с интернационалния термин, което ще доведе до обогатяване на българската терминологична система.

В. Вече стана ясно, че проява на умерен пуризм е да не се избягва чуждият термин, когато той е нужен, необходим и полезен за българския език. Също така обаче проява на здравословен пуризм е да се борим срещу задръстването на нашата лексика и терминология с абсолютно ненужни и излишни чуждици, за които съществуват равностойни български заместници. Излишеството на тези чуждици се засилва тогава, когато те се употребяват, без да са утвърдени международни обществено-политически или научни термини. Трагедията започва от това, че днес много политици и журналисти се поддават на изкушението да използват в своите речи, изказвания и предавания колкото се може повече чужди думи, без това да е необходимо. Много често тези политици и журналисти използват чуждата дума не защото тя казва повече, не защото тя е по-хубава, по-ясна или по-точна, а поради криворазбрана мода, чуждопоклонничество, желание да се блесне с интелект и ерудиция и пр. М. Виденов много точно и сполучливо нарича това явление *снобска интернационализация на езика* или *езиков снобизъм* (Виденов 2013: 209). Това е крайно негативно явление, принизяващо авторитета на българския език, който е една високоразвита система за изразяване и предаване на мисли.

Използването на ненужни чуждици в научния, политическия и медийния език е масово явление, срещу което трябва да се борим.. Тук ще приведем няколко примера. Напр. *Реформаторският блок представлява микс от най-различни идеи*. *Защо микс от идеи?* *Защо не смес* или още по-звучното *смесица*? Какво ни дава чуждата дума в случая? Нищо. Друг

пример. Доминацията на БСП в бъдещия парламент не е напълно сигурна. Терминът *доминация* има няколко звучни български съответствия, всяко от които би могло да се употреби в случая — *надмощие, превъзходство, предимство, преимущество* и др.; *Синьо единство* няма да успее да реновира дясната идея (*реновира* — *защо не обнови, съживи*); *Финализиране на преговорите между Русия и Украйна* не се очаква (*финализиране* — *защо не завършване, приключване*); *В българския политически живот през последните двадесетина години съществуват лица с впечатляваща инконсеквентност на своите убеждения, като консеквентно е само желанието за власт или за оставане в парламента* (*инконсеквентност* — *защо не непоследователност; консеквентно* — *защо не последователно, непроменено*). Не е ли безхаберно отношение към красотата и богатството на българския език да се казва *просперитет* вм. *преуспяване, процъфтяване, благоденствие*; *иновация* вм. *новост, нововъведение*; *дестинация* вм. *направление*; *инициирам* вм. *предприемам, започвам*; *лимитирам* вм. *ограничавам* и др.? Защо трябва звучните и хубави български думи да бъдат изхвърлени от употреба и постепенно погребвани за сметка на чуждици, които с нищо не обогатяват езика ни? От езикова гледна точка няма оправдание за съществуването на публицистични текстове като следните: *Електоратът по презумпция ще аплодира иниципирането на иновативните идеи за индексация*. В това изречение няма нито една българска дума (като изключим служебните).

В заключение ще кажем, че в днешния глобализиращ се свят задължение на родните учени, интелектуалци и на всички българи е защитаването и опазването на българския език, който е също толкова съвременен, модерен, богат и самобитен, колкото са и останалите езици. През 1988 г. по време на известната си реч в Брюж М. Тачър казва: „Би било лудост да се опитаме да напъхаме националните държави в някакъв калъп на обща европейска идентичност. Европа трябва да е семейство от нации, които ценят своята национална идентичност не по-малко от общоевропейската кауза.“ В тази връзка ще завършим с една мисъл на английския политик Джон Мейджър, който казва: „Тъкмо отделните нации със своята национална култура, език и идентичност ще изградят обединена Европа“.

Библиография

Виденов 2003: Виденов, М. Българска езикова политика. София, 2003.

Виденов 2005: Виденов, М. Диглосията с оглед на българската езикова ситуация. София, 2005.

Виденов 2013: Виденов, М. Езиковедски щрихи и етюди. В. Търново, 2013.

Кънчева 2009: Кънчева, П. Българската анатомична терминология днес. София, 2009.

- Пачев 2006:** Пачев, А. Езиковите общности в условията на европеизация и глобализация. София, 2006.
- Пачев 2007:** Пачев, А. България и българският език в Европейския съюз. – В: Български език, № 1, 2007.
- Попова 2012:** Попова, М. Теория на терминологията. Велико Търново: Знак‘94, 2012.

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

ОТ ПУРИЗЪМ КЪМ ТЕОРИЯ НА ЕЗИКОВАТА КУЛТУРА

Камелия Колева-Иванова
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

FROM PURISM TO THE THEORY OF SPEECH CULTURE

Kameliya Koleva-Ivanova
University of Shumen Konstantin Preslavski

Abstract. The study follows the leading concepts of language in terms of its purity in the period from the last quarter of the 19th century to the first half of the 20th century. It shows how linguistic patriotism and authoritarianism is gradually overcome in Bulgaria.

Keywords: purism, neogrammarians, Prague linguistic circle

Ролята на лингвиста при създаването и утвърждаването на нормите на книжовния език е важен етап от историята и теорията на книжовните езици. Езиковият стандарт по същество представлява високо обработена форма на общонародния език. Зд. Стари очертава два метода на рестрикции на езиковата практика чрез теоретична екстраполация – *пряк* (естествен, информационен) и *косвен* (изкуствен, интервентски) (Стари 1995: 137). Конструирането на езиковия стандарт по чисто пряк път е нереално. От друга страна, чисто интервентският метод също не е реалистична възможност, тъй като всяка разумна интервенция се съобразява с фактическото състояние на езиковата практика. В този смисъл по-разумно е да се говори за *степени на намеса в езиковата практика*. Авторизацията на интервенцията в практиката, от друга страна, зависи от това, доколко потребителят се доверява на езиковата компетенция на лингвиста и доколко разчита на свои решения.

Като възпитаници на западноевропейски университети, първите български лингвисти изпитват мощно влияние от западноевропейската лингвистична теория и практика¹. В този смисъл интерес представляват во-

¹ Първият ректор на Софийския университет Ал. Теодоров-Балан учи в Чехия при М. Хатала и Я. Гебауер, Л. Милетич – в Нови Сад и Загреб, след това в Прага, Б. Цонев – във Виена и Лайпциг, Ив. Шишманов – във Виена, Йена, Женева и Лайпциг, Ст. Младенов завършва Софийския университет, след което специализира в Петербург и Прага (вж. повече по въпроса Попов 1982).

дещите концепции за езика по отношение на неговата чистота в периода от последната четвърт на XIX век и първата половина на XX век, както и практическото им приложение на родна почва. В период, когато нормите на книжовния език до голяма степен са изградени и утвърдени в езиковата практика, усъвършенстващите намерения на лингвиста и опитите му за насилствена промяна чрез кодификацията с цел езикът да стане „по-чист“, говори за наличието на пуризм². Популяризирането на пуристичната доктрина за утвърждаване на решенията от страна на езиковото общество обаче се оказва трудна задача.

Пуристите от чешкото списание „*Naše řeč*“ влагат три критерия в теоретичните си декларации и в конкретната си усъвършенстваща дейност – *исторически* (дават се предпочитания на изконни средства), *национален* (предпочитат се народни, самобитни, ненемски езикови средства) и *естетически* (усета на лингвиста) (Пак там: 27 и сл.). Целта на езиковото усъвършенстване е постигането на абсолютната красота и чистота на езика. Срещу тези три критерия въстава първото поколение привърженици на Пражката лингвистична школа. Чрез функционалния критерий като основен при култивацията вниманието се фокусира върху изразните нужди на говорещите (създава се теория за езиковата култура). Под *култура на езика* не се разбира състоянието на езика, а дейността, посветена на езика, съзнателната грижа за усъвършенстването му. Спорът за ролята на езиковия узус в култивационната дейност се реализира като спор за мястото на критерия за *добрия автор* в тази дейност. Пражките учени разчупват ограничеността на възгледите на пуристите в подхода към чешката езикова практика, но въпреки това запазват интервентския характер (Хавранек 1932: 341; Кондрашов ред. 1967: 40). Лингвоцентризмът, насаждан чрез училището, университетите, в ежедневния печат, в езиковите справочници, в популярната научна литература и пр. създава у носителите на чешкия език безкритично и безусловно следване на предписанията на добрия водач. Двете течения избират пътя на интервенция в езиковата практика чрез кодификация, а противоречията засягат основно историческия критерий.

Пътят, по който поемат българските книжовници при изграждането и утвърждаването на лингвистичните норми през Възраждането, принципно се различава от пътя на чешките езикови строители. Още през втората четвърт на XIX в. *историзмът* като водещ критерий за нормотворчество е преодолян и ролята му се ограничава само до арбитражна. *Еволюционистичният подход при утвърждаването на нормите – след спорове се приема консенсусно решение – предопределя очакванията и отношението на българското общество към дейността на лингвистите*. Действително, старобългарският език продължава да се изучава в училищата, но по-скоро като

² Понятието езиков пуризм следва да се разбира широко, като ‘пуризм в езика’, т.е. за отграничаване от неезиковия пуризм.

граматическа теория, отколкото като полезен източник за обогатяване на книжовноезиковото богатство и търсене на връзката му с новобългарския език³. Към това се прибавя и фактът, че книжовният език се е развил достатъчно, функционира като саморегулираща се система и може да посрещне нуждите на своите ползватели. Българските общественици не изпитват необходимост и желание да следват предписанията на лингвистите, т.е. дискредитира се *естетическият критерий* (усетът на лингвиста, добрият водач). Това дава повод на Ал. Теодоров-Балан възмутено да възкликне: „За какво се издават тези речници“. Усилената дейност по събирането и обработването на диалектното многообразие на българския език, проучванията върху старобългарския език и паметниците на старобългарската литература активизират *националния критерий*, но и тук ситуацията се оказва по-сложна, тъй като границата между родните и чуждите, диалектните, старобългарските, руските и черковнославянските лексеми е по-трудно доловима за широката общественост.

Първите български лингвисти са възпитани в духа на *младограматизма*. Методологията на тази езиковата доктрина насажда определен култ към езиковеда (филолога) и донякъде се игнорира общественият характер на езика (Жерев 2007: 107). Така се поражда известно напрежение между филолозите и другите общественици – ползватели, но и активни участници в доизграждането на нормите на книжовния български език (особено на лексикално ниво), изразени чрез лингвистични спорове. Въпреки молбите⁴ и заканите⁵ на българските езиковеди, обществениците, скрити удобно зад анонимността, ясно заявяват, че не са готови да следват предписания, чрез които се нарушава комуникативната пригодност на езика. В историята на проходащата българска филологическа наука на страниците на филологическите издания се осъществяват първите езикови спорове, чрез които се противопоставят двата основни научни подхода при обработването на книжовния език, назовавани *прескриптивен* или *дескриптивен* (Стари 1995:

³ Ст. Младенов. Съвременното езикознание и обучението по родния език у нас. – Училищен преглед, год. XXXVI, 1937, кн. 7, 821-845.

⁴ През 1881 г. във в. „Марица“ (бр. 252 от 16 януари 1881) излиза отзивът на Г. (вероятно от самия Г. Прошек) „Нещо по книжнината ни“ във връзка с бележка, публикувана във в. „Народний глас“, в която пражки студент, който работи по изготвянето на „Чешко-български словарь“, публично моли г. Прошек да не дава под печат речника си. Г. се възмущава, че „студентът по филология иска да бъде единствен филолог, който да издаде речник“. Своето мнение за качеството на издадения речник на Г. Прошек по-късно Ал. Теодоров-Балан изказва в бележката си Баберки. IV. – Народний глас, бр. 333 от 13 октомври 1882.

⁵ В критика върху „Апостоли за свободата. Драма в три действия“ от П. Иванов. 1884“ Ив. Шишманов (Периодическо списание, год. IV, 1885, кн. 15., 448-496, Йена) предсказва за идването на Страшния съд на лингвистите, които ще претеглят българщината на писачите.

62-64), определяни още като *активен* и *пасивен* (Гладкова 2004: 26), *академично регулиран стил* и *стил на свободната инициатива* (Гарвин 1993: 37). Пуризмът и прескриптивизмът са тясно свързани понятия, тъй като всеки опит за пречистване на езика се извършва под формата на предписание за това, което е най-правилно или по-добро (Елспас 2005: 23-24).

Интервентският подход на пражките езиковеди дава основание на Ст. Младенов прокламативно да отрече теоретичните им постижения („верните им тези са отдавна известни, а новите не съдържат нищо вярно и приемливо“). След завръщането си от Копенхагенския международен конгрес на езиковедите ученият публикува дискредитираща статия за дейността на *Пражката лингвистична школа*⁶. От нея става ясно, че лингвистът е добре запознат с постановките, представени на първите три езиковедски конгреса (I – Хага 1928, II – Женева 1931, III – Рим 1933). Влиза в задочен спор с Б. Хавранек „дали езиковият изследвач е прост наблюдател или пък чинител („фактор“), който може да се намесва“. В материала са посочени и политико-идеологически причини за отхвърлянето на пражките постановки – непризнаването на старобългарското име и потекло на свещения Кирило-Методиев език, а към това се прибавя и обявяването на българщината в Македония като насадена от български учители.

По отношение на терминообразуването и лексикалната кодификация Ст. Младенов продължава да изпитва немско политико-идейно и културно влияние и след 20-те г. на XX век. В глава VIII на монографията си „Увод в общото езикознание“⁷ изразява мнение, че е осъдително езикът на един образован народ да се пълни с непотребни чуждици, вместо които всеки обработен книжовен език си има свои домашни думи, по-ясни и по-хубави. Отбелязва следната тенденция: „Езикът на вестниците, не само у нас, гъмжи от всякакви чуждици, против което най-добре могат да работят добрите писатели с образцовия си по чистота език. У нас Иван Вазов и Пенчо Славейков могат да се подочат като образцови стилисти, при все че те и двамата не са могли да не платят данък на чуждиците“. До голяма степен ученият пренебрегва един съществен фактор – езикът на медиите става все по-значим за оформянето на езиковия вкус на обществото, и постепенно изземва властта от *добрите образци*.

По същото време теоретичните постановки на Ал. Теодоров-Балан показват силно пражко влияние⁸, което особено се проявява в „Българска

⁶ Опити за мнима обнова на езикознанието (граматиката) и дейността на Копенхагенския международен конгрес на езиковедците. – Училищен преглед, год. XXXV, 1936, кн. 8, 1110-1131.

⁷ Етимологични и семантични принципи на езиковия развой. – Увод в общото езикознание. 1927, 132-178.

⁸ Ал. Теодоров-Балан. *Брулени листи за български език*. – Училищен преглед. 1931, кн. 9 – 10, 1237-1255; 1932, кн. 8, 1385-1400; *Десет заблуди за езика у нас*. – Философски преглед, год. 3, 1931, кн. 3, 287-289; *Езикова култура у българите*. – Училищен преглед, год. XXXVI, 1937, кн. 9, 1077-1092.

граматика“ (част I, София, 1931). Чрез своя кодификационен труд ученият се опитва изкуствено да подобри устройството на българския книжовен език чрез въвеждането на повече елементи от западнобългарските говори, поради което влиза в езиков спор със Ст. Младенов.

Ал. Теодоров-Балан е един от първите езиковеди, който през 30-те години открито говори за езикова култура. В статията си „Езикова култура у българите“⁹ лингвистът очертава ксеноманията, ксенофобията, чуждинското мислене (манталитет), „езиково двоеверие“, „самодоволни творци“, „без уху беседници“ като основни проблеми на езиковата култура. Поставя по-широки граници на чистотата на езика. На следващата година в подлистника „Езикова култура“¹⁰ Ал. Теодоров-Балан излага систематизирано схващанията си по проблема пред по-широка аудитория. „Езиковата култура на българите се мери по тяхната реч, делнична и празнична; по техния усет за вещество и за форма на изказа; по съзнание за съответност между предмет и мисъл, между чувство и тон, между личност и общество; по жива потреба за словесен строй и красота“. Проблемите на книжовния български език се ограничават до „едно тясно схващане за чистота на езика и в досадни тъжби от липса на граматика, речник и установен правопис“, а обективно на българите им липсва вроден или развит с образование усет за езиков изказ. Единството на езика налага дълг към неговото обработване, а радиото и вестникът имат „своята велика отговорност“ за езиковата култура на българите.

Постановките на Пражката лингвистична школа са познати и на по-младите лингвисти. Това става ясно от два материала, публикувани в листа „Литературен глас“ – „Един своеобразен отзив за езиковедския конгрес в Копенхаген – 1936 г.“¹¹ и „Професор Хавранек и новото езикознание“¹² от Ив. Леков. В първия материал се дискредитира отношението на Ст. Младенов „към дейността на свои сънародници не само учени филолози и езиковедци“. Ив. Леков обвинява Ст. Младенов в неправилна критична оценка и в некоректен тон. Информацията в резюметата на рефератите, които последният публикува в „Училищен преглед“, се манипулира чрез премълчаването на факти с цел да се подцени и уязви т. нар. Пражка школа и други лица, които застъпват новото фонологично направление в езикознанието. Според Ив. Леков неприязненото отношение на Ст. Младенов към пражките лингвисти се дължи и на това, „че последните не одобряват езиковия пуризм, за който ратува нашият автор“. Вторият материал, придружен със снимка на професор Б. Хавранек и съпругата му, съобщава за пребиваването на учения в София като гост на Държавния университет. Чрез публични сказки чешки-

⁹ Училищен преглед, год. XXXVI, 1937, кн. 9, 1077-1092.

¹⁰ Мир, бр. 11299 от 23 март 1938.

¹¹ Литературен глас, бр. 338 от 19 януари 1937.

¹² Литературен глас, бр. 390 от 13 април 1938.

ят езиковед запознава столичната публика с работата и интересите на новата лингвистична школа, към която принадлежи. В публичните си лекции Б. Хавранек засяга и въпроса за същността, значението и задачите на литературния език и на т. нар. езикова култура.

От статията на В. Лебедев „Пътищата на новата руска лингвистика“¹³ стават ясни новите принципи, които следват привържениците на съветската лингвистика. В противовес с „историко-ретроспективното лице на западната наука за езика... изпълняваща текущи политически задачи във връзка с колониалната политика на великите държави“, лингвистиката в СССР си поставя за задача „в грижливата, сложна работа по културния подем на цяла редица националности... начело с най-крупната фигура на съвременното световно езикознание – И. Я. Мар“. Следващата част на материала представя езиковедския яфетизъм на И. Мар.

Става ясно, че в периода от Освобождението до края на 30-те г. на XX век с оглед на чистотата на езика се наблюдават различни опити за надмощие на теоретични постановки на по-стари и по-нови лингвистични направления. Постановките са познати и достъпни не само на българските лингвисти, но и на всички, които имат интерес към книжовноезиковите въпроси. В такъв случай въпросът се заключава не до това, дали кодификаторите и езиковедската гилдия като цяло познават определени лингвистични направления, а в даването на приоритет на определено направление според конкретната лична преценка. Изглежда, споровете отново се решават от *обществото (общественото мнение)* чрез зачитане или незачитане на дадени езикови препоръки. *Българинът успешно приспособява и разработва чужди идеи и чрез сблъсъка на различни езикови платформи и практическата им реализация се ражда българската национальноезикова доктрина* (Попова 1994: 24). Проблемът за чистотата на езика бързо излиза извън границите на владее на малцината „просветени“ и се поставя на широко обсъждане от цялото културно общество още през Възраждането. Поетият път на еволюционистично изграждане на езиковите норми по време на Възраждането дава приоритет на комуникативните функции на езика, което до голяма степен обяснява критичното отношение на част от българското общество (особено на по-младото поколение) към опитите за авторитарно налагане на определени езикови средства за сметка на други. Идеологическите проекции върху езика и националистичните увлечения се наказват от българското общество чрез остри полемики и развенчаване на авторитети. Така постепенно се преодолява тесният езиков патриотизъм и авторитаризъм. На дейността на първите български лингвисти трябва да се гледа като на опит за опазване на родните изразни средства и попълване на стиловите регистри. Лингвистичните спорове от периодичния печат прокарват пътя на мла-

¹³ Нова литература, год. I, 1935, кн. 5, 75-80.

дите лингвисти към по-реалистична работа с пълноценно функциониращ книжовен език в посока мощно да въздействат „върху образованието на ума и възпитанието на вкуса у своя читател“, т.е. към организиране на движение за висока езикова култура.

Библиография

- Гладкова 2004:** Гладкова, Х. Езиковата ситуация на границата между две хилядолетия: развойни тенденции в мястото и функциите на книжовния език. – В: *Тенденции и процеси в българския език*. Под ред. на К. Вачкова. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2004, 5-64.
- Жерев 2007:** Жерев, Ст. *Българското книжовно дружество и възрожденските теоретични възгледи за националния характер на новобългарския книжовен език*. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 2007.
- Кондрашов ред. 1967:** *Пражский лингвистический кружок. Сборник статей*. Под ред. на Н. А. Кондрашов. Москва, 1967.
- Попов 1982:** Попов, К. *Научното дело на видни български езиковеди*. София: Народна просвета, 1982.
- Попова 1994:** Попова, В. *Българската стилистика до 50-те години на XX век*, София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1994.
- Хавранек 1932:** Гавранек, Б. Задачи литературного языка и его культура. – В: *Пражский лингвистический кружок. Сборник статей*. Под ред. на Н. А. Кондрашов, Москва, 1932, 338-377.
- Garvin 1993:** Garvin, P. L. A conceptual framework for the study of language standardization. – *International Journal of the Sociology of Language*, 100/101, 1993, 37-54.
- Elspass 2005:** Elspass, St. Language norm and language reality. Effectiveness and limits of prescriptivism in New High German. – In: *Linguistic Purism in the Germanic Languages*, ed. by Nils Langer and Winifred V. Davies, Berlin, New York, 2005, 20-45.
- Sary 1995:** Starý, Z. *Ve jménu funkce a intervence*. Praha, 1995.

**КОНКУРИРАЩИ СЕ МЕТОДИКИ
И ДОБРИ ПРАКТИКИ ПРИ ОБУЧЕНИЕТО
ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК В СРЕДНОТО УЧИЛИЩЕ
И ПРИ ОБУЧЕНИЕТО ПО БЪЛГАРСКИ
КАТО ЧУЖД**

*Competing methodologies
and best practices in teaching Bulgarian language
in high schools and in teaching Bulgarian
as foreign language*

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

НАДМОЩИЕ ИЛИ ПРИСПОСОБЯВАНЕ
В ОБУЧЕНИЕТО ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК ИЛИ
ЗА ТАКА НАРЕЧЕНИЯ ПРЕДОПРЕДЕЛЯЩ ЕФЕКТ
ОТ ОЦЕНЯВАНЕТО (WASHBACK EFFECT)

Татяна Ангелова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

PREDOMINANCE AND CONFORMING IN TEACHING BULGARIAN
LANGUAGE OR FOR SO CALLED WASHBACK EFFECT

Tatyana Angelova
University of Sofia St. Kliment Ohridski

Abstract. The article discusses the problem of the so-called washback effect in assessment in connection with Bulgarian Language Teaching. A review of Bulgarian, English and Russian specialists' views about this notion is presented. The advantages and disadvantages of the washback effect by the Assessment in Bulgarian Language Teaching are explained and illustrated by examples from the National External Assessment in Secondary school. To increase positive and decrease negative washback effect there is a need of empirical studies connected with the Bulgarian experience in the classroom and at the National External Assessment.

Key words: washback, Bulgarian language testing, assessment

Разработката е опит да се постави въпросът за влиянието на изпитните формати от външното оценяване и зрелостните изпити върху обучението по български език. Изборът на учебни похвати, процедурите за оценяване по време на обучението в клас се ориентират почти САМО към подготовка за успешно участие във външното оценяване и матурите. Специалистите говорят за влиянието, което упражняват тестовото оценяване или изпитите за владение на език върху процеса на езиково обучение. Наричат такъв ефект *предопределящ* или т. нар. **washback effect** на англ. език; на руски език – **обратное влияние теста на обучение**. За нуждите на изложението предлагаме свободен превод на термина като *предопределящ ефект*, тъй като начинът на тестово оценяване, на външно оценяване предопределя до голяма степен какво да се учи по български език и как

да се оценява, за да се постигнат по-високи резултати на националното външно оценяване (за завършен 4. клас, 7. клас) и на зрелостните изпити.

Цел на изложението е да се експлицира семантичният обем на понятието **washback effect**, като се отчита спецификата на обучението по български език и литература за началното и средното училище. Ще се опитаме да разширим семантичния му обем до понятие, назоваващо положителните и отрицателните влияния на оценяването по български език и по литература не само от тестовите, които се решават на изпити, но и влиянието на изпитните речеви жанрове от националното външно оценяване, зрелостните изпити, а дори и от Международните изследвания на грамотността. В каква степен е силен този ефект, как влияе, на тези въпроси няма отговор с изследвания на емпирични данни на български език. Както с основание посочва Л. Тейлър, твърденията за същността на уошбек ефекта за оценяване по английски език се основават главно на теоретични схващания, а не на изследвания, базирани на емпирични доказателства [Taylor 2005: 155].

По обясними причини ще се спрем първо на източници на български език, а след това на източници на английски език. За руски език се опираме на т. нар. „Критерии языкового тестирования для глобального согласования, изд. 2010“ [Критерии 2010]. Там се казва: „Другое важное соображение относительно разработки тестов касается эффекта негативного или позитивного *обратного влияния* (подч. мое Т.А.) теста на обучение. Под эффектом обратного влияния теста понимается воздействие тестирования на преподавание и обучение. Он проявляется в подходе инструкторов к составлению своих учебных программ, охватывающих основные области, в форме и содержании экзамена или теста, или в том, что для успешной сдачи конкретного теста обучаемые изменяют свой подход к обучению и не концентрируют свое внимание на заучивание содержания теста и охватываемых им навыков.“ [Критерии 2010: 6].

По-нататък в изложението на руски език с основание се твърди, че положителното влияние на теста е свързано с неговата валидност, когато тестът е съставен в съответствие с конструкта и съдържанието на изучавания материал, т.е. проверяват се комуникативните умения, измервани със съответна скала. Негативното влияние е илюстрирано от тестови варианти, почиващи на вече отхвърленото методическо схващане, че най-важно за владенето на езика е придържането към граматическата правилност, а не към комуникативната уместност. Посочва се, че според научни изследвания *само* решаването на тестови задачи за успешно явяване на тестовия изпит върху владене на езика не допринася ефективно за усвояването на комуникативна компетентност [пак там].

В книгата си върху класическата теория на тестовите по съвременни езици Тодор Шопов и Екатерина Софрониева застават зад разбирането, че може да се говори за „две свойства на тестовите – ефектите на импакт и на уошбек“ [Шопов, Софрониева 2012: 18,19]. Според авторите импактът „е

сложен конструкт, съдържащ три области на дефиниция (ефект, влияние и промяна) [...] Импактът е свързан с контекста и се проявява чрез промяната.“ [Шопов, Софрониева 2012: 18, 19]. По-нататък авторите се опират на англоезични изследвания и привеждат систематизирана информация за начина, по който Чарлз Алдерсон и Дайан Уол определят уошбек ефекта чрез 15 хипотези: [Alderson and Wall, 1993]. По-долу изброяваме тези хипотези по [Шопов и Софрониева 2012: 19].

- „1. Тестът ще въздейства върху преподаването.
2. Тестът ще въздейства върху научаването.
3. Тестът ще повлияе върху това, което учителите преподават.
4. Тестът ще повлияе върху това, как учителите преподават.
5. Тестът ще повлияе върху това, какво научават учещите.
6. Тестът ще повлияе върху това, как учещите научават.
7. Тестът ще повлияе върху скоростта и последователността на преподаването.
8. Тестът ще повлияе върху скоростта и последователността на ученето.
9. Тестът ще повлияе върху степента и дълбочината на преподаването.
10. Тестът ще повлияе върху степента и дълбочината на ученето.
11. Тестът ще повлияе върху нагласите към съдържанието и метода на преподаване и учене.
12. Тестовите, които имат важни последствия, ще имат уошбек.
13. Тестовите, които нямат важни последствия, няма да имат уошбек.
14. Тестовите ще имат уошбек върху всички учещи и учители.
15. Тестовите ще имат уошбек – ефекти за някои учещи и някои учители, но не еднакво за всички.“ [Alderson and Wall 1993: 119-129].

Шопов и Софрониева защитават схващането, че проучването от типа на импакт анализа „трябва да определи генераторите на импакта, областите на импакта, факторите, ресурсите и продуктите на импакта.“ [Шопов, Софрониева 2012: 19]. По този начин ще може да бъде изследван и уошбек ефектът. Затова те предлагат адаптиран модел на импакт/уошбек по (Бейли 1999: 11). В този модел се търси връзката между: а) тест; б) участници в учебния процес; в) процеси на влияние и г) продукти на влияние.

Сред разработките на английски език особено популярни са текстовете на К. Бейли, Ченг, С. Месик, Л. Тейлър. Всички тези изследователи се обединяват около разбирането, че има положителен и отрицателен уошбек ефект и че най-важният аспект от проучването на импакта и на уошбек ефекта е валидното и етичното използване на резултатите от оценяването. Една от утвърдените специалистки К. Бейли [Бейли 1999: 271] смята, че положителният уошбек ефект може да бъде усъвършенстван главно чрез продуктивна връзка между целите на езиковото обучение и резултатите от тяхното реализиране. Не по-малко важно е постигането на автентичност – „разиграване“ на комуникативни ситуации от живота или близки до живота, удовлетворяване на

комуникативни потребности, а не механично изпълняване на дидактически инструкции. На трето място е автономията на ученика, както и практикуването на самооценяване. Накрая тя посочва, че докладването на резултатите чрез оценяването със скала следва да подкрепя ученето на език и саморазвитието, а не да представя само обобщена база данни.

Нека сега отделим внимание на българския образователен контекст и обучението по български език, за да се опита да анализираме предопределящия ефект и неговото влияние.

Според новата наредба за оценяване на учебните резултати функциите на оценяването не са свързани само с подготовка за външното оценяване, а се институционализират съвременни постановки за резултатите от обучението, видовете оценяване, предназначение на оценяването, операционализирани са начините, по които да стане оценяването и даже измерването. В такъв смисъл наредбата играе своеобразна роля на регулатор за предопределящия ефект от оценяването.

Както стана ясно, според специализираната литература предопределящ ефект упражнява основно тестовото оценяване. В изложението **защитаваме тезата**, че като генератори на такъв ефект могат да се разглеждат: оценяването на изпитни учебни речеви жанрове; Националното външно оценяване и матурите; оценяването в международните изследвания на грамотността PIRLS и PISA.

Нека се спрем първо на външното оценяване по български език и литература. От утилитарна гледна точка, подготовката за успешно представяне на външното оценяване е несъмнено *основен*, но не единствен компонент на обучението по български език. Добър пример в това отношение е задачата от зрелостния изпит за проверка на владенето на граматичната норма. Тя илюстрира постановката за отрицателен предопределящ ефект. Тъй като тази задача носи 10 т., почти всички зрелостници я решават без грешка. Но тя проверява ограничен брой граматични правила – употреба на падежна форма на въпросителни, относителни, отрицателни, неопределителни местоимения, употреба на множествено число за лица след числително име и т.н. Встрани от вниманието остават такива правила като съгласуване, прилагане, съчетаване. Например: употребата на израза „езикови знания“ е неправилна, по-точно е да се каже „знания за езика“. В този случай неправилно се използва съгласуване вместо съчетаване с предлог.

Съществена слабост на тестовите варианти за матура е липсата на спецификация, която да бъде публично достояние. Чрез спецификацията, както е известно, се експлицират единиците на съдържание, които се проверяват и оценяват, познавателните области на задачите, количественото съотношение между типове и формати задачи, относителната им тежест. От комуникативна гледна точка писането на резюме донася само 4 точки, а решаването на задачата за граматични правила – 10 т., което е във вреда на уменията за общуване. Може да се каже, че наблюдаваме отрицателен предопределящ ефект.

Оказва се, че зрелостниците смесват жанрово писането на резюме и формулирането на теза към текст за четене с разбиране. Съдържанието на резюмето се изчерпва с едно изречение, което съобщава за какво се говори в текста. А при формулиране на тезата се преповтаря съдържанието на резюмирания текст и липсва спорно твърдение. Така става ясно, че чрез тестовия вариант не се работи върху усъвършенстването на комуникативно-речевите умения на зрелостниците. Всъщност се постига отрицателен предопределящ ефект.

Пример за положителен предопределящ ефект е 41-ва задача от зрелостните изпити, която носи 30 точки. Чрез нея се проверяват и оценяват комплекс от умения, вкл. умения за жанрова идентификация на текст, който създава зрелостникът. Така се приписва относително голяма тежест на уменията за създаване на текст в определен жанр. За съжаление, все още е в сила практиката да се поставя оценка на решения тестов вариант, без да е изпълнена задачата за създаване на писмен текст. По този начин зрелостникът, който се явява на изпит, може да получи много добра оценка САМО с правилното решаване на тестовите задачи. Може да се обобщи, че всъщност се подкрепя отрицателен предопределящ ефект.

Генератор на предопределящ ефект имат и изпитните формати, както и изпитните речеви жанрове. Ярък пример за негативно влияние е т. нар. трансформиращ преразказ.

Строго погледнато, смяната на гледната точка за преразказване не е трансформация. От лингвистична гледна точка преобразуване е замяната на причастен израз с подчинено допълнително изречение, замяна на израз, включващ деепричастие, с подчинено изречение, замяна на едно глаголно време с друго в даден текст и т.н. Това са типични примери за трансформация. Специалистите, въвеждащи този учебен изпитен жанр, използват изреча „неутрален разказвач“ за означаване на разказвача с трето лице, единствено число. В резултат учениците механично избират какво глаголно време да използват в текста си – сегашно историческо или минало свършено и минало несвършено време.

С въвеждането на некоректното понятие „неутрален разказвач“, с идентифицирането на подобен вид текст като преразказ, и то трансформиращ, се постига отрицателен предопределящ ефект. Запомня се нещо погрешно, което се разпространява чрез помагала и насоки за оценяване.

В Речника си на литературни и лингвистични термини Амелия Личева и Гергана Дачева пишат за *гледна точка*, че е „позицията, от която се води повествованието, най-често от 1 л. или от 3 л.; второто лице е изключение [...] При повествование от 1 л. разказвачът представя нещата през гледната точка на персонаж, който назовава себе си „аз“. Такъв повествовател често е, макар и не задължително, един от основните участници в действието. Тази азова форма на разказване представя събитията така, сякаш те са преживени от аза или се помнят от него, или той е слушал за тях и ги пресъздава. Повествованието в 3 л. може да бъде всезнаещо или ограничено. В първия случай имаме вездесъщ

разказвач, който не само представя събитията, но и прониква в съзнанието на персонажите, за да представи на читателя техните мисли, чувства, вяра и пр. [...] При ограниченото повествование повествователят представя ставащото през очите на един от персонажите. Така читателят става свидетел на мислите и чувствата на един персонаж и историята му се представя през виждането и оценките на този конкретен персонаж.“ [Личева, А., Г. Дачева 20122: 41, 42].

Както става ясно, разсъжденията на авторките се отнасят до художествените текстове, създавани от писатели. Реторичен е въпросът, дали пишещият ученик в 7. кл. е в състояние да прилага подобни умения за творческо писане, при това в изпитни условия. И дали това, което създава, е преразказ?! Уменията ученикът да се придържа към гледна точка на повествование, си струва да се формират и усъвършенстват при работа върху художествен тип съчинения, които са по желание на учениците.

Като алтернатива за постигане на положителен предопределящ ефект при оценяването на уменията за създаване на писмен текст в определен жанр, вкл. изпитен речев жанр, може да се представи друг подход. При него се конструира списък от учебни речеви жанрове с техните образователни характеристики и той се приема след сериозни изследвания и дискусии. А изборът на изпитни речеви жанрове да става по прозрачен начин, след като са се произнесли заинтересованите страни от приемането на тези формати.

Към причинителите на предопределящ ефект може да бъдат отнесени и международните изследвания на грамотността – PIRLS и PISA. Заслужава да се търси научен отговор на въпроса: може ли да се нарече уошбек ефект влиянието, което имат международните изследвания върху грамотността.

В практиката на обучение има влияние на изследването PISA, като формати от този тип задачи, проверяващи житейски умения и работа с автентични текстове, вече са включени в изпитните материали за матурите и за завършен седми клас. Нерядко обаче използването на такъв тип и формат задачи в изпитните материали става спорадично, а не органично. Такъв тип задачи наподобяват задачите от PISA, без да е схванат духът на тези тестови задачи, че те проверяват житейски умения. Така се постига отрицателен предопределящ ефект – следва се „модата“ да се решават тестови задачи върху функционална грамотност. За да бъде осъществен положителен предопределящ ефект, е нужна рамка за оценяване, спецификация на оценяването, след това да бъдат обсъдени и апробирани задачите, проверяващи функционалната грамотност на изпитваните ученици. Не на последно място – да се установи кои тестови варианти позволяват органично включване на такъв тип задачи така, че да не бъде игнорирано учебното съдържание, предвидено да се усвоява по учебната програма.

Влияние върху оценяването на грамотността има и изследването PIRLS, провеждано с целева група ученици на 10 г. Използват се формати от този тип при външното оценяване за завършен начален етап. Тези задачи са ориентирани към оценяване на уменията за четене с цел учене, с цел общуване и

с цел естетическо удоволствие. Може би поради факта, че това изследване PIRLS се провежда от 2001 г., а националното външно оценяване за завършен начален етап – от 2007 г., има натрупан достатъчно опит, който позволява да се подхожда продуктивно така, че да има положителен предопределящ ефект. Има спецификация към националното външно оценяване за завършен начален етап (по всички предмети), която се обновява, има учебни програми, в които проверяваните от изследването умения са интегрирани така, че да „обслужват“ базовата грамотност (по терминологията на Националната стратегия за грамотността на учениците), апробират се тестовите задачи, привличат се експерти за тяхното оценяване, преди да бъдат използвани.

Може да се обобщи, че за редуцирането на негативното влияние от предопределящия ефект е съществено да се работи върху целите на обучението по български език и цялостното учебно съдържание, а не само върху онова, което е предмет на външно оценяване.

Несъмнено, от методическа значимост за интерпретиране на проблема е критичният анализ на влиянието, което оказва този ефект.

Практиката показва, че в повечето случаи подготовката по български език и литература е ориентирана САМО към работа върху форматите задачи от външното оценяване, изпитните учебни речеви жанрове.

Плюсове на това влияние:

- осигуряват се предпоставки за по-успешна изява на учениците;
- усвояват се техники за по-добро представяне в изпитна ситуация;
- подобряват се учебните резултати – както по време на занятията, така и по време на самото външно оценяване;

Минуси на влиянието:

- остава встрани от вниманието на учениците и учителите работата върху цялостното учебно съдържание. А новата наредба е ориентирана към оценяване на учебните резултати от цялостния процес на обучение;
- учениците свикват да решават определени типове задачи, а не да си изработват стратегия за успешна изява;
- нерешените въпроси за изпитните учебни речеви жанрове рефлектират върху езиковата подготовка, върху комуникативно-речевата компетентност на учениците;
- в крайна сметка се получава като ефект подготовка за решаване на дадени формати, която е съществена САМО за изпита, а не за по-нататъшното речево и познавателно развитие на ученика.

Така предопределящият ефект или washback effect се превръща в символ на „надмощието и приспособяването“ в процеса на оценяване.

Предмет на бъдещо изследване са стратегии и техники за балансиране между предопределящия ефект и постигането на заложените в държавните

образователни стандарти очаквани резултати по български език. По-нататъшната изследователска работа е свързана с проучване на учебни резултати от външното оценяване по български език и литература и връзката им с предопределящия ефект.

Вместо заключение

Решаването на поставения проблем поражда необходимост от дискусии, провеждани между специалистите не само по методика, но и по лингвистика, литературна история, теория на литературата, заинтересувани лица. Разделяме се с надежда за продуктивното решаване на въпроса за отношението между надмощието и приспособяването в процеса на оценяване по български език.

Библиография

- Европейска асоциация** на тестовите оценители по език/**ALTE** Association of Language Testers in Europe <<http://www.alte.org>> Accessed on 30 June, 2017.
- Критерии 2010:** Критерии языкового тестирования для глобального согласования. Циркуляр ИКАО 318 Номер заказа: CIR318, ИКАО, 2010 Международной организацией гражданской авиацией.
- Личева, А., Г. Дачева 2012:** Личева, А., Г. Дачева. Кратък речник на литературните термини и лингвистичните термини. С. 2012.
- Международна асоциация** за тестово оценяване по език/**ILTA** International Language Testing Association <<http://www.iltaonline.com>> Accessed on 30 June, 2017.
- Наредба №11, 2016:** Наредба за оценяване на резултатите от обучението на учениците <<http://www.minedu.government.bg/?go=page&pageId=7&subpageId=59>> Accessed on 30 June, 2017.
- Национална стратегия** за насърчаване и повишаване на грамотността 2014-2020 <<http://www.minedu.government.bg/?go=page&pageId=74&subpageId=143>> Accessed on 30 June, 2017.
- Ръководство** на Международната асоциация за тестово оценяване ILTA. <http://c.ymcdn.com/sites/www.iltaonline.com/resource/resmgr/docs/ilta_guidelines.pdf> Accessed on 30 June, 2017.
- Шопов, Софрониева 2012:** Шопов, Тодор, Екатерина Софрониева „Излезе сеяч да сее“ Увод в класическата теория на тестовите по съвременни езици. С. 2012.
- Alderson and Wall 1993:** Alderson, J.C., and D. Wall Does washback exist? Applied Linguistics, 14, 115-129<<http://applied.oxfordjournals.org/content/14/2/115.abstract>> Accessed on 30 June, 2017.
- Bailey 1996:** Bailey, M. Kathleen Working for washback: a review of the washback concept in language testing, Monterey Institute of International Studies 1996 SAGE, <<http://ltj.sagepub.com/content/13/3/257>> Accessed on 30 June, 2017.
- Bailey 1999:** Bailey, M. Kathleen. Washback in Language Testing. TOEFL® Monograph Series MS June 1999 Educational Testing Service, New Jersey May 1996.
- Taylor 2005:** Taylor, Linda. Key Concepts in ELT Washback and impact. ELT Journal Volume59/2 April 2005© Oxford University Press doi:10.1093/eltj/ccio30

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмошие и приспособяване“

ТРУДНОСТИ В КОМПОЗИЦИОННОТО
ИЗГРАЖДАНЕ НА ПИСМЕНИЯ ТЕКСТ

Антония Замбова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

DIFFICULTIES IN THE COMPOSITION STRUCTURE
OF THE WRITTEN TEXT

Antonia Zambova
University of Sofia St. Kliment Ohridski

Abstract. The text deals with the writing problems of our young people and especially their composition problems. Difficulties in the composition structure of the written text are symptomatic for all young writers and are often due to the lack of genre and stylistic culture. The problems of getting started are also dealt with and the reasons for them.

Key words: composition, written text, beginning, genre, style

Поради липсата на достатъчно опит с писмената реч младите хора често не осъзнават някои от нейните фундаментални различия с естествения разговор и последствията от тях. Такъв например е фактът, че при непрекия контакт между участниците в комуникативния акт смисълът на писмения текст трябва да се съдържа изцяло в него, тъй като читателят разполага само с текста, за да гради смисъл (Tannen 1984: 2). Това налага друг тип смислова свързаност, друг тип референтна и кореферентна структура на цялото, различна роля на логическите и прагматичните пресупозиции. Различни са в писмения нехудожествен текст също така механизмите на редундантността и на езиковата икономия. Водеща за него е информативността, реализирана чрез сложната синтактична йерархия и множеството номинализиращи средства, а също и чрез логически обвързаната тематична прогресия.

Неопитните автори обаче често са неопитни и като читатели и не успяват да видят текста си от обективна читателска позиция. Това е широко разпространен недостатък не само на съвременните млади хора, а и на всички неопитни писатели. За пишещия е най-трудно да разграничи действително казаното в текста от онова, което е имал предвид. А читателят може да прочете само първото и затова то трябва да е достатъчно информативно, свър-

зано, ясно и логично, при това за читатели с различен опит и хоризонт на очакване. Нужните техники по правило се усвояват трудно, но за студентите филолози се оказа изключително полезен задълбоченият и критичен анализ на собствената им и на чужда писмена продукция, който правеха на упражненията по стилистика. Такова целенасочено вглеждане в един и същи текст от различни гледни точки подпомага осмислянето на комуникативните процеси и по-дълбокото вникване в спецификата на писмената реч. В случая е от особено значение да се анализират различни по своите умения и задачи текстове, а не единствено квалифицирани художествени образци, защото тъкмо художественият текст е най-близък по своите комуникативни характеристики до устната реч и в този смисъл не е представителен за писмените норми като цяло. А прагматично ориентираното писмено обучение изисква паралелното овладяване и на други типове писмени модели, функциониращи примерно в административната, научната или медийната сфера.

Освен това за младите хора е обичайно да споделят предимно емоционално обогатени послания и затова усвояването на линейната, логически последователна рационалност на писмения текст изисква от тях допълнителни и непривични усилия. Тук отново художественият текст с по правило емоционалното си въздействие върху аудиторията не е най-подходящият писмен образец. От практическа гледна точка пишещият трябва да умее да ангажира и задържа вниманието на читателя, използвайки най-вече информативната функция на езика. Това е друг тип култура на речта, качествено различна от разговорната и изискваща повече концентрация на вниманието и дисциплина на мисълта. За да се овладее, са необходими не само аналитични умения, но и немалко редакционни усилия и способност за критично оглеждане на собствената писмена продукция. Изобщо задачите, свързани с развитието на писмената култура, по правило са трудоемки и за обучаваните, и за обучаващите, което ги прави непопулярни. Вложените усилия обаче се отплащат многостранно, като правят младежите не само по-добри автори и читатели, но и много „по-усетливи“ към словото личности.

Най-много усилия и опит изисква овладяването на вътрешната организация на писмения текст, така че да се получи смислено, добре свързано, но и добре разчленено, завършено цяло, отговарящо на определено комуникативно намерение. Това означава преди всичко да има ясна комуникативна цел, т.е. да се формулира главният въпрос или набор от въпроси, на които пишещият иска да отговори. После процесът предполага изясняването на отделните тематични компоненти на текста, на тяхната йерархия и последователност (сиреч на композицията). И накрая трябва да се оформи свързан текст, който е разбираем за предполагаемия читател и същевременно отговаря успешно на комуникативното намерение на автора си. Очевидно изграждането на подобна сложна структура изисква сериозно планиране и подготовка, както и композиционни умения, непривични за участващите предимно в разговорен тип общуване младежи.

Всички тези умения обаче са нещо, на което човек може да се научи, а не му е от Бога дадено или вътрешно присъщо. Така поне ни убеждава античната реториката и не е излишно да си припомним такива нейни основни понятия като **модел**, **имитация** или **жанр**, които и днес биха ни били много полезни в обучението по писмена реч.

Според Джон Харис и други автори има фундаментална разлика между двата основни типа организация на писмения текст – **времево обвързан (хронологичен)** и **невремево обвързан (нехронологичен)** (Harris 1980). Тя е преди всичко в типа въпроси, които си задава пишещият в процеса на планиране на текста. Хронологичният тип текст, към който принадлежат различните видове повествователни текстове (или наративи), се изгражда главно чрез въпроса „какво се случва после?“. Докато многобройните типове нехронологични текстове (класификационни, съпоставителни, хипотетични, аналитични, проблемни, аргументативни и др.) се градят върху много повече и по-разнообразни въпроси, т. е. предполагат владеенето на повече и по-сложни композиционни модели.

Повествователните текстове са сравнително по-познати и по-привични за завършващите ученици, защото те са обект на писменото им обучение още от началния и средния курс. Освен това някои повествователни модели са характерни и за устната реч, а повечето деца и младежи умеят да разказват, макар и най-често еднообразно, свръхемоционално, разпиляно или нелогично. Затова те се стараят да „придърпат“ към този модел и т. нар. интерпретативни съчинения или теми, които предимно се изискват от тях в гимназиалния курс и които по презумпция са нехронологичен тип текстове. Учениците най-лесно постигат това, придържайки се строго към сюжета на творбата или към биографията на автора. На тези техни опити учителите нерядко отговарят с бележки по полетата от рода на „преразказ“ или нещо подобно. Но същевременно в училище сравнително по-рядко се обръща достатъчно внимание на другите типове текстови структури и на отличията им от наративите.

Тук ще илюстрираме проблемите с една работа на студент от първи курс българска филология, каквито от години давам на почти всички първокурсници по филология или журналистика. Задачата е в трийсетина реда да обосноват професионалния си избор, пишейки по темата „Словото“ или „Думите“. Текстът, който ще разгледаме, неясно защо е оставен без заглавие. Той тече без прекъсване 50 реда, без всякакъв отстъп и деление на абзаци. Предаваме го със запазен правопис и пунктуация (доколкото тя личи), защото в случая това е важно.

В народните песни се среща темата за говеенете, което означава обредно мълчание. Това е период, в който младата булка не трябва да изрича никакви думи, за да покаже по този начин своето уважение към възрастните. По-късно обичаят е отменен поради трагичните последици от него – момата е сметната за няма и съпруга се оженва повторно. На неговата сватба бившата му половинка изрича клетва и се превръща в птица. Отхвърлянето на обредното мълчание или казано по друг начин, забраната за изричане на думи, показва, че

думите и въобще словото играят важна роля в живота на човека. Чрез тях му се дава възможност да изрази своите мисли, чувства и преживявания. Словата независимо дали са в писмен или устен вид трябва да съдържат в себе си някакъв смисъл и умисъл. Не бива да се използват думи само за да се запълни свободното време или както казват старите хора, празни приказки. Нужно е съвестно използване на нашия речник. Това довежда и до мисълта за неправилно употребените думи или безсмисленото претрупване от слова в нашата реч. Човек става смешен за околните, когато в прекомерното си желание да покаже знанията си и своята култура, може би използва думи, с чието значение не е запознат. Разбира се, това би станало, ако събеседниците са наясно с тълкуването на определеното понятие. В противен случай този човек, който би могъл да се нарече образно дилетант, ще се издигне в очите на другите. Тази ситуация е интересна и би могла да бъде показана като сцена от филм или театър. В средата стои Той – индивида, който не е съвсем наясно с някои думи най-често с чужд произход. Около него са се насъбрали 2-3 души, които не разбират сложната дума и смятат че този човек е много учен. В края е истинският познавач. Той седи отстрани и наблюдава комичната, а може би и трагична картина. Както всяка история носи някаква поука, така и тази се опитва да покаже, че хората, които са наистина културни и интелигентни не бива да са встрани от нещата. Не трябва да се позволява на псевдознаещите да изместят, тези които заслужават да бъдат в центъра (Точката накрая липсва.)

Този текст е изключително интересен с демонстрираните в него едновременно писмени умения и неумения, които по същността си са типични за представителите на младото поколение. На първо място той е напълно неразчленен, от което не следва, че е действително свързан. Още в първото му изречение се споменава **темата** за **говеенето** (игнорираме вероятно случайната правописна грешка), но не става ясно дали това е и темата на цялото съчинение. По-нататък се разказва по същество някаква легенда, която, кой знае защо, е наречена обичай. Авторът се справя доста добре с разказа на сюжета в рамките на две-три изречения, макар, изглежда, да не схваща логическото противоречие в твърдението си, че *по-късно обичаят е отменен*. От това твърдение обаче се прави крайно шаблонният извод, че *думите и въобще словото играят важна роля в живота на човека* (тук ще пропуснем проблемното съгласуване). Предполага се, че оттам нататък текстът преминава към същинската си тема, без обаче да се маркира графично, и вероятно започва неговата аналитична част. Следват четири изречения, съдържащи предимно трюизми, повторения, елементарни разсъждения и множество разговорни фразеологизми като *да се запълни свободното време, както казват старите хора, празни приказки* и други. Те илюстрират главно неспособността на пишещия да аргументира тезата си. Предикацията в тях е изразена чрез глаголни форми от рода на *трябва, не бива, нужно е*, като по-нататък текстът става все по-назидателен и същевременно несигурен (назидателният изказ очевидно е една от симптоматичните прояви на несигурност). След това, отново без да се маркира графично, се преминава към нова тема, по-точно към две нови, но не дотам свързани теми – за *неправилно употребените думи и безсмисле-*

ното претрупване от слова. Преходът е направен крайно елементарно чрез изрази *това* (неясно кое) *довежда и до мисълта за...* Следва аргументация чрез пример, отнасяща се само към първата тема (към втората авторът повече не се връща). В хода на разсъжденията, освен многото неправилно употребени думи, има и много колебания и несигурност (изразени чрез задрасквания и условни конструкции като *може би, би станало, ако* или *би могъл да се нарече, би могла да бъде*). Накрая аргументативната безпомощност се излива в крайно наивно и с неясни функции описание на нещо като „жива картина“. Пишещият очевидно знае, че повествователният текст (приказка, разказ и под.) по правило завършва с поука, затова ни я предлага експлицитно и несръчно вместо заключение или обобщение.

Виждаме как разгледаният текст илюстрира разнообразни наративни техники, от една страна, и крайно неумение да се анализира, аргументира или обобщава, от друга. Това е типично за писмената култура на доста зрелостници. Те са се научили криво-ляво да разказват, но почти не владеят друг тип писмени техники освен хронологичните. Можем да се убедим, че и този текст съзнателно бяга от какъвто и да е теоретичен подход и предимно разказва (колкото и както умее). Очевидно неслучайно много студенти от различни курсове предпочитаха да ми поднасят разкази, спомени, дори стихотворения, но не и теоретични съчинения. Конкретният автор в случая явно владее една единствена аргументативна тактика и тя е използването на различни видове наративни примери. Той прибегва до тях в ключовите и най-сложни от структурна гледна точка позиции – в началото и в края на текста. Когато обаче трябва да направи преход от повествованието към формулирането на някаква теза или извод и обратно – от тях пак към някакво описание, словесната му и композиционна безпомощност личат особено ясно. Единственият свързващ глагол, за който се сеща, изглежда, е **показва**, което също е симптоматично (*показва, че; би могла да бъде показана* или *се опитва да покаже, че*). В края аналитичната безпомощност е толкова голяма, че пишещият така и не успява да изясни идеята си (сама по себе си важна) за истинската стойност на познанието.

Изобщо, повечето студенти са най-затруднени в началото и в края на своето съчинение, като първият абзац обикновено е и най-лошият от всички, което не е чудно, тъй като, за да започнеш един писмен текст, трябва да имаш представа за цялото. Както ни уверява Н. Георгиев, „началото на творбата е ключова точка и казаното там „тежи“ относително повече и въвежда като музикален ключ в нейния свят“ (Георгиев 1979: 115). Струва ни се, че това важи и за всеки писмен текст и затова ще отделим малко повече внимание на неумението да се започне, което е и най-концентрираният израз на композиционното неумение на пишещите младежи. Те по правило не знаят с какво да започнат и затова най-често започват с клишета. При това произволно избраните клишета са в повечето случаи жанрово и стилистично съвсем неадекватни. Например, в една международна анкета, която е правена по друг повод, на въпрос: *Как бихте започнали разказ за историята на света?* 15%

от българските студенти (предимно от филологическите факултети и ФЖМК) отговарят с традиционното приказно начало: *Имало едно време...*

От опит знаем също така, че българските ученици и студенти нямат навика да формулират ясно комуникативно намерение или ясна теза в началото на своите писмени работи, а това по правило води до разхвърляност и неясноти и по-нататък. За такова положение на нещата си има множество причини, но една от тях според нас е, че в часовете по писмена реч в училище се отделя малко внимание на т. нар. „американско“ или аргументативно есе или „съчинение разсъждение“, както предпочитаме да го наричаме у нас (Васева, Михайлова 2000: 4). А то е ключов писмен учебен жанр в много страни по света. От проучените от мен реални гимназиални учебни планове само в 12-ти клас е предвиден някой и друг час за запознаване с този тип съчинение. Според Т. Ангелова „есето може да бъде отнесено към аргументативния тип текстове, чиято логическа структура отразява класическото изискване за: **теза** (основно твърдение), **доводи** за истинността на тезата, **обобщително умозаключение**, което произтича от доводите и доказва истинността на тезата.“ (Ангелова 2004: 161). Не тази структура обаче, която има своите безспорни логически, дидактически и практически предимства, отличава есето от уж добре познатото ни интерпретативно съчинение, а личният подход и собственото виждане на автора, които също са между задължителните негови характеристики. Пак според Т. Ангелова: „Ученическото есе се отличава от литературно-критическия тип, както и от художествено-публицистичния тип есе по дидактическите си функции. То служи да се овладяват умения за изразяване на лична позиция, отразяваща ценностната система на пишещия. Есето предлага на ученика възможности да заяви собствените си предпочитания, вкусове, да се научи да избира и да защитава избора си. То позволява на ученика да опознае себе си, да гледа на писането като на съчетание от **свобода и отговорност**.“ (пак там). Все неща, срещу които едва ли бихме възразили. Защо ли тогава аргументативното есе е толкова пренебрегван учебен жанр у нас? Вероятно защото ние, изглежда, искаме и по различни начини успяваме да внушим на учениците, че не се интересуваме от тяхното мнение. Те го схващат и всячески се стараят да ни го спестят, от което едва ли някой печели. Затова българските ученици от езикови гимназии бързо се научават да пишат добре структурирани и стилово адекватни есета на чуждия език, но не и на родния.

Но да се върнем към началото. Ще продължим илюстрацията на разглежданите проблеми с началото на едно от споменатите съчинения на първокурсници, озаглавено „Думата“, което започва така: *На пръв поглед никой никога не се е замислял за това какво представлява самата дума. Малкото дете не се интересува от нейния състав, а просто я използва. Но думата има своето значение!*

Това начало е симптоматично със своята неискреност и с опита си да избегне личното изявление. Нямаме никакви основания да считаме пишещия за глупав, така че е трудно да се разбере защо рискува с подобно начално

обобщение пред филолози. Вероятно защото иска да избегне личното признание: „Аз никога не съм се замислял...“, което би било много по-естествено и адекватно в случая. По-нататък сравнението с малкото дете си е съвсем на място и ако отстрани патетичната удивителна след трузима, авторът би могъл спокойно да продължи с размислите си за значението на думата.

Друг автор пък не бяга от личното отношение, макар пак да започва с клише. Той/тя дава израз още в началото на нежеланието си да пише: „*В началото бе словото...*“ *Ще ми се да започна така... Но този, чиито са тези думи е имал много повече вдъхновение от мен. Това особено, деликатно състояние на духа ми убягва, особено във време, когато съм настроена да слушам думите, а не да ги изписвам, свързано и то!*

Отново първият абзац завършва с немотивиран възклицателен знак, но по същество явно изпълнява организираща мислите функция. Така или иначе, той се оказва фалстарт и след него се налага ново начало: *Думите... Не съм започнала да ги възприемам още като филолог, като езиковед. Все още, за мен те са натоварени твърде много с емоции...*

В този случай авторката може да формулира мислите си и на практика доста добре борави с думите. Липсват ѝ по-скоро редакционни умения, за да отстрани словесното излишество и да постигне целенасоченост и икономия. Макар че накрая откровено си признава, че цели главно да запълни белия лист с думи, които той *е принуден да приюти*. С подобни похвати и с много удивителни са изписани всъщност около 40 реда, т. е. с десетина повече от изискваните. Това е също нещо, в което не възпитаваме учениците и студентите си – да се вмести в определен обем. Докато ние колебливо и най-често неуспешно се опитваме да ограничим броя страници (по-рядко редове), в чужбина отдавна вече боравят с брой думи или дори знаци. А тъкмо ограниченията и ясните правила дисциплинират мисълта. Неопитните млади хора са по-скоро улеснени, отколкото затруднени от наличието на ясни структурни правила за техните текстове. Затова именно е изключително полезно в обучението по писмена реч да се обръща повече внимание на научните текстове, и то далеч преди младежите да стигнат до студентските банки.

Научният текст е не само високо информационно наситен и добре организиран, той е по правило смислово и структурно прозрачен. Както на нивото на абзаца, така и на по-висшите си структурни равнища, той се самонаблюдава и постоянно експлицитно заявява какво прави и защо го прави. Това позволява да бъде анализиран и имитиран сравнително лесно, което пък снабдява пишещите с множество широко приложими писмени модели. Повечето от тях имат нехронологичен характер, така че могат качествено да разнообразят и обогатят репертоара от писмени умения на учениците и са просто задължителни за студентите. Научните текстове са също композиционно добре разчленени, което при тях е и графично обозначено, а това несъмнено подпомага обучението. С използването на подобни писмени модели се постига и друг полезен резултат – анализирайки ги, учениците се

учат по-добре да четат и разбират своите учебници, т. е. овладявайки писмената реч, стават по-добри читатели и обратно.

Друга особеност, типична за писмените (не)умения на нашите студенти, е, че те трудно правят разлика между **уводна теза**, която се нуждае от аргументация, и следващите от нея **изводи и обобщения**. И тук отново би трябвало да си припомним характеристиките на аргументативното есе като учебен жанр и да съжалим, че то така и не успява стабилно да навлезе в нашето училище. Още повече, че с тези проблеми се сблъскваме не само ние, филолозите. Колеги от технически специалности постоянно споделят, че е печално да се види как студент доказва математически безпогрешно някаква теорема (теза) в продължение на няколко страници, а накрая не може в три реда да обясни на разбираем български език какво е постигнал и какво следва от изчисленията му.

Поради всичко това, поддържайки изцяло определението на Р. Харвег, че „стилът е начин за изграждане на текста“ (цит. по Велева 2005: 6), следва да заключим, че писмените проблеми на нашите студенти, изглежда, са най-вече стилистични. А те са стилистични, защото младежите ни имат твърде бегла представа от нехудожествените писмени жанрове и специфичните за тях текстове. Според М. Велева „дефинирането на стила като отличителен белег на текста, на неговата жанрова и индивидуална различност е най-значителното постижение на стилистиката на текста“ (пак там). За много от нашите ученици и студенти обаче стилът е единствено орнаментална притурка, чрез която може да се придаде „научност“ или „поетичност“ на текста и която ни най-малко не е свързана с неговите смислови или структурни аспекти. Точно затова в работите им често се достига не само до стилистична еkleктика, но и до смислов и структурен разпад, който говори за дълбоко неразбиране на самата идея за жанра и неговите текстови варианти, функциониращи в рамките на писмената система на езика. Ето защо формирането и повишаването на жанровата култура на учениците би трябвало да залегне като една от най-важните задачи при тяхното съвременно писмено обучение.

Библиография

- Ангелова 2004:** Ангелова, Т. *Методика на обучението по български език. Съвременни проблеми*. СЕМА РИ, София, 2004, с. 161.
- Васева, Михайлова 2000:** Васева, М., Михайлова, В. *Съчинение разсъждение върху епическа творба*. Изд. къща „Светлоструй“, София, 2000, с. 4.
- Велева 2005:** Велева, М. *Текст и стил*. Авангард Прима, София, 2005, с. 5, 6.
- Георгиев 1979:** Георгиев, Н. „Андрешко“ от Елин Пелин (Анализационни наблюдения и методологически размисли). – „Литературна мисъл“, №1, 1979, с. 115.
- Harris 1980:** Harris, J. *Suprasentential Organisation in Written Discourse with Particular Reference to Writing by Children in the Lower Secondary Age-range*. MA thesis, University of Birmingham, 1980.
- Tannen 1984:** Tannen, D. The Oral/Literate Continuum in Discourse. – In: *Spoken and Written Language. Exploring Orality and Literacy*, Vol. IX, ABLEX Publishing Corporation, Norwood, New Jersey, 1984, p. 1-17.

**Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“**

**FRAME TEACHING METHODS
IN TRAINING UKRAINIAN AS A FOREIGN LANGUAGE**

Irina Kushnir

V.N. Karazin Kharkiv National University

Abstract. The article is devoted to the issues of introducing a linguoculturological approach in teaching Ukrainian as a foreign language (UAFL). The frame teaching methods assume the use of frames as cognitive structures «crystallizing» at different levels of a language system when teaching Ukrainian to foreign students. The author suggests combining the cognitive theory of frames and linguoculturological approach in training foreign languages to optimize and intensify an educational process. Examples of introducing the above teaching methods in training UAFL are given.

Keywords: frame, linguoculturological approach, Ukrainian as a foreign language.

The problem statement and topicality of the research. In the epoch of globalization and mobility of higher educational institutions' educational systems the foreign students' language training holds a specific place. Teaching UAFL is of paramount importance especially for a huge number of «educational migrants», who study in Ukraine. The Ukrainian language gradually becomes not only a means of communication in a new sociocultural space for foreign students, but the way of acculturation and receiving the higher education as well.

At the present stage in distributing the academic hours of the discipline «Ukrainian as a Foreign Language», the tendency of increasing a number of hours of students' independent work is observed. For example, in the curricula of the foreign languages department at V.N. Karazin National University, we can find such distribution of the academic hours as: 32 practical training hours and 58 independent work hours for «Modern Ukrainian Language» course; 80 practical training hours within three semesters and 130 independent work hours for «Professional Ukrainian Language» course.

Therefore, there is a need for the choice of such language teaching methods in training UAFL, which, on the one hand, would allow organizing complex language and culture training and, on the other hand, contributing the educational process intensification. We believe that frame teaching methods meet the above requirements.

The degree of scientific research of the issue. The founder of the theory of frames is considered the American scientist Marvin Minsky (1970s of the 20th century) who studied problems of artificial intelligence and modeled various human beings' abilities by the computer. According to his theory, frame is an initial representation, preliminary knowledge of the person about a subject.

The term «frame» has different definitions as different sciences use it. Frame in social sciences and the humanities (in sociology, psychology, cybernetics, linguistics, etc.) is a steady structure, cognitive education, diagram of representation. It is a semantic framework used by the person for understanding of something and actions within this understanding; it is a model of an abstract image, minimum possible description of the entity of a certain object, phenomenon, event, situation, process (Boldyrev 2001; Gurina, Sokolova 2005; Minsky 1997; Nikonova 2008).

The frame concept is often applied in modern foreign psychology and analytical philosophy. Psychologists and philosophers consider it as the unique construct that allows revealing close cross-disciplinary communications between sciences. The above concept is connected with the researches of psychological and language perception features, generation of speech, and information storage. Zh. V. Nikonova considers frame as the unique structure of representing the skilled person's cognitive knowledge combining the sphere of cognitive and verbal in the process of speech activity. A starting point in this case is the fact that, unlike other types of cognitive units (for example, concepts, image, etc.), the frame makes the semantic framework of a future statement (Nikonova 2008: 224). Therefore, any concept, which is a result of mental activity, is possible to present in the frame form and, on the contrary, the return process is observed in the case of decoding speech, when the frame structure is turned into the corresponding images and concepts.

With regard to the educational process frame is considered periodically repeating educational information presented in the form of the scheme, table, algorithm, structure, in other words in the form to be convenient for the students' figurative perception (Nikonova 2008: 226). It is appropriate to apply frame teaching methods to arranging the educational information.

The **purpose** of this article is the description of frame teaching methods in training UAFL which topicality is caused by the communicative needs of modern educational migrants.

Presentation of the main material. Frame teaching methods are the way of organizing representations which are remaining in memory. In pedagogics some experts define such language teaching methods as the structure streamlining of the training material, knowledge base in consciousness. The essence of the frame arrangement of knowledge also consists in it. The frame teaching methods of data submission facilitate effective learning of large information volumes within the same period of training owing to the semantic compression, or educational

knowledge compression. The specified feature allows using frame teaching methods for the educational process intensification.

The essence of the frame teaching methods consists in simultaneous «folding» of information and its language expression. Frame structuring gives an opportunity to look new information in the form of support schemes, samples, tables, and the presentation of knowledge as a folded pattern increases the efficiency, speed of mastering, understanding and memorizing of new information. The frame sample of representing knowledge is a psychological memory model of the person. It is based on the perception of the reality through the comparison of frames which are available in the memory. Each frame is connected with a specific conceptual object in the memory of your computer and information from the world of reality.

This framework can be applied in further structuring the subjects, and sections. Scientists note that in the mechanism of mental activity in the process of training with application of frames, it is necessary to consider the following moments: in long-term human being's memory a big set of frame systems used by the person is still present, for example, in recognition of visual images. During the meeting with a new situation in memory such frame (or system), the most corresponding to the hypothesis of this object becomes more active that provides the high speed of its recognition and understanding. When it isn't possible to find a necessary frame, «there is adaptation of the best identification of frames to the real picture, and it is lingered in the mind for the subsequent applications» (Gurina, Sokolova 2005: 53).

So, as the researchers point out, such signs are peculiar for the frames to represent the following knowledge: stereotype, repeatability, existence of bound (border), the possibility of visualization, keywords, universality, a skeletal form (framework «with empty windows»), associative communications, fixing of analogies, generalizations, rules and principles. Frames contain the generalized knowledge, their quantity is estimated in units, they easily accommodate in long-term memory (Gurina, Sokolova 2005: 158).

Frame schemes can be carried to such training tools which perform the functions of coding, replacement, modeling, subject correlation of information.

It is well-known that cultural information is stored not only in a language, but also in the consciousness of carriers in the form of certain cognitive structures – frames which contain mental «knots and connections» with national and specific coloring. At the metalanguage level the frame has a conceptual expression, i.e. is implemented through a concept which is verbalized on the basis of associative linguocultural connections. The concept has a language expression in the aphoristic fund of the language, phraseological units, lexemes with the national and cultural component in semantics. We consider appropriate to take as a basis the described connection «frame – concept – language unit» in the creation of Ukrainian language teaching methods when training foreign students-philologists.

Thus, when learning Ukrainian, foreign students-philologists have to get acquainted with the key concepts of the Ukrainian linguoculture. Having very small amount of classroom hours for learning the discipline, it would be better to use frame teaching methods for presenting the concepts. We would like to provide the example of the frame teaching methods for presenting the concept HEART that is a key for the Ukrainian linguoculture.

Nomenas and derivatives of the concept HEART language explication, entering syntactic links, make a large number of subject and object free word combinations, and also metaphorical and phraseological combinations containing such semantic components as:

- emotional center of the person (emotional status of rise, disturbance, suffering, fear, premonition, rest, joy);
- center of sensory perception (feeling of grief, death, life, happiness, feeling of love);
- moral category controlling the attitude of the person towards other people or to environment realities: characteristics of the person in evaluative categories «kindness/evil».

For foreign students-philologists, who learn Ukrainian, phraseological units with the component HEART presented by the frame teaching methods (see table 1 below) are of the greatest interest.

Table 1

Frame presentation of the concept HEART

	CORE	SLOTS							
		<i>excite- ment</i>	<i>quiet- ness</i>	<i>suffe- ring</i>	<i>joy</i>	<i>fear</i>	<i>sad- ness</i>	<i>happi- ness</i>	<i>love</i>
HEART	emotional core of the person	за серце бере		крається серце	серце заграло	серце захололо	серце нис		
	core of sensory perception		тихо на серці					серце співає	серце сохне тьохкає
	moral category	палке серце				кам'яне серце			
		<i>kindness</i>				<i>evil</i>			

As shown in table 1, foreign students are presented the frame structure of explicating the concept HEART by means of phraseological units. It is appropriate to present core semes of this concept and slots (peripheral semes). The arrangement of slots in the system of oppositions facilitates fast memorizing.

After presenting and completing training tasks of different types containing the use of these phraseological units in various communicative situations, we offer students a testing frame of the following sample:

Table 2

HEART	
slots	phraseological units
excitement	
quietness	
suffering	
joy	
fear	
sadness	
happiness	
love	
kindness	
evil	

Thus, language teaching methods of frame representation should be used when studying the means of a language explication of the Ukrainian linguoculture key concepts by foreign students-philologists. The above teaching methods allow focusing the students' attention on the system of values and their language explication structured in a definite way. As a result, the volume of the gained knowledge has increased without extending academic hours. The latter promotes the intensification of training USFL.

Working with frames, students perform work of a logical, analytical, search, research character; develop abilities to analyze new information, and communicative skills as well. Application of frames in training foreign students-philologists promotes the effective acquisition of language material within a limited term. Everyone has an opportunity to develop ability for understanding the authentic speech and to build up own statements according to the language and cultural norms, to form system thinking.

Conclusion. The results of introducing the offered language teaching methods prove that training based on the frame provides the formation of communicative abilities, knowledge, and experience of research activity, facilitates learning efficiency by increasing the volume of knowledge without spending time for their learning.

The **further research** in this area is to be devoted to improving the principles of development and use of frames, and in creating methodical materials for the presentation of the Ukrainian phraseological fund to foreign students-philologists.

orcid.org/000-0002-4349-9652

Literature

1. Болдырев Н.Н. Концепт и значение слова //Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж : ВГУ, 2001. – С. 25–36.
2. Гурина Р.В., Соколова Е.Е. Фреймовое представление знаний. – М.: НИИ Школьных технологий, 2005. – 176 с.
3. Минский М. Фреймы для представления знаний. – М.: Просвещение, 1997. – 152 с.
4. Никонова Ж.В. Основные этапы фреймового анализа речевых актов //Вестник Нижегород. ун-та им. Н.И. Лобачевского. – 2008. – № 6. – С. 224–228.

References

- Boldyrev 2001:** Boldyrev N.N. Kontsept i znachenije slova //Metodologicheskiye problemy kognitivnoy lingvistiki. – Voronezh: VGU, 2001. – S. 25–36.
- Gurina, Sokolova 2005:** Gurina R.V., Sokolova Ye. E. Freymovoye predstavleniye znany. – M.: NII Shkolnykh tekhnology, 2005. – 176 s.
- Minsky 1997:** Minsky M. Freymy dlya predstavleniya znany. – M.: Prosveshcheniye, 1997. – 152 s.
- Nikonova 2008:** Nikonova Zh.V. Osnovnye etapy freymovogo analiza rechevykh aktov // Vestnik Nizhegorod. un-tai m. N.I. Lobachevskogo. – 2008. – № 6. – S. 224–228.

**Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“**

**ЕЗИКОВИ И ПАРАЕЗИКОВИ СРЕДСТВА
ЗА ПОВИШАВАНЕ МОТИВАЦИЯТА НА УЧЕНИЦИТЕ**

**Валентин Стоянов
Средно училище „Св. Климент Охридски“, град Пещера**

**LINGUISTIC AND PARALINGUISTIC
MEANS OF BOOSTING STUDENTS' MOTIVATION**

**Valentin Stoyanov
High School St. Kliment Ohridski, Peshtera**

Abstract. The author shares his own good practices of harmonizing the relations between the present-day technologies and handling with the text. In the spirit of constructivism the report shows how students' online activities, their speech and perception of the world can become an effective part of the teaching process by interacting with the didactic examples in class. The author introduces units of specific lessons in which passages from youngsters' chat rooms and advertisements with dialectal and slang forms are analysed. The interaction between speech and technologies can be achieved by activities, which were in the marginal part of the pedagogical interest – graphological analysis (in its simplest form), use of emoticons and paralinguistic means. The fusion of low and high genres, avoided by methodology, but at the same time offered online, provokes the active use of laughter and jokes in class.

Key words: attention span of students, online communication in class, didactic examples, jokes in class.

Дигитализацията обхваща почти целия ни живот – от настройката на домакинските уреди през електронното банкиране и пазаруване до търсенето на партньор в живота. Бързите темпове на процеса и съвсем близкото му начало създават усещане за катастрофичност, за край на Гутенберговата епоха, в която хората възприемат света чрез азбуката и словото. За 2010 г. са продадени над 10 милиона СИМ карти, т.е. покритието на населението е 144 %¹. За същия период 51,1 % от българите не са прочели нито една книга. Обвързването с модерните технологии е най-драматично може би за нас,

¹ Данни от <http://www.slideshare.net/andriangeorgiev/idc-8487963>, последно влизане на 31.05.2017 г.

учителите филолози. Движещите се фигури, малкото екранче, мигновена-та връзка приковават ежечасно вниманието на учениците, отнемат тяхното време, енергия, отнемат личното им общуване... дали ще отнемат и душата им? Въпросът съвсем не е реторичен за този, който вижда в междучасия-та деца, усамотени пред електронната игра. За тях общуването с книгата е случайно събитие, губят интерес и ориентация в текста, четат думите, но не откриват връзката между тях, концентрацията им в реалния свят е ниска.

Дигиталните технологии имат огромно значение за повишаване интереса на учениците, за активизирането им в учебната дейност. Приобщаването им към методите на въздействие и обучение понякога е ефективно, понякога мултимедията служи само за прожектиране на филм или на урочния план. Способността на облачните технологии да елиминират хартиения носител от обучението води до определени предимства – увеличават се неимоверно онлайн ресурсите за достъп, подобрява се възможността за развиване едновременно на комуникативни, компютърни и социални умения. Но облачните технологии лишават учениците от най-пълноценната и ефективна форма на общуване – пряката връзка.

Увлечен от необходимостта да догони технологичния бум, учителят като че ли забравя, че прякото общуване разполага с възможности да задържи вниманието на учениците, че езиковите, параезиковите и неезиковите средства все още могат да се конкурират с дигиталното предаване на информацията.

Целта на настоящия доклад е да припомни някои пренебрегвани езикови и параезикови подходи за повишаване на вниманието на учениците, да покаже конкретни примери за приобщаване на интернет общуването в учебния час.

Интересът на учениците е пряко свързан с отношението им към използваните учебни средства. Тук нямам предвид учебниците и помагалата – с модерния си дизайн, цветни карета и илюстрации те лесно привличат вниманието и са близо до разнообразния, шарен свят на по-малките ученици. Става въпрос за примерите, с които се илюстрират езиковите явления и които служат за упражнения. Принципът на нагледност в обучението по български език може да се приложи единствено чрез думи, изречения и текст – без значение дали те са написани на дъската или са представени на екран. В духа на естетическото въздействие негласно е прието тези примери най-често да се вземат от класическата българска литература. В някои помагала и методики, особено по-старите, се стига до крайност, като се цитират от класиците и съвсем обикновени изречения, които, откъснати от цялата творба, губят въздействието си. По-новите учебници също използват художествени примери, без да ги съобразят с интересите на ученическата аудитория. Урочната статия за възвратното лично местоимение например започва с цитат от Николай Хайтов:

„...Кукувицата не извиква обич – снасяла била яйцата си в чужди гнезда и оставяла на другите птици отглеждането на своите малки. А кой се е запитал защо е така?“

Български език за шести клас. Кирил Димчев и кол.

Възвратната форма се появява, без да е налице припомняне на усвоенния учебен материал. Освен това в цитата преобладава преизказно наклонение, което се учи в седми клас и което няма място в съответния урок. В час преработвам този пример по следния начин:

Запитах го какво знае за рода на Вазов, и той отговори доста добре. Запитах се как е научил тези факти.

Тези изречения няма как да се съревновават с художествените текстове, но поставят новото местоимение до познатото. След като открият двете допълнения, изразени с различни местоимения, учениците много по-лесно разбират същността на възвратното местоимение.

Дългогодишният ми опит ме убеждава, че примерите, които илюстрират дадено езиково явление, трябва да са в съзвучие с интересите на учениците, с тази част от света, която те познават или която е близка до тях. Нещо повече – отлично се приемат тези изречения, които назовават конкретни ученици с конкретни техни хобита, интереси, дейности. Разбира се, примерите трябва да отговарят на едно задължително условие – да не накърняват достойнството или самочувствието на ученика, да не носят негативни послания.

Уместният от психологическа гледна точка подбор на нагледните средства кореспондира пряко с изискванията на конструктивизма, който изисква боравене с познати и близки на учениците бази данни:

„Постъпващото в съзнанието отвън под формата на нова информация не се имплантира „вътре“ като каквото е: значимото от него за жизнения свят на субекта търси подходящ модел, за да го използва за структурирането си...

(...)

Така както нито „главата“ на учещия е изначално „празна“, нито го огражда социална пустота, така също той влиза в училището заедно със своя *жизнен свят*, който няма как и няма защо да остави „отвън, на прага“. Ученето в конструктивистката мисловност не подлага на неутрализация, нито на фалшификация опита на (...) учениците.“ (Дамянова 2005)

За съжаление, учебниците капсулират обучението в класическите текстове, без да отразяват многообразните прояви на българския език. Дори и да има опити да се представят реалните езикови действия на учениците, те звучат неестествено:

Mamo, utre shte imame roditelska sreshta v 6 h. Klasnata kaza, che e vazhno.

В тези две изречения са спазени правилата за транслитерация и за пунктуационно оформяне. Но ако детето е толкова прилежно в езиково отношение, защо пише на латиница? Не съм срещал ученик да предава българското Ж с ЗН... Дано да има!

Реалният ученически продукт в интернет е доста по-различен:

Gospodine ot 30.min.q tursq ama ne moga da q namerq

Уроците за книжовния език и неговите стилове, за диалектните и жаргонните форми дават богати възможности за използване на живия ученически език, за неговото ситуиране в парадигматичната ос по отношение правилно – неправилно, уместно – неуместно.

В часовете върху разговорния стил целенасочено анализираме общуването в интернет чрез конкретни текстове от тийнеджърските сайтове. Уроците започват с анализ на речевата ситуация в интернет, като акцентът пада върху смесването на особеностите на писменото и устното общуване в чата: кратки, непълни изречения, неспазване на езиковите правила, използване на съкращения, засилена употреба на емотикони.

Заедно с чисто езиковите цели тези уроци постигат и други задачи:

- създаване на навици за безопасно общуване в интернет. Ако на учениците им пише непознат, те могат да се ориентират в профила му, като анализират използваната азбука, дължината на изразите, процентното отношение на емотиконите и съкращенията;

- формиране на нетикет. Почти пълното отсъствие на анализ на реални интернет текстове в час създава пропаст между това, което учениците усвояват за езиковата си дейност, и реалната им практика.

Друг вариант за работа е анализът на видеореклами. Те дават богати възможности за обсъждане на диалектните и жаргонните употреби, за възможността чрез тях да се получи комичен ефект и да се привлече вниманието.

Напоследък в интернет са популярни снимките на неграмотни надписи, които показват сериозно пренебрегване на езиковите правила. Те могат да се използват и като примери за ироничната реакция, която предизвиква неграмотността. Може да им се направи много по-задълбочен анализ от гледна точка на това, доколко са достоверни.

Езиковият анализ, макар и в ограничена форма, може да се използва и при откриване на едно изключително негативно явление, приело напоследък застрашителни размери с помощта на интернет – фалшивите новини. Първа точка в наръчника на Facebook за откриване на фалшиви новини е „Бъдете скептични към заглавията“. Освен фрапиращите заглавия, в някои случаи анализът на последователността на допусканияте грешки може да даде много информация за автора на текста. (Приложение 1)

На фонетично ниво се забелязва, че редуцията е налице само в отделни случаи, и то само при една гласна. Обеззвучаването също се проявява спорадично и непълно. Правилното изписване на Ю и Я контрастира на невладеенето на ер малък.

За учениците е изключително интересно да приложат и друг анализ, за който в училище не се говори – графологичния. Достатъчно е да получат най-обща информация за значението на наклона на редовете и буквите, за изписването на отделните елементи от буквата. Спазването на полето вдясно, сравнително равното изписване на редовете говори за овладян почерк, което влиза в контраст с частичната неграмотност на

текста. Може да се направи изводът, че текстът е мистификация, която прокарва непоследователно и непълно нарушаване на езиковите норми, за да предизвика смях.

Графологичният анализ, колкото и да е непълен и повърхностен, ще насочи вниманието на учениците към една от характеристиките на ръкописния текст – да отрази емоционалното състояние и някои от личностните характеристики на пишещия. Учениците са впечатлени от начина, по който техните лични особености се проявяват в почерка им. Подобни примери доказват как писането единствено на компютър унифицира личността. Те могат да се свържат и с часовете по литература, когато се обсъжда любовната лирика на Яворов. Учениците могат да съпоставят любовните послания до Мина, написани собственоръчно в открити пощенски картички, с анонимно-безличните и шаблонни признания в любов от интернет.

Друг вариант за сближаване на дейността на учениците в интернет и в час е използването на емотикони в някои от тестовете (Приложение 2). Това е единственият случай в моята практика, когато няколко ученици бяха толкова впечатлени от задачите, че поискаха да ги снимат и така да запазят теста.

Задачата може да се усложни при по-големите ученици, като се потърси превод на емотикона. Най-подходящо за тази цел е усмихнатото лице. То има два варианта за изписване чрез клавиатурата (със или без нос), но в текста може да се предаде чрез различни междуметия – ха-ха-ха, хо-хо-хо, хи-хи-хи, хе-хе-хе. Отново става ясно, че компютърното общуване елементаризира многоизмерността на езиковата комуникация.

Тези примери не отричат новите технологии и интернет, а са начин да бъдат приобщени двата свята – дигиталният и аналоговият.

* * *

Един от най-ефективните начини за подобряване на атмосферата в час и за задържане на вниманието на учениците е смехът.

Смехът присъства в почти всички сфери на човешката дейност. Той е един от най-добрите начини за разтоварване на напрежението – както у отделния индивид, така и в групата. Създавайки едновременно едно и също емоционално състояние, той обединява няколко души дотам, че дори и нещо с ниска емоционална стойност може да доведе до буен, неконтролируем смях у всички. Смехът е сериозно интелектуално предизвикателство. Неговата същност е сближаването на разнородни, дори противоположни явления, факти, отношения. За да се разбере смешното, са необходими фонові знания, а и умения да не се мисли едностранчиво. Вицовете съдържат някаква загадка и ако слушателят я разбере, той се издига на нивото на разказвача, бива „приет“ в групата на „знаещите“. Смехът съдържа в себе си и коригираща нотка – никой не се смее над истинската, естествена красота и доброта. На присмех се подлага това, което е остаряло,

неприемливо, ограничено, извън всякаква мяра. Така смехът се превръща в своеобразно отражение на ценностите на обществото, той показва кое от настоящето или от миналото започва да се отхвърля. Типичен пример за това са вицове за герои от приказки или филми, които са били иконични в детството или в миналото – с развитието на индивида и на обществото те променят статута си, стават привлекателни по начин, който създателите им не са и предполагали, че може да съществува.

За съжаление, смехът е доста пренебрегван в българската методика. Много учители осъзнават неговата сила и го прилагат, но в повечето случаи нецеленасочено или в недостатъчна връзка с учебния материал. И съвсем естествен е изводът, че „Смешното като естетическа категория и хуморът като художествен феномен не са пълноценно възприети от студентите, учещи в педагогически специалности. Те не долавят спецификата на хумора, не познават методическия инструментариум за работа с хумористична творба“ (Карадимитрова 2012: 347).

В рускоезичната литература има многобройни изследвания, свързани с ролята на хумора и смеха във възпитателния процес и с целенасоченото обучение на студентите от педагогическите специалности да го изучават. Ето някои от заглавията на рефератите: „Подготовка будущих учителей к использованию юмора в педагогической деятельности“ (Сергеева, Ольга Александровна), „Юмор в воспитании и обучении современного подростка“ (Якушева Светлана Дмитриевна).

В някои от тези изследвания има зададени и параметри на допустимия в училище смех. А. П. Суркова предлага следните изисквания към смеха в час:

- да липсва насмешка над ученика – над външността, името, интересите, семейството му;
- да липсва присмиване над колеги;
- да не се повтарят стари шеги;
- учителят адекватно да възприема шегите по свой адрес;
- да липсва черен хумор.

Може да се добави и задължителното условие, че смехът трябва да бъде ограничен в урочното време, той трябва да е само елемент от урока и да има конкретна цел.

В часовете използвам вицове като дидактически примери за онагледяване на различни езикови явления от V до XII клас. Те имат приложение повече в часовете по български език, тъй като литературните вицове са по-малко и са изместени от анекдотите. Обвързвам ги с различни теми: Диктовка, коригиране на текст и поставяне на препинателните знаци; Синтактичен разбор; Определяне частите на речта; Видове думи според лексикалното им значение; Правила за ефективен диалог;

Антропоцентризъм, етноцентризъм и егоцентризъм на езика (XII клас); Анализ на дискурса; Откриване на художествените изразни средства.²

Ето един пример за правилата при създаване на диалог:

В час по математика:

– *Какво ще получим, ако разделим осем на две?*

– *Зависи как ще го делим, госпожо. Ако делим хоризонтално, ще получим две нули. Ако го делим отвесно обаче, ще получим две букви.*

Първото интелектуално предизвикателство пред шестокласниците е да преценят как осмицата може да се раздели така, че да се получат две нули, и кои са двете букви при отвесното разделяне (Е и З).

По-съществената задача е да осъзнаят кое поражда непълноценността на диалога – защо участниците говорят за различни неща. Тя е свързана с многозначността на лексемата *разделям* (1. Деля на части. 2. Извършвам действието деление.), но основната причина е неправилният избор на въпросителното местоимение. Чрез *какво* се задава въпрос за действие, събитие, явление и ученикът правилно се ориентира, че въпросът изисква назоваването на обект. Грешката е на учителката, която не използва местоимението *колко*, изискващо назоваване на количество.

Показателно е, че този анализ се базира на знания, които учениците вече са овладели – многозначност на думата, видове числителни.

Употребата на вицове и анекдоти в час доказва, че вниманието на учениците може да бъде привлечено с напълно езикови средства, без да разчитаме само на картинки и модерни технологии.

И както казва проф. Радослав Радев: „По-добре учениците в час да се смеят, отколкото да немят“.

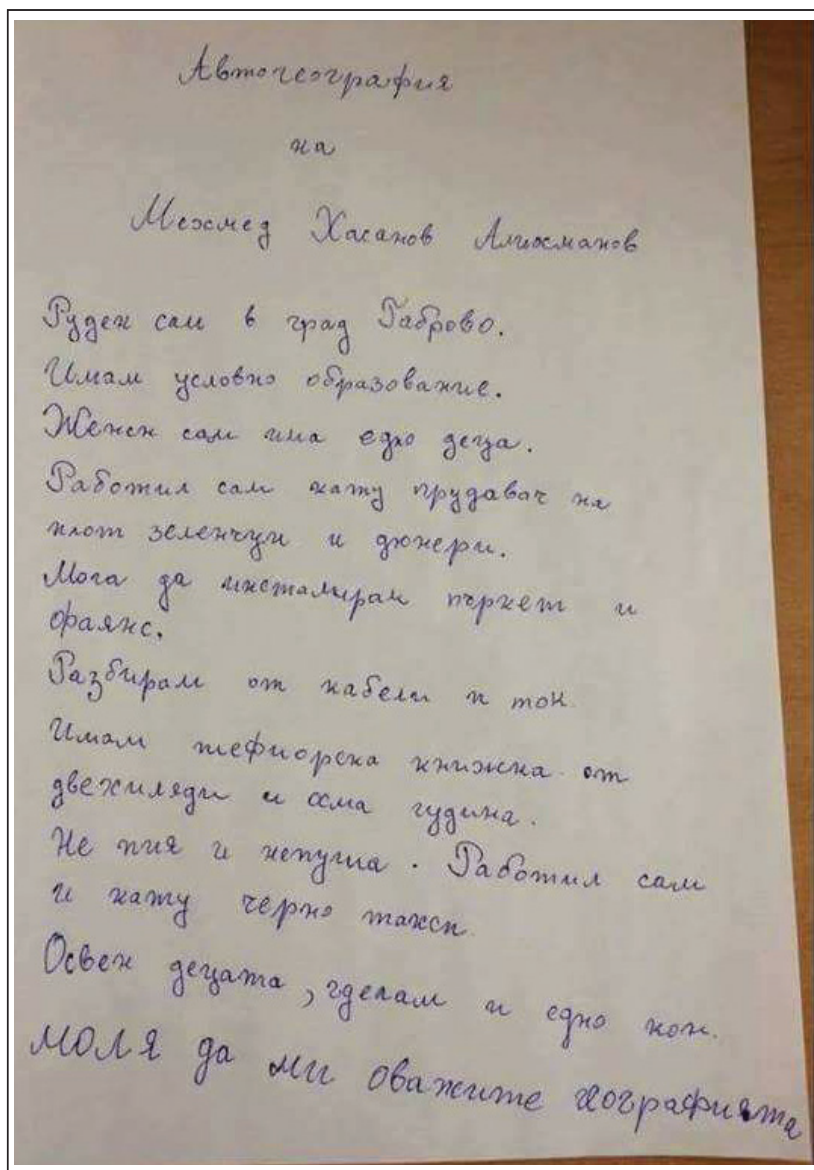
Библиография

Дамянова 2005: Дамянова, Адр. *Конструктивизмът – новата образователна парадигма?* 2005. Последно влизане: 31.05.2017 г. <http://liternet.bg/publish3/adamianova/konstruktivizmyt.htm>.

Карадимова 2012: Карадимова, Р. и В. Димитрова. Оценка и самооценка на чувството за хумор на студенти от педагогическите специалности. – „Образование и технологии“, бр. 3., 2012, 343-348.

² По-пълно за употребата на вицовете в час вж. Стоянов, Валентин. Вицовете в часовете по български език и литература. – Български език и литература, бр. 1., 2017, 53-67.

Приложение 1

Източник: <http://www.melnicata.com/index.php/statistics/ele-plaki/2517-mazh-podava-avtogeografiya-pri-kandidatstvane-za-rabota>

Приложение 2

5. Посочете този ред, в който емотиконът НЕ съответства на чувствата на героя:

а) „Какво правя аз тук?“ – помисли той и отметна ямурлука.“ („Косачи“) – 😐

б) „Каква е ползата от една статуя, ако не може да те запази от дъжд?“ („Щастливия принц“) – ❤️

в) „И нейна работа ще е да си намери някой друг, ако не си е намерила досега.“ („Косачи“) – 😊

г) „Прелетя през тъмните улички и видя бледите лица на изгладнели деца, които гледаха равнодушно...“ („Щастливия принц“) – 😞

**Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“**

**ГРАМАТИЧНИ ФОРМИ
НА СКАЗУЕМОТО ПРИ ИЗРАЗЯВАНЕ НА УЧТИВОСТ
В ОБУЧЕНИЕТО ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
КАТО ЧУЖД**

**Венера Матеева-Байчева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“**

**GRAMMATICAL FORMS
OF THE PREDICATE IN EXPRESSING POLITENESS
IN THE TEACHING OF BULGARIAN
AS FOREIGN LANGUAGE**

**Venera Mateeva-Baycheva
University of Sofia St. Kliment Ohridski**

Abstract. The article is devoted to one of the most important aspects in the process of learning Bulgarian as a foreign language - the interaction between language and culture. Foreign language learning is deeply linked to the student's comprehension of the concepts of community and culture and the adherence to it. An important segment of the culture are the norms of politeness and the linguistic forms that express them, which serve as a specific code of communication. We are interested in the usage of lexical meaning in context and the choice of grammatical forms of politeness. They are treated as an indicator of linguistic politeness and cultural competence in the speech of foreigners, who are studying Bulgarian language. In view of the selected label units, a conclusion has been made about the used forms of polite speech and the typology of the contextual and morphological errors occurring in foreigners' answers.

Key words: lingodidactic, polite speech, linguistic forms of politeness, verb and politeness in Bulgarian language, context, Bulgarian as foreign language.

Тема, цели и задачи

Настоящата разработка е посветена на формата на сказуемото като показател за спазване на лингвистичните и дискурсивните правила за изразяване на езикова вежливост в изказвания с изявителен, повелителен и въпросителен характер от чужденци, изучаващи български език. Актуалността на проблема се определя от тенденцията за отпадане на вежливите

форми в речта на българите, което провокира поглед към официалното общуване и неговите формални маркери при изучаването на български език като чужд.

Проблемът е разгледан в глотодидактичен аспект като част от обучението по български език на чуждестранни студенти в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Наличието на официална форма на общуване, маркирана със специфични езикови форми, е типологичен белег на българския език. Овладяването и употребата ѝ се възприемат като маркер за лингвистична и културна компетентност, които чуждестранните студенти се очаква да придобият в хода на обучението си. „За чужденците, изучаващи български език, е важно да овладеят лексикалните средства и граматичните форми за учтивост, но наред с това, за да се осъществи успешна комуникация, от голямо значение е и възприемането на контекста, в който функционират етикетните единици (Хаджиева 2016).

Цел на проучването са наблюденията до каква степен чуждестранните студенти разпознават и използват формите за учтивост съобразно кодифицираната норма на българския книжовен език. Сред задачите на изследването е да се анализира доколко формите за учтивост са използвани от чужденците като съобразени с контекста и изискванията на конкретна речева ситуация, езиково коректни, следващи определено правило, както и да се направи типология на допусканията от тях формални и контекстуални грешки. В резултат на това могат да се предложат методически модели, приложими в практиката на обучението по български език като чужд.

За езиковата учтивост

Езиковата учтивост е абстрактна категория, която би могла да се опише чрез представяне на социалните и езиковите белези, които я обуславят и заявяват. „Учтивостта е принцип, регулиращ социалната дистанция и нейното равновесие“ (Иванова 1981: 130). Вежливостта в общуването е обусловена на първо място с отношенията между комуникантите – взаимно обусловени и съгласувани. Определят се от различни социални и културни маркери: възраст, социално положение, религиозни убеждения, познатост/непознатост, взаимоотношения, условия и обстановка на общуването, комуникативен контекст, цел на общуването и др. „Етикетът (...) се разбира като набор от специални техники и умения, които подпомагат идентификацията и статуса на комуникативните партньори.“ (Хаджиева 2014) Интерпретацията на етикетните речеви единици традиционно привлича интереса на учени от различни направления в езикознанието и е правена през призмата на различни подходи – социолингвистичен, прагматичен, семантичен.

Граматически форми за изразяване на учтивост

В българския книжовен език се приемат две основни нива на учтивост: официално (формално, фамилиарно) и неофициално (неформално, нефамиларно). За изразяване на учтивост при двете равнища се използва **различна по число форма на глагола (причастието) в сказуемото**, служеща като езиков белег за разграничаването им заедно с **формата на местоимението** за ед. или съответно мн.ч. (ти/Вие).

Форми на сказуемото при изразяване на учтивост. Съгласуване

При официално общуване сказуемото е във 2. л. мн.ч. независимо от това, дали говорещият се обръща към едно лице, или към група хора. „*Вие, госпожо, сте се обадили вчера и сте записана за среща утре...*“ (Влахова 2013) „*Господа, вие сте помолили комисията за бърз отговор и сте уведомили за решението ѝ*“. Ако сказуемото е изразено с глагол в едно от сложните минали времена, причастието, което е негова част, също приема форма за множествено число без диференциация по род. „*Госпожо Петрова, вие сте одобрили проекта*“ (Правописен речник 2012) Когато в състава на предиката влиза минало страдателно причастие, прилагателно или числително име, то е в единствено число и се диференцира по род. „*Господине, вие сте запознат с условията ни*“, „*Госпожо, Вие сте много мила*“ (Правописен речник 2012) „*Господин Директор, бихте ли подписали, само вие сте упълномощен за това*“ (Влахова 2013). Съседни едни на други прилагателни и причастия, части на сказуемото, могат да се отличават по род. „*Господине, Вие сте били помолен за съдействие*“; „*Госпожо, Вие сте били уведомена първа*“. Разговор на официално ниво с група хора изисква употребата на сказуемо във 2 л. мн.ч. Учтивата форма тогава е омонимна с формата, използвана на неформално равнище, за разлика от други езици. Тези форми традиционно не будят интереса на изследователите. „*Уважаеми дами и господа, заповядайте, заемете местата си*“.

При неофициално общуване сказуемото може да бъде във 2.л. ед. или мн.ч. в зависимост от адресата на изказването: „*Заповядай, Мария, седни!*“ или „*Заповядайте, колеги, седнете!*“.

Описание на изследването

Материалът за наблюденията и изводите в разработката е ексерпиран от проведено сред чуждестранните студенти проучване чрез анкетна карта. Тя включва четири части:

✓ **Част 1.:** задачи с избираем отговор с посочени три варианта на сказуемото в учтива форма.

✓ **Част 2.:** задачи с описание на комуникативна ситуация, по което трябва да се формира езиков израз.

✓ **Част. 3.:** задачи за трансформация на изречение от императивна форма към учтива молба.

✓ **Част 4.:** задача за маркиране на граматически верните от 10 дадени изречения.

Задачите обхващат всички особености на граматичните правила за изразяване на учтивост и проверяват онези области, в които се очаква потенциална грешка. Приложените тук резултати са частични и не обхващат всички получени отговори.

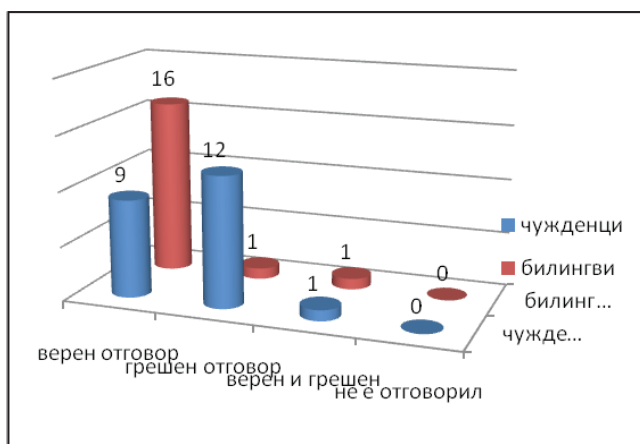
Респонденти в анкетата са общо 40 студенти, специализанти и докторанти от Софийския университет с ниво на владеење на езика Б2. Основната група включва 22 чужденци с майчин език руски, китайски, сръбски, македонски, босненски, арабски, украински. Контролната – 18 етнически българи от Бесарабия.

Според разпределението по пол чужденците са 90.9 % жени, а възрастово обхващат диапазона 19-22 г. В контролната група 77.7 % са жени, а средната възраст е 18-22 г. На анкетираните са дадени устни инструкции на български език и време за работа – 45 мин.

Обсъждане на резултатите

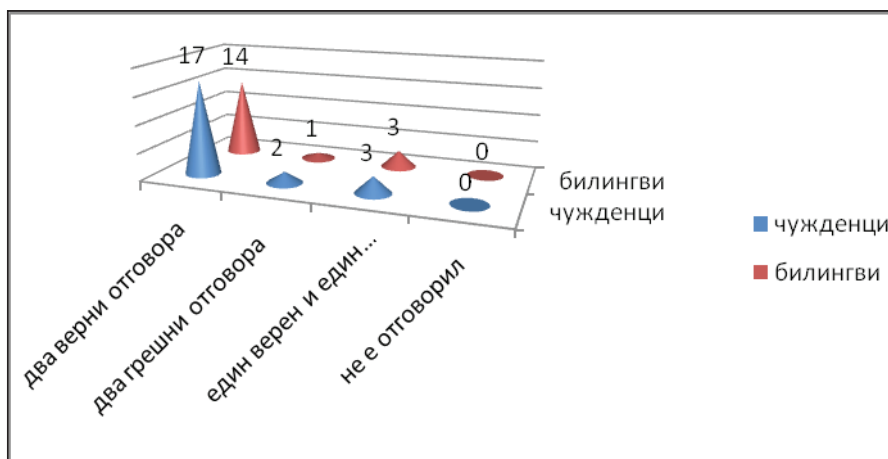
Резултати от част 1. При задача за маркиране на верен отговор за употреба на учтива форма със съставно именно сказуемо и причастна форма в изявително наклонение е даден избор между вариантите *Госпожо Иванова, уведомена ли сте /уведомени ли сте /уведомена ли си за промените в графика* и *Господин Иванов, поканен ли сте /поканени ли сте /поканен ли си на конференцията*. Допуснатите от чужденците грешки са конкретно във формата на глагола в съставното сказуемо с именна част. От посочения за верен отговор става ясно, че диференциацията по род не е направена от голяма част от тях. Масово избраната форма е *Госпожо Иванова, уведомени ли сте за промените в графика?*. От нито един от респондентите не се допуска погрешна замяна на местоименната форма. Само един от информаторите билингви допуска тази грешка, за сметка на 16, които дават верен отговор, и 1 неотговорил. Диаграма 1 представя дадените отговори в брой верни/грешни.

*Респондентите са посочили по този начин майчиния си език.

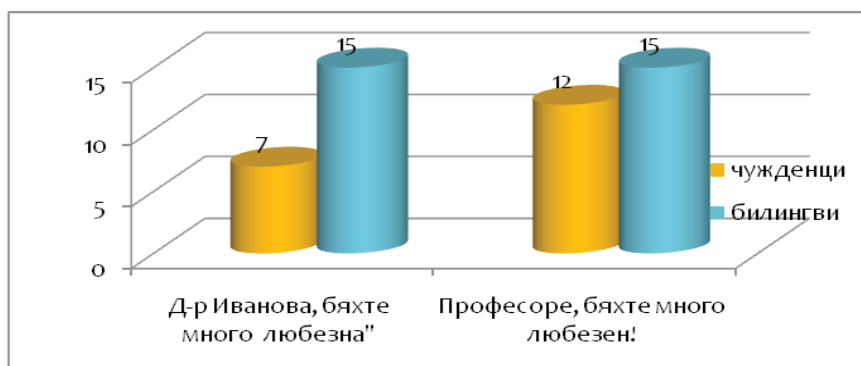
Диаграма 1

При задача за избор на верен отговор от варианти в условно наклонение с минало свършено деятелно причастие в повелително изказване са дадени вариантите *Госпожице Ангелова, бихте ли ми помогнали /бихте ли ми помогнала /би ли ми помогнала с отчета?* и *Господин Петров, бихте ли ми помогнали /бихте ли ми помогнал /би ли ми помогнал с отчета?*. Получените верни отговори многократно надвишават тези при предходната конструкция. 17 от чужденците и 14 респонденти от контролната група дават отговора *Господин Петров, бихте ли ми помогнали...? /Госпожице Ангелова, бихте ли ми помогнали...?* Правилото за съгласуване при учтивата форма е спазено и не е допусната диференциация по род, която би била отклонение от книжовното правило. Диаграма 2 представя получените резултати графично:

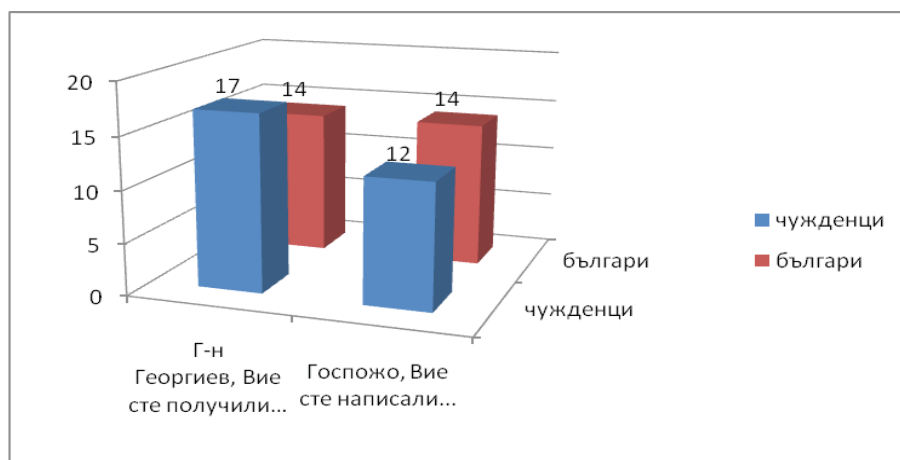
Диаграма 2

Резултати от част 2. Задача 3 включва описание на комуникативната ситуация: *Изразете благодарност към личния си лекар, д-р Иванова, че е проявила любезност към Вас; Изразете благодарност към един от преподавателите си, проф. Петров, за проявената любезност към Вас. Използвайте сказуемото **любезен съм**.* При този тип задача за съставяне на израз според зададена комуникативна ситуация едва една трета от чужденците формират правилно съгласувания израз за ж.р.: *Доктор Иванова, бяхте много любезна!* При израз в м.р.: *Професоре, бяхте много любезен!* верните отговори надвишават 50%. Значителна част от респондентите в контролната група дават верни отговори в изразите за двата рода. Диаграма 3 е изображение на получените резултати:

Диаграма 3

При задача 5 се очаква да се формират изказвания според следните ситуации: *Уведомете господин Георгиев официално, че е получил покана за конференция. Използвайте сказуемото **получил съм**.*; *Споделете в официален разговор с госпожа Николова, че е написала интересна статия. Използвайте сказуемото **написал съм**.* И двете ситуации предвиждат употребата на форма на сложно глаголно време и съгласуване в мн.ч. на формата за учтивост. Аналогично на задачите от част 1 и при формирането на собствен израз с употребата на **л-причастие** броят верни отговори е много по-голям и при двете групи от този при конструкциите с диференциация по род (17/12 за основната група и 14/14 за контролната съответно за първата и втората ситуация). Може да се предположи, че множественото число на местоимението улеснява съгласуването на глаголната форма. Този тип учтиви изказвания е възможно да се заучават като етикетни изрази и поради омонимията си с мн.ч. Диаграма 4 илюстрира получените отговори:

Диаграма 4

Резултати от част 3. В тази част на анкетната карта са дадени 10 изречения в императивна форма, които трябва да бъдат трансформирани в учтива молба, без да е даден опорен израз, който би могъл да бъде използван. Така респондентите имат пълна свобода да изразят учтиво молба с всички езикови средства, които владеят и преценяват като уместни за ситуацията за българския език. Дадените изречения стимули са от типа: *Господине, почакайте отвън!*; *Ивана, донеси ми чантата!* и др. Резултатите показват, че в отговорите могат да бъдат открити „степени на учтивост“, характерни за изразяването на учтивост в разговорната реч на българите (Джонова 2017), изразени съответно с конструкции: „**бихте ли** + МСвДп“ – *Господине, бихте ли почакали отвън?*; „**моля да** + глагол в изъявително наклонение /моля + глагол в повелително наклонение“: – „*Господине, моля почакайте отвън!*“; „Глагол в **бъдеще време**“ – *Господине, ще почакаете ли отвън?* Друг свободен израз (често неграматичен израз, резултат на интерференция с майчиния език) – *Могла ли би да донесеш...* Сказуемото в по-голямата част от предложените изречения е в мн.ч. според изискванията за граматическа правилност. В отговорите на респондентите от контролната група преобладава изразът „**Бихте ли почакали?**“, т.е. най-високата степен на учтивост, която същевременно предполага и употребата на конструкция с най-голяма сложност.

Обобщение на получените резултати. Изводи

Резултатите от отделните сектори на анкетата дават единни резултати, които могат да се обобщят в няколко общи наблюдения, пряко свързани с предмета на изследването:

1. Всички респонденти осъзнават и използват множественото число на местоимението „Вие“ и на глагола „съм“/„бъда“ в съставното сказуемо като маркер за учтивост. Тенденцията за отпадане на формата за мн.ч. като формален белег на учтивостта не се откроява в отговорите на анкетираните.

2. Респондентите чужденци изпитват повече затруднения в съгласуването по род на именната част при страдателно причастие, прилагателно или числително име в съставно именно сказуемо спрямо употребата на МСвДп. Такива грешки се откриват с изключителна честота и при българи.

3. По аналогия с другите учтиви форми и местоимението формите с именна част /страдателно причастие се посочват погрешно като верни в мн.ч. Такава погрешна употреба също се среща често в говорната практика на носители на езика.

Правят впечатление и още няколко закономерности от лингводидактичен характер. Чужденците дават повече верни отговори и при двете основни граматични конструкции, когато имат възможност за избор между формулирани изказвания – готови отговори. За билингвите различният тип задача не променя чувствително резултатите. При задача за формулиране на изречение по комуникативна ситуация се допускат повече отклонения от етикетните формули и граматичната правилност, както и опити за „превод“ на израза от родния език, резултат от интерференция.

В общ план може да се каже, че за чужденците овладяването на езиковата учтивост е свързано с навлизане в езиковата конвенция на българския език, докато за другите говорители, както и за българите, е по-скоро обект на изучаване и прилагане на граматично правило. Допуснатите грешки при формата на сказуемото не нарушават особеностите на вежливото общуване, ако е използвано местоимение в мн.ч. „Ако целим комуникативна компетентност в конкретни речеве ситуации, всяко изказване (независимо колко е „неправилно“) е ефективно, ако събеседникът ви разбира (Шопов 2009). При чужденците влиянието на първия език е от определящо значение за степента на усвояване на формите за учтивост. При обучението трябва да се имат предвид както типологията на майчиния език, така и индивидуалните различия на овладяване на Е2. Грешки, макар и значително по-малко на брой, допускат и респондентите от контролната група, за които формите за учтивост също представляват определена степен на сложност, тъй като употребата на граматичните форми на сказуемото при изразяване на учтивост не подлежи на запаметяване единствено като езикова формула, а следва граматични принципи. Това предопределя по-трудното усвояване на различните модели и необходимостта от обучение в комуникативна ситуация и конкретен контекст.

Изводи за практиката в обучението по български език като чужд

За чужденците типологизацията на изразите и ситуативната употреба в часовете по практически български са от особено значение за усвояване на езиковите маркери на вежливата реч. За успешно овладяване на езиковата учтивост в обучението по български език могат да бъдат използвани както текстове и мултимедийни продукти, които илюстрират употребата на вежливите единици чрез готови фрази, така и специфични дидактически задачи, които да провокират студентите да приемат реална роля на комуникант – адресат и/или адресант, да осмислят и спазват параметрите на ситуацията и да реализират успешно общуване. Полезно би било утвърждаването на методическата практика за смяна на ролите обучител – респондент до получаване на общуване в реални ситуации от разговорната практика. Приложение в практиката биха намерили специализиран комуникативен курс за академичната степен на обучение по български език като чужд, както и специално разработена учебна система спрямо нивата на владение на български език според Общоевропейската езикова рамка с целенасочени типови задачи и практически упражнения за усъвършенстване на употребата на вежливите единици.

Библиография

- Андрейчин 1973:** Андрейчин, Л. За различните оттенъци при изразяване на учтивост. – В: *„Езикови тревоги“*, София, 1973.
- Андрейчин 1973:** Андрейчин, Л. Вие сте радостен, -стна (не: радостни), Вие сте чели (не: чел, чела). – В: *„Езикови тревоги“*, София, 1973.
- Влахова-Руйкова 2013:** Влахова-Руйкова, Р. Практическа граматика. Български език. София, Клет, 2013.
- Граматика на съвременния книжовен български език 1983/1988**, т. III. Синтаксис, София: Абагар.
- Джонова 2017.:** Джонова, М. Степени на учтивост в разговорната реч. – В: *„Реторика и комуникации“*.
- Джонова 2014:** Джонова, М., Велкова, Й. Изразяване на учтивост в устната реч. – В: *„Littera et lingua“*, 2014, том 11, кн.1-2.
- Иванова 1980:** Иванова, К. Как да отправяме желанията си. – В: *Българската книжовна реч. Т.2. Поредица „Знания за езика“*, София: Народна просвета, 130-133.
- Официален правописен речник на българския език.** София: Просвета, 2012
- Пантелеева 1994:** Пантелеева, Х. Граматика на вежливата реч. София: Наука и изкуство, 1994.
- Славова, Е.** Учтивост, дистанция и форми на обръщение в българското публично пространство. www.academia.edu.

- Славова 2003:** Славова, Е., Форми на учтивост в българското публично пространство, – Балкани 21, vol.3, 2003.
- Хаджиева 2006:** Хаджиева, Е. Синтактична интерференция между сродни езици. Сема РШ, 2006.
- Хаджиева 2014:** Хаджиева, Е., Влахова, Р., Велкова, Й., Асенова, А., Шушлина, В. Как се общува на български? София: ИК „Гутенберг“, 2014.
- Хаджиева 2016:** Хаджиева, Е. Междукултурният диалог и вежливата реч в чуждоезиковите практики. – В: *Е-списание в областта на хуманитаристиката, X-XXI в., год. IV, 2016, брой.*
- Шопов 2009:** Шопов, Т. Анализът на междуезиковото разбиране и учебният метод „Еуроком“ –. В: *Електронно списание LiterNet, 05.11.2009, № 11 (120)*

Съкращения

МСвДПр – минало свършено деятелно причастие

**Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“**

**ЗА ИНТЕРПРЕТИРАНЕТО
НА ИНОСКАЗАТЕЛНОСТТА НА ФРАЗЕОЛОГИЧНИТЕ
ЕДИНИЦИ В ПРОЦЕСА НА ОБУЧЕНИЕТО ПО БЪЛГАРСКИ
ЕЗИК КАТО ЧУЖД**

**Весела Шушлина
Софийски университет „Св. Климент Охридски“**

**ON INTERPRETING IDIOMATIC EXPRESSIONS WHILE STUDYING
BULGARIAN AS A FOREIGN LANGUAGE**

**Vesela Shushlina
University of Sofia St. Kliment Ohridski**

Abstract. The present paper aims at presenting some of the possible approaches to understanding the ingenuity of the various phraseologies when they are introduced in the process of studying Bulgarian language as a foreign one.

The development of certain skills to use Bulgarian set phrases is considered a process that takes place in three stages, each of which has a specific purpose and requires a specific approach. The study also includes appropriate tasks and exercises suitable for each of these stages, which aim at improving the receptive and productive skills of Bulgarian language learners when mastering the phraseologies.

Key words: teaching Bulgarian as a foreign language, idiomatic expressions, interpretation, comprehension, reasoning, use of phraseologies

Една от основните трудности, с която се сблъскват изучаващите съвременни езици, е усвояването на фразеологичния фонд на чуждия език. Тя произтича от факта, че фразеологизмите са „езикови единици за непряка, вторична номинация, обобщени по образен път за изразяване на висока степен на информационна наситеност за оценъчно, експресивно отношение на говорещия“ (Станева 2001: 129). В тях е отразен националният колорит, свързан с бита, историята, културата, миросгледа на българите, често непознат за чужденците, пред които стои предизвикателството не само да преодолеят езиковите бариери, но и адекватно да отчетат културните различия в новата социална среда – факт, който неминуемо влияе върху избора на езикови единици в процеса на общуването.

Тази специфика на фразеологичните единици (ФЕ) мотивира и основната цел на изследването, а именно – да се представят някои от възможните подходи към интерпретирането на иносказателността на фразеологизмите при включването им в процеса на обучението по български език като чужд.

Изграждането на умения за използване на български фразеологични словосъчетания в разговорната практика от чужденци е процес, който се осъществява на няколко етапа, свързани с *разбирането* на прякото значение на отделните лексеми, изграждащи фразеологизма, *осмислянето* на преносното значение и адекватната *употреба* на фразеологичното словосъчетание в процеса на общуването.

Разбирането на прякото значение на лексемите е изключително важен компонент от интерпретацията на иносказателността на ФЕ от чужденци, изучаващи български език, тъй като декодирането на речевата информация започва с възприемането на външната, разгърнатата реч, след това преминава в разбиране на преносното значение на изказването, а по-нататък – и в разбиране на подтекста на това изказване (Лурия 1984: 228). С други думи казано, адекватното възприемане на значението на отделните компоненти на ФЕ е базата, на чиято основа се изграждат уменията за установяване на нови връзки между конкретните значения и постигането на по-висока степен на абстракция при интерпретацията. Този извод се потвърждава и от проведеното анкетно проучване сред чуждестранни студенти, изучаващи български език в СУ, имащо за цел да установи връзката между възприемането на преките значения на лексемите, изграждащи определени фразеологизми, и разбирането на техния преносен смисъл. Подкрепящи изцяло изведената теза са най-вече резултатите на носителите на неродствени на българския езици (гръцки, турски, корейски), които показват, че неразбирането на част от фразеологизма в повечето случаи изцяло възпрепятства неговия „превод“, докато разбирането на буквалното значение на компонентите на ФЕ в някои случаи активира и определени фонові знания. Пример за това е фразеологизмът *свалям шапка* (на някого). На чужденците беше поставена задача да съставят изречения, в които да включат израза в прякото му значение. Почти половината от анкетираните свързаха прякото значение на израза освен с обичайно делнично действие (*Когато се прибирам вкъщи, си събличам якето и си свалям шапката; Свалям му шапката (на детето)*) и с действие, което се свързва с поклона – разпространена форма на демонстриране на уважение (*В миналото мъжете свалят шапка – когато например мъж кани жена да танцуват заедно*). На тази основа възприемането на фразеологичното значение „много уважавам (някого)“ става много по-лесно, а допълнителното му илюстриране в различни контексти осигурява пълното му осмисляне:

Получи се хубав мач между два добри отбора. Свалям шапка на „Ювентус“. Имат великолепен треньор и отлични играчи. (<http://www.bltz.bg>)

Основен принцип в медицинската практика е равновесието между ползата и риска. Всички лекарски „чудеса“ са действия, породени от ясната ми-

съл, че не се ли поеме този риск, то болният е обречен. Свалям шапка на онези колеги, които го поемат. (<http://www.marica.bg>)

Резултатите от анкетното проучване показват, че при изучаването на ФЕ от чужденци, среднонапреднали в обучението си по български език, е ползотворен подходът, при който се анализира употребата на фразеологични словосъчетания, които в езиковата практика се използват и като свободни словосъчетания (*свалям шапка, чашата преля, правя си гаргара, свиря първа цигулка, изпявам си песента, направен от друго тесто*). Включването им в различни контексти, които да демонстрират реализирането и на прякото, и на фразеологичното, преносно значение позволява на следващ етап от обучението да се избегне една от най-често допусканите грешки от чужденците, а именно фразеологизмът да се възприема като обикновено свободно словосъчетание, а съставлящите го елементи да се превеждат дословно, което българското езиково съзнание определя като парадокс (Хаджиева и колектив 2013: 60).

Включването на ФЕ в процеса на обучението по чужд език изисква съобразяване със степента на усвояване на определен лексикален запас от речниковия фонд на езика, която може да бъде сравнително точно определена според стандартите за владеење на чужд език, както и подбор на ФЕ съобразно традиционно утвърдените нива. В практиката се налага изводът, че още в началния етап на обучението по български език като чужд могат да бъдат въведени ФЕ, изградени върху често употребявани в прякото си значение лексеми, характеризиращи се с липсата на етноспецифични особености, което би улеснило тяхното усвояване от носителите на различни, често неродствени езици, например: *имам златни ръце* ‘сръчен съм’, *след дъжд качулка* ‘напразно’, *свалям звезди (на някого)* ‘давам големи, но неосъществими обещания’, *чашата преля* ‘търпението ми се изчерпа’. Разбирането на преките значения не означава непременно осмисляне на преносното значение на ФЕ, но, както отбелязва А. Лурия, още през началните етапи на възприемане на речевото съобщение възникват хипотези или предположения за неговия смисъл, което довежда до избор от редица възникващи алтернативи (Лурия 1984: 229). Отнесено към интерпретирането на иносказателността, това твърдение позволява разбирането на смисъла на ФЕ да бъде определено като трансфер, до който изучаващият чужд език достига на основата на нагледно-образното и абстрактно-логическото си мислене при наличието на фонові, контекстуални знания, усвоени в рамките на конкретната неродна социокултурна среда.

Един от възможните подходи към осмислянето на преносното значение на ФЕ е описателното предаване на техните значения, тъй като фразеологичните съчетания функционират като образни синоними на съществуващи в езика лексеми. При този подход обаче се губи в голяма степен експресивността и образността на фразеологизмите. Все пак той е предпочитан при среднонапреднали в изучаването на езика чужденци, което се обяснява с лингвистичната компетентност на обучаваните, която не покрива оптимално всички комуникативни регистри.

Много по-ефективна е практиката да се търси функционално съотносим фразеологизъм в родния език, при отчитане на различната степен на еквивалентност. Целта на този подход е изграждането на асоциации, възникващи на основата на натрупания житейски опит, и преодоляване на трудностите, които срещат изучаващите български език, на база на наличните познания по фразеология в родния език.

Когато е налице пълен еквивалент на ФЕ в родния език, осмислянето на неговата иносказателност се осъществява сравнително лесно, тъй като става въпрос за ФЕ, които са „еднакви по значение, вътрешна форма, а също така и по отношение на синтактичната и лексикалната структура“ (Баранов, Добровольский 2013: 205): *бабини деветини* (в български), *бапских девятина* (в сръбски), *бабьи сказки* (в руски); *играя си с огъня* (в български), *играть с огнем* (в руски), *play with fire* (в английски). Посочените ФЕ се характеризират с еднакво денотативно и конотативно значение, напълно или приблизително еднакъв лексикален състав, с липсата на национален колорит, тоест в съпоставяните единици е налице пълна еквивалентност на ФЕ по всички важни езикови показатели.

В случаите на частична еквивалентност е налице модифициране на вътрешната форма на ФЕ. Възможна е и проявата на съществени между-езикови различия, свързани както с частична замяна на образа, залегнал в основата им, така и с пълната му замяна, които свидетелстват за различни интерпретации на определени факти от действителността от представители на различни езикови общности. Но както отбелязва К. Ничева, трудността произлиза не толкова от значенията на ФЕ, тъй като те най-често са универсални, еднакви (или близки) за различни, дори несродни езици, а от различните образи, с които тези значения се изразяват в отделните езици (Ничева 1987: 202): *свалям звезди (на някого)*, *обещать (сулить) золотые горы*, *promise golden mountains*, *promise the moon*.

Отсъствието на еквивалентен фразеологизъм в родния език представлява определена трудност за чужденците, което не означава непременно, че българската ФЕ е етноспецифична. Според някои изследователи¹ този факт се обяснява с несъвпадане на моделите на номинация. Една от обичайните практики в подобни случаи е преводът със свободно словосъчетание, като едновременно се посочва и ситуация, минимален контекст за употребата на разглеждания фразеологизъм. В своето изследване „За споделянето на чуждата култура“ Е. Хаджиева отчита и съществената роля на психолингвистичния механизъм за възприемане на фразеологичната единица в предложения контекст, който обучаваните пренасят на родна езикова почва и впоследствие по аналогия свободно възпроизвеждат фразеологизма в чуждата езикова среда (Хаджиева 2014: 349)

¹ Баранов, А., Д. Добровольский. Основы фразеологии. Краткий курс. Москва, 2013.

Процесът на интерпретиране на иносказателността на проучваните речеве единици се гради върху асоциациите, възникващи на базата на натрупания житейски опит. Надграждането им с нови данни, придобити при сблъсък с неродна културна среда, предполага реорганизация – преосмисляне на някои от съществуващите в родната езикова практика правила и формулиране на нови при различно равнище на абстракция. Това предполага интерпретирането на иносказателността на ФЕ да бъде обвързано и с изграждането на умения у изучаващите български език да осмислят иманентни черти на фразеологизмите като експресивността и присъствието на конотативен елемент в значението им.

Експресивността на ФЕ се разглежда в пряка връзка с тяхната семантика, с образността им, както и със степента, в която е изразена интензивността на дадено качество или действие. Според К. Ничева експресивността е два вида – *вътрешна* и *външна*. *Вътрешната* е свързана със значението на ФЕ, с образността, с употребата при създаването на образите на специфичните изобразителни средства на езика – сравнения и тропи, с използването на специфични логико-семиотични средства (алогичност), с взаимоотношенията между образа и значението. *Външната* се постига чрез употребата на антоними и синоними в структурата на ФЕ, с ритмичността им, с повторението на компонентите им и др. (Ничева 1987: 127-130). Изразеното схващане би могло да бъде отправна точка към осмислянето на образността на фразеологичната единица като част от интерпретацията на нейната иносказателност чрез разглеждане на начините за нейното изграждане.

Един от изводите, които се налагат при работата с чужденци, изучаващи български език, е че те сравнително по-лесно усвояват образната изразителност на ФЕ, изградени на основата на сравнение, тъй като то осигурява възможността чрез него да се опише даден обект или специфични негови черти чрез нещо познато по образен, асоциативен път: *като на тръни съм* ‘неспокоен съм’, *като паднал от небето* ‘не съм адекватен, объркан съм’, *като две капки вода* ‘много си приличат, еднакви са’. Подходящ се оказва и подходът, при който се изграждат конструкции, в които ФЕ повтаря по образен път изразено вече значение от типа на: *Цял ден съм като на тръни. Много се тревожа за резултатите от изпита; Ана и Ирина много си приличат – като две капки вода са; Милен беше много объркан – не разбираше нищо от лекцията и седеше, сякаш беше паднал от небето.*

По-лесното възприемане на ФЕ, изградени върху сравнения, би могло да се използва в случаите, когато образната изразителност на ФЕ се постига чрез преносната употреба на отделни компоненти на фразеологичното съчетание или на фразеологизма като цяло, като се изхожда от разбирането, че в метафората е скрито сравнение. Метафоричността, една от най-характерните особености на фразеологизмите, обикновено затруднява изучаващите български език. Причината за това е двуплановостта на фразеологичното значение, което се изгражда чрез цялостно преосмисляне на компонентите

върху основата на един цялостен образ. Двуплановостта се изразява, от една страна, в ясната вътрешна форма, която позволява да се разбере значението на първичния образ, използван, за да се създаде определен ефект, а от друга – в цялостното значение на фразеологичната единица: *на пост и молитва съм* ‘гладувам’; *увира ми главата* ‘поумнявам’; *мравки лаят по гърба ми* ‘потрепервам, силно се вълнувам’; *гърмян заек* ‘за хитър, опитен човек’; *поливам със студена вода* ‘говоря директно, действам неочаквано’.

Осмислянето на метафоричността на ФЕ е свързано и с разбирането за тяхната конотативна натовареност. Конотативните елементи в значенията на изследваните единици в повечето проучвания по въпроса са свързвани със способността им да изразяват оценка, тоест да притежават положителна или отрицателна конотация в зависимост от характера на оценката. Затрудненията, които срещат изучаващите български език, се дължат на факта, че конотативното значение на дадена ФЕ често е променено в сравнение с функционално ѝ съответствие в родния език. В такива случаи прагматичната еквивалентност може да бъде постигната чрез контекста, който не само да компенсира липсващите конотации, но наред със смисловото съдържание да предаде и метафоричността, съответната стилистична обогатеност и експресивност на ФЕ, тоест контекстът трябва да се стреми да осигури прагматичните аспекти на значението на съответните единици. Така например, българското устойчиво сравнение *гледа ме като добиче (теле)* в определен контекст може да бъде употребено със значение ‘гледа ме с превъзходство, с пренебрежение’, а в друг – да актуализира значението ‘гледа ме глупаво’. Както отбелязва Е. Недкова², подобни примери показват, че прагматичната ориентация към новия получател, с друго езиково съзнание, предполага една своеобразна селективна дейност, имаща за цел изграждането на умения за уместна употреба на фразеологични съчетания в процеса на общуването. При това се изисква адекватно отчитане на степента на лингвистична компетентност и комуникативна способност на изучаващите български език като чужд.

При среднонапреднали в своето обучение по български език чужденци се предлага разглеждане на една и съща фразеологична единица в различни контексти, без да се акцентира върху жанровата специфика или предпочитаната сфера на употреба на конкретните текстове, като се предложи неутрален синонимен израз. Това, от една страна, улеснява възприемането на фразеологизма като смислова цялост, а от друга – илюстрира специфичните семантични нюанси, които той реализира при конкретното си използване.

При чужденци, имащи по-високо ниво на езикова компетентност, по-удачен е подходът, при който интерпретацията на преносните значения се обвързва с употребата на ФЕ според предпочитаната или дори изключи-

² Недкова, Е. Теорията за еквивалентността на превода като теория за неговата относителност при превеждането на фразеология в художествен текст. <http://georgesg.info/belb/personal/nedkova/statia_4.htm>

телната им употреба в различни сфери и области на общуването. Предимството на този подход се състои и във възможността да се проследят и неологизмите сред ФЕ чрез разглеждането им в съвременни текстове, тъй като кодифицирането и отразяването на неологизми в речниците е бавен процес.

Направените наблюдения водят до извода, че *разбирането, осмислянето* (на преносното значение и на конотативния елемент в него) и *употребата* на ФЕ могат да се разглеждат като различни етапи от тяхната интерпретация, като различни равнища в техния „превод“. Преминаването през различните нива на този „превод“ се улеснява от използването на система от упражнения, която цели развиване на рецептивните и продуктивните умения на изучаващите български език за овладяване на фразеологичния материал. С оглед на практическата насоченост на изследването се предлага следната класификация на типовете задачи и упражнения, съотнесими с всеки един от етапите на изграждане на умения за използване на български фразеологични словосъчетания в разговорната практика от чужденци:

1. Разбиране

- задачи за установяване на връзката между разбирането на прякото значение на лексемите, изграждащи ФЕ, и тяхната иносказателност.

Целта на тази група задачи е да се определи степента на лингвистична компетентност и комуникативна способност на изучаващия български език, на чиято основа ще бъдат изградени уменията за осмисляне на преносните значения.

2. Осмисляне

2.1. Осмисляне на преносното значение на ФЕ

- задачи, ориентирани към възприемането на фразеологизмите в определен контекст;

- задачи, свързани с превод на даден фразеологизъм на родния език (за правилната ориентация на чужденците се използват неутрални синоними при дефинирането на значенията на конкретните фразеологизми);

- задачи за свързване на фразеологични словосъчетания с техните значения;

- задачи за използване на конкретни ФЕ в предварително зададени контексти.

Целта на тази група задачи е да се провери способността на изучаващите български език да се справят с трудностите при използване на фразеологизми, изхождайки от наличните познания по фразеология на родния им език, както и да се установи доколко уместно се дефинират значенията на фразеологичните изрази и каква е степента на адекватност при тяхната употреба в предварително зададени контексти.

2.2. Осмисляне на конотативния елемент в значението на ФЕ

- задачи за групиране на фразеологизмите според характера на оценката, изразена чрез тях;

– задачи за използване на конкретни ФЕ в предварително зададени контексти според оценъчната им конотация.

Целта на посочените задачи е да се установи степента на осмисляне на конотативните значения на фразеологизмите, тъй като определянето на тяхната конотация като положителна или отрицателна е важна стъпка към адекватната им употреба в потока на речта.

3. Употреба на ФЕ в процеса на общуването

– задачи за самостоятелно съставяне на текстове, в които да присъстват фразеологизми от речниковия фонд на българския език;

– задачи за анализ на използвани ФЕ в конкретни текстове в зависимост от жанровата им специфика или предпочитаната сфера на употреба.

Целта е да се усъвършенстват определени речеви навици, свързани с използването на ФЕ от чуждия език.

Предложените типове задачи имат за цел да подобрят уменията на изучаващите български език като чужд да интерпретират фразеологичните значения и на тази основа да ги използват адекватно в потока на речта, тъй като интерпретирането на иносказателността на ФЕ е важна част от развитието на способността да се реализират и интерпретират вербални (а и невербални) комуникативни актове съгласно правилата на неродната социокултурна среда.

Библиография

- Баранов, Добровольский 2013:** Баранов, А., Д. Добровольский. *Основы фразеологии (краткий курс)*. Флинта. Москва: Наука, 2013.
- Лурия 1984:** Лурия, А. *Език и съзнание*. София: Наука и изкуство, 1984.
- Недкова:** Недкова, Е. Теорията за еквивалентността на превода като теория за неговата относителност при превеждането на фразеология в художествен текст. <http://georgesg.info/belb/personal/nedkova/statia_4.htm>
- Ничева 1987:** Ничева, К. *Българска фразеология*. София: Наука и изкуство, 1987.
- Руско-български. Българско-руски речник.** Чобанова, Р., съст. София: ИК „Колибри“, 2007.
- Станева 2001:** Станева, Хр. *Стилистика на българския книжовен език*. Велико Търново: Абагар, 2001.
- Фразеологичен речник на българския език:** Ничева, К., С. Спасова-Михайлова, Кр. Чолакова, съст. София: БАН, 1974 – 1975.
- Хаджиева 2014:** Хаджиева, Е. За споделянето на чуждата култура. – *Български език и литература*, кн. 4, 2014, година LVI, с. 348-363.
- Хаджиева и колектив 2013:** Хаджиева, Е. А. Асенова, Й. Велкова, В. Шушлина, Препъни-камъчета в чуждоезиковото обучение, София: Гутенберг, 2013.
- Онлайн речник: <<http://www.rechnik-bg.com>>

**Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“**

**METHODICAL MEANS
OF ORGANIZING STUDENTS' INDEPENDENT WORK
WHEN LEARNING UKRAINIAN AS
A FOREIGN LANGUAGE**

**Tatyana Uvarova
Kharkiv National Automobile and Highway University**

Abstract. The article is devoted to the necessity of increasing the efficiency of students' independent work organization in teaching Ukrainian as a foreign language (UAFL). The essence of the notion «independent work» has been specified, its purposes and advantages have been defined. The author denotes different types of independent work which are urgent for the express course of UAFL. The possibilities of using various language teaching methods for the effective organization of foreign students' independent work and the control of their educational achievements have been considered. The examples of implementing some teaching methods have been provided.

Key words: independent work, Ukrainian as a foreign language, language teaching methods.

The problem statement and topicality of the research. For the time being one of the main objectives of education is not just the acquisition of knowledge, skills, but also personal, social and professional competence based on them, as well as the formation of ability to get, analyze on your own and use information in an effective way, ability to live efficiently and work in our fast-changing world. Therefore, it is possible to claim that the modern educational system is focused on studies, i.e. students' independent work and its increase in volume. Changes in training programs of higher educational institutions in Ukraine also prove it.

At the present stage in distributing the academic hours of the discipline «Ukrainian as a Foreign Language», the tendency of increasing a number of hours of students' independent work is observed. For example, in the curricula of the departments of foreign languages, we can find such distribution of the academic hours – 30 practical training and 60 independent work hours for the course of «Modern Ukrainian Language».

In this case the continuous process organization of learning Ukrainian by foreign students in the intervals of classes limited in time and beyond academic hours is urgent. For the solution of this task «it is necessary to expand didactic

space and time, to remove the process of learning a foreign language out of narrow limits of educational classes to the sphere of students' independent work for the purpose of organizing and coordinating their educational activity outside the university schedule» (Baghuzyna, 2011: 2). In that regard, the search of the most effective means of organizing and monitoring students' independent work when learning the foreign language is appropriate.

The **purpose** of this article is the description of methodical means of organizing independent work and monitoring educational achievements of foreign students who learn UAFL.

Presentation of the main material. Considering the fact that in a modern world the access to information (Internet worldwide network, electronic resources, and various gadgets) has considerably become simpler, it is worth remembering that the problem of overloading the information obtained from there. And therefore for the student of any higher educational institution, intending specialist, irrespective of his future specialty, it is important to isolate on his own from a huge volume of information the only one to be necessary for him, for the purpose of improvement and replenishment of the knowledge. To this end, it is important to acquire key skills of students' independent work.

The majority of authors understand the notion «students' independent work» as the means of involving students in an independent cognitive activity, ways of its logical and psychological organization. I. A. Zimnya considers that independent work «can be defined as the purposeful, internally motivated, and structured by the subject in the totality of actions performed and corrected according to the process and result of activity. Its performance demands rather high level of consciousness, reflectiveness, self-discipline, personal responsibility; it provides meeting pupils' training needs as the process of self-improvement and self-knowledge» (Zimnya 2000: 255).

According to A. V. Kostenko's definition the students' independent work is a well-planned, organizationally and methodically directed cognitive activity which is carried out under the teacher's direction and control (Kostenko 2014: 52). When organizing students' independent work, the teacher has to consider the following moments: developing the system of new tasks on the subject taking into account various levels of complexity; providing teacher's advisory assistance depending on the students' specific features and level of individual task complexity; frequency control regulations depending on the productivity of independent work realization (Kostenko 2014: 53).

There are the following kinds of students' independent work in the process of learning foreign languages (M. Broda, N. S. Molchanov, A. V. Kotova): 1) independent work on the sample (search of the corresponding grammatical constructions in the text, making the sentences by analogy, etc.); 2) constructive and variable independent work (for example, use of new grammatical or lexical material in oral speech after training with a teacher at practical classes); 3) heuristic

independent work (organization of students' search activity on the certain subject matter by foreign language means with independent development and work plan implementation); 4) research independent work (it is used in training for student scientific conferences by means of the target language) (Kotova 2015: 51).

Preparation of students for the seminar can be an example of heuristic independent work. The analysis of the questions submitted for the seminar gives purposeful character to this type of work. Making presentations, which preparation demands a careful material selection from the student, logic, statement clearness, i.e. independent processing of information, are provided at the seminars as well. Besides, giving presentations promotes the development of students' public-speaking skills, the ability to answer questions, to conduct a discussion, accurately and to express the thoughts in a plain way, to observe the time limit.

Individual tasks (for example, the analysis of mass media contents on the certain subjects and problems from scientific magazines, drawing up the abstract according to the primary source, making a bibliographic review on the certain subject, drawing up crossword puzzles, etc.) can be other effective type of students' independent work.

All of this requires the development of student's independent work skills. From the above-mentioned standpoint each task has its degree of complexity; the teacher has to consider specific features of the student, his/her level of training. It, eventually, results in independent work effectiveness.

As for the foreign students' independent work, it should be noted that its preparation is to begin in the first months of foreigners' training, both the Ukrainian language, and other subjects within their preparation to the chosen specialty.

Training programs define the main activities of teaching based on the formation of students' independent work skills (to train rational planning of activity, conscious use of mastering different types of speech activity, possibility of working with textbooks, manuals, dictionaries, etc.).

When organizing foreign students' independent work at academic classes, the teacher has to remember that the process of self-training amplifies a training process, but doesn't replace it. For doing the independent work tasks he/she offers students such assignments as: to elaborate (or to retell) the text building on the words, phrases; to make a story according to the picture; to describe something; to write a statement, to create a presentation or to write a short paper (about five pages).

Thus, it can be oral monological, dialogical, and written statements as well. Monitoring foreign students' independent educational activity in the process of classroom hours and extracurricular time, the teacher plans, organizes and controls this activity. Control can be exercised through the interaction of «student-teacher», «student-partner», training materials containing keys and instructions. It is necessary to stimulate students to the vigorous independent activity, to the formation of adequate self-assessment and ability to self-control.

The choice of tasks for the independent work realization using all types of speech activity depends on the level of foreign students' training and mastering the language.

So, the teacher of UAFL has to develop a system of tasks for foreign students' independent work, taking into account their specific features and level of their knowledge, as well as to create effective forms of control.

It should be noted that for the course «Modern Ukrainian Language» which is an express course for beginners, it is appropriate to organize foreign students' independent work on the sample of constructive and variable individual work. Other types of independent work can be implemented at more higher levels of foreign language proficiency as compared to the initial one.

We also consider that foreign students' independent work organization will be more effective, if it provides steady motivation of their activity and continuous communication with the teacher in the extracurricular time. The latter brings to the necessity of using web-quest language teaching methods (it is also called «web-quest training technology» in pedagogics).

For the first time web-quest technology was developed in the 90s of the XX century for the purpose of the gained knowledge control, students' skills which would meet the urgent requirements and features of the educational environment. As the researchers (Baghuzyn 2011, Tolmacheva 2015) note, San Diego, Berney George, Tom March were the first developers of web-quest teaching methods. At the present stage web-quest training technology is understood as a system of problem tasks with the elements of a role-playing game which realization requires the use of Internet resources (Baghuzyn 2011: 5). When using web-quest methods the teacher receives an effective way of training motivation formation, creative comprehension of material, careful knowledge consolidation and their effective control (Gharbovska 2015).

The web-quest technology is based on the use of information and communicative technologies, Internet resources (Sysoev, Evstyghneev 2008: 100). The main advantage of these technologies is that they allow operating a distance learning process, providing the foreign student with necessary educational tools, information and means of communication, stimulating his/her high personal activity in self-training and cross-cultural communication, improves a communicative competence (Tolmacheva 2015).

The pedagogical mechanism of intensifying students' foreign language communicative competence on the basis of web-quest teaching technology consists in the creation of microsocial educational network within the performance of a group quest (Tolmacheva 2015), for example, in a chat for the discussion of organizational issues by the teacher and students in social networks. Through these networks there is a set of finalizing the tasks aimed at foreign students' communicative competence formation: 1) language, transformational, substitution, question-answer, conditional-speech and communicative exercises (based on Yu. I. Pasov's classification) 2) personified role-playing games; 3) problem tasks.

The use of web-quest teaching methods in organizing foreign students' independent work when learning Ukrainian gives an opportunity to form ability in all types of speech activity through the opportunities of Internet resources.

So, in organizing foreign students' independent work it is possible to use the possibilities of social networks as it has been mentioned above, or platforms for students' distance learning. It has been established by the scientists that web-quest teaching methods, placed in social networks or on the platform of distance learning, has to contain the following basic elements (Gharbovska 2015): 1) introduction in which terms of carrying out work are surely specified and the list of tasks is provided; 2) references to the resources of network which contain material, necessary for web-quest : e-mail addresses, thematic forums, books or manuals from library stocks; 3) conclusions which have to contain an example of finalizing the results of the performed tasks or their presentation, any other projects.

The creation of a continuous communicative process with cooperation elements will considerably increase the motivation of doing independent work exercises. Thus, the personal inclusiveness of students in continuous information and speech activity in the interactive mode of performing tasks, their public presentation and assessment is provided. The stage of public speaking and assessment allows using web-quest teaching methods as the means of foreign students' knowledge assessment after independent work realization.

Conclusion. When teaching UAFL in the conditions of reducing a number of academic hours, the increase of organizing students' independent work efficiency and monitoring their knowledge takes an important place. For the solution of this problem it is appropriate to use web-quest teaching methods which allow the following: first of all, to organize a continuous extracurricular educational process on the language through the Internet-resources; secondly, to create a steady motivation of independent work implementation by the organization of virtual communicative space; thirdly, to form and improve the students' communicative competence through the constant performance of communicative tasks according to the urgent level of learning the language.

orcid.org/0000-0001-8502-2441

References

- Baghuzyna 2011:** Baghuzyna, E.Y. *Veb-kvest tekhnologhija kak didakticheskoe sredstvo formirovaniya inozazychnoj kommunikativnoj kompetentnosti* [The Web-Quest technology as a didactic way of formation of foreign language communicative competence]. Accessed on 29 July 2017 <<http://www.dissercat.com/content/veb-kvest-tekhnologiya-kak-didakticheskoe-sredstvo-formirovaniya-inozazychnoi-kommunikativno>> [in Russian].
- Gharbovska 2015:** Gharbovska, L.Gh. and Rozhok, I.L. et al. *Avtorskyj posibnyk «Veb-kvest na urokakh ukrajinsjkoji movy ta literatury jak zasib aktyvizaciji*

navchalnoji dijajlnosti uchniv» [Author's guide "Web-Quest on the lessons of Ukrainian language and literature as a means to enhance the training of students]. Accessed on 29 July 2017 <http://osvita.ua/school/lessons_summary/edu_technology/45861/> [in Ukrainian].

Zimnyaya 2000: Zimnyaya, I.A. *Pedagogicheskaya psikhologiya*. – 2-e izd., dop., ispr. i pererab. – M.: Logos, 2000, 384 s.

Kostenko 2014: Kostenko, O.V. Samostijna robota studentiv v umovakh osobystisno-orijentovanogho navchannja ta jiji informacijno-metodychne zabezpechnnja pry vyvchenni inozemnoji movy. *Visnyk Zaporiz. nac. un-tu (Ser. Ped. nauky)* [*Journal of Zaporizhzhya National University (Teaching Science Series)*], 2(23), 52–61. [in Ukrainian].

Kotova, Savchenko 2015: Kotova, A.V. and Savchenko, N.M.. Osnovni vydy samostijnoji roboty studentiv nemovnykh fakul'tetiv. Zbirnyk naukovykh pracj. *Vykladannja mov u vyshhykh navchalnykh zakladakh osvity na suchasnomu etapi. Mizhpredmetni zv'jazky. Naukovi doslidzhennja. Dosvid. Poshuky*, 2015, 27, 51 – 58. [in Ukrainian].

Sysoev, Evstyghneev 2008: Sysoev, P.V. and Evstyghneev, M.N. Razvitiye informacionnoj kompetencii specialistov v oblasti obuchenija inostrannomu jazyku. Accessed on 29 July 2017 <<https://cyberleninka.ru/article/v/razvitiye-informatsionnoj-kompetentsii-spetsialistov-v-oblasti-obucheniya-inostrannomu-yazyku>> [in Russian].

Tolmacheva 2015: Tolmacheva, E.V. Innovacyonnoe obuchenye RKI (sfera «stroitel'nyj menedzhment») na osnove informacyonno-kommunikatyvnoj veb-kvest tekhnologhii. Accessed on 29 July 2017 <<http://search.rsl.ru/ru/record/01005569332>> [in Russian].

**Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“**

**ЗА ТИПОВЕТЕ ТЕКСТОВА
КОХЕЗИЯ ОТ МЕТОДИЧЕСКА ПЕРСПЕКТИВА**

**Рени Манова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“**

**ON THE TYPES OF TEXTUAL
COHESION FROM METHODOLOGICAL PERSPECTIVE**

**Reni Manova
University of Sofia St. Kliment Ohridski**

Abstract. Language is realized, first and foremost, as text and users of language have to cope with texts. They have to make sense of them and to produce them. The top priority of second language teaching process, therefore, is to help learners engage with texts. There are a number of ways that texts are made cohesive and these cohesive devices are traditionally classified at the level of lexis, grammar and discourse.

Keywords: text, second language teaching process, cohesion

Ключовите взаимно свързани понятия при изследването на текста от лингводидактична перспектива са две: структура и комуникативна цел.

Когато чужденци изучават даден език, те усвояват моделите на свързване на езиковите единици, докато се достигне до най-висшата – текста. Следователно, проследяването на механизмите на изграждането на текстовата структура с оглед на комуникативните интенции на продуциращия и предполагаемия ефект върху реципиента е базисен анализ, приложим в методиката на чуждоезиковото обучение.

Въпросът е как структурата на изреченията, изграждащи текста, корелира с начина, по който партиципанти в общуването достигат до информацията и я осмислят. Основно значение имат конекторните елементи (най-фреквентно използвани са съюзите), позволяващи реконструкция на каузалните връзки и зависимости между елементите.

Както вече е било отбелязвано: „Главното условие за съществуването на текст е свързаността на изреченско и надизреченско равнище“ (Тодорова, Трифонова 1995: 82).

Основната идея на настоящата статия е да очертае инструментариум за изследването на писмената продукция на среднонапредналите и напредналите чужденци, изучаващи български език, с оглед на кохезионните маркери, които се използват за скрепяването на смисъла. За да се осъществи тази цел, бе приложена дидактическа задача за съставянето на текст със зададена рамка (инициално и финално изречение), като чужденците бяха приканени да запълнят своеобразната „среда“ на цялото. Преди да се опише експериментът, е важно да се изведат някои по-обща положения, засягащи мястото на текста в чуждоезиковата методика.

Трябва да се има предвид, че текстът не се създава чрез прилагане на правила априори, а по-скоро става въпрос за избор, съответен на комуникативните цели в конкретна речева ситуация и на ефекта, който локуторът иска да се постигне. Както отбелязва Джонстън: „структурата и значението се създават в процеса на интеракция, като общуващите намират най-подходящата стратегия, за да отговорят на изискванията на непосредствената ситуация на общуване и да решат непосредствени комуникативни проблеми“ (Johnstone 2008: 125).

От особено значение за анализа на текста се явява наборът от фоновни знания, с които разполагат продуциращ и реципиент. Следва да се отбележи, че процесът на интерпретация на текста, в който се използват общи знания на участниците в комуникацията, е обусловен от структурата на езика, а също и от културата. Ето защо начинът на реализация на свързаността, както и средствата за сигнализирането ѝ, могат да варират в различните езици.

Според дефиницията споделено познание (shared knowledge) е общото познание, с което разполагат говорещ и слушащ и което може да повлияе на естеството и формата на комуникацията между тях (Richards, Schmidt 2010: 525). Такова познание може да бъде базирано на общо културно познание или на по-специфичен тип опит, които говорещ и слушател споделят. Споделеното познание засяга много аспекти на езиковата употреба, включително референция, топик и фокус конструкции, избор на местоимения и др.

Според П. Рабинович разбирането е процес на продуциране на знаци, в който реципиентът придава значимост на означаващите на базата на усвоени преди културни кодове (Rabinovitz 1987: 29). Изучаването на чужд език е досег с чужда култура, който се случва чрез общуване посредством най-разнообразни от функционално гледище текстове в писмена или в устна форма.

Трябва да се отбележи, че според Мурзин и Штерн на равнището над текста се намира равнището на културата: „културата се vyplъчва в текстове, тя се предметява в тях“ (Мурзин и Штерн 1990: 10). Друг е въпросът доколко е уместно, когато говорим за езикова систематика, да добавяме равнище култура. Безспорно е обаче, че езикът е съществен компонент от културата. Както отбелязва Р. Хъдсън, цитирайки Гуденф: „езикът на дадено общество е един аспект от неговата култура. Отношението между език и

култура е като част към цяло“ (Хъдсън 1995: 116). Езикът е културен маркер, транслятор на идентичности и аксиологически парадигми.

Успешното осмисляне на културния код и извличането на информацията става възможно след запознаването с особеностите на различни типове текстови образувания и отчитането на правилата на тяхното структуриране.

Тези правила могат да се поставят в три групи:

1. Правила на предимството – позволяват да се конструира йерархия на значимостта на текстовите конституенти с оглед на семантичните товари, които носят.

2. Правила на сигнификацията – свързани с означаващите в текста.

3. Правила на конфигурацията – свързани с разполагането на текстовите елементи по точно определен начин с оглед постигането на комуникативна задача. (Rabinovitz 1987: 44)

Конфигурацията на текста е структура на значенията, оценките и интерпретациите. Следователно, за пълноценното разбиране на текста се изисква снабдяването с широк набор от културно обусловени контекстуални знания.

Важно е да се спомене диференциацията, която се прави между *изречението* като потенциална форма и *изказването* като конкретна реализация на тази форма, като „овеществяване“ на идея, мисъл и т.н. Р. Ницолова отбелязва, че „изречението е абстрактно понятие, както са абстрактни понятия фонемата, морфемата и думата. В потока на речта даден вид изречение се реализира чрез конкретни изказвания“ (Ницолова 2008: 24). Й. Пенчев отбелязва: „противопоставянето „език – реч“ в синтаксиса се представя като разлика между „изречение“ и „изказване“, т.е. между знанието за изреченските категории и използването на това знание в построяването на текст“ (Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1999: 500).

Трябва да се отбележи, че когато се говори за изреченска структура, обикновено се поставя въпросът защо изреченията (възприемани като потенциални модели) биват построени по определен начин (превърщат се в изказвания). Най-логичният отговор на този въпрос би бил, че такива са граматическите правила, т.е. става въпрос за конвенция, за утвърдени във времето езикови репрезентативни модели.

Джонстън (Johnstone 2008: 125) отбелязва, че в английския език обикновено подлогът предшества сказуемото в съобщителни изречения и определенията предхождат определяемите, докато в арабския език обикновено подложите следват сказуемите, във френския език пък обичайното място на прилагателните имена е след съществителните, които поясняват.

Въпросителни изречения се образуват по различни начини в различните езици: чрез добавяне на специални думи и частици в началото на изречението, чрез промяна на реда на думите вътре в изречението. Според Джонстън не може да се оцени кой модел е по-ефективен или

по-логичен. Те съществуват, за да задоволят различни комуникативни потребности.

Различните са и средствата, с чиято помощ се представят старата и новата информация в текста. Левинсън в своето изследване по прагматика (Levinson 1983) описва механизмите в отделните езици за осъществяване на връзката между елементите на изказването. В език като японския например съществуват топик маркери (въвеждат стара, позната информация), различни от падежните маркери:

Ano-hon-wa John-ga kat-ta
That book-topic John-subject bought
Що се отнася до тази книга, Джон я купи

Функцията на топик маркерите е да свържат изказването с някакъв специфичен топик, започнат в предшестващия дискурс. Подобна функция може да се реализира и от словореда, ако езикът има относително фиксиран словоред. Механизмът, който се прилага, е извеждане на елементи в лява дислокация:

*That blouse, it's simply stunning. Тази блуза направо е зашеметяваща.
Vera, is she coming down then? Вера, тя ще слиза ли след това?*

Елементите, разположени в лява дислокация, корелират с дискурсия топик. Под дискурсен топик следва да се разбира онова, за което партиципантите си говорят.

(Levinson 1983: 88-89)

Запознаването със словоредните модели и с начините за разгръщането на старата и новата информация в изречението, а оттам и в текста, е основна задача на учителя по чужд език. За да се осъществи тази задача, е необходима подходяща методическа телеология и изработването на подходящ дизайн на учене.

С оглед на методиката на преподаване на чужд език трябва да се каже, че е разработен цялостен инструментариум (**text-based teaching**), поставящ във фокуса на вниманието текста. Според този инструментариум се откроява ролята му като резервоар на културни смисли и етноспецифични ценности. Също така в текста присъства в цялост информация на отделните равнища на езика.

И така, в какво се изразява преподаването, базирано на текста. Може да се предложи следната дефиниция: „методология, която се фокусира върху явното преподаване на признаците на устните и писмените текстове и онова, което свързва текстовете с културния контекст на тяхната употреба. Урочните единици са изградени на основата на различни видове текст и обучаваните развиват умения за употреба на цели текстове“ (Richards, Schmidt 2010: 595).

Обикновено за култивиране на текстова компетентност се използва последователност от пет стъпки: *изграждане на контекст за текста, представяне на структурата на текста и разглеждане на съставните ѝ части, съвместно построяване на текст обучаващ – обучаван, самостоя-*

телно построяване на текст от обучаваните, свързване на едни текстове с други.

За целите на настоящата работа е важно да се подчертае значението на втората стъпка – *представяне на структурата на текста и разглеждането на съставните ѝ части*. Основната процедура, съпътстваща процеса на разбиране на текста, се свързва с проследяването на връзките между текстоизграждащите компоненти (изречения и надизреченски единства). От особена важност за чужденците, изучаващи чужд за тях език, е да бъдат запознати с основните модели на свързване. Споеността между компонентите може да се мисли като *структура на текста*.

Кръгът на езиковите средства за постигането на текстова кохезия е твърде широк. В него се включват граматични категории, синтактични средства, лексикално-семантични средства, номинативни вериги, контактови средства (Тодорова, Трифонова 1995: 83).

Халидей и Хасан описват начините за спояване на текстовите конституенти като *кохезионни връзки*. Това са средствата, с помощта на които се свързват частите на текста по определен начин: референция, субституция, елипса, съюзно свързване, лексикални връзки (Halliday, Hasan 1976). Чрез тях се осъществява процесът на осмисляне на информацията от реципиентите. Ще се фокусираме върху два типа кохезионна връзка, описани от Халидей и Хасан, съюзно свързване и лексикални връзки, реализирани в писмената продукция на чужденци, изучаващи български език. Проследяването на експлицитните маркери за свързване между изреченията е основен механизъм за разбирането на текста от чужденците, изучаващи български език.

Съюзните връзки подпомагат осмислянето на информацията от реципиентите. Може да се представят следните **типове съюзни връзки**: адитив (добавяне на информация към предшестващия дискурс), адверсатив (противопоставяне на информация от предходния дискурс), каузатив (обясняване на причинно-следствените връзки между текстовите елементи, т.е. изреченията), темпорал (обясняване на последователността при осъществяването на действия).

Ще бъдат изследвани проявленията на съюзното свързване и на лексикалните вериги като маркери на текстовата кохезия.

Целта на експеримента, който беше проведен в резултат на лично прочуване, е да очертае картина на начините на свързване в писмени текстове, създавани от чужденци, изучаващи български език¹. Поставената дидакти-

¹ Следва да се отбележи, че настоящият експеримент се базира на изследване, правено за английския език, в което се изследва свързаността в ученически текстове (McCutchen Perfetti 1982). Заимстван е моделът, като се отчита спецификата на целевата група. В случая се изследва усвояването на моделите на текстовата свързаност от чужденци (среднонапреднали и напреднали), изучаващи български език. Респондентите се разделят на три групи – славянска, западна и балканска. Пълните резултати от изследването са част от дисертационния ми труд, тук само се извежда схемата за анализ.

ческа задача има няколко компонента². Дадени са инициалното изречение и финалното изречение. Освен тези зададени ограничения има и свобода, изразяваща се в избора на темата и типа на разказване – обяснително-описателен, наративен.

Студентите трябва да попълнят своеобразната среда на историята така, че да се оформи смислен и завършен от гледище на зададената рамка текст. Като илюстративен материал е избран текст, създаден от среднонапреднал студент с майчин език италиански:

Ски³

Има много неща, които правят карането на ски забавно и вълнуващо преживяване.

Първо, карането на ски не е толкова лесно колкото много си представят – трябва да се концентрираш през цялото време за да не паднеш. И също така, ако падаш, трябва да научиш да паднеш добре, за да не страдаш от сериозните последствия на падането. Имало много инциденти по време на карането на ски заради факта че хората се разсеят и не виждат например други скиори които слизат до тях и се сблъскват

Така че карането на ски е забавно, но трябва да внимаваме, за да не си развалим удоволствието от преживяването.

Налице са повторения, изброяване (реализирано чрез дискурсно-дейктични маркери като *първо, и също така*), подчинени обстоятелствени изречения (за условие, цел, количество), срещат се и подчинени определителни изречения. Реализирани са адитивни, адверсативни и темпорални и каузативен тип връзки, маркирани със съответните съюзи. Лексикалните полета са оформени на базата на дихотомията *концентрация* (научаване) – *разсейване* (падане, страдание, сериозни последствия, сблъсък),

Прави впечатление употребата на сложни изреченски конструкции. Може да се обобщи, че става въпрос за писане тип „спагети“ (McDevitt 1989). Това е сполучлива метафора на тип писане, който се среща най-често в писмената продукция на изучаващите чужд език. Характеризира се с дълги изречения, излишество на подчинени изречения. Трябва да се отбележи обаче, че студентът се е съобразил със зададената тематична рамка

² По-долу са дадени първото и последното изречение от текст. Опитайте се да попълните липсващата част от историята с ваши думи. Пишете на български език / these are the first and the last sentence of a text. Try to fill in the missing part of the story in our own words. Please write in Bulgarian!

Има много неща, които правят X (карането на колело, на ски, футбола, разходките в планината) забавно и вълнуващо преживяване.

Така че карането на ски е забавно, но трябва да внимаваме, за да не си развалим удоволствието от преживяването.

³ Запазен е автентичният правопис.

и е отговорил на изискването да се оформи опозицията *забавление – предпазливост* при осъществяването на дадена дейност (в случая е избрана дейността – каране на ски).

Друг съществен компонент при анализа е интерференцията на синтактично ниво като фактор при съставянето на текста и подбора на кохезионни средства от чужденци, изучаващи български език. Подобно изследване на интерферентните процеси е правено за руси (Хаджиева 2004).

Сравняването на еднакви текстове от майчиния език с такива от изучавания език би изострило вниманието на обучаваните за общото и различното в тяхната организация. Както отбелязва Торнбъри, човешкото познание в основата си е еднакво и независимо от езика и културата организацията на базови сценарии като наратив или описание е вероятно да бъдат едни и същи. (Thornbury 2005:61).

Може да се обобщи, че изследването на писмения дискурс на чуждестранните студенти позволява да се правят изводи за начините на свързване на текстовите конституенти, както и за това доколко кохезионната споеност обезпечава рецепцията на закодирания в текста смисъл.

Библиография

- Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1999:** Бояджиев, Т., Ив. Куцаров, Й. Пенчев. *Съвременен български език. Фонетика. Лексикология. Словообразуване. Морфология. Синтаксис*. София: Изток-Запад, 1999.
- Мурзин, Штерн 1991:** Мурзин, Л. Н., А.С. Штерн. *Текст и его восприятие*. Свердловск: Издательство Уральского университета, 1991.
- Ницолова 2008:** Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Тодорова, Трифонова 1995:** Тодорова, Ел., Й. Трифонова. Квантитативни аспекти на свързаността на текста – В: *Лингвистика на текста*. Под. ред. на Ст. Димитрова. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1995, 82-135.
- Хаджиева 2004:** Хаджиева, Е. *Синтактична интерференция между сродни езици*. София: Сема РИИ, 2004.
- Хъдсън 1995:** Хъдсън, Р. *Социолингвистика*. прев. Т. Богоева-Желязкова, М. Георгиева, София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1995.
- Hallyday, Hasan 1976:** Halliday M., R. Hasan. *Cohesion in English*. London: Longman, 1976.
- Johnstone 2008:** Johnstone, B. *Discourse analysis*. Blackwell publishing, 2nd edition, 2008.
- Levinson 1983:** Levinson, St. *Pragmatics*. Cambridge University Press, 1983.
- McCutchen, Perfetti 1982:** McCutchen, D., Ch.Perfetti *Coherence and connectedness in the development of discourse production*. University of Pittsburgh: Learning Research and development center, 1982.
- McDevitt 1989:** McDevit, D. How to cope with spaghetti writing. – In: *English language teaching journal* 43/1 January 1989, 19-23.

- Rabinovitz 1987:** Rabinovitz, P. *Before reading. Narrative conventions and the politics of interpretation*. Cornell University Press, 1987.
- Richards, Schmidt 2010:** Richards, J., R. Schmidt. *Dictionary of language teaching and applied linguistics*. Longman, 4th edition, 2010.
- Thornbury 2005:** Thornbury, S. *Beyond the sentence. Introducing discourse analysis*. Macmillan, 2005.

**ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНАТА
АДАПТАЦИЯ НА ЕЗИКОЗНАНИЕТО
КЪМ ЗАДАЧИТЕ НА КУЛТУРОЛОГИЯТА,
АНТРОПОЛОГИЯТА, ПОЛИТОЛОГИЯТА,
СОЦИАЛНИТЕ НАУКИ**

*Interdisciplinary
adaptation of linguistics to the tasks
of cultural studies, anthropology, political studies,
social studies*

**Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“**

**ЗНАЧЕНИЕ НА СОЦИОКУЛТУРНИТЕ
ФАКТОРИ ПРИ УСВОЯВАНЕТО НА АНГЛИЙСКИ
КАТО ВТОРИ/ЧУЖД ЕЗИК**

**Мариана Гоцева
Югозападен университет „Неофит Рилски“**

**SIGNIFICANCE OF SOCIO-CULTURAL
FACTORS IN THE ATTAINMENT OF ENGLISH
AS A SECOND/FOREIGN LANGUAGE**

**Mariana Gotseva
South-West University Neofit Rilski**

Abstract. In the last few decades cognitive and psycholinguistic theories have taken solid ground in the explanation of the process of second language acquisition (SLA), having admitted the key role of the social environment and different social factors, affecting this process.

In a study, based on empirical data collected by over 100 participants, the researcher has found evidence in support of certain cognitive linguistic and socio-cultural theories, which claim that L2 acquisition is usage-based and it depends on factors such as social interaction, extensive exposure to L1 in a country where it is used as native, in which L2 learners can be exposed to linguistic models which they can imitate, extend, and generalise, using their cognitive abilities. Interest in L1 culture and environment can also significantly motivate and facilitate L2 acquisition. This, in its turn, could lead to a higher attainment of proficiency in the target language, as this research found.

Key words: SLA, social factors in SLA, usage-based L2 acquisition.

През последните няколко десетилетия в различните сфери на езикознанието се забелязва все по-настойтелен уклон към налагане на когнитивни и психолингвистични теории и подходи в обяснението на процеса на езикоусвояване, които признават важната роля на социалните фактори в този процес. Идеята за ключовото значение на социалната среда, от която хората произлизат, както и езика, на който са изложени в процеса на изучаване на втори или чужд език, не е нова. Напоследък обаче социокогнитивният подход печели все по-значителни позиции в науката за езикоусвояване, а наред

с това все по-голямо значение се отдава на микро- и макроконтекстуалните фактори, влияещи върху процеса.

Схващания на когнитивната лингвистика и психолингвистиката за процеса на езикоусвояване

Когнитивната лингвистика (КЛ) отрича генеративните постулати на универсалната граматика и твърденията за съществуването на специален апарат в човешкото съзнание, отговорен за усвояването на езика. Според нея усвояването на даден език, или по-скоро езиковите промени, както КЛ ги нарича, настъпва в резултат на употребата на този език. Усвояването на майчиния език се осъществява в резултат на излагане на езика и на употребата му в социални взаимодействия. Децата постепенно усъвършенстват езика си чрез имитация, аналогия, тестване на хипотези и генерализация. Именно това схващане на КЛ за усвояването на първия език ги сближава неимоверно с видни представители на психолингвистиката (Робинсън и Елис, 2008; Пудз и Сикола 2010). Психолингвистиката също защитава тезата, че усвояването на майчиния език при децата „се появява“ постепенно, в резултат на излагане на езикови модели, социална употреба на онова, което са запомнили от тези модели, и на уменията им за тестване на хипотези.

Според когнитивните лингвисти децата пристъпват към усвояване на майчиния си език с набор от социокогнитивни умения, които не принадлежат само на езика, а са част от общия домейн на редица когнитивни умения, които улесняват усвояването на езика. Томазело (2003) споменава два вида когнитивни умения от този вид: (1) умение за откриване на модели и (2) умение за разпознаване на намерения. Същите фактори влияят върху усвояването и на втори/чужд език. Така например, излагането на изучаващите L2 на изобилен, смислен входящ чужд език в подходяща езикова и социална среда им предлага множество езикови конструкти, от които те могат да изберат модели за имитация и генерализация и възможности за тестване на хипотези чрез изобилие от речева продукция в смислен социален контекст (Верспур 2008; Лоуи, Верспур и Ситън 2010). Идеалните условия за изобилен входящ език и безброй възможности за тестване на хипотези в смислен социален контекст съществуват в условията на естествено изучаване на езика, когато изучаващите дадения език прекарват дълго време в страна, където въпросният език се използва като роден.

Теория за социализацията

Теорията за езиковата социализация възниква на основата на антропологичното схващане, че езикът е важен фактор за усвояването на социални и културни знания в развитието на децата. Познавайки се на етнографската парадигма за комуникацията на Хаймс (1964) и на интеркултурните изследвания на комуникативната компетентност на Слобин (1967),

теорията за езиковата социализация, която добива популярност през 80-те години на XX век, разглежда различни аспекти от социокултурната среда на децата, свързани с комуникативните им практики, които се пренебрегват до този момент от лингвистичните, психологичните и антропологичните изследвания.

Терминът *Езикова социализация* се отнася до процеса на присъединяване на новодошли към културата на дадено общество или общност, която е създала и притежава собствени норми за комуникативна компетентност (Даф 2007). Процесът на присъединяване се осъществява посредством езика, който спомага за имплицитната и експлицитната социализация чрез езикова и социална комуникация. Що се отнася до усвояването на майчиния език, теорията отрича важността на вътрешни „априори“ езикови нагласи и набляга на огромното значение на социолингвистичната среда. Децата се възприемат като нови членове на общността, които развиват умения за адекватно поведение и начини да изразяват нуждите и желанията си. Знанията за граматика възникват директно от социалната комуникация (Хопър 1987), а усъвършенстването на езика се подпомага от поправките на възрастните, които напътстват децата във всяка стъпка от езиковата им социализация. Така процесът на езикова социализация е интерактивен, а не едностранен или еднопосочен (Понтекорво, Фазуло и Стерпони 2001).

Езиковата социализация при усвояване на втори или чужд език споделя много от тези принципи, с допълнителното усложнение, че борави с хора, които вече са развили своите родни езикови, разговорни и културни традиции, преди да се сблъскат с новите такива (Даф 2007). Резултатът от езиковата социализация на втори/чужд език варира според усилията на местната общност да приобщи и социализира новодошлите към местните ценности и практики, както и според желанието на последните да ги приемат или не.

Социалните взаимодействия и комуникацията са ключов фактор за развитието на комуникативна компетентност както на родния, така и на втори или чужд език, и обикновено се допълват от ценностите, практиките и идентитета на общността. Езикът, освен за комуникация, служи и като посредник за изучаване на местната култура. За изучаващите L2 процесът на социализация може да е доста продължителен, а резултатите да варират в значителна степен. Той не винаги води до репродуциране на местните културни и дискурсни практики. Резултатът може да е хибридна практика, идентитет и ценности, а в някои екстремни случаи – дори отричане на местните норми и практики, което неизменно би повлияло и на тяхната L2 езикова компетентност.

Социокултурна теория

Социокултурната теория се представя в приложната лингвистика от Лантолф (2000) и Торн (Лантолф и Торн 2006). Тя разглежда връзката между „менталното човешко функциониране“ и културната, историческа и институционална среда. Силно влияние върху нея оказва тълкуването на Виготски

за културно-историческата ориентация, а някои от основните въпроси, които разглежда, включват „себерегулацията“ и регулацията от страна на други хора и обекти, както и ролята на „вътрешния говор“ в процеса на изучаване на L2. Някои от най-важните тези на социокултурната теория, засягащи езикосвояването, включват твърдението, че менталното човешко функциониране се осъществява посредством езика и други символични културни системи, както и чрез „вътрешния говор“. Психологическият процес на усвояване идва в резултат на социална комуникация, а изучаването е социално конструиран когнитивен феномен, който разчита на семиотични инструменти, създадени от дадена общност в течение на времето (Лантолф и Торн 2006).

И двете разгледани по-горе теории имат социално-културна, интерактивна и когнитивна ориентация по отношение на езикосвояването. Те признават ключовата роля на събеседниците, връстниците, роднините и учителите в процеса на присъединяване към L1 или L2 общността. Важен аспект в усвояването на даден език е спецификата на езикови и невербални знаци, които помагат на хората да разберат социокултурния контекст, в който съществуват. Разбира се, необходимо е знание за това, как правилно да се тълкуват тези знаци. В последните десетилетия социолингвисти, антрополози и философи изтъкват особената важност на тези контекстуални знаци, които могат да помогнат на говорещия и слушащия да разберат за какво иде реч, да разпознаят използвания жанр, регистър и т.н.

Някои открития на изследването ми върху факторите, оказващи влияние върху усвояването на втори/чужд език

Схващането на когнитивната лингвистика за процеса на усвояване на втори/чужд език като динамичен процес, базиран на употребата, и заключението, че на изучаващите език може да се помогне с излагането им на изобилен, смислен входящ език, от който те могат да изберат модели за имитация и генерализация, се потвърждава от резултатите на моето изследване по темата, базиращо се на емпирични данни, събрани от 103 възрастни (18+) участници, разпределени в три групи: хора от страни, в които английски се изучава от ранна възраст и се използва като втори официален език в страната; такива от страни, в които английски се изучава като чужд език; и контролна група от родно говорещи (носители на езика). Целта на изследването е да установи влиянието на микро- и макроконтекстуални фактори върху степента на усвояване и нивото на владение на английски като втори или чужд език. Въпреки че предметът на изследването е доста по-обхванат от темата на статията, една от хипотезите му предполага, че социални и социокултурни фактори, като сходство в културните традиции и ценности, желание за приобщаване към местната среда, общност и култура, активна комуникация с носители на езика и пр. са фактори от особена важност, които засилват положителното отношение към L2 и влияят върху мотивацията на учещите, влияейки по този начин индиректно

на нивото им на L2 компетентност. Обратното – съществени различия в системата от ценности, традиции, вяра и убеждения може да доведе до затруднения и нежелание на участниците да се социализират с носителите на езика или да приемат техния начин на живот, което на свой ред би довело до по-ограничена комуникация и използване на L2 и до влошаване на езиковата им продукция.

Средствата за събиране на емпиричен материал включват комплект от тестове, целящи да изследват имплицитното и експлицитното знание по английски като втори/чужд език и нивото на владеење на L2, и анкета-въпросник, целяща да установи важни факти за участниците в изследването, като възраст, начална възраст на изучаване на английски като чужд или втори език, други езици, които те владеят, колко дълго са изучавали езика, на какъв тип входящ език са били изложени и как практикуват английски език във Великобритания.

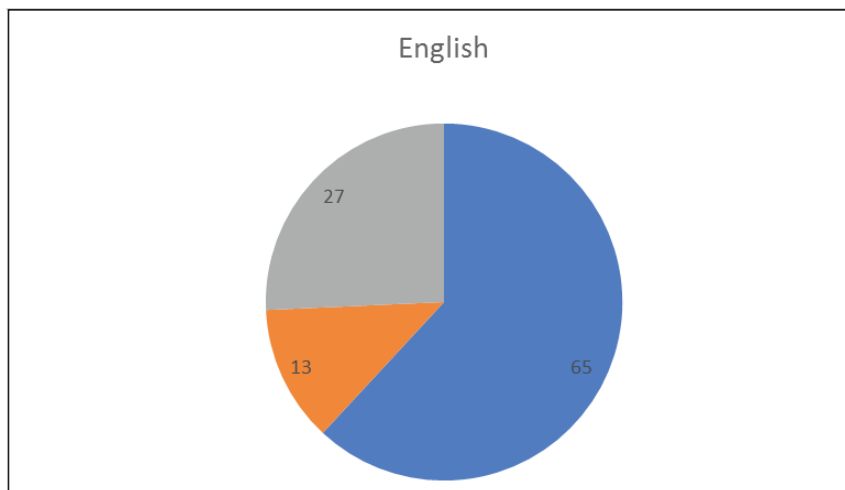
Обществените контекстуални фактори се отнасят до социалната и житейска среда, в която се усвоява даден език – в случая L2. Различни изследвания посочват различни фактори, въздействащи върху този процес. Така например, теорията на Шуман за възприемане на чуждата култура (1986) изследва социопсихологическата „отвореност“ на изучаващите L2, която се проявява в положителната им нагласа към L2 общността, мотивация за изучаване на втория език по практически и интегративни причини, както и в готовността им да използват новия език (Шуман 1986: 384). Ако всичко това е налице, то значително улеснява усвояването на L2 и обратно – когато изучаващите имат обратната, отрицателна нагласа, счита се, че те са социо-психологически „затворени“ за усвояването на езика.

Дискусия на резултатите от анкетата-въпросник

Анкетата-въпросник имаше за цел да събере информация за контекстуалните фактори (част от които са социокултурните фактори), на чието въздействие участниците са били изложени и евентуалното им въздействие върху усвояването на английски като втори/чужд език. Данните за това, как участниците продължават да изучават и да ползват английски език по време на престоя си във Великобритания, т.е. в условия на „потапяне“ в езиковата среда, разкриват интересни факти, които може да предложат обяснение за откритията на настоящето изследване. Тук са включени само някои от въпросите от анкетата, осветляващи точно такива факти. Така например, на въпрос 16 от анкетата, който се отнася за езика, който участниците използват „предимно“ всеки ден, 65% от участниците от страни, в които английски се изучава като чужд език, декларират, че предпочитат английски като основен език за комуникация; 27% – смесица от английски и майчин език и 13% признават, че предпочитат майчиния си език за основен език на комуникация и говорят на английски език само ако се налага.

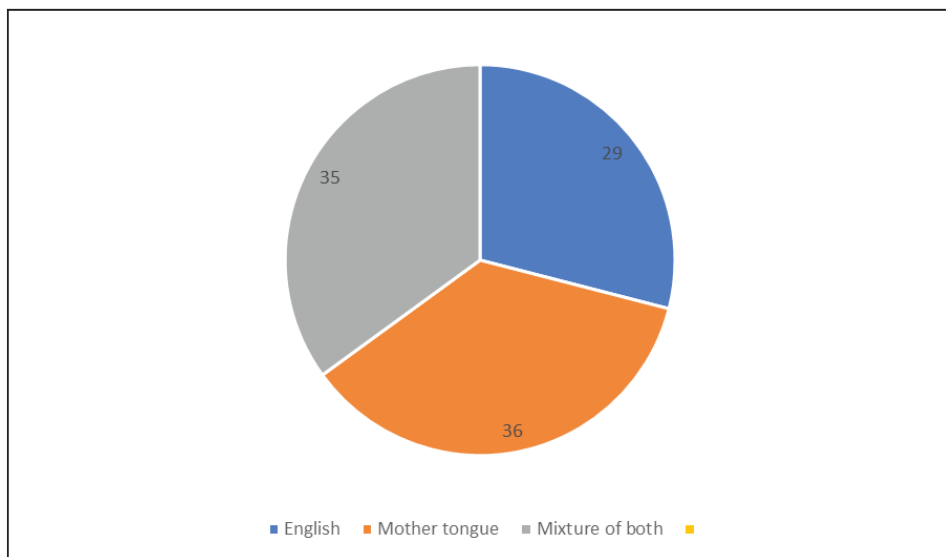
Повечето от участниците от страни, в които английски се използва като втори официален език, признават, че използват смесица от английски и майчин език (35%) или само майчиния си език (36%) и само около една трета (29%) докладват, че използват предимно английски за ежедневна комуникация. Резултатите от отговорите на тези въпроси са представени в Диаграма 1 и 2 по-долу.

Въз основа на данните, събрани чрез анкетата-въпросник, стана ясно, че повечето от участниците от страни, в които са започнали да изучават английски като чужд език, демонстрират искрен интерес да се „потопят“ в новата социална среда и в новата култура и търсят всяка възможност да комуникират с местните си връстници и състуденти или с местни хора. Те докладват и редовно четене на местни вестници, списания и книги, освен академичните си занимания, както и редовно гледане на английска телевизия и социализация с местната общност. По техни думи, личната им мотивация да усъвършенстват английския си език и да изследват новата култура, им е помогнала в значителна степен. Това донякъде обяснява по-високите резултати, постигнати от тази група участници на комплекта от тестове и най-вече на теста за ниво на владение на L2. Достоверно обяснение за получените резултати може да се открие в твърденията на някои когнитивни теории (Филмор 1975; Лейкоф 1987; Лангакър 1987, 1991; Талми 2000), според които усвояването на L2 се осъществява в социална среда и чрез употреба на езика, т.е. чрез социална интерактивност и комуникация. В случая участниците от втората група (изучаващи английски като чужд език) признават опитите си да се социализират и да комуникират на английски език, както и интереса си към културата на Великобритания и желанието им да са част от тази култура и общество. Някои социокултурни теории също могат да предложат доказателства в обяснението на откритията на това изследване.

Диаграма 1. Преобладаващ език за комуникация във Великобритания на участниците от страни, в които английски се изучава като чужд език.

Например, теорията на Шуман за акултуризацията (1986) изследва социо-психологическата отвореност на изучаващите L2. Тя се манифестира в положителното им отношение към общността – носител на езика, в тяхната инструментална и интеграционна мотивация да изучават L2 и в желанието им да употребяват и практикуват новия език (Шуман 1986: 384). Както Шуман твърди, ако тези черти са налице, те значително улесняват усвояването на L2, както и обратно. Изучаващи L2, които манифестират обратното отношение, могат да бъдат считани за социо-психологически затворени за усвояването на езика. Достоверно обяснение за получените резултати може да се открие в твърденията на някои когнитивни теории (Филмор 1975; Лейкоф 1987; Лангакър 1987, 1991; Талми 2000), според които усвояването на L2 се осъществява в социална среда и чрез употреба на езика, т.е. чрез социална интерактивност и комуникация. В случая участниците от втората група (изучаващи английски като чужд език) признават опитите си да се социализират и да комуникират на английски език, както и интереса си към културата на Великобритания и желанието си да са част от тази култура и общество. Тези твърдения се потвърждават от откритията на настоящия труд. Повечето участници, които изразяват интереса си към местната култура и желанието си да практикуват английски език, произхождат от страни, които споделят културни сходства с Великобритания. Това вероятно също е улеснило усвояването им на L2.

Диаграма 2. Преобладаващ език за комуникация във Великобритания на участниците от страни, в които английски се използва като втори официален език.

От друга страна, повечето участници от страни, в които английски се използва като втори официален език (Индия, Пакистан, Бангладеш и

др.) заявяват, че не са толкова активни в комуникацията с местните си връстници – носители на езика, и не са особено заинтересовани от британската култура. Много от участниците също докладват предпочитанията си да комуникират със съотечествениците си на майчиния си език, вместо да търсят възможности за комуникация на английски с местните жители – носители на езика. Това неизбежно води до социална изолация от местната английска общност и още по-малко или никакви шансове за практикуване на езика.

Тези открития доказват тезите на предишни изследвания от когнитивни, социокултурни и социални теории и потвърждават една от работните хипотези на изследването, според която социокултурни фактори като сходни културни ценности, вярвания и традиции влияят положително на участниците и увеличават желанието им да се потопят в местната култура, което пък влияе позитивно на езиковата им продукция на английски език. Обратното – големи различия в ценности, вярвания и традиции могат да доведат до затруднение у участниците и нежелание да се присъединят към местната общност, да приемат напълно нейния начин на живот, което, от своя страна, би довело до по-малко комуникация и употреба на английски език и влошаване на продукцията им на езика.

Заклучение

Изследването откри доказателства в подкрепа на някои когнитивно-лингвистични и социокултурни теории, които твърдят, че усвояването на L2 се базира на употребата му и зависи от такива фактори, като социална интеграция, екстензивно излагане на изучавания език, използван като майчин, в страна – носител на езика, където изучаващите езика са изложени на езикови модели, които те могат да имитират, разширяват и генерализират, използвайки когнитивните си умения. Интересът към съответната култура и средата значително мотивира и улеснява усвояването на L2. Това, от своя страна, може да доведе до по-високи постижения в нивото на владение на езика, както бе доказано в настоящия труд.

Тези резултати се обясняват с факта, че докато се намират във Великобритания, където са живели от три до пет години, изложени на обилно количество L2, използван от носители на езика, участниците от втората група са се възползвали максимално от възможността за активна социална комуникация с връстниците си, носители на езика, показват огромен интерес към местната култура и се опитват активно да я опознаят. Използвайки термин от теорията на Шуман (1986) за межкултурното взаимодействие, можем да заявим, че тези млади хора са преминали във фазата на „акултуризация“ – на приемане (усвояване) на някои от местните ценности, на интегриране в новата социална система и успешно функциониране в новата среда.

От друга страна, участниците от първата група, въпреки че са започнали да изучават английски език от ранна детска възраст, са живели

във Великобритания от няколко месеца до две-три години и не показват подобен ентузиазъм за интеграция в новата среда – по една или друга причина. Както те самите докладват в анкетата-въпросник, те предпочитат да общуват със свои сънародници във Великобритания, капсулирайки се в свои собствени общности, в които английски език се използва рядко. Произхождащи от различна социална и културна среда, наложила им доста различни морални норми и стойности, тези млади хора не правят опити да се интегрират в местната социална система най-вероятно поради огромните различия между ценностите на местната култура и тези на собствената им култура. Вероятно те са във фазата на „културен шок“ – подлагайки местната култура, навици, ценности и вярвания на съмнения и все още отричайки повечето от тях. Това неизбежно се отразява на нивото им на L2.

В заключение можем убедено да твърдим, че макроконтекстуалните и социокултурните фактори, споменати по-горе, оказват силно влияние върху мотивацията на изучаващите L2 и така влияят и върху крайното ниво на тяхната L2 компетентност. Изучаването на социокултурните фактори, въздействащи върху усвояването на втори/чужд език, заслужава внимание и занапред, тъй като те оказват значително влияние върху постиженията на изучаващите L2, както настоящето изследване доказва. Би било добре бъдещи изследвания да включат и влиянието на социални и културни фактори като културен шок и акултуризация, тъй като те биха добавили нови факти за психологичния им ефект върху новодошли хора, които се присъединяват към новата среда/общност и техния директен или индиректен ефект върху усвояването на L2, който е роден за новата среда.

Библиография

- Верспур 2008:** Verspoor, A. (2008). *At the crossroads: Choices for secondary education in sub-Saharan Africa*. Washington DC: World Bank.
- Голдбърг 2006:** Goldberg, A. (2006). *Constructions at work: the nature of generalization in language*. Oxford: Oxford University Press..
- Даф 2007:** Duff, P. (2007) Second language socialization as sociocultural theory: Insights and issues, *Language Teaching* 40: 309 – 319, Cambridge University Press.
- Елис 1994:** Ellis, N. (Ed.) (1994). *Implicit and Explicit Learning of Languages*, Academic Press: San Diego, CA.
- Елис 1998:** Ellis, N. (1998). Emergentism, connectionism and language learning. *Language Learning* 48: 631-664..
- Лангакър 1987:** Langacker, R. (1987). *Foundations of Cognitive Grammar, Volume I*. Stanford, CA: Stanford University Press. Langacker, R., (1991). *Foundations of Cognitive Grammar, Volume II*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Лантолф и Торн 2006:** Lantolf, J. and Thorne, S., (2006). *Sociocultural theory and the genesis of second language development*. Oxford: OUP.

- Лафорд 2004:** Lafford, B. (2004). The effect of context of learning on the use of communicative strategies by learners of Spanish as a second language. *Studies in Second Language Acquisition* (26), 2: 201-226.
- Лоуи, Верспур и Ситън 2010:** Lowie, W., Verspoor, M. & Seton, B. (2010). Conceptual representations in the multilingual mind. In Pütz, M. & L. Scola (Eds.). *Cognitive processing in second language acquisition*. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins. (pp. 135-148).
- Понтекорво, Фазуло и Стерпони 2001:** Pontecorvo, C., Fasulo, A. and Sterponi, L. (2001). Mutual apprentices: the making of parenthood and childhood in family dinner conversations. *Human Development*, Vol. 44, No. 6, 2001, pp. 340-361.
- Пудз и Сикола 2010:** Pütz, M. and Scola, L. (Eds.) (2010). *Cognitive processing in second language acquisition*. Amsterdam: John Benjamins.
- Робинсън и Елис 2008:** Robinson, P. and Ellis, N. (Eds.), (2008) *Handbook of Cognitive Linguistics and Second Language Acquisition*. London: Routledge.
- Слобин 1967:** Slobin, D., (Ed.), (1967). *A field manual for cross-cultural study of the acquisition of communicative competence*. Berkeley: University of California.
- Талми 2015:** Talmy, L. (2000). *Towards a cognitive semantics*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Тарон 1983:** Tarone, E., (1983). On the variability of interlanguage systems. *Applied Linguistics* 4: 142-163.
- Томазело 2003:** Tomasello, M. (2003). *Constructing a language: A usage-based theory of language acquisition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Филмор 1975:** Fillmore, C. (1975). An alternative to checklist theories of meaning, *Proceedings of the First Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*, pp. 123-131. Amsterdam: Holland.
- Хаймс 1964:** Hymes, D., (1964). *Language in culture and society: A reader in linguistics and anthropology*. New York: Harper & Row.
- Хопър 1987:** Hopper, P., (1987). Emergent grammar. *Berkley Linguistic Society*: 13, pp. 139-157.
- Шуман 1986:** Schumann, J., (1986). Research on the acculturation model for second language acquisition. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 7: 378-392.

**Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“**

**МОДЕЛЪТ НА ПРЕСЕЧНИТЕ
ТОЧКИ – 15 ГОДИНИ ПО-КЪСНО**

Катя Исса

Университет по архитектура, строителство и геодезия, София

THE INTERSECTIONS POINT MODEL – 15 YEARS LATER

Katya Issa

University of Architecture, Civil Engineering and Geodesy, Sofia

Abstract. In 2002, a large free associative experiment took place on the territory of two capitals in Europe and the Middle East – Sofia and Amman. Associative Bulgarian-Arab language models were created (Issa 2003), which explain the contrasting thinking of Bulgarians and Arabs, as well as the touch points between them.

The last model, called the “intersections point model,” offers an appropriate way of communicating. For the purpose of this study, in 2017 the experiment was repeated on a smaller scale with Arab refugees on the territory of Sofia. In it the words stimulus are in line with the new conditions of life in the complex situation created during the influx of refugee waves in Bulgaria.

Key words: free associative experiment; words stimulus, associations; patterns;

В езика на човека се отразяват всички културни промени, възникващи в общественото развитие на различните народи. Знанието, което индивидът придобива в езиковата среда, се приема от него на доверие, подразбира се по интуиция. Така човек опознава света и самия себе си. Езикът не само отразява реалността, но я интерпретира, и така създава познание. То не е аксиома, но е лесна за решаване теорема. Нейните подходящи решения се задават от социума и не е необходимо да се губи време в излишно търсене, след като има готови рецепти за тълкуване на реалността, а всяко изключение по-скоро потвърждава правилото. Човек постепенно се научава не само да вярва на готовите решения, но и да следва определена линия на поведение в отношенията си с хората, с които си взаимодейства. Езиковата картина на света се разполага в специфична концептосфера, което помага за разкриване на природата както на езика, така и на мисълта. В тази картина е шрихован менталитетът на народа, моралните норми, етническите убеждения, социалното поведение. За съжаление, освен с веч-

ните ценности, картината на света е изпъстрена с културни стереотипи и предразсъдъци. Повечето от тях отразяват убеждения, схващания и оценки за другия човек, за другия народ, за ценностната система на другия и налагат в отношението към него негативна дискриминираща конотация. В нея винаги има емоционален момент, който замъглява картината на реалността и тя се възприема посредством образите, които вече съществуват в представите ни, вторични образи, създадени от клишета, които опосредстват връзката ни с действителността. Привидно истинните национални стереотипи често представляват набор от социални, расови, етически, етнически и други предразсъдъци.

Смутена от този факт, през 2002 год. проведех свободен асоциативен експеримент на територията на две столици в Европа и Близкия изток – София и Аман. Целта на експеримента беше установяване на контрастното мислене на българите и арабите, за да се избяга от стереотипа поне в науката и в практиката на преподаване на арабските студенти на българския език като чужд. Въз основа на получените асоциации бяха създадени Асоциативни българско-арабски езикови модели и Българско-арабски асоциативен речник (Исса 2003), които са опит за обяснение на контрастивното мислене на българите и арабите и на допирните точки в поведението и манталитетите на двата народа. Задачата на контрастивните модели (да уловят формата на мисълта, която придобива очертанията си чрез структурата на езика) беше поставена в мащабното изследване като първа. Втората задача (да се анализират получените асоциации на думата стимул, което позволява да се разкрият нейните смислови структури, а също така определящите лексикалното ѝ значение фактори като например контекстите, в които се употребява думата стимул с оглед на общественото ѝ осъзнаване, принадлежността ѝ към определен семантичен и лексико-граматичен клас, конкретните лексикални връзки с други думи от същия тип, смисловите (по логико-предметно съдържание) съотношения на думата стимул със синоними и други близки по значение думи в системата на езика като цяло) определи смисловите структури на избраните стимули, тяхното синхронно състояние, възникването им и липсата или наличието на историческо тъждество между тях и първоизточниците им. В наличния „Българско-арабски асоциативен речник“ (Исса 2003) те са ядра на образуваните реакции, оформени в асоциативни полета.

Речникът предоставя краен брой реакции – 19200, получени в свободния асоциативен експеримент с 260 анкетирани лица, 130 от които българи от София и 130 – араби от Аман. Групирани в речникови статии, те очертават контрастни асоциативни полета. Тяхно ядро е заглавната дума стимул, най-честотните реакции оформят центъра, намаляването на честотността бележи движение към периферията, която съдържа единичните реакции. За да се направи анализ на всички асоциативни полета, беше потърсен глобален признак, на чиято основа да се наложи контрастивен анализ. Такъв е категориалният признак. За образец ми послужиха семантичните категории, които, също като асоциативните, са свързани с категориите на мисленето, базират се на тях, без да им бъдат тъж-

дествени. Реагирайки на едни и същи стимули, хората от едната и от другата общност имаха сходни, дори еднакви реакции, в чийто конкретен езиков израз се отразява дълбоко онтологическо свойство на независимост и самостоятелност в структурите на двата езика. Получените асоциации оформиха различни за българския и за арабския език асоциативни контексти, отличаващи се по своята природа и съдържание. Тези различия в контекстите се дължат на много лингвистични и екстралингвистични фактори: различна лексикална съчетаемост на думите, основана на различна логическа осъзнатост на съчетанията стимул / асоциация; различна синтагматична съчетаемост (при асоциациите синтагми), дължаща се на различния етнолингвистичен опит на двата народа; различна фразеологична съчетаемост, показваща както тематични предпочитания, така и различни синтактични връзки на двата езика, което води до устойчиви за всеки от тях, но различни помежду им словосъчетания, дължащи се на различните координати, в които се реализират речевите актове от българи и араби; различни психофизиологични, социологични и културно-исторически фактори, които съпътстват възприятията и определят различията в значението на българския и на арабския език. Третата, последна задача беше изпълнена чрез изработването на *асоциативни езикови модели*, които имат съществен недостатък – закрепостеност към мига и мястото, но *предоставят богат материал за анализи и прогнози относно езиковото съзнание на българското и арабското общество*. Асоциативните модели са част от системата, гарантирана от тяхната словесност. Те не са многобройни, нито пълни, съдържащи не всички реакции, а само честотни, представени само от образци, а не изцяло, но са максимално показателни с това, че включват отражателните способности на хората от двете различни културно-исторически и етно-социални общности. На даден етап от развитието на обществото съответства определен познавателен модел, който има и свой специфичен езиков аналог – езиков модел на света.

Последният модел, наречен „моделът на пресечните точки“, предлага нов начин на общуване. Той включва в обща комуникативна мрежа *противоположните посоки* на многото *идиоетнически вектори*, които са характерни и за другите модели, но тук се пресичат безразборно в лабиринт. Емоционалният самоконтрол в тази обща мрежа и съблюдаването на етикета са възможни само ако има добронамереност и от двете страни, желание за контакти и познаване на ценностните идеали на другия народ. Наблюдението на едни и същи физически факти не води до изграждане на една и съща картина на вселената, но в общуването между българи и араби не е невъзможно различията да бъдат съизмерени така, че общуването да бъде безпроблемно. Въпреки съществуването на идиоетническите различия и на различната философия на двата езика, толерантност в комуникацията между техните представители е възможна. Общуването, ръководено преди 15 години от преподавателя, трябваше да се „изнесе“ извън асоциативните мрежи на двата лабиринта и да се пренасочи към общата комуникативна мрежа. Не беше нужно мисловните линии в нея да променят своята същност. Те просто трябваше да се видоизменят праволинейно и да се насочат

по посока на другоезичните и (само вътре в мрежата) от криви линии да се превърнат в прави, във вектори. Така пренасочени, те се срещнаха и пресякоха, образувайки **матрица**. Това е „моделът на пресечните точки“, подходящ за междуличностни контакти в процеса на чуждоезиковото обучение. Създаването му нямаше задача да докаже съществуването на пресечни точки между два езика и между техните носители. *Неговата цел беше да посочи начина за безконфликтно пресичане на речеви актове в точки, подредени в матрица, при среща между две асоциативни системи в онези части на асоциативните мрежи на два етноса, които са априорно непресичащи се.*

В междуличностните си контакти с арабските студенти доскоро ние създавахме тази мрежа. В нея общуването можеше да бъде приятно и безпроблемно. От нас зависеше да насочим векторите на мисълта, водещи началото си от точките в асоциативните мрежи, и да излезем от двуизмерното пространство на първичните асоциации. В това „трето пространствено измерение“ хаосът в асоциативните гнезда и възли в мрежите е първичен (привиден) и можеше да бъде управляван от преподавателя по български език в нашите (пренаселени тогава с арабски студенти) висши училища. Пресечните точки между двата народа, отразени в предложения модел, образуваха комуникативните възли в новата мрежа. В тях беше „вързано“ разбирането и приемането на другия свят, което вече е предпоставка за „свързване“. То извежда речетворчеството от хаоса на асоциациите и в комуникативен аспект създава космос. Създава се обща комуникативна мрежа, основаваща се на толерантност и възприемане на другостта на противоположния етнос.

Дали изследването донесе полза на някои колеги в преподаването на български език на араби, аз не зная, но силно се надявам. Дали в обществото ни намаляха негативните стереотипи за Изтока, зная: ни най-малко, и през годините изгубих надежда това да стане. Постепенно направих още няколко пъти асоциативни тестове сред различни социални групи от българското общество (Исса 2010, 2017) и с тревога следях, доколкото можех, информирах, за задълбочаването на проблемите у нас и в световен мащаб. Подновеният конфликт между исляма и Запада се изостряше. Поставяха се все по-настоятелно и открито фундаменталните въпроси за властта и културата. Обективните елементи, определящи позабравената стара арабска цивилизация, заявяваха себе си, като рedefинираха своята идентичност чрез традициите, историята, обичаите и институциите. Начинът на живот, който се води, търсеше и намираше своите основания в символиката на такива маркери, като памет, кръв, език, и на първо място – религия. Възраждането на исляма доведе като следствие вълнуващи промени на идентичността на хората и на символите на тази идентичност. Арабските народи, особено ония, които по негласен консенсус политически не съществуват, продължаваха да се борят, за да извоюват своята свобода, но вече не издигаха знамената на нашите идеологии, смутени от краха на собствените ни митологии и от стереотипите за Ориента. Изследвах тези стереотипи, приети безвъпросно от

българите, побързали да се идентифицират с идеите на Западна Европа и още по-западна Америка, привнасяйки в тях изконната си омраза към другояверците, наследена от годините на робството. През 2010 г. проведох една анкета със студенти от УАСГ по модела на социологическите проучвания на социалните дистанции. Анкетирания бяха категорични в неприемането на арабския етнос. Подробният коментар на всички отговори (от анкетата и от няколко теста) ми даде възможност за черна прогностика още преди 7 години (Исса 2010). За съжаление, мрачните ми (и не само мои) прогнози се сбъднаха. Назряващият конфликт между Запада и Изтока узря и избухна. Бежанската вълна от юг стресира цялата ни общественост. Непознатата досега ситуация, ежедневно коментирана от медиите, постави въпроси, които ни върнаха в началото на прехода и преди това. На фона на демографския срив, пред който сме изправени, новата ни колективна психология се снабди с нови страхове относно езикова смърт и загуба на културна идентичност. Реакциите на нашата общественост се залюшкаха от пълно неприемане до афиширане на грижа за създаване на условия за ефективната интеграция на бежанците в нашето общество. Медиите и досега гордо представят всички гледни точки (нали имаме независима журналистика) и съвсем не се колебаят да пригласят на взаимноизключващите се твърдения на някои гости в своите предавания, високи гости, представители на високи институции. И се заредиха истории, и се заразказваха случаи – Ковачевци, Розово, Калище, Харманли. Българската общественост се наслуша на разкази с противоположни конотации – от демонстративното милосърдие до свинските опашки...

И все пак нагласите на нашите управници, както обикновено се случва в една уважаваща европейските принципи и следваща европейските политики европейска държава, започнаха да се заявяват като проява на готовност за работа по интеграцията на бежанците в България. Те написаха програми за чужденците, които са получили бежански статут, за да станат част от обществото. Изготвиха проекти на постановления за създаване на единен Национален съвет по миграция и интеграция, спечелиха обществени поръчки за работни групи, които разработиха стратегии в областта на миграцията, убежището и интеграцията, обещаха успешен интеграционен модел. С какво точно се занимават законодателните органи и какви промени правят, не е съвсем ясно (поне за мене), но е съвсем ясно, че интеграционният модел (ако въобще съществува), изглежда, не включва като свой компонент **езиковата интеграция** като средство за премахване на езиковата бариера и успешна реализация на пазара на труда, или я включва в едно далечно и необозримо бъдеще. Към тази (най-важна според мене) форма на интеграция, която би решила и много от проблемите на личностната идентификация, се насочиха моите скромни следващи психолингвистични проучвания (Исса 2011, Исса 2013, Исса 2014, Исса 2015, Исса 2015а, Исса 2015б, Исса 2015в, Исса 2015г, Исса 2016, Исса 2017). Така се стигна до нов прочит на модела на пресечните точки, който показва неговата неуместност сега, когато вече почти нямаме

арабски студенти, неговата недостатъчност в новите условия, но и неговата значимост като отправна точка от аксиологичен към интеграционен модел. През 2002 година общата комуникативна мрежа между българския и арабския асоциативен модел включваше нас (преподавателите, координаторите, домакините) и тях (студентите, чужденците, гостите). Сега имаме друга реалност: имаме бежанци. Те се различават от другите чужденци по това, че не са гости, че не са дошли само за да учат или работят, а за да търсят дом, в който да останат. Можем да ги интегрираме или да ги игнорираме. Моделът за интеграция е един: да предложим образование на децата им, което да използва в началото методиката на преподаване на българския език като чужд, а после да ги обучаваме на другите предмети на български. Така те много бързо ще се смесят с българските деца. Картината на света, която е в начален стадий на оформяне при децата в ранна възраст, за едните и за другите ще бъде еднаква. За децата на бежанците, които пораснат тук, всички следващи щрихи върху картината ще бъдат български. Асоциативното поле, в което реагират те сега, съдържа и нашите асоциации, то е нашето общо поле – по-неспокойно, объркано за нас от тяхното присъствие, непознато все още за тях от новите реалности, взривоопасно, подклаждано от стереотипа – техния за нас и нашия за тях – но общо. Новият модел изисква нови свързаности между нас и тях, които да доведат до съпринадлежност, въпреки че всеки език има своя метафизика, всеки народ – свои приоритети и всеки човек – свои асоциации. Инициативата за това трябва да дойде от нас, защото сме приемаща страна.

За да подхвана подобна инициатива, се върнах в началото. Направих подобен на първия свободен асоциативен експеримент, без да сравнявам асоциациите на българи и араби. Изследвах асоциациите само на *бежанци*. Анкетираните лица са 20 на брой. По националност – сирийци и иракчани; на възраст – от 16 до 60 години; 10 от тях са мъже, 10 – жени; по религия – 10 християни и 10 мюсюлмани. Последният признак не беше търсен нарочно, но се оказа благодатна случайност, въпреки че нищо случайно няма в това: в България да изберат да останат християните. Взех някои стимули от речника (Исса 2003), в който бяха подадени общо 240 различни думи стимули на различните социални прослойки, но 14 от тях бяха еднакви за всички, т.нар. *стимули маркери*. От тези стимули в новия списък отпаднаха 4: *почивка, слънце, снаха и срам*, благодатни по онова време и образували показателни контрастивни полета, но отдавна вече изгубили своето съдбоносно значение за хората. Към останалите 10 стимула (*Библия, Бог, гост, Коран, любов, майка, пари, приятел, справедливост, чест*) прибавих още десет нови: *бежанец, бъдеще, граница, закрила, принадлежност, религия, родина, тероризъм, убежище, чужбина*. Думите стимули, 20 на брой, бяха подадени само на арабски език на бежанците, без значение дали и в каква степен владеят български. Това решение взех поради различните цели на двата експеримента. При първия се стараех да подобря комуникативните мрежи, създадох модел на пресечните точки, предвид многото арабски студенти на територията на България, някои от които оставаха да живеят тук като членове на български семейства или като

откриващи собствен бизнес или занимаващи се с професията си хора, чиято комуникативна компетентност исках да подобря. Този път се старая да определя нещо друго: *техните нагласи към наболели проблеми от общото ни ежедневие*. Във времето на „Надмощие и приспособяване“ „надмощието“ сме ние и от нас зависи дали сблъсъците на политиките в нашия свят ще приемат тяхното оставане, а „приспособяването“ са те и ние трябва да знаем биха ли успели да се впишат в нашия свят. Няма по-добър изпит от първичните им реакции, които да видим, докато сме в доминация, за да установим възможностите им за адаптиране към нашата ценностна система и към новите правила в нашата държава. Нужни са нови опорни точки, които да ни подтикнат да приемем бежанците, да ги интегрираме или поне да ги адаптираме към нашето общество.

Методиката за провеждане на експеримента е същата, изпитана от предишния път. На анкетирания лица бяха предоставени по 21 малки листчета. На първото те написаха своята националност, пол и възраст. Следващите 20 бяха маркирани с цифри – в горния ляв ъгъл се повтаряше едно и също число (номерът на изследваното анонимно лице), а в долния десен ъгъл цифрите се нареждаха от 1 до 20 (номерата на стимулите от списъка). Думите стимули бяха прочитани от мене и анкетираният трябваше (съответно на номера) да запише първото нещо, което изниква в ума му – първата своя асоциация. При обработката на получените реакции номерацията доби противоположен вид. Листчетата бяха подредени така, че се повтаря цифрата в долния десен ъгъл (тя показва номера на стимула по реда на подаването), а в горния ляв ъгъл номерата на изследваните лица се разбъркват. Получи се кратък миниречник, въз основа на който извеждам един единствен модел – *аксиологичен*, – за да покажа тяхната гледна точка по наболените въпроси на безкомпромисното „време разделно“. Представянето на реакциите предстои, както и техният коментар, защото около всеки един от 20-те стимула се оформиха аксиологични асоциативни полета, коментарите на които ще направя в следваща статия. Но и без коментар нещата са ясни: вечните ценности са еднакви за всички хора по света. Човекът е преди етноса и над етноса. Езикът определя принадлежност, но дава и възможност за съ-принадлежност. Затова ни наричат *убежище*. Ние трябва да се научим да се възприемаме като убежище, а не като заплашени. Това може да стане само ако заговорим на един език. Това е нашият, българският език. Ние можем да предадем на бежанците в тяхното убежище българското Слово, да не преставаме да го преподаваме, да го проповядваме и да го завещаваме. У нас има историческо и генетическо заложено достойнство. Ние сме го забравили. Езикът го помни. Той ще го предаде на поколенията, за общото ни бъдеще.

Библиография

Исса 2003: Исса, К. *Асоциативни българско-арабски езикови модели (върху материал от Софийската и Аманската езикова среда)*. Автореферат на дисертация, защитена пред CHSE на ВАК, С., 2003.

- Исса 2004:** Исса, К. Психо- и социолингвистични проблеми при избор на лични имена в българо-арабски семейства. – *Наука*, кн. 5/2004, том XIV, София, 2004.
- Исса 2005:** Исса, К. Табулограма на немаркирани лични имена в една билингвална и бикултурална общност. – В: *Езиковедски приноси в чест на чл.-кор. проф. дфн Михаил Виденов*, В. Търново, 2005.
- Исса 2007:** Исса, К. Моделът на пресечните точки в теорията на общуването. – В: *Българският език и литература на кръстопътя на културите* – Сборник статии от международна конференция. Сегед, Унгария, том I. Сегед, 2007.
- Исса 2007а:** Исса, К. Човекът се връща в езика. Езикът се връща в човека. – В: *За човека и езика* – Сборник научни статии, посветени на 60-годишнината на проф. д.ф.н. Майя Пенчева. София, 2007.
- Исса 2008:** Исса, К. Много приказки на пазара. Още една от пресечните точки между българи и араби. – В: *Проблеми на социолингвистиката*, т. 9, София, 2008.
- Исса 2008а:** Исса, К. Проблеми на личностното израстване на децата от смесени бракове в България. – В: *Рискът за детето при раздяла на родителите*, София, 2008.
- Исса 2009:** Исса, К. Посоки на диглосията в един смесен регион в Югоизточна България. – *Език и литература*, кн. 1-2, София, 2009.
- Исса 2010:** Исса, К. Идвам от Ориента! Търся убежище!. – В: *Проблеми на социолингвистиката*, т. 10, София, 2010.
- Исса 2011:** Исса, К. Асоциативни българско-арабски езикови модели върху речникови статии с религиозно съдържание. Доклад от *Societas classica*, В. Търново, 2011.
- Исса 2013:** Исса, К. Преподаване на български език като чужд на европейци и на неевропейци в сравнителен план в европейска България. – В: Доклади от *Международна научна конференция на Масариковия университет* в Бърно, Чехия, 2013.
- Исса 2014:** Исса, К. Български език за чужденци. Проблеми и предизвикателства в годините на прехода. – В: *Трети международен конгрес по българистика*, Секция „Български език“. София, 2014.
- Исса 2015:** Исса, К. Български език за бежанци. Перспективи пред езиковата политика на България. – В: *Научни перспективи на съвременната българистика*. Будапеща, 2015.
- Исса 2015а:** Исса, К. Българската езикова политика по отношение на бежанците в България. – В: *„Българи в чужбина; чужденци в България“*, организирана от ИЕФЕМ, София, 2015.
- Исса 2015б:** Исса, К. Езикова политика за интеграция на бежанците в България. – В: <http://alexdevelopment.co.uk/bulgaria> – Лондон, 2015.
- Исса 2015в:** Исса, К. Проблеми в комуникацията на бежанците в България. – В: *Наука*, кн. 2, 2015, София.
- Исса 2015г:** Исса, К. Българският език като втори, преподаван на чужденците в България – студенти, имигранти, бежанци. – В: *Приноси към теорията и практиката на езиковото образование*. Сборник в памет на проф. Кирил Димчев, София, 2015.
- Исса 2016:** Исса, К. Български език зад решетките или бежанецът в затвора, „попаднал на хора“. – В: *Проблеми на социолингвистиката*, т. 12, София, 2016.
- Исса 2017:** Исса, К. Западните стереотипи за Изтока – проблеми в личностната идентификация на арабите в България. – В: *„Изток-Запад: езици, култури, общества“*, София, 2010.

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

INFLUENCES OF LINGUISTICS
ON THE INTERDISCIPLINARY RESEARCH: CULTUROLOGY,
ANTHROPOLOGY, SOCIOLOGY

Ivana Miljković
Ljupce Spanac School, Bela Palanka

Abstract. The contemporary linguistics is in expansion nowadays, interfering all the other human sciences and expanding its importance as well as its research field.

Considering and analysing the work of Ferdinand de Saussure, the point of view of Claude-Lévi Strauss as well as the work of the contemporary linguists, the article suggests multidisciplinary analysis, showing a connection between a science of language, culturology and anthropology and refers to the sociological part in the contemporary multicultural world.

The aim of this article is to establish a connection between linguistics and interdisciplinary adaptation of language science, which exceeds its traditional boundaries and takes its legitimate position among the cognitive sciences.

Key words: linguistics, culturology, anthropology, multidisciplinary analysis.

1. Introduction

From the second half of previous century today, more than ever, we are talking about the mutual inter-entanglement of various humane sciences. In this light, the language science begins to rely on separate sciences from which some of linguistic disciplines have emerged, such as neuro-linguistics, psycholinguistics, socio-linguistics, anthropological linguistics, etc. Aphasia is not any more, for quite a long time now, a subject of interest of only neurology, but also of linguistics; let us think for a second of Jacobsson and his study on two groups of aphasia patients. Claude Lévy-Strauss has marked the twentieth century as the last Renaissance scientist whose anthropology has become an integral part of all the humanistic sciences, significantly marking also the science of language.

Essays on language, found in ancient scripts, were developed within the scope of philosophy. Plato's essay *On Language and Cognition* (Plato 1988: 19-55) in the dialogue named *Kratil* discusses and deals with both of language origin and its use: adequacy of the language expression, adequacy of names, real meaning of words regardless of the form... He also tries to give the definition of words, thinks about the research method, discusses the relationship between truth and language, points to detect that the picture is not identical to the object it

shows, talks about cognition of the essence of the things which is not necessarily correlated with the name given to it.

On the other hand, Aristotle (Aristotle:1991) is the first who points out the categorisation of words making the path for grammar and basic concepts it deals with. Aristotle is the first who talks about noun class, verbs etc.

We should not forget language essays in India, where Panini writes Sanskrit grammar “which is still, in some parts, unexcelled example of minutious analysis of language.” (Bugarski:1991)

2. Interdisciplinary domain of linguistic researches

Emile Benveniste, in his piece *Problèmes de linguistique générale (1 & 2)*, offers a brief overview of the development of linguistics, with particular attention paid to the work of Ferdinand de Saussure. Although composed of articles and lectures published during the first half of the previous century, the work still remains to be linguistic vademecum.

Benveniste already indicates to the interdisciplinary nature of linguistics. In this sense, he speaks of its relationship with sociology and social environment, and we are especially highlighting the relationship between linguistics and mathematics. When he talks about the traditional sciences for which the linguistics, as well as philology, was linked in diachrony, he also mentions the geography and history.

Of course, impact of these sciences was important in the development of science of language: XIX century produces dialectological atlases, and establishment of linguistic families is directly connected to history. However, we do agree with Benveniste, who seeks to find a place among exact sciences for linguistics too: «If the science of language must choose its models, they would be placed into mathematical or deductive, which fully rationalize its subject, while making a cluster of objective features with constant definitions» (Benveniste 1966)

Polysemy, which, in our opinion, represents currently the most fertile ground for semantic researches, will bring semantics even closer to logic, as well as to mathematical logic, and with mathematics itself. More about this, we will hear in the section that presents researches of Georges Kleiber, who successfully presents semantic expressions through exclusive use of symbols of mathematical logic.

3. Culturology

As a contemporary term, borrowed from sociology, “culturology” was first mentioned by the anthropologist Leslie White, who defines it as a scientific discipline that emerges and results from social sciences that study culture, as well as various systems of different cultures. In synchronicity, the culturology is closely linked with anthropology, sociology, economy, etc. In the diachrony, the culturology represents an historic discipline.

One of most significant representatives of Russian culturology, Youri Mikhailovich Lotman, introduces the term semiosphere, which deals with inter-

actions of semiotics and culture. By this, he lays a path for culture as a product of symbolical characteristics. Benveniste follows this up in the mentioned piece: In culture, as well as in language, there is a cluster of symbols, relations of which are yet to be defined. As of today¹, the science of culture remains “substantive”. Is it feasible to extract formal cultural elements from a culture, as Lévi-Strauss does it, by introducing them into systems of kinship relations? For now, this question remains open. (By Benveniste 1966)

4. Anthropology

Anthropology is a scientific discipline that studies a human as a cultural and biological individual. The primary goal of anthropology is to compare exactly these cultural and biological similarities and differences.

Linguistic anthropology studies language as one of most significant features of a human being. In this sense, it is interested in various universalities, as well as in specificities of each and every language, while connecting it to the level of culture of a given community, its level of development, and at the same time it is interested in idiolects which shape the identity of each individual. As a linguistic discipline, it is closely connected to ethno-linguistics and social linguistics.

One of greatest contemporary anthropologists is surely Claude Lévi-Strauss, who expanded his scientific researches to other areas, including linguistics. His acquaintance with Jakobsson is very significant. In listing of some examples that are evidences of mutual influence of one scientist to another, and vice versa, we shall just point out in what measure linguistics influenced the anthropology, as well as other humanistic sciences Lévi-Strauss was engaged in.

The period between wars, which both scientists spent in USA, as a result had a fruitful cooperation and mutual inter-entanglement of linguistics and anthropology. Jakobsson's lectures that Lévi-Strauss attended, and vice versa, influenced largely on Lévi-Strauss's anthropology. He points it out: “I think that he [Jakobsson] deemed linguistic approach as significant for anthropology [...]. I personally think that the linguistics is one of main domains of cultural anthropology”.

In the IV volume of *Homme nu*, Lévi-Strauss emphasizes the importance of structural approach in his works, which is a result of Jacobssons's influence. In his opinion, it is an acceptable fact that structures have their own genesis, having in mind that any previous state of a structure represents a structure by itself. “We do not see why would be irrational to think that the most recent nature of reality rests in endless construction, instead of consisting of the accumulations of already constructed structures” (Piaget in Lévi-Strauss 1961: 58). Surely, goes on Lévi-Strauss, it is about structures which, through transformations, create new structures, which points out to their priority.

¹ The piece we are referring to was published in 1954. It is understandable that many things that Benveniste talks about here evolved in the meantime.

We could not talk about anthropology and linguistics interfering, as well as the basis of anthropological linguistics, without mentioning Benjamin Lee Worf and his hypothesis of language influence on people who speak it. In this hypothesis Sapir was also mentioned.

Ranko Bugarski in the introduction of the book written by Benjamin Lee Worf *Language, Thought and Reality* (LiVorff: 1979) points out: “These two names (Sapir and Worf) are usually connected to already mentioned hypothesis language reality, which is in literature called Sapir-Worf (or just Worf) hypothesis. Shortly, according to this hypothesis [...] some specific structures of certain languages have influence on people’s attitude to the world and their behaviour towards reality. According to this hypothesis people would live in somewhat different conceptual worlds and these differences – in the sphere of space-time perception, cause-effect and other relationships – would be caused by different grammatical structure of their mother tongue since their categories impose specific way of segmentation and classification of world of experience.”

The relationship between talk and thinking, as well as the influence of language on the structure of understanding of reality, directly indicate the influence of linguistics on anthropology.

5. Semantics as a linguistic discipline

Semantics was introduced into linguistics by Michel Bréal, and it was relatively late, in the second half of 19th century. Normally, semantics is explained as a science of meaning in general, of meaning of words, i.e. of meaning at the level of words, sentence and expression. The mentioned explanations, correct, but insufficient, should be supplemented by Saussure’s distinction between semantics and semiology, where the latter means “science that studies the life of signs within a framework of a social life” (Saussure: 1967), i.e. the science that studies all systems of communication, while overcoming the language, and addressing the alphabet, sign language, symbolic rituals, etc.

Semantics is closely connected to logic, which is clearly explained by Touratier in his work *Semantics*: in referring to Gottlob Frege and his example of Morning star and Evening star, he points out to the difference between denotation and sense. Denotation of “The Evening star”, explains Frege, and “The Morning star” is the same, but their meaning is different. Precisely, if the sense would be the same, it would have been a tautology: “Morning star is the Evening star”, which, of course, is not the case. However, there is a problem that emerges from the terminology: Frege talks about denotation and meaning, using German words “Bedeutung” for denotation, and “Sinn” for sense. Things become complicated once we introduce the third term, “Meaning”, which, in the linguistic terminology bears a separate technical meaning, but does leave a space for certain confusion. Nevertheless, this terminology difficulty did not prevent Frege to get to the right conclusion. (By Touratier: 2000)

This issue would not be possible to address without mentioning also “referent”, which, together with “meaning” and “marked” makes the famous Ulman Triangle. The concepts of referent and reference are very significant, because without them we would not be able to express concepts of beyond-the-language reality, such as “angel”, “God”, “love”, “patriotism”, etc.

In his work titled *Problèmes de sémantique, La polysémie en question*, Kleiber presents his approach of integrated metonymy, which explains: “Certain characteristics of some parts could characterize the wholesome”. As an example, he quotes the following sentences: “Americans descended on the Moon in 1969”; “My pants are dirty”. Of course, not all citizens of USA have landed on the Moon, and, of course, one stain on just one piece of pants means that whole pants are dirty. Through these simple examples, Kleiber explains that one predicate can be true in relation to the wholesome, while the comprehensiveness of that wholesome does not necessarily need to be reviewed. The principle of integrated metonymy relates to cognitive phenomenon, i.e. to the referent in the wider sense of the term. It is being based on the applicability of certain features which are in fact related only to certain parts of a given wholesome. This principle is useful for two reasons: in many instances, it is impossible to precisely determine to which part of the wholesome the statement is precisely related; on the other hand, the fact that it is possible to isolate one part of a wholesome proves the possibility to attribute some feature to the wholesome body.

In mentioning this principle, we are touching upon metonymy, which, same as metaphor, separates a long time ago from the exclusive realm of literature, so they become subject of interest of semanticists, since their understanding is made possible through polysemy. If we look at metonymy in wider sense, then we are in the domain of rhetoric, which, for a long time now, represents a point of interest of semanticists, whereby the ancient skill of orators is being linked to contemporary linguistic researches.

In Kleiber’s works, the influence of logics on semantics is evident. Namely, he represents full statements through logical formula such as for example:

$$\begin{aligned} \forall y(P'(y) \supset (\exists x(Px) \& R(x,y))) \\ \forall y(P'(y) \supset (\forall x(R(x,y) \supset (Px))) \quad (\text{Kleiber: 1999}) \end{aligned}$$

6. Sociology

The most significant influence of sociology on linguistics, but we could freely say the other way around, is the creation of a linguistic discipline named sociolinguistics. Different dialects, idioms, sociolects, etc. represent the basic subjects of sociolinguistics. The phenomenon of bilingualism is also interesting, and it brings a question about the native language, as well as about language or languages to which the child is exposed within or outside of the house.

Jean-Charles Rafoni, who studies French as mother tongue or second or other foreign language, points out the difference between mother tongue and foreign

language: The concept [of mother tongue] is ambiguous since the first criterion for its determination is based on etymology: mother tongue is a language a mother speaks. There are many societies where the language of a biological mother is not the first language a child is exposed to, therefore, it is considered that the first language a child speaks is learned in a family or directly in social contact. That “anterior language learning”, which represents the mother tongue as the first spoken language, can be connected to the fact that some persons are simultaneously exposed to more than one language since the early childhood. Therefore, we cannot specifically talk just about one language as a unique linguistic system.

The next important characteristic of any mother tongue is the way of learning it. It is evident that a child develops the use of language of his surrounding without actually learning it, but by being in contact and constant interaction with his family. We do not teach a child, we simply talk to him and the process of learning a language goes on unconsciously. It means that this criterion is undoubtedly the most significant, although during that acquiring of language there is a certain family or institutional pedagogy. (By Rafoni: 2007)

Speaking about surrounding, Rafoni mentions the social surrounding which directly refers to sociolinguistics.

7. Conclusion

Without intentions to engage in discussions on anteriority of language or thinking, it is evident that a language represents a general feature of a human being. Its studying, which started even in antiquity, emphasizes its significance. Interdisciplinarity as a term is pretty new, but it exists from long ago, as thoughts on language existed even in ancient philosophy.

We presented names that left profound mark on linguistics, as well as some great men who had a lasting effect on linguistics and humanistic sciences.

The beginning of the 20th century is marked by the works of Ferdinand de Saussure, who founded structuralism, emphasising the difference between diachrony of language and asserted synchronous focus of linguistics.

Structuralism is represented not only by Jacobson, already mentioned, but also Troubetzkoï, Martinet, as well as Belić, who was greatly influenced by Copenhagen School and also Hjemlev.

As far as descriptive and anthropological linguistics is concerned, we have mentioned Sapir and we can also emphasised the role of Bloomfield.

The second half of the 20th century is marked by the transformational-generative grammar developed by Chomsky. His work influenced other sciences, especially computer science, which was still in the cradle at that time, and was intertwined with the studies of Chomsky.

The contemporary linguistics makes it one of unavoidable sciences that have an impact on interdisciplinary researches, and linguistics itself, which goes beyond its traditional boundaries, onto a legitimate place among cognitive sciences.

References

- Aristote 1991:** *Rhétorique*, Librairie génér. Française, 1991.
- Benveniste 1966, 1974 :** Benveniste, E. *Problèmes de linguistique générale 1, 2*. Gallimard.
- Bugarski 1991:** Bugarski, R. *Uvod u opštu lingvistiku, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva*. Beograd, Zavod za izdavanje udžbenika, Novi Sad, 1991.
- Bréal 1924:** Bréal, M. *Essai de sémantique*, Genève: Slatkine Reprints, 1976. Réimpression de l'édition de Paris.
- Costantini 2010:** Costantini, M. *Reconnaissance de dette: Jakobson et Lévi-Strauss*, Université Paris 8 Vincennes Saint-Denis; publié en ligne le 20 mai 2010; <http://epublications.unilim.fr/revues/as/1764#top>
- Kleiber 1999:** Kleiber, G. *Problèmes de sémantique, la polysémie en questions*, Ville-neuve d'Ascq: Presses Universitaires de Septentrion.
- Li Vorfi 1979:** Li Vorfi, B. *Jezik, misao i stvarnost*, BIGZ.
- Lévi-Strauss 1961:** Lévi-Strauss, C. *L'Homme nu*, Plon, Paris.
- Platon 1988:** *O jeziku i saznanju. Reč i misao*, Beograd.
- Rafoni 2007:** Rafon, J-C. *Apprendre à lire en français langue seconde*. Paris: Le Harmattan.
- Saussure 1968:** Saussure, F. *Cours de linguistique générale*, Payot, 1968.
- Touratier 2000:** Touratier, Ch. *La sémantique*, Armand Colin, 2000.

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

„АЗ СЪМ ТИ СЕСТРА“:
ОЛГА И ЖЕНЯ, ИЗГУБЕНИ В ПРЕВОДА

Иван Держански
Институт по математика и информатика, БАН

“I AM YOUR SISTER”: OLGA AND JENNY LOST IN TRANSLATION

Ivan Derzhanski
Institute of Mathematics and Informatics,
Bulgarian Academy of Sciences

“Jenny, you must do as I tell you. After all, I’m your sister...”

“And I’m yours.”

“Quite right, but I’m older than you – and besides, it’s what Dad told us to do.”

Arkady Gaidar, *Timur and His Squad*

Abstract. Olga and Jenny’s dispute on priority and equality is framed against two other conflicts. One is the complete match of language and reality: ‘sister’ is a symmetric relation in the kinship term system but less so according to social tradition. The other is the contest between pragmatics, which Olga relies on, and semantics, which Jenny appeals to. The elder sister’s failure to adapt her argument to the situation almost costs her the sought domination.

So how does this dialogue translate to languages where kin terms reflect relative age?

Key words: semantics, pragmatics, kinship terms, translation.

1. „Аз съм ти сестра“: между Сапир-Уорф и Грайс

– [...] Евгения, ты меня должна слушаться. Я твоя сестра...

– И я твоя тоже.

– Да... но я старше... и, в конце концов, так велел папа.

(Гайдар 1964)

Майсторът на словото се познава по това, че казва много в малко думи. С няколко кратки реплики на първата страница на повестта „Тимур и неговата команда“ Аркадий Гайдар разкрива изцяло характерите на двете сестри и отношенията им. В стремежа си да се утвърди като авторитет Олга допуска тактическа грешка, която Жения (истинската наследничка на бащините ко-

мандирски способности) не пропуска; кака ѝ се обърква, изпуска аргумента „старшинство по години“ и е принудена да представи още един – „татковите указания“. Формално печели спора, но победата ѝ е Пирова – като вземане на една ръка с цената на две силни карти. На всичко отгоре тя скоро след това за малко не прави отново същия гаф, сякаш за да покаже, че трудно се учи:

Я запрещаю тебе подходить к этому мальчишке [...]. Тебе тринадцать, мне восемнадцать. Я твоя сестра... Я старше. И, когда папа уезжал, он мне велел...

Спорът между Олга и Жения за първенството и равнопоставеността става на фона на два други конфликта. Единият е недостатъчното съответствие между езика и действителността: в системата от роднински термини отношението ‘сестра’ е симетрично, а според традициите в обществото не е съвсем така. Другият е съревнованието между прагматиката, на която разчита Олга, и семантиката, на която се позовава Жения: изборът на исканото значение на думата зависи от сътрудничеството и съперничеството между участниците в общуването. Подведена от речевите си навици, по-голямата сестра не успява да приспособи аргументацията си към ситуацията и това едва не ѝ струва търсеното надмощие.

Да видим какво точно става. От това, че между Олга и Жения е налице известно взаимоотношение, а именно че *Олга е кака на Жения* (конюнкция от *Олга е сестра на Жения* и *Олга е по-голяма от Жения*), бездруго следва логически, че *Жения трябва да слуша Олга* – така мисли Олга, така под влияние на традициите мисли и обществото, това няколко реда по-надолу го признава и Жения (*Хорошо! Пусть Ольга старше и пока ее нужно слушаться*). Само че Олга не казва „Аз съм ти кака“ (*Я твоя старшая сестра*), а казва „Аз съм ти сестра“, защото за нея това е обичайният словесен израз на споменатото взаимоотношение. В повечето случаи той е напълно достатъчен, но не и този път: в него не е отразена¹ точно тази съставка на значението, която е ключова за логическия извод (разликата във възрастта), а Жения, която, естествено, не споделя комуникативните цели на сестра си, не е склонна да я сметне за подражаваща се.

2. Изгубени в превода

Естествено е, че този кратък разговор е труден за превеждане на език, в който роднинските термини изразяват относителната възраст. Ще разгледаме шест такива превода – на езици, които споделят свойството да имат отделна дума за ‘кака’, но изобщо системите им от роднински термини не са еднакви, не е еднакво и положението на тези термини в цялостните езикови системи.

¹ Освен по подразбиране: ако терминът *сестра* по-често се употребява за по-голяма сестра, то е, защото за нея няма друга дума, а по-малката може да бъде наречена с умалителното съществително *сестренка*, както наистина става в повестта в малко повече от половината случаи (6 от 11). Но това в най-добрия случай е тенденция, а основното (речниковото) значение на думата е безразлично към възрастта.

Дали ще надделят ограниченията на езика на превода, или средствата му ще могат да бъдат пригодени към ситуацията? Как ще се разреши този конфликт?

2.1. Унгарски

Én elutazom a holmival, te pedig rendbe hozod a lakást. [...] Nézd, Zsenya, szót kell fogadnod nekem. Elvégre a testvéred vagyok...

– *Én meg a tied.*

– *Igaz... de én vagyok az idősebb. És különben is, így parancsolta apa.*

Megtiltom, hogy valaha is a közelébe menj annak a fiúnak [...]. Te tizenhárom éves vagy, én meg tizennyolc. A testvéred vagyok... a nénéd. És amikor papa elutazott, meghagyta, hogy...

(Gajdar 1988)

В унгарски системата от роднински термини е особено богата на думи за братя и сестри: в него има както дума с общо значение ‘брат или сестра, сиблинг’, безразлична към възрастта и пола (*testvér*), така и думи за брат и сестра (*fivér* и *nővér*) и за по-голям и по-малък брат (*bátya* и *öcs*) и по-голяма и по-малка сестра (*néne* и *húg*). Това значи, че Олга би могла от самото начало да каже *A nénéd vagyok* ‘Аз съм ти кака’, но може и да употреби и дума с по-общо значение, с което се пресъздава ефектът от оригинала.²

2.2. Китайски

“Wǒ dài le dōngxī xiān qù, nǐ shōushí fángzi. [...] Zhēnnà, nǐ dé tīng wǒde huà. Wǒ shì nǐ jiě...”

“Jiēmèi.”

“Shì jiēmèi... kě wǒ shì jiějiě... zài shuō, shì bàba zhème fēnfū de.”

“Wǒ bù ràng nǐ gēn zhège guǐ shuōhuà zài iyīkuài er [...]. Nǐ cái shísān suì, wǒ shíbā suì le. Wǒ shì nǐ jiě... wǒ shì nǐ jiějiě, bǐ nǐ dà. Zàishuō bàba lín zǒu fēnfūguò wǒ...”

(Gàidá’ěr 1978)

Наред с думите, обикновено редуплицирани, за по-голям и по-малък брат (*gē(ge)* и *dì(di)*) и по-голяма и по-малка сестра (*jiě(jie)* и *mèimei*) в китайски има съставни термини за ‘братя’ и ‘сестри’ (съответно *xīōngdì*

² Това обаче не е нещо неестествено, което става само тук и само с цел да се създаде такъв ефект: Олга е наречена в унгарския текст на повестта *testvér* 6 пъти, *nővér* 5 пъти, а *néne* само 4 пъти, докато там, където става дума за Женья или Таня (сестричката на Коля), винаги (общо 9 пъти) намираме *húg*, *kis húg* (букв. ‘малка по-малка сестра’) или умалителното *húgocská*. Впрочем, в съвременния език думата *nővér* е стеснила значението си до ‘по-голяма сестра, кака’, а за ‘сестра изобщо’ се казва по-скоро *lánytestvér*, букв. ‘момиче сиблинг’ (Kálmán 2015).

– където *xiōng* също значи ‘по-голям брат’ – и *jiěmèi*). Женя прекъсва Олга, преди да е успяла да каже *Wǒ shì nǐ jiějie* ‘Аз съм ти така’, и допълва думата в съответствие със своите приоритети: *Jiěmèi* ‘сестра’. Това значи, че в китайския текст реакцията ѝ е дори по-бърза, отколкото в руския оригинал – отлична преводаческа находка.

2.3. Бурятски

Би юумэнүүдээрээ ошолдохомни, ши байраяа сэбэрлэхэи. [...] Евгения, ши минии үгыг дуулаха ёһотойи. Би шинии сестра гээшэб...

– *Бишье шинии сестра бишууб.*

– *Тиимэ ааб даа... тээд би шамһаа эгэшэ бишууб... юрэнъ юунишье байг, абал тиимэ гээ юм.*

Тэрэ хүбүүнэй хажууданьшье ошохыеш хорином [...]. Ши арбан гурбатыйи, би арбан найматайб. Би шинии эгэшэб... Би шамһаа ахаб... Аба ябаха дээрээ намда хэлээ юм...

(Гайдар 1943)

Като не намира в бурятския език дума за ‘сестра (изобщо)’, преводачът въвежда в разговора дума, заета от руски. Тя изобщо е позната, но в бурятски се употребява не за родна сестра, а за медицинска, за която не стои въпросът дали е по-голяма или по-малка: *Тэрэ жэлдэ медицинскэ сестрагай түрүүшын курсанууд нээгдэһэн байгаа* ‘През тази година бяха открити първите курсове за медицински сестри’ (Алхансаева 2016). Всички други сестри в повестта са *эгэшэ*, ако са по-големи, и *дүү басаган*, ако са по-малки, но на това място – само на него – преводачът си позволява малка волност.

В този превод обаче, както и в останалите, които ще видим, Олга не повтаря грешката си, а при втория спор с Женя направо казва „Аз съм ти така“.

2.4. Виетнамски

Chị mang đồ đạc đi trước, còn em ở lại dọn dẹp nhà cửa. [...] Giê-nhi-a, em phải biết nghe lời chị, vì chị với em là chị em ruột.

– *Thì em với chị cũng thế.*

– *Đúng rồi... nhưng chị lớn tuổi hơn... Hơn nữa, ba dặn như vậy.*

Chị cảm em không được gần gũi thế, [...] em mới có mười ba tuổi mà chị thì đã mười tám rồi. Chị là chị của em... Chị lớn hơn. Trước khi đi ba cũng đã dặn chị là...

(Gai-đa 1976)

Докато на някои езици, които имат отделна дума за ‘кака’, употребата ѝ може да се избегне, на виетнамски това няма как да стане, защото там тер-

мините за родство са навсякъде – те играят дори и ролята на лични местоимения. Трудно е да представиш отношението като симетрично, ако в разговора вместо „аз“ казваш *anh* ‘батко’ или *chi* ‘кака’, а вместо „ти“ – *et* ‘малко братче/сестриче’, или обратното. Но макар да е трудно, не е невъзможно:

‘Женя, малкото трябва да слуша кака, защото кака и малкото са кака и малко [т.е. ние с тебе сме сестри].

– Ами нали и малкото и кака също.

– Да ... ама кака е по-голяма на години ...’

Дори и на този език, толкова чувствителен към старшинството, Олга успява да провали смисъла на репликата си, казвайки нещо, в което почти не личи коя е кака и кое е малкото, а Женя – да я обърка, като забележи, че като се разменят местата на неравните събираеми, нищо не се променя.

2.5. Мансийски

Ам пормасанмен тотим минэгум, а нанг колнак хотсѣпитэлн. [...] Евгения, нангын анумн хунтлангкв эри. Ам нанг увсин...

– *Ам ос нанг магсылн эсь.*

– *Остыгыл... но ам янгыг олэгум... ос, лавунгкве ке, атямен тох лавыс.*

Ам нангын ти пыгрись ляпан минунгкве ат тартилум [...]. Нанг хурмхойплов талн, ам нѣоловхойплов талум. Ам нанг увсин... Ам нангыныл янгыг. Ос атян минамет анумн лавыс...

(Гайдар 1955)

В мансийския език има думи както за брат и сестра изобщо (съответно *ягыг* и *ягѣи*), така и за по-голям и по-малък брат (*канк* и *ѣлси* или *касѣ*) и по-голяма и по-малка сестра (*увси* и *эсь*), така че разговорът би трябвало да може да се преведе точно. Преводачите обаче са решили да не правят така³. Репликата на Женя звучи съвсем иначе: ‘Аз съм ти кака ... – А аз на тебе съм ти малка сестричка’ (с което може би се подразбира: „и ти би трябвало да се грижиш за мене, а не да ме юркаш“). Реакцията на Олга е същата, въпреки всичко.

2.6. Монголски

Би юмаа аваад явлаа, харин чи гэрээ цэвэрлээрэй.[...] Евгения, чи миний үгэнд орох ёстой шүү. Бид чинь эгч дүүс...

– *Тиймээ*

– *Тиймээ... гэхдээ би эгч нь... тэгээд ч эцсийн эцэст аав ингэ гэж хэлсэн.*

(Гайдар 2009)

³ Да отбележим, че едната от преводачките е съставител или съавтор на речници, които потвърждават съществуването на всички изброени думи (Ромбандеева, Кузакова 1982; Ромбандеева 2005), така че не може да става дума например за несъответствие между диалекти.

В монголския превод (от който разполагаме само с началото) ефектът е загубен напълно. ‘Ние сме голяма и малка сестра’, т.е. ‘Ние сме сестри’ — казва Олга, на което Женя отговаря просто ‘Да’. ‘Да... но аз съм по-голямата сестра’ – продължава Олга. Тя е смутена както в оригинала, но не е ясно защо: какво ѝ казва тук всъщност Женя?

Майсторът на превода се познава по умениято да каже същото с други средства. Тук видяхме толкова подходи, колкото и преводи. Дали положението на преводачите е било по-трудно обаче, отколкото на героинята на Гайдар, подведена от родния си език и от собствените си мисли?

Библиография

- Алхансаева 2016:** Алхансаева, Сильвия. Жаргалтай эхэнэр. *Окружная газета «Усть-Ордын Унэн»*, 24.05.2016 г. Влизане на 30 юни 2017 г. <http://unen.usoz.net/news/zhangaltaj_ekhehehnehr/2016-05-24-74>.
- Гайдар 1943:** Гайдар, Аркадий. *Тимур ба тэрээнэй команда*. М. Имехеновэй оршуулга. Бурмонгиз (Бурят-Монгол Гүрэнэй Хэблэл, Улан-Удэ), 1943.
- Гайдар 1955:** Гайдар, Аркадий. *Тимур ос тав командатэ*. Маньси латнгыг Е. Ромбандееван ос А. Зыринн толмасьлавес. Учпедгиз, 1955.
- Гайдар 1964:** Гайдар, Аркадий. Тимур и его команда. — В: А. Гайдар, *Повести*. Москва: Госуд. изд. дет. лит. Мин. просв. РСФСР, 1964, с. 249–333.
- Гайдар 2009:** Гайдар, Аркадий. *Төмөр ба түүний нөхөд*. Орчуулагч: Х. Өнөрцэцэг. Хэвлэсэн он, 2009. Влизане на 30 юни 2017 г. <<http://www.mirnom.mn/b/10417>>.
- Ромбандеева 2005:** Ромбандеева, Е. И. *Русско-мансийский словарь. Учебное пособие для учащихся 5 – 9 классов общеобразовательных учреждений*. Санкт-Петербург: филиал изд-ва «Просвещение», 2005.
- Ромбандеева, Кузакова 1982:** Ромбандеева, Е. И., Кузакова, Е. А. *Словарь мансийско-русский и русско-мансийский: Пособие для учащихся начальной школы*. Ленинград: «Просвещение», 1982.
- Gàidá'ěr 1978:** Gàidá'ěr, Ā'ěrkǎjì. *Tiēmùr hé tāde duìwǔ*. Rèn Róngróng yì. Shànghǎi yìwén chūbǎn shè, 1978.
- Gai-đa 1976:** Gai-đa, A-rơ-ca-đi. *Ti-mua và đồng đội*. Dịch giả: Trần Cao Thụy. Nhà xuất bản Kim Đồng, 1976.
- Gajdar 1988:** Gajdar, Arkagyij P. *Timur és csapata*. Fordította Szöllösy Klára. Móra Könyvkiadó (Budapest), 1988.
- Kálmán 2015:** Kálmán, László. Az eltűnt nővér nyomában. *Nyelv és tudomány*, 2015. július 15. Влизане на 30 юни 2017 г. <<https://www.nyest.hu/hirek/az-el-tunt-nover-nyomaban>>.

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмошие и приспособяване“

„LEKSYKON AKSJOLOGICZNY SŁOWIAN I ICH SĄSIADÓW“
– МОДЕЛ ЗА ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНА АДАПТАЦИЯ
КЪМ ЗАДАЧИТЕ НА ЛИНГВОКУЛТУРОЛОГИЯТА

Мария Китанова
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
БАН

“LEKSYKON AKSJOLOGICZNY SŁOWIAN I ICH SĄSIADÓW” –
A MODEL OF INTERDISCIPLINARY ADAPTATION TO THE TASKS
OF LINGUOCULTUROLOGY

Mariya Kitanova
Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin,
Bulgarian Academy of Sciences

Abstract. The article discusses the peculiarities of creating „Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów”. The author stops at seven points of reference, reflecting the peculiarities of the Lublin ethnolinguistic school.

Key words: Lublin ethnolinguistic school, cognitive ethnolinguistics, worldview, world-perceiving, world-conceiving

Лексиконът е замислен като голям международен проект, наречен **EUROJOS** и разработен по програмата „Praca naukowa finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki“ w latach 2012 – 2015“ с ръководител проф. Йежи Бартмински. Първи том „DOM”, 2015 г., втори том „TRUD”, 2016 г. В него е представен материал от 12 езика (гръцки, литовски, полски, чешки, руски, белоруски, български, хърватски, сръбски, немски, френски, португалски). Подреден е по определен когнитивен модел, като материалът е организиран чрез неговите парадигматични и синтагматични релации по следните рубрики: Лексемите през призмата на лексикографията. Тук се отбелязват синоними, патроними, ендоними, словообразователни деривати, колокации, антоними, хипоними, фразеологизми. Анкети. Представен е материал от художествени и публицистични

текстове. Отбелязани са метафоричните употреби. Моделът завършва с когнитивна дефиниция. Тя очертава основните профили на концепта. Аксиологичният лексикон е поредният проект на Люблинската етнолингвистична школа, наричана още когнитивна етнолингвистика.

Когнитивната етнолингвистика се очертава като относително самостоятелно течение в славянската етнолингвистика през 90-те години на XX век по отношение на американската етнолингвистика на Сапир и Уорф, която от своя страна продължава немските традиции, чието начало е положено с трудовете на Хердер и Хумболт; по отношение на руската етимологична етнолингвистика на Владимир Топоров, на диалектоложката лингвистика на Никита Толстой, както и по отношение на трудовете на полски автори и по-конкретно на Бронислав Малиновски и Анна Вежбицка. За етнолингвистичните трудове, създавани в Люблинската школа, особено значение имат обаче постиженията на полската диалектология, фолклористика и етнография, за които етнолингвистиката, според Войчех Хлебда, става в определен период своеобразно „свързващо звено“, място на синтез. Най-зрялата форма на този синтез е замисленият в няколко тома „Słownik stereotypów i symboli ludowych” (Бартмински 2015: 399-400).

Названието *когнитивна етнолингвистика* за пръв път е употребено от Йорг Цинкен в статия за трудовете, създавани в люблинските среди (Zinken 2004), а след това от Лидия Непоп-Айдачич в издадената в Киев през 2007 г. книга, озаглавена „Polska etnolingwistyka kognitywna” (Nepop-Ajdaczyć 2007). Мнение за тясната връзка на люблинската етнолингвистика с когнитивизма обаче формулират още по-рано Хенрик Кардела (Kardela 1988), Рената Гжегорчикова (Grzegorzczkova 1995), Светлана М. Толстая (Толстая 2005), Хенрик Дуда (Duda 2005). Терминът е утвърден от Йорг Цинкен (Zinken 2009), издател на трудове на Йежи Бартмински на английски език, събрани в тома „Aspects of Cognitive Ethnolinguistics”, в предговора му към тази книга (Бартмински 2015: 399)

Когнитивната етнолингвистика е тясно свързана също с идеите на Апресян, Владимир Топоров, Бронислав Малиновски и Анна Вежбицка, а също в известна степен и на американските когнитивисти. Преди всичко обаче тя кореспондира с полската диалектология, фолклористика и етнография, стремейки се да реконструира езиковокултурния образ на света, утвърден в полската традиционна (фолклорна) култура и в общонародния разговорен език (Небжеговска-Бартминска 2015: 413-436; Юдин 2003: 269).

Не случайно работата на люблинските етнолингвисти започва със създаването на етнолингвистичен архив, състоящ се от фолклорни материали и диалектни текстове. Самият характер на архива насочва към изследвания на полската традиционна култура.

Най-мощното дело на люблинските етнолингвисти безпорно е *Słownik stereotypów i symboli ludowych*” (SsiSL, Т. 1, ч. 1–4, 1996–2012). Речникът е планиран в седем тома, подредени тематично: *Космос, Растения,*

Животни, Човек, Общество, Религия и демонология, Време, пространство, мерки и цветове. Автор на концепцията и редактор на речника е Йежи Бартмински, „който подчертава, че това е опит за реконструкция на традиционната картина на света и човека, утвърдена в езика, фолклора и обредите“ (Небжеговска-Бартминска 2015: 416). До края на 2012 г. са излезли от печат четири части на том I – Космос. Това са: „Небе, небесни тела, огън, камъни“ 1996; „Земя, вода, земни недра“ 1999, „Метеорология“, 2012; „Свят, светлина, метали“ 2012 (Небжеговска-Бартминска 2015: 416).

„Основна единица са не думите (както в езиковия речник) и не съответстващият им реален предмет (както в енциклопедиите), а семантичният корелат, който стои между думата и съответстващия ѝ обект от действителността“ (Небжеговска-Бартминска 2015: 416).

Концепцията на този речник се опира на седем ключови понятия, съставляващи инструментариума на люблинската етнолингвистика: езиков образ на света, стереотип, когнитивна дефиниция, гледна точка и интерпретативна перспектива, профилиране и профил, субект, ценности (Бартмински 2015: 399-400).

Тези теоретични и методологични решения днес са представени и при работата на участниците в проекта **EUROJOS**, в който се разработва семантиката на наименованията на определени ценности въз основа на богат материал от славянски и европейски езици.

Седемте опорни точки са обект на дългогодишни дискусии, срещи и конференции. Те са представени в редица трудове на т. нар. „Червена серия“ на Института по полска филология на Университета „Мария Кюри-Склодовска“ и на „Бялата серия“ на вроцлавската поредица „Język a Kultura“: *Językowy obraz świata* Red. J. Bartmiński. Lublin, 1 изд. 1990, 2 изд. 1999, 3 изд. 2004; *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki* Red. J. Anusiewicz, J. Bartmiński, Wrocław, 1998 (Seria „Język a Kultura“, t. 12); *Konotacja*. Red. J. Bartmiński. Lublin, 1988; *O definicjach i definiowaniu*. Red. J. Bartmiński i R. Tokarski, Lublin, 1993; *Punkt widzenia w języku i w kulturze* J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-Bartmińska, R. Nycz. Lublin, 2004; *Profilowanie w języku i w tekście*. Red. J. Bartmiński i R. Tokarski. Lublin, 1993; *Podmiot w języku i w kulturze*. Red. J. Bartmiński i A. Pajdzińska. Lublin, 2008; *Nazwy wartości*. Red. J. Bartmiński i M. Mazurkiewicz-Brzozowska. Lublin, 1993; *Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich*. Red. J. Bartmiński. Lublin, 1993; *Język w kręgu wartości*. Red. J. Bartmiński, Lublin, 2004; *Język, wartości, polityka*. Red. J. Bartmiński, Lublin, 2006; *Wartości w językowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*. Red. M. Abramowicz, J. Bartmiński, I. Bielińska-Gardziel, Lublin, 2012 (Бартмински 2015: 401).

1. Според публикацията на Й. Бартмински в сп. „Български фолклор“ водещото понятие на полската етнолингвистиката е **езиков образ на света** (EOC). То е аналог на нем. *Weltansicht/Weltanschauung*, англ.

worldview, *world-perceiving* и *world-conceiving*, рус. *языковая картина мира*, бълг. езикова картина на света (ЕКС). Термина (*езиков образ на света*) люблинските етнолингвисти отнасят до трите върха на семиотичния триъгълник (*semantic triangle*) на Огден и Ричардс – този термин отразява всичките три съставни елемента на семиотичната триада: мисъл (понятие, значение, концепт, идея) > символ (знак) > означаемо (десигнат) (Бартмински 2015: 401). В полската научна литература понятието ЕОС е въведено в обращение от Адам Шаф (Schaff 1964).

Според схващането на Й. Бармински ЕОС е „съдържаща се в езика, различно вербализирана интерпретация на действителността, позволяваща да се предаде под формата на набор от съждения за света. Това могат да бъдат „утвърдени“ съждения, т.е. имащи опора в самата материя на езика, следователно в граматиката, лексиката, в клишираните текстове (напр. в пословиците), но също така съждения-пресупозиции, т.е. имплицирани чрез езиковите форми, утвърдени на равнището на социалното знание убеждения, митове и ритуали“ (Bartmiński 2006: 12; Бартмински 2015: 401; Толстая 2005: 2-9).

Предлаганата формула, дефинираща ЕОС (ЕКС), като „набор от съждения“, откроява неговата познавателна (интерпретативна) природа и подчертано **субектния му** характер. До него се стига от наименованието (лексемата) до предмета (предмета, денотата). При това може да се избере семасиологичен подход (от названието до предмета и/или неговия образ) или ономасиологичен подход (от предмета до неговото название и/или образ). Тези два подхода не си противоречат и се допълват взаимно.

2. Според представителите на люблинската когнитивна лингвистика съставните елементи на ЕОС са **стереотипите**. Те са „детерминирани субективни представи за предмети и събития, които обхващат както техни описателни, така и оценъчни черти и представляват резултат от интерпретация на действителността в рамките на социалните познавателни модели“ (Бартмински 2015: 403). Така описанието за значението включва и културните конотации (Konotacja 1988). Няма да е излишно тук да добавим, че използваният в люблинските трудове термин *стереотип* има свой аналог в използвания в източнославянската етнолингвистика и лингвокултурология термин *концепт*. *Стереотипът (концептът) се опира* на индивидуалния и социалния опит на хората.

Стереотипите/концептите се отнасят към т. нар. „ментален корелат, стоящ между езиковия израз (лексемата) и неговия аналог (означаваното), ситуиран в реалния свят“ (Бартмински 2015: 403).

3. Когнитивна дефиниция

За реконструирането на езиковите стереотипи се налага създаването на нов тип дефиниция, „дефиниция чрез постулати“, или контекстова, „аксиоматична“ дефиниция, която е наречена „когнитивна дефиниция“

(Бартмински 2015: 403) която е приложена в пробния том на „Słownik ludowych stereotypów językowych“ (SLSJ 1980) и след това в „Słownik stereotypów i symboli ludowych“ (SsiSL, T. 1, ч. 1–4, 1996–2012). Тя възпроизвежда „културно-езиков портрет на описвания обект и показва как този обект е видян от типичен представител на дадената култура“ (Бартминьский 2005: 47). Дефиницията отчита съвкупността от всички релевантни признаци при функционирането на предмета и неговото назоваване в културата и в езика.

Пример:

Слънце – най-яркото дневно светило на небето, което осветява и загрява земята, което е източник и условие за живота на земята, чието движение и положение в небето определя времето – денонощието, годината (Бартминьский 2005: 49).

Тази дефиниция е „текст на културата, своеобразна „нарация“ на предмета“ (Небжеговска-Бартминска 2015: 417). Речникавата статия е от две части: експликация и документация, както и библиография. Експликацията се структурира в т. нар. „фасети“, устойчиви (стереотипни) съждения. Тези фасети „произтичат от материала и пресъздават съзнанието на носителите на полския език и на полската традиционна култура“ (Небжеговска-Бартминска 2015: 417). Документалната част съдържа текстове от фолклора, вярвания и практики, а също и писана селска поезия. Тя е отделена от експлицитната.

Задачата на етнолингвистиката според Бартмински е „субектна реконструкция на културата и изучаване на манталитете на нейните носители“ (Толстая 2015: 48)

Самият Бартмински отбелязва, че „когнитивната дефиниция, прилагана в „Słownik stereotypów i symboli ludowych“, е изградена въз основа на многобройни контексти, които потвърждават използването на думата. В експликацията дефиниращите изречения са подредени според семантичните категории, а в документационната част цитатите са групирани според видовете на речта и мотивите (Бартмински 2015: 404).

4. Гледна точка и интерпретативна перспектива

Гледната точка е категория, добре позната на литературните теоретици, които от години изследват начините на разказване от позицията на всезнаещия разказвач или прекия свидетел. В лингвистичното разбиране гледната точка е „субектно-културен фактор, който решава за начина на говорене за предмета, в т.ч. между другото за категоризацията на предмета, за избора на ономаσιологична основа при създаването на неговото название, за избора на чертите, които се посочват за предмета в конкретни изказвания и са утвърдени в значението му“ (Bartmiński 2006: 78; Бартмински 2015: 404-405).

5. Профил и профилиране

В работите на Й. Бартмински се употребява и понятието профил. Профилът всъщност е „разновидност на един стереотип“ (Толстая 2015: 59), като всеки стереотип може да бъде представен в няколко профила. Така се отбелязват различни негови аспекти и могат да се степенуват определени негови утвърдени черти.

Й. Бартмински и С. Небжеговска дефинират профилирането като „субектна (имаща свой субект) езиково-понятийна операция, изразяваща се в своеобразно формиране образа на предмета чрез обособяването му в определени аспекти (подкатегории, *фасети*) като произход, черти, външен вид, функции, събития, преживявания и др., в рамките на определен тип знание и съобразно изискванията на определената гледна точка (Bartmiński, Niebrzegowska 1998; Бартмински 2015: 405). Те смятат, че *профилирането* е особено полезно в сферата на сравнителните изследвания, разглеждащи различни варианти на езика, различни дискурси и различни езици.

6. Субект и субектност

Езиковият образ на света според работите на Бартмински има субектен характер. Субектът възприема света и говорейки, го концептуализира.

7. **Ценностите** „представяват същността на всяка култура и в същото време са неотделими от езика“ (Бартмински 2015: 406). Самият национален език с неговите диалекти е ценност. В момента в Люблин под ръководството на проф. Й. Бартмински в Института по славистика при Полската академия на науките се осъществява голям международен проект, наречен **EUROJOS** (Европейски езиков образ на света), който в определен смисъл има аксиологичен характер. Неговата „цел е реконструирането на ценностната система в народните традиции на славяните“ (Небжеговска-Бартминска 2015: 422-423). В неговата концепция ЕОС е утвърден в лексикографското представяне на концепта, което включва и етимологията, и значенията на дериватите, колокациите, фразеологизмите и метафорите. Открива се в съдържанието на текстовете и пословиците. За пълната му характеристика се изработват различни типове анкети (затворени, с избираем отговор) и асоциативни тестове.

Библиография

- Бартминский 2005: Бартминский Е., Языковой образ мира: Очерки по этнолингвистике. Москва: Изд. „Индрик“, 2005
- Толстой 1995: Толстой, Никита Ильич, Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. Москва, 1995.

- Толстая 2005:** *Толстая, Светлана.* Этнолингвистика Ежего Бартминского. – В: Ежи Бартминский. Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике. Москва: Индрик, 9–20.
- Толстая 2015:** *Толстая, С. М.* Образ мира в тексте и ритуале. М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2015. 528 с.
- Юдин 2003:** *Юдин, Алексей.* Понятие картины/модели мира в польском и русском языкознании. – В: *For East is East. Liber Amicorum Wojciech Skalmowski.* Ed. by T. Soldatjenkova and E. Waegemans. Leuven, 267–275.
- Apresjan 1994:** *Apresjan, Jurij.* Naiwny obraz świata a leksykografia. – В: *Etnolingwistyka* № 6, 5-12.
- Bartmiński, Tokarski 1993:** *Bartmiński, J. Tokarski, R.,* O definicjach i definowaniu. Lublin, 1993 / Red. J. Bartmiński, R. Tokarski.
- Bartmiński 1996:** *Bartmiński, J.,* Słownik stereotypów i symboli ludowych, T. 1 Kosmos. Niebo./ Red. J. Bartmiński, Lubli, 1996.
- Bartmiński 1996:** *Bartmiński J.,* Słownik stereotypów i symboli ludowych, T.2 Kosmos. Ziemia. Woda. / Red. J. Bartmiński. Lublin, 1999.
- Bartmiński 2006:** *Bartmiński, Jerzy.* Językowe podstawy obrazu świata. Lublin, 2006.
- Bartmiński 2011:** *Bartmiński, Jerzy.* Definicja kognitywna jako tekst narracyjny. Referat ogłoszony na konferencji *Narracyjność w języku i kulturze* we IX 2011 roku (w druku w tomie pokonferencyjnym pod red. D. Filar i Doroty Piekarczyk).
- Bartmiński, Chlebda 2008:** *Bartmiński Jerzy, Chlebda Wojciech,* Jak badać językowo-kulturowy obraz świata Słowian i ich sąsiadów?, „E” t. 20, s. 11-27.
- Grzegorzczkova 1995:** *Grzegorzczkova, Renata,* Die Lubliner anthropologisch-kulturelle und kognitive Sprachwissenschaft der letzten Jahrzehnte. – In: *Convivium. Germanisches Jahrbuch*, Polen. Bonn: Deutscher Akademischer Austauschdienst, 153-179.
- Chlebda 1998:** *Chlebda, Wojciech.* Stereotyp jako jedność języka, myślenia i działania. – In: *Język a Kultura.* T. 12. Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne. Pod red. Janusza Anusiewicza i Jerzego Bartmińskiego. Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, 31-41.
- Chlebda 2012:** *Chlebda, Wojciech.* Czy polska etnolingwistyka może być zwornikiem nauk humanistycznych? – *Akcent* 130, 4, 91-95.
- Duda 2005:** *Duda Henryk.* Ethnolinguistic School of Lublin. On the Research of the So-called Linguistic Image of the World in Poland. – IN: *Area and Culture Studies* [Tokyo], vol. 71, 197–213.
- Kardela 1988:** *Kardela, Henryk.* Tak zwana gramatyka kognitywna a problem stereotypu. // *Etnolingwistyka*, №1, 35–46.
- Konotacja 1988:** Konotacja. Red. Jerzy Bartmiński. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej s. 169-183.
- Malinowski 1987:** *Malinowski, Bronisław.* Dzieła. T. 5. Ogrody koralowe i ich magia. Przełożyła Barbara Leś. Warszawa: PWN [Orig: Coral Gardens and Their Magic. London, 1935).
- Nepop-Ajdaczyć 2007:** *Nepop-Ajdaczyć, Lidia.* Polska etnolingwistyka kognitywna. Pomoc dydaktyczna. Kijów: Centrum wydawniczo-poligraficzne „Uniwersytet Kijowski”.
- Putnam 1975:** *Putnam, Hilary* Mind, Language and Reality. – In: *Philosophical Papers.* Vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press.

Schaff 1964: *Schaff, Adam.* Język a poznanie. Warszawa: PWN.

SSiSL 2012: Słownik stereotypów i symboli ludowych, t. 1 *Kosmos*. Koncepcja całości i redakcja Jerzy Bartmiński, zastępca redaktora Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, cz. 1. Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie, Lublin 1996; cz. 2 Ziemia, woda, podziemie, Lublin 1999; cz. 3 , Lublin 2012; cz. 4 Świat, światło, metale, Lublin 2012.

Wierzbicka 1985: *Wierzbicka, Anna.* Lexicography and Conceptual Analysis. Ann Arbor: Karoma.

Zinken 2004: *Zinken, Joerg.* Metaphors, Stereotypes, and the Linguistic Picture of the World: Impulses from the Ethnolinguistic School of Lublin. – METAPHORIC. DE, 7, 115–136.

Zinken 2009: *Zinken, Joerg.* The Ethnolinguistic School of Lublin and Anglo-American cognitive linguistics, Bartmiński Jerzy, 2009, *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*, London, s. 1-5.

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

РОЛЯТА НА ЗАГЛАВИЯТА В ОНЛАЙН МЕДИИТЕ

Катерина Войнова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

THE ROLE OF HEADLINES IN ONLINE MEDIA

Katerina Voynova
University of Sofia St. Kliment Ohridski

Abstract: The development of technology and the specificities of online media define the essential role of headlines. The highly competitive market forces journalists to come up with different mechanisms in order to attract the reader's attention. This is why one can find a large number of stylistic devices and memorable phraseology in their language. Some of the greatest challenges contemporary consumers face is selecting of information and avoiding fake news.

Key words: headlines, figures of speech, online media, manipulation, fake news

Развитието на медийните технологии води до развитие на жанровите форми в журналистиката. В онлайн медиите една новина може да бъде актуализирана десетки пъти на ден. Именно тази особеност е едно от основните предимства на новите технологии. При извънредни събития като природни бедствия, терористични актове и др. е от изключително значение бързината в предаване на информацията. Необходимостта от обновяване на новините се определя от факта, че подобни събития засягат и вълнуват цялото общество. С напредването на технологиите всеки може навсякъде и по всяко време да проверява къде и какво се случва. Това налага промяна в начина на писане. Журналистите предпочитат да публикуват по-кратки новини, които впоследствие да бъдат допълвани. Желанието да изпреварят конкуренцията и първи да поднесат на потребителите дадена новина предопределя появата на новини с проста и ясна структура. В бързината журналистите често пренебрегват един задължителен елемент – редактирането. Текстовете са схематични, срещат се и недовършени изречения.

Спецификите на онлайн медиите определят и тяхното предназначение. Все по-ясно се очертава тенденцията новинарските сайтове да бъдат използ-

вани основно за четене на новини. Ако допреди няколко години телевизията и радиото са имали водеща роля в разпространението на новини, то днес ситуацията е по-различна. Скоростта, с която новините се разпространяват в онлайн пространството, надминава дори извънредните емисии в радиото и телевизията. Затова някои от жанровите форми намират по-голямо развитие в телевизията. Други, като новината, се превръщат във водещ компонент на онлайн медиите.

От друга страна, характерно за онлайн потребителите е повърхностното четене. Погледът прескача по заглавията на статиите, като рядко читателят кликва върху линка, за да се отвори цялата статия. Дори когато го направи, само сканира съдържанието, без да чете задълбочено. Очертава се тенденцията потребителите на интернет медиите да прекарват повече време в разглеждане на различни сайтове, отколкото да четат само в един. Всички тези специфики в онлайн комуникацията карат журналистите да стават все по-изобретателни в стремежа си да привлекат по-голяма аудитория.

Именно особеностите на онлайн журналистиката определят доминиращата позиция на заглавието. В среда, в която има изобилие от информация, задържането на вниманието на потребителите става все по-трудно. Това налага все по-честата поява на гръмки заглавия. Заглавия, които започват с думите Скандално!, Шок!, Ужас!, Невероятно!, Сензация!, Безобразие!, Трагедия!, Ексклузивно! се появяват периодично в онлайн пространството. Очевидно е, че основната цел на подобни емоционално натоварени думи е да привлекат внимание. По-важният въпрос е дали с подобно съобщаване на дадена новина не се изкривяват фактите. Доколко една новина е ужасяваща или шокираща? Дали така не се създава предварителна нагласа у читателя? Не му ли се „подказва“ какво да очаква? Често в подобни статии шокът и ужасът са само в самото заглавие. Налагането на предварителна емоционална нагласа у читателите противоречи на основните журналистически принципи. Новините са жанрът, който се характеризира с висока степен на информативност. Ако при анализа и коментара изразяването на позиция е необходимо, то при новините това е неприемливо.

В борбата за събиране на по-голям трафик етичните журналистически норми се забравят все по-често. Един от често срещаните похвати в сензационната журналистика е изваждането на нечий думи от контекста. Подбирането на нещо, което би привлякло вниманието, и поставянето му като заглавие е механизъм, с който се печели по-голяма аудитория. Този похват обаче не отговаря на журналистическите принципи за обективност и безпристрастност. Представянето на част от нечие изказване, изваждането на думи от контекста, може да доведе до неправилни тълкувания и двусмислици.

Важен елемент в онлайн журналистиката е наблягането върху факта, че новината е нова, едва ли не току-що случила се. Това сякаш прави новините по-значими и интересни за аудиторията. Обикновено в началото на заглавието се маркира „новостта“ на новината. Сред най-често срещаните изразни средства, с които се цели постигане на актуалност на новините, са:

Преди минути!, Извънредно!, Ексклузивно! (ДИРЕКТНО ОТ ГЕРБ: САМО ПРЕДИ 2 МИН ТОМИСЛАВ ДОНЧЕВ ИЗСИПА ЯДРЕНАТА БОМБА ЗА СКОКА НА ЦЕНИТЕ! ЗАСЯГА ПРЯКО ВСЕКИ!; БЪЛГАРИЯ СЕ ВДИГНА НА БУНТ, НО САМО ПРЕДИ 2 МИН ОТ КЕВР НИ ПОЛЯХА С ЛЕДЕНИЯ ДУШ! МНОГО ЛОШИ НОВИНИ!; НЕМИСЛИМОТО СЕ СЛУЧИ САМО ПРЕДИ 5 МИН! БОРИСОВ ПРЕДЛОЖИ НА НИНОВА НАЙ-ВИСОК ПОСТ, НО ТЯ НЕ МУ ПРОСТИ!).

Онлайн журналистиката е визуална медия. Поради това графичното изобразяване играе ключова роля при представянето на новините. Пунктуацията и различното изписване на буквите целят постигането на конкретно внушение. Често срещан похват в новинарските сайтове е изписването на заглавията на новините с главни, удебелени букви. Главните букви се използват, за да изразят силни емоции. Наличието на въпросителен знак в края на заглавието подканва потребителите да потърсят отговор.

Голяма част от материалите, които се публикуват в интернет, са анонимни. Акцентът в онлайн журналистиката пада върху текста, а не върху автора. Липсата на автор под дадена статия може да се окаже проблем, тъй като отговорността за написаното изчезва. Свободата, която ни дава анонимността, често се превръща в безнаказано разпространение на фалшиви новини.

Истински феномен в интернет комуникацията е възможността за мигновено споделяне на информация. Всеки потребител може лесно и бързо да разпространява новини, като ги споделя в социалните мрежи. Така за секунди една новина може да се разпростре в огромни мащаби и да бъде прочетена от множество хора. Тук се крият и рисковете в онлайн общуването. Механизмът на мрежата позволява една новина да достигне до стотици, дори хиляди души за броени минути. Дори спирането на една „фалшива“ новина да се случи бързо, това не променя факта, че тя ще бъде прочетена от множество хора преди това. Оказва се, че едно от основните предимства на онлайн комуникацията може да се превърне в голяма пречка в борбата с фалшивите новини.

Пътищата, по които новините, публикувани в онлайн пространството, достигат до нас, са различни. Част от потребителите посещават директно новинарски сайтове. Други предпочитат да получават новини на мобилните си телефони. Голяма част от младите хора четат новините в социалните мрежи. При разглеждането на новините в социални мрежи като facebook и twitter до аудиторията достига само заглавието на дадена статия. За да я прочете, потребителят трябва да кликне върху линк и тогава се отваря цялата статия. Често обаче единствената информация, която достига до читателите, е заложената в заглавието. Това прави заглавието най-важния елемент в структурата на една онлайн статия. То трябва да привлича вниманието, да предизвиква желанието на читателя да прочете цялата статия. В същото време, е наложително да бъде изградено по начин, който да дава достатъчно информация за тези, които няма да четат цялата новина.

Широка употреба в онлайн журналистиката има стилистичният похват сравнение. Основната функция на сравнението е да направи изрaza по-интересен. „Сравнението внася странична мисъл, втори план, то подсказва други мисли освен основната, събужда в съзнанието на възприемащия асоциации, които се отразяват върху цялата творба.“ (Брезински 2001: 86). Заглавие, което може добре да илюстрира този похват, е: „**РАДЕВ НАДУВА МУСКУЛИ ПРЕД БОРИСОВ ЗА ПОСЛЕДНО. ПОЛЗВА ГЕРДЖИКОВ КАТО КАМИКАДЗЕ. Дотук с лъжата, че служебният кабинет не бил на БСП**“ (www.pik.bg, 01.04.2017 г.). Тук е използвано сравнение (като камикадзе). Метафората *надува мускули* има пейоративен оттенък.

Следващите три заглавия са от един сайт и вероятно затова имат сходна езикова структура: „**Първо в БЛИЦ: Изборен екип! БСП дърпа пред ГЕРБ с 6%! 32% за Корнелия, 26% за Борисов (ОБНОВЕНА)**“ (www.blitz.bg, 26.03.2017 г.); „**Важно! Следете първо в БЛИЦ междинни и крайни резултати от свирепата надпревара към властта на 26 март на топ 10 от участниците в нея**“ (www.blitz.bg, 26.03.2017 г.); „**Ексклузивно в БЛИЦ! Разликата БСП – ГЕРБ е инфарктна! 31% на 30 за социалистите срещу партията на Борисов! (обновена)**“ (www.blitz.bg, 26.03.2017 г.). Тук е използвано скрито сравнение – метафора. Сравняването на изборния ден с *екип*, представянето на разликата в резултатите като *инфарктна*, употребата на епитет (*свирепа надпревара*), цели привличането на вниманието на аудиторията.

Парламентарните избори са централна тема и в следната новина: „**Уникална Манипулация: „ГЕРБ поведе с 3% за един ден”! Вижте Хитрите трикове на платените социолози! ВИЖТЕ КОЙ ПЕЧЕЛИ ИЗБОРИТЕ! Виж Тук:**“ (www.skandalno.net). В това заглавие силно впечатление правят повторенията на глагола *виждам*, употребен в повелително наклонение (*Вижте...; ВИЖТЕ...*). Това е типичен пример за анафора (повторна употреба на една и съща дума в началото на два или повече изрaza). Повторението като стилистичен похват се използва, за да подчертае, да наблегне, да изтъкне на преден план дадена идея или послание. Чрез този похват авторът се стреми да въздейства емоционално на читателите. Интерес представлява и нетипичното изписване на буквите. На две места се среща необоснована граматически употреба на главни букви, която е в разрез с правописните правила на българския език (*Уникална Манипулация; Вижте Хитрите трикове...*).

В друг сайт изборните резултати са представени с цветист език: „**ИЗВЪНРЕДНО В ПИК! ВЕЧЕ Е ЯСНО: БОЙКО ПАК ГИ РАЗМАЗА! ГЕРБ ТУШИРА БСП! Десните аут засега, ДОСТ се надява на турските гласове! Вижте резултатите към 20 часа – гледайте НА ЖИВО**“ (www.pik.bg, 26.03.2017 г.). Това заглавие започва с израз, който показва актуалността на новината (*ИЗВЪНРЕДНО В ПИК!*). Използвани са метафори на две места: *размаза*, *тушира*. Агресивната и силно експресивна лексика е често срещана в журналистическите материали, тъй като прави изложението по-динамично и въздействащо. В жанра на новините, който се ха-

рактеризира с информативност и обективност, е неприемливо да се изразява лично отношение. Отново е употребена разговорна лексика (*десните аут засега*).

„ИЗВЪНРЕДНО В ПИК TV! Реформаторите на ръба, разпада ли се старата десница? Катастрофално загубилите вота си посипват главата с пясък“ (www.pik.bg, 29.03.2017 г.). В това заглавие се наблюдава постигане на емоционална наситеност чрез употребата на различни стилистични похвати. В началото на заглавието е налице маркер, който показва актуалността на новината: *ИЗВЪНРЕДНО В ПИК TV!* Тази част от заглавието е с удебелен шрифт и главни букви. Това графично оформление допълнително привлича вниманието на читателите. Следва въпросително изречение, което цели да провокира интереса на аудиторията. Този похват се използва, за да заинтригува читателите и да ги подтикне да потърсят отговор. Използвани са два фразеологизма: *на ръба*; *посипват си главата с пясък*. Вторият фразеологизъм е изменен спрямо изходния вариант (*посипват си главата с пясък* вместо *посипват си главата с пепел*). Впечатление прави и хиперболатата *катастрофално*. В рамките на три изречения се срещат пет емоционално натоварени изрази.

Наблюдава се тенденция новините, свързани с изборите, да се представят по атрактивен в езиково отношение начин: „ГОРЕЩА ТЕМА! Зеленогорски изплю камъчето за голямата грешка на Реформаторския блок! Ето кое закона десните на изборите“ (www.pik.bg, 30.03.2017 г.). Въвеждащото изречение отново цели да покаже важността на съобщаваната новина (*Гореща тема!*). Следва изречение, в което е употребен фразеологизъм (*изплю камъчето*). Значението на този фразеологизъм е ‘казвам нещо, което съм премълчавал досега по различни причини’ (Калдиева-Захариева 2013:56). В третото изречение отново не липсват думи с емоционална окраска – използвана е метафора (*закона*). Така в рамките на три изречения, които формират заглавието на статията, се наблюдава значителна употреба на експресивни похвати.

Следващото заглавие може да бъде определено като фалшива новина, тъй като не отразява действителните събития. Липсва дата и час на публикуване на новината. Без значение кога е публикувана, тази новина може да бъде разглеждана като манипулативна, защото подвежда аудиторията за реалното развитие на изборния процес: „Ексклузивно: Разгром! ГЕРБ ГУБИ ИЗБОРИТЕ! България буквално Отрязва Главата на Борисов! Виж Резултатите Тук:“ (www.skandalno.net). Тук отново има дума, която набляга върху новостта на заглавието: *Ексклузивно*. Следват три изречения, като всички завършват с удивителен знак. Употребена е експресивно натоварената дума *разгром*. Във второто изречение е използвана метафора: *отрязва главата на Борисов*. С цел да направи по-атрактивно изложението си, авторът е поставил думата *буквално* пред израз, употребен в преносен смисъл (*буквално Отрязва Главата на Борисов*). Думите, върху които авторът се стреми да концентрира читателското внимание, са изписани с главни букви.

В следващото заглавие отново се наблюдава употреба на експресивни езикови изразни средства: „Традиционната десница умря! Малките десни партии остават и без пари” (www.epicenter.bg, 27.03.2017 г.). Преносната употреба на глагола *умря* прави заглавието сензационно. За читател, който не е запознат със събитията в изборния ден, подобно заглавие може да се окаже подвеждащо. Ако потребителят прочете само заглавието, без да продължи към цялата статия, може да остане с впечатлението, че десните партии са се разпаднали, че са се отказали от политиката. В действителност новината е, че десните партии не са събрали достатъчно гласове, за да имат народни представители в парламента. Това послание прозира във второто изречение от заглавието: *Малките десни партии остават без пари*. В заглавието е употребена метонимия, като вместо да се използва пълното наименование десни партии, се използва *десница*. В конкретния случай това е мотивирано от желанието да не се получи повторение в две съседни изречения.

В онлайн медиите се срещат редица стилистични похвати, които са се превърнали в традиция при представяне на конкретни новини: „Москва размахва пръст на Брюксел и Анкара: Я се успокойте! (ВИДЕО)” (www.blitz.bg, 13.03.2017 г.). Тук присъства един от често срещаните стилистични похвати – метонимията. На три места в това заглавие е употребена столицата, вместо държавата. От стилистична гледна точка интерес представлява и преносният израз *размахва пръст*. Любопитен е фактът, че конкретно изразът *Москва размахва пръст* се среща често в различни медии. Заглавието завършва със заповедното изречение: *Я се успокойте!* Разговорната употреба (*Я...*) доближава дипломатическите отношения на политиките до битовизма на ежедневието.

Едно от заглавията, публикувано в изборния ден, е: „ИЗВЪНРЕДНО! Бойко и Корнелия гуша за гуша – НА ЖИВО ексклузивно в ПИК TV” (www.pik.bg, 26.03.2017 г.). Тук маркерите за актуалност на новината са няколко: *ИЗВЪНРЕДНО*, *НА ЖИВО*, *ексклузивно*. Отново се срещат думи, които са изписани с главни букви с цел привличане на вниманието на читателите. Използван е съкратен фразеологизъм (*гуша за гуша*). Впечатление прави, че в структурата на заглавията почти липсват неутрални думи, които не носят емоционален заряд.

В журналистиката една снимка е достатъчна, за да се създаде новина. Пример в това отношение е следващото заглавие. Важно е да се отбележи, че цялата новина представлява коментар на снимка, на която са Магърдич Халваджиян и Бойко Борисов: „Бомба: Маги Халваджиян и Бойко Борисов се оказаха първи дружки! (арменецът пои экс премиера в заведението си)” (www.razkritia.com, 05.04.2017 г.). Това заглавие започва с хипербола (*Бомба*). Използвано е фамилиарно назоваване на популярна личност (*Маги*). Следва употреба на разговорна (*пои*) и умалителна (*дружки*) лексика.

Един от механизмите за привличането на аудитория е представянето по сензационен начин на новини, които не са сензационни: „*ШОК И УЖАС! Радан Кънев засечен да излиза от турското посолство и да влиза във фирма на Прокопиев*” (www.pik.bg, 28.03.2017 г.). Това заглавие започва с хиперболи (*ШОК И УЖАС!*). Те са изписани с главни букви, за да привличат лесно вниманието на читателите. Въпросът тук е дали в действителност има нещо шокиращо и ужасяващо в представената новина.

Все още в медиите битува мнението, че добрата новина е лошата новина. В следващото разгледано заглавие думата *АПОКАЛИПСИС* е използвана директно, а изписването е с главни букви: „*Шок! Крадецът Борисов води страната към икономически АПОКАЛИПСИС! Вижте с колко се е вдигнал външния ни дълг*” (www.skandalno.net). Това заглавие също започва с хипербола (*шок*). Подобна стратегия за привличане на читателското внимание се среща редовно в интернет пространството.

Въз основа на проучения материал може да се обобщи, че ролята на заглавията в онлайн медиите е ключова. Те се характеризират с висока степен на образност и запомнящи се изразни средства. Журналистите се опитват да привлекат вниманието на читателите, като използват различни стилистични похвати. С голяма честота се срещат езикови елементи, присъщи на разговорния стил. В журналистическия изказ се откриват жаргонизми, фразеологизми, пейоративна лексика. Изобилието от информация в интернет е предизвикателство пред съвременните читатели. На преден план излиза необходимостта потребителите да отсяват източниците, на които се доверяват. Възможността всеки да публикува съдържание и да остане анонимен е предпоставка за появата на фалшиви новини. Затова е важно да проверяваме източниците, които публикуват съдържание в онлайн пространството, преди да им се доверяваме.

Библиография

- Брезински 2001:** Брезински, Ст. *Журналистическа стилистика*. Шумен: Издателско-полиграфически комплекс „ЮНОНА“, 2001.
- Калдиева-Захариева 2013:** Калдиева-Захариева, Ст. *Българска фразеология*. София. Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2013.

**Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“**

**ТОПОНИМНАТА
ГЪСТОТА В ПЛОВДИВСКО КАТО ОТРАЖЕНИЕ
НА ДЕМОГРАФСКИТЕ ПРОЦЕСИ
В РЕГИОНА¹**

**Красимир Коилов, Мая Влахова-Ангелова
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
БАН**

**TOPONYMIC DENSITY IN PLOVDIV DISTRICT
AS A CONSEQUENCE OF DEMOGRAPHIC PROCESSES
IN THE REGION**

**Krasimir Koilov, Maya Vlahova-Angelova
Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin,
Bulgarian Academy of Sciences**

Abstract. This study investigates how present demographic processes affect the toponymy in the Plovdiv region by analyzing the current toponymic situation in two settlements – the village of Benkovski and the village of Tsalapitsa. An empirical study was conducted in 2016 in the two villages. The results are surprising and show that the dynamic socio-economic development, the expansion of the territory and the increase of the population of the village of Benkovski lead to a decrease in the number of toponyms in the region while in the depopulated village of Tsalapitsa their number does not change.

Keywords: toponymy, demography, toponymic density, migration

1. Въведение

Демографските промени в Република България са много динамични през последните 25 години и оказват влияние върху различни области на живота и културата. Миграцията заедно с други социални процеси променя облика на населените места, а това би следвало да има отражение и върху мрежата от местни имена в прилежащите им територии. Проучването на топонимията

¹ Изследването е финансирано от Програмата за подпомагане на младите учени на БАН, ДФНП № 189.

с оглед на връзката ѝ със социодемографските процеси е новаторски подход, който дава възможност да се представи актуалното състояние на системата от местни имена, да се разкрие динамиката в топонимното развитие и да се анализира начинът, по който днес се осъществява пространствената ориентация и топонимната номинация въобще. Основната цел на това проучване е да се ексцерпират актуални данни, въз основа на които да бъдат направени изводи за това, как демографските процеси се отразяват в топонимията на две селища в Пловдивска област. В по-широк културологичен аспект изследването би дало възможност да се анализира как езикът и нематериалната култура (част от която е топонимията) следват динамиката в социалното развитие.

Неблагоприятните тенденции в демографското развитие в България през последните десетилетия са сред най-актуалните теми за науката и обществото днес. Безспорно, и езикът ни е засегнат от тези, определяни от мнозина като катастрофални, демографски процеси. Намаляването на населението е основната причина за изчезването на езиците (ЮНЕСКО 2003; Джоунс 2013), но и други демографски фактори оказват влияние върху състоянието на езика и отделни негови подсистеми.

Българската топонимия е социален конструкт, който се създава, съществува и развива в рамките на общността и обслужва ежедневната комуникация. В този смисъл тя е зависима от социокултурната динамика и отразява много точно всички езикови, демографски, икономически и политически промени. Тези процеси могат и трябва да бъдат изследвани на място, на микроравнище, чрез теренни проучвания, защото това е единственият сигурен начин да се установи актуалното състояние на топонимията днес.

2. Теоретична рамка

Антропологът Ю. Хън открива наличието на закономерна връзка между топонимната гъстота, т.е. броя местни имена на квадратен километър в рамките на дадена езикова общност, и гъстотата на населението в същата общност (Хън 1994). Той стига до твърдението, че във всяка традиционна общност максималният брой топоними, който съществува и на практика се употребява, е приблизително еднакъв. Хън определя този максимален брой от възможни топоними с „магическото число 500“ и го обяснява с когнитивните способности (и ограничения) на индивида, който не може да запомни и да употребява по-голямо количество местни названия² (Хън 1994: 83-85). Хън подчертава, че този модел е характерен за традиционните общности, за икономически системи, където местните ресурси задоволяват в голямата си част местните нужди (Хън 1994: 83) и където употребата на набора от топоними

² Тази негова теза не е еднозначно приета и предизвиква научен спор (вж. Ийдс 2013), като противниците на Хън привеждат редица доказателства, че различни климатични и други особености, свързани с околната среда, всъщност определят броя на топонимите в дадена територия (Ийдс 2013: 1).

е жива, а връзката с природата непрекъсната. Нашият интерес към проблема обаче се поражда от едно заключение, което Хън прави, че „не е ясно дали този модел се запазва в модерния градски контекст, доминиран от глобалния пазар, проблем, който изисква специални изследвания“ (Хън 1994: 85). Тъкмо този извод предизвиква нашето внимание и стана повод да изследваме как демографските и икономическите фактори, съпътстващи развитието на местните общности, се отразяват върху състоянието на топонимната мрежа.

България, както е добре известно, до средата на 20-и век е страна с преобладаващо селско население. Българското село напълно отговаря на условията за традиционна общност, в която прехраната на населението почти напълно зависи от местните ресурси и собствените му способности за производство, а близостта на индивида с околната среда е непосредствена и ежедневна, при което употребата на местните имена е абсолютно необходима. През 50-те години на XX в. обаче в българското село настъпват радикални промени, свързани с отнемането на собствеността и колективизацията на земята, както и с налагането на централизирано управление на селското стопанство, които довеждат до чувствителното обезлюдяване на малките населени места. Тези неблагоприятни процеси продължават да протичат с още по-голяма сила и след политическите промени от 1990 г., въпреки реституцията на земята на нейните собственици, за да се стигне до днес, когато селските региони в цялата страна са силно обезлюдени, а в някои територии положението е катастрофално. Все още обаче последиците от тези динамични социално-икономически процеси и значителни демографски промени върху топонимията не са изследвани.

3. Цели и методи на изследването

Основната цел на това изследване е чрез провеждане на теренни проучвания в две от селищата на Пловдивски регион – с. Бенковски и с. Цалапица, да се съберат актуални топонимни данни, за да се представи достоверна картина на реалното състояние на топонимията в тях. Тези две селища са предпочетени като обект на изследване, тъй като са представители за демографското развитие на Пловдивския регион днес и показват двата противоположни модела: обезлюдяващо се селище с намаляващо население (с. Цалапица) и разрастващо се, проспериращо селище (с. Бенковски). Задачата е да се съберат данни за живата, реално употребявана в момента топонимия, които да се съпоставят с по-стари сведения за местните имена, извлечени от архивни документи, краеведски изследвания и други писмени източници и да се анализира развоят на топонимната гъстота, т.е. мрежата от местни имена в прилежащите около селищата землища, за периода от средата на XX в. до 2016 г. Изследването има за задача още да установи дали реално употребяваните топоними са регистрирани официално в административни документи, дали съществуват нефиксирани до момента названия и какъв е техният процент.

Проучването на топонимията в синхрония с помощта на комплекс от количествени и качествени методи е особено актуална задача за ономастиката днес (Льофстрьом, Шнабел-Ле-кор (ред.) 2015, Тент 2015), а тези методи са твърде подходящи с оглед на замисления тук модел за синхронно изследване, при който социо-демографското развитие се схваща като основен фактор за съвременната динамика на топонимната система в Пловдивския регион. За ексцерпиране на емпиричен материал, както и за извличане на актуални данни относно демографското състояние на включените в проучването селища се използват качествени методи – нестандартизирано интервю и дълбочинно интервю. Предпочетени са тъкмо тези утвърдени социологически методи за набиране на емпирична информация, тъй като са доказано полезни при изследването на нови или сравнително малко изучени обекти, процеси и явления (Ченгелова 2016: 63).

4. Промени в социо-демографската картина в Пловдивска област в началото на XXI в.

Демографската картина в Пловдивски регион през последните 26 години е много динамична (както в почти всички региони на страната). След политическите промени в началото на 90-те години на миналия век, в съчетание с редуващи се икономически върхове и спадове, се наблюдават сериозни миграционни процеси: движение на население от селищата в областта към областния град Пловдив, а в не по-малка степен и придвижване към други райони на страната или извън пределите на България. Това е продиктувано от факта, че хората търсят по-добро препитание и повишаване качеството си на живот. Освен засилената миграция, в региона протичат и други процеси, продиктувани от урбанизацията и глобализацията в начина на живот дори и на селското население.

Само в рамките на последните 26 години (1990 – 2016 г.) населението на Пловдивски регион е намаляло с близо 115 хиляди души. За сравнение в началото на 1990 г. то е 785 111 души, а в края на 2016 г. – 671 697 души, както сочат официалните данни от НСИ (Население по области, общини, местоположение и пол, НСИ 2016). В Пловдивска област има общо 185 населени места, от които 16 града и 169 села. Преобладаващата част от тях все още имат запазен земеделски характер (напр.: Цалапица, Зелениково, Чоба, Борец, Бабек, Златосел и т.н.), други се отличават с бързо развиваща се индустрия (напр.: Раковски, Куклен, Радиново, Бенковски, Стряма, Царацово и Костиево), а трети успешно развиват туризъм (напр. Хисаря, Старосел, Бая и т.н.) (Дейност на местата за настаняване по статистически зони, статистически райони и по области, НСИ 2016).

Последните 7-8 години бележат нов етап в демографското развитие на гр. Пловдив и областта. С повишаване на индустриалния потенциал на региона, който се утвърди като предпочитан за множество производствени предприятия с роден и чужд капитал, се забелязва тенденция към засиле-

на миграция в неговите предели. Това е продиктувано и от благоприятните условия, които предоставя Тракийската низина. Тя се характеризира с удобно географско разположение, наличие на важни железопътни артерии и европейски транспортни коридори, свързващи Европа, Азия и Африка; инфраструктурна обезпеченост – транспорт, електричество, газификация, водоснабдяване, канализация, телекомуникации; гъвкаво административно обслужване и квалифицирана работна сила, обезпечена от девет университета с технически и икономически дисциплини и повече от осемдесет училища, езикови и професионални гимназии (Тракия – икономическа зона, Инвестиционна дестинация Пловдив 2015). Въпреки предишните „загуби“ по отношение на населението, които трудно биха могли да се компенсират за кратко, се отчита сериозен прираст на населението (Население по области, общини, местоположение и пол, НСИ 2016). Трябва да се отбележи, че движението на населението е концентрирано основно към областния град Пловдив, както и към шестте селища, включени в мащабния проект „Тракия – икономическа зона“ (ТИЗ). Това е един от най-мащабните икономически проекти на България, който обединява шестте индустриални зони в района на Пловдив³. В резултат на това се наблюдава ярка диференциация между населените места в района, които увеличават населението си, т.е. тези, в които има икономическа сигурност, и останалите селища, които чувствително се обезлюдяват. Сред проспериращите селища са селата Бенковски, Царацово, Стряма, Костиево, Куклен, Радиново, Старосел, Хисаря и т.н. По-голямата част от населените места в Пловдивско обаче представляват селища със затихващи функции, в които населението е застаряващо и не се раждат деца, напр. Цалапица, Върбен, Бабек, Борец, Златосел, Тюркмен и т.н.

5. Резултати

5.1. с. Бенковски

Село Бенковски е разположено в североизточния край на Пловдивския регион. Неговото землище е на площ от 16,284 кв. км. От създаването на селището землището му не е променяло своите граници. През последните години в селото се забелязват все повече следи от урбанизирани и благо-

³ Досега във всички зони на ТИЗ са инвестирани над 1.1 милиард евро. ТИЗ се осъществява върху площ от 1070 хектара земя, от която 325 хектара вече е заета. От старта през 1995 г. на първата индустриална зона „Марица“ досега са привлечени над 120 инвеститори, разкрити са над 12000 работни места. Инициатори на ТИЗ са Сиенит Холдинг, дивелъпър на индустриални зони, и КЦМ, производител на цветни метали, заедно с 9 общини. Индустриалните зони, включени в ТИЗ, са: Индустриално-търговска зона „Марица“, Индустриална зона „Раковски“, Промислено-търговска зона „Куклен“, Индустриална зона високотехнологичен център „Тракия“, Агроцентър „Калояново“ и Парк „Образование и високи технологии“ (Тракия – икономическа зона, Инвестиционна дестинация Пловдив 2015).

устройство. Земята продължава да се използва за отглеждането на различни култури, но немалко имоти сменят своя статут и се превръщат в строителни площадки за поява на производствени предприятия и складови пространства. Според последните данни на НСИ селището увеличава своето население прогресивно, което е продиктувано от обстоятелството, че е едно от шестте, включени в проекта „Тракия – икономическа зона“ и индустрията осигурява постоянни и стабилни доходи (Население по области, общини, местоположение и пол, НСИ 2016). В края на 1990 г. то наброява 972 души, а в края на 2016 г. – около 1384 души, имащи постоянна адресна регистрация и още приблизително 200 души, които са в процес на получаване на местожителство. В селището почти не се откриват пустеещи къщи. През последните 7-8 години миграционните процеси, насочени извън селището, са сведени до минимум. Напротив, наблюдава се обратният процес – преселение (основно на млади семейства) към пределите на селото. В населеното място доминира българският етнос (96 %), а ромският (3.5 %) и арменският (0.5 %) са слабо застъпени (по данни от ГРАО 2016/2017). Населението изповядва източноправославно християнство и мюсюлманство.

От различни източници (Архив на секция „Приложна ономастика“ в ИБЕ към БАН, Регистър на земеделските и горските имоти от Регионалната поземлена комисия Пловдив 2008 и лично събран емпиричен материал от проведено теренно проучване през 2016 г.) са ексцерпирани общо 221 топонима, попадащи в землището на с. Бенковски. От тях в рамките на селището са 10, извън рамките на населеното място са 211. Въз основа на проведените интервюта става ясно, че едва 20% от ексцерпираните 221 топонима все още имат жива употреба сред населението. Останалите 80% са посочени от информаторите като непознати. Това проучване показва, че 176 от записаните преди повече от 50 години местни названия днес вече са забравени от населението и реално не се употребяват. Те остават фиксирани само в писмени източници. Забравени са местни имена като *Арманица*, *Асаница*, *Банковица*, *Босеви върби*, *Голяма Сърджалийка*, *Голямата ливада*, *Иризлика* и т.н. Следва да се отбележи, че местните названия са запазили своя изконен произход и автентичен изговор в непроменен вид. В речта и в традициите на именуване не са навлезли нови названия (неоними).

5.2. с. Цалапица

Село Цалапица е разположено в северозападния край на Пловдивския регион. Неговото землище е на площ от 72,74 кв.км. От създаването на селището землището му не е променяло своите граници. Земята продължава да се използва предимно за отглеждане на различни култури, организирана на кооперативен принцип от частен арендатор. Според последните данни на НСИ населението на селището намалява прогресивно (Население по области, общини, местоположение и пол, НСИ 2016), което е продиктувано от обстоятелството, че в района рядко се откриват нови индустриални

предприятия и източниците на стабилни доходи са твърде ограничени. В землището на селото се помещават малък брой производствени предприятия, които осигуряват ограничен брой работни места, въпреки близостта с автомагистрала „Тракия“ и благоприятния равнинен ландшафт. От проведеното теренно проучване се установи, че неуспешно се правят опити за привличане на инвеститори, които да разкрият нови фабрики, поради което индустрията в селището има затихващи функции и ограничен обхват. През последните 7-8 години се наблюдава миграция на млади членове на обществото извън рамките на населеното място. През 1990 г. Цалапица е най-голямото по брой на населението българско село – с малко над 5000 жители. В края на 2016 г. обаче то вече наброява едва 3742 души. В селището доминира българският етнос (91 %), а ромският (9 %) е слабо застъпен (по данни от ГРАО 2016/2017). Не се откриват представители на други етнически групи. Населението изповядва източноправославно християнство.

Проучването на селището доведе до събирането на 75 топонима, които бяха ексцерпирани от различни източници (Архив на секция „Приложна ономастика“ в ИБЕ към БАН, Регистър на земеделските и горските имоти от Регионалната поземлена комисия, Пловдив 2008, Динков 2012, Стойчев 1972 и лично събран емпиричен материал от проведено теренно проучване през 2016 г.). Резултатите от интервютата с информаторите показват, че от общо 75 топонима, 91% все още имат жива употреба сред населението. Останалите 9% са посочени от местното население като непознати. По-голямата част от названията се намират извън рамките на населеното място – 70, а в рамките на селището са 5. Едва 7 от записаните преди повече от 50 години местни названия са забравени и нямат реална употреба днес, а остават фиксирани само в писмени източници. Изчезнали са местни имена като *Гърбица*, *Каракашеца*, *Плетюна*, *Сариевица*, *Челнушки друм*, *Червенковица*, *Рабаданица*. Въпреки обезлюдяването и упадъка на селището местните названия са запазили своя изконен произход и автентичен изговор в непроменен вид. В речта и в традициите на именуване не са навлезли нови названия (неоними).

6. Заключение

Основният резултат от проведеното емпиричното проучване е, че се установява какво е актуалното състояние на топонимията в двете пловдивски селища. Беше приложен нов модел за синхронно изследване на топонимията, при който демографското развитие се разглежда като основен фактор за съвременната динамика на топонимната система. Бяха извършени наблюдения за начина, по който демографските процеси влияят върху състоянието на топонимията в двете проучени селища. Резултатите са изненадващи и показват, че динамичното социално-икономическо развитие, разрастването на територията и увеличаването на населението не довеждат до увеличаване броя на използваните топоними и появата на нови названия, а напротив,

до значителната загуба на имена. Този факт повдига много нови въпроси относно функцията на топонимията днес и принципите на пространствената номинация, които биха могли да станат обект на друго изследване.

Библиография

Архив на секция „Приложна ономастика“ в ИБЕ към БАН.

Джоунс 2013: Джоунс, М. *Застрашени езици и езиково многообразие в Европейския съюз*. <[http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2013/495851/IPOL-CULT_NT\(2013\)495851\(SUM01\)_BG.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2013/495851/IPOL-CULT_NT(2013)495851(SUM01)_BG.pdf)> (дата на достъп 02.02. 2016).

Динков 2012: Динков, Т. *Из миналото на село Цалапица*. Пловдив: Блаком, 2012.

Инвестиционна дестинация Пловдив 2015: Тракия икономическа зона. <<http://invest.plovdiv.bg/content/trakia-industrial-zone/>> (достъп на 03.06.2017).

НСИ 2016: Дейност на местата за настаняване по статистически зони, статистически райони и по области, НСИ, 2016<www.nsi.bg> (достъп на 06.06.2017).

НСИ 2106: Население по области, общини, местоположение и пол, НСИ, 2016<www.nsi.bg> (достъп на 06.06.2017).

Регистър на земеделските и горските имоти от Регионалната поземлена комисия – Пловдив, 2008.

Регистър на населението – Национална база данни „Население“. <<http://www.grao.bg/nbd.html>> (достъп на 12.06.2017).

Стойчев 1972: Стойчев, С. *Село Цалапица. Минало и настояще*. София: ОФ, 1972.

Ченгелова 2016: Ченгелова, Е. *Интервюто в социалните науки*. София: Омда, 2016. <<http://www.newmedia21.eu/content/2016/01/E-Chengelova-Interview-v-socialnite-nauki-Omda-PDF-2016.pdf>> (дата на достъп 05. 05. 2016).

ЮНЕСКО 2003: Конвенция за опазване на нематериалното културно наследство. <<http://www.unesco.org/culture/ich/doc/src/00009-BG-PDF.pdf>> (дата на достъп 02.02.2016).

Eades 2013: Eades, G. L. Toponymic Constraints in Wemindji. // *The Canadian Geographer / Le Géographe canadien*, xx(xx), 2013, 1-11.

Hunn 1994: Hunn, E. Place-Names, Population Density, and the Magic Number 500. // *Current Anthropology*, Vol. 35, No. 1, (1994), 81-85.

Löfström, Schnabel-Le Corre, eds. 2015: *Challenges in Synchronic Toponymy*. Ed. by J.Löfström, B. Schnabel-Le Corre. Tuebingen: Narr Francke Attempto Verlag, 2015.

Tent 2015: Tent, J. Approaches to Research in Toponymy. // *Names*, Vol. 63 No. 2, (2015), 65-74.

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

УСТОЙЧИВИТЕ СРАВНЕНИЯ
С МОДУЛ НА СРАВНЕНИЕТО ЦВЯТ В БЪЛГАРСКИЯ
И РУСКИЯ ЕЗИК

Теодора Кръстева
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
БАН

STABLE COMPARISONS
WITH THE CHARACTERISTIC OF COMPARISON COLOR
IN BULGARIAN AND RUSSIAN LANGUAGES

Teodora Krasteva
Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin,
Bulgarian Academy of Sciences

Abstract. The subject of the present report are stable comparisons with the characteristic of comparison which is color in Bulgarian and Russian languages. It is part of a larger linguistic and linguoculturological study on stable comparisons in Bulgarian and Russian languages. Stable comparisons are chosen with the next characteristics which are the basic colors like white, black, red, green, blue, yellow and gray. Material is excerpted from dictionaries and supplemented by examples from the Bulgarian and Russian national corpora. Equivalent relations are established. Also, it established how universal and nationally specific these comparisons can be.

Key words: stable comparisons, color, linguoculturology

Предмет на настоящия доклад са устойчивите сравнения с модул цвят в българския и руския език. Представява част от изследване на устойчивите сравнения (УС) в лингвистичен и лингвокултурологичен план в българския и руския език. За целта са избрани УС с признак – цветовете *бяло, черно, червено, зелено, синьо, жълто и сиво*. Материалът е ексерпирен от различни източници: книгите „Устойчивите сравнения в българския език“ (1986) на Веса Кювlieва-Мишайкова, многотомния „Речник на българския език“ и „Устойчивые сравнения русского языка. Тематический словарь“ на Л.А. Лебедева, допълнени с примери от Българския и Руския национален корпус *ruscorpora.ru*. За устойчиви сравнения в работата се приемат срав-

нения със следната структура: модул на сравнението, сравнителната частца **като** (**как** – за руския език) и образ, чиято употреба е регистрирана в речници или литературни произведения. В центъра на вниманието не е доказване на устойчивостта, а съпоставката им в два близкородствени езика – българския и руския. Някои учени не причисляват сравнения от този тип към УС, поради високата степен на правдоподобност. Признакът (в нашия случай – цветът) е твърде типичен и присъщ за обекта, с който се сравнява. Затова сравнения с един и същ образ възникват и съществуват успоредно в различни езици. Според В. Кювлиева-Мишайкова важен е изборът на обект за сравнението, тъй като от всички възможности, всички обекти, които притежават във висока степен даден признак, народът избира точно определени (Кювлиева-Мишайкова 1986: 44-45).

Настоящото изследване проверява доколко съвпадат УС с признак цвят в българския и руския език, установява еквивалентни отношения, това, доколко универсални или националноспецифични могат да бъдат сравнения, базирани върху визуалното възприятие на заобикалящата ни действителност, кои цветове са по-застъпени в УС, какви образи възникват в съзнанието при споменаването им и кои са доминантите.

Устойчивите сравнения са наследство от миналото, закрепено в съзнанието на общността и отразено в езика, предаващо се от поколение на поколение. Те отразяват представите и миогледа, светоусещането на съответния народ. В центъра им е човекът със своите качества, външен вид и поведение. УС са подробно разгледани в трудовете на В. Кювлиева-Мишайкова („Устойчивите сравнения в българския език“) за българския език и на В. М. Оголцев („Устойчивые сравнения в системе русской фразеологии“) за руския, а също така в работите на П. Легурска, Райна Холанди и съпоставителното изследване на Б. Янев – „Образните сравнения с антропоцентричен характер в българския и английския език“ (2013). Но отсъстват изследвания, посветени непосредствено на цветовете в тях. Темата за цвета е широко изучавана в езикознанието от различни гледни точки: от лингвостатистически изследвания за честотата на поява на съответната лексема в текстове в определен език до тълкуване на символиката на цветовия език във или извън контекст. Подробен обзор на библиографията може да бъде намерен в студията на М. Алмалех „Слово и цвят: Психолингвистични и прагматични аспекти“ и монографията му „Цветът в Петокнижието“ 2006 г. Аз ще се спра върху отделни аспекти, касаещи цветовъзприятието и възможността за разглеждането му в съпоставителен план.

Волф Москович споделя хипотезата на Сепир-Уорф за лингвистичната относителност, според която възприятието на сетивния свят в различните езици е своеобразно. Но отбелязва, че: „Словесните асоциации показват удивителна универсалност в различните езици.“ (Москович 1969: 185, цит. по Алмалех 2006а: 349-350) В. Кювлиева-Мишайкова отбелязва, че сравненията за цвят „имат почти универсален характер и недостатъчно отразяват самобит-

ното в народната душевност“ (Кювлиева-Мишайкова 1986: 78). В монографията си „Цветът в Петокнижието“ М. Алмалех характеризира цветовия език като общ код, който въздейства на подсъзнателно равнище, говори за когнитивни и културни универсалии, но признава и съществуването на национални особености в семантиката на цветовете (Алмалех 2006а: 356). Според Теорията за прототипите на Е. Рош индивидите придобиват представа за цветовете чрез опита на базата на едни и същи прототипи, които представляват природни субстанции (Рош и кол. 1976, цит. по Алмалех 2006а: 354). Той определя прототипите за цветовете, които се използват в хода на изследването.

Интерес представлява и изследването на вербализацията на цветовия език извън контекст на М. Алмалех, където той посочва нормата за словесни асоциации на цвят, изведена въз основа на две асоциативни изследвания – от 1980 и 1996 година. На базата им и на базата на асоциациите с цветовете в Българския асоциативен речник от 2003 г. проверих доколко тези асоциации съвпадат с използваните в УС образи и дали те съвпадат с прототипите. Справката в речниците показва, че както в българския, така и в руския език, значително по-широко застъпени са УС с модули на сравнението цветовете **червено, бяло и черно**.

Белият цвят се среща в УС с различни компаративни компоненти, които условно биха могли да бъдат обединени в следните категории: хранителни продукти, вещества и строителни материали, предмети от бита и животни. Наблюдава се висока степен на еквивалентност между УС в българския (б.е.) и руския език (р.е). Хранителни продукти откриваме в УС: **бял като брашно /белый как мука, (прясно) мляко/молоко**. УС **бял като сирене** остава без еквивалент в руския език, макар да откриваме пример **бледный как брынза**.

Вещества и материали, голяма част от които строителни: **бял като гипс /белый как гипс, гипсовая маска, тебешир/мел, мрамор/мрамор, алабастър/алабастр, вар/известъ, слонова кост /слоновая кость; сняг/снег, пяна/пена, восък/воск**.

Сравненията с животни **бял като гъска** и **бял като патка** и с продукта на растението **памук** остават без еквивалент в руския език, както и руските **белый как стенка, как лунь** (б.е. блатар). Предмети: **бял като платно /белый как полотно, бял като хартия /белый как бумага**.

Някои компаративни компоненти се свързват с повече от един цвят дори в рамките на един език. Така например **слоновата кост** се среща в сравнения като: **белый как слонова кость, желтоватый как слонова кость и бледный как слонова кость**. Белотата логично се свързва с **бледността** и в примери като **бледен (блед) като платно, като смърт, блед като сирене**, като в речниковите статии често **бял** и **блед** присъстват успоредно. Всъщност, именно образът на **мъртвеца** предизвиква най-много противоречиви цветови асоциации: **блед, бял, жълт, син, сив**.

При сравнение на УС с резултатите от теорията за прототипите на Рош установяваме, че те частично съвпадат с т. нар. прототипи/предмети, еталони на белия цвят, а именно: *мляко, сняг, светлина/ден* (Алмалех 2006а: 355). Първите два образа се срещат в УС в двата езика. Частично се припокриват и с нормата на цветовия език извън контекст, където при бялото в центъра срещаме: *сняг, мляко, сирене, хартия, памук*, а в периферията: *тебешир* (Алмалех 2006b: 81-82). *Сняг, мляко, тебешир, сирене, мрамор*, заедно с често дублиращия се модул *блед* откриваме и в Българския асоциативен речник от 2003 г. (Балтова 2003: 20).

Жълтият цвят се свързва в УС с образи от различни категории. УС с хранителни продукти: *тухло е яйце, сыр* отсъстват в б.е. Растения и техните плодове се срещат и в двата езика: *жълт като пъпеш /желтый как дыня, лимон/лимон, шафран/шафран*. Еквивалентни УС със сравнителна дума материали или предмети са: *жълт като восък /желтый как воск, свещ/свечка, слама/солома*. Прототипът на *жълтото* – *слънцето* (Алмалех 2016а: 355) отсъства в УС в българския и руския език. В центъра на асоциативната норма за българския език *жълтото* се срещат *лимонът, яйцето* (Алмалех 2006b: 82), от които само *лимонът* се среща в българските УС, докато в р.е. се срещат и двете.

В б.е. откриваме не толкова типичното УС (регистрирано като диалектно в речника на Кювлиева-Мишайкова) *жълт като краставица*, а в р.е. краставицата се свързва с друг цвят: *зеленый как огурец*. Разбира се, това показва различни стадии в зреенето на зеленчука, но интересното е, че всеки от езиците е избрал конкретен цвят, докато другият липсва.

В речниците на В. Кювлиева-Мишайкова и Л.А. Лебедева са регистрирани малко УС с модул *зелен*. Затова повечето примери са от двата национални корпуса. Еквивалентни са сравненията: *зелен като трева /зеленый как трава/газон, лук/лук, жаба/лягушка, малахит/малахит*. Безеквивалентни в б.е. са УС с образите: *гущер, мента и планина*, а в руския: *зеленый как огурец* и на пръв поглед изненадващия образ на *морската вода* – *морская вода, полуденно море*. *Морето* е по-често асоциирано със синия цвят, чийто прототип е. Прототипи за зеления цвят са *всички растения* (Алмалех 2006а: 355), а сред асоциациите срещаме: *трева, природа, море, краставица, жаба* (Алмалех 2006b: 82), *трева, жаба, лук, природа, гущер, планина* (Балтова 2003: 35-36).

Още по-малко са УС в горепосочените речници с модул *сив*. Еквивалентни са: *сив като сянка /серый как тень, камък/камень, пепел/пепел, стомана/сталь, мишка/мышь*. Безеквивалентни в б.е. са: *сив като сокол, зимно море*, а в р.е. *серый как пыль, смерть, мертвец, земля, ворона, небо*, често свързвани с други цветове.

В руския език съществуват две думи, които разграничават различни оттенъци на *синия* цвят. Едната е *голубой*, което означава по-светлосин цвят, свързан с небето, а другата – *синий*, обозначаваща по-наситен тъмносин цвят. В УС

се наблюдава честото им смесване. В повечето примери има припокриване и се срещат както *голубой*, така и *синий* към един и същи компаративен компонент. Еквивалентни УС са двойките: *син като патладжан /синий как баклажан*, *син като небе /синий, голубой как небо*, *син като море /голубой как море*; с компаративен компонент скъпоценни камъни: *син като тюркоаз /голубой как бирюза*, *син като сапфир /синий, голубой как сапфир*, цвета: *син като синчец /голубой, синий как василек*. Безеквиваленти: б.е. *син като незабравка* и р.е. *синий как труп*, *голубой как у мъртвеца*, *ветер*, *вода* (която в б.е. се свързва с други качества – *прозрачна, светла, чиста*).

Прототипи за синия цвят са *морето и небето* (Алмалех 2006а: 355), които се срещат в двата езика, а в центъра на асоциативната норма срещаме думите *море, небе, синчец* (Алмалех 2006b: 82).

Предмети-еталони на *червения* цвят са *огънят и кръвта* (Алмалех 2006а: 355). Те се срещат като образи в двата езика: *червен като огън /красный как огонь, кръв/кровь*. Еквивалентни УС: *червен като домат /красный как спелый помидор, цвекло/свекла, бурак, рак/рак, мед/медь, божур/нион, мак/мак, рубин/рубин*. Безеквивалентни УС: *червен като трендафил* в б.е., *красный как пожар* в р.е. В р.е. при образа на догарящите въглища откриваме *красный как догасающие угли*, а в б.е. *черни като догарящи въглища, червеникавокафяви като догарящи въглища*. Сред асоциациите, които се срещат като образи и в УС, откриваме: *кръв, огън, ябълка, мак, домат* (Алмалех 2006b: 83); *огън, ябълка, божур, мак* (Балтова 2003: 64).

В УС с модул *черен* откриваме: етноними (еквивалентни в р.е. и б.е.) *черен като негр /черный как негр, циганин/цыганин, циганка/цыганка, апанин, арап/арап*, безеквивалентното в р.е. *черный как эфиоп*. Материали: *смола/смоль, нефт/нефть, сажиди/сажи, въглен/уголь, вакса/вакса, пръст /земля, катран/деготь, вар*.

В р.е. вместо *дъното на тигана – дно котла*. А *мастилото* се асоциира с различни цветове и оттенъци: р.е. *черный как чернила*, но б.е. *син, синьо-черен като мастило*.

Животни: *бръмбар/жук, врана/ворон, гарга/грач, гарваново крило /вороново крило*.

Предмети: *главня/головня, головешка*

Безеквивалентни УС: б.е. *маслина*, р.е. *галка, галчонок, эфиоп, трубочист*.

Абстрактни понятия и мистика: *дявол/черт, нощ/ночь*

Предмети-еталони за черния цвят са: *въглища, тъмнина/мрак/нощ* (Алмалех 2006а: 355). А съответно участващи в образуването на УС асоциации: център – *нощ, смърт, дявол, негр, арап, арапин, въглен, въглища, сажиди*, периферия – *циганин* (Алмалех 2006b: 83, 90), *негр, смърт, нощ, дявол, гарван, арап, сажиди, циганин* (Балтова 2003: 64-65).

Резултатите показват значителна еквивалентност при УС с модул цвят в българския и руския език, но и появата на националноспецифични образи.

В повечето случаи (без *жълтото*) те съвпадат с прототипите за цветове, макар и не в пълния им обем, и с част от центъра на асоциативната норма, по-рядко с периферията. По-голямата част от асоциациите и част от предметите-еталони (предимно с невеществено значение: *слънце, светлина/ден, тъмнина/мрак*) не участват в създаването на УС. Преобладават образите на обекти от бита на човека от близкото минало: различни материали и вещества с природен произход, растения и техните плодове, природни обекти. Срещат се и популярни полускъпоценни камъни (*тюркоаз, сапфир, рубин, малахит*) и цветя (*мак, божур, синчец*), известни със своя наситен цвят. УС с образ на животно се срещат по-рядко, като преобладават добре познатите диви животни. Етнонимите са застъпени предимно при черния цвят. Някои от образите се асоциират с повече от един цвят, което понякога е свързано с различни състояния или стадии от развитието на съответния образ или с не толкова ясно фиксираната им цветова характеристика. Забелязва се и неравномерното им фиксиране в речниците, което затруднява разглеждането им в съпоставителен план.

Изследването на УС, и в частност на тези с модул цвят, не само очертава приликите и разликите в цвето- и в световъзприятието на носителите на двата езика, но може да намери приложение и в сферите на теорията и практиката на превода, преподаването и изучаването на чужди езици и лексикографията.

Библиография

- Алмалех 2006а:** Алмалех М. Цветът в Петокнижието. Езикова картина на света. София: Университетско изд. „Св. Климент Охридски“.
- Алмалех 2006б:** Слово и цвят: Психолингвистични и прагматични аспекти – В: Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, ФСлФ, Том 91, София: Университетско изд. „Св. Климент Охридски“.
- Балтова, П. 2003:** Балтова, П. и кол. Български асоциативен речник. Прав и обратен. София: Университетско изд. „Св. Климент Охридски“.
- Български национален корпус.** <<http://search.dcl.bas.bg/>>
- Кювлиева-Мишайкова 1986:** Кювлиева-Мишайкова, В. Устойчивите сравнения в българския език. София: Изд. на БАН.
- Лебедева 2015:** Лебедева, Л.А. Устойчивые сравнения русского языка. Тематический словарь. Москва: Изд. „Флинта“, „Наука“.
- Речник на българския език.** <<http://ibl.bas.bg/rbe/>>
- Руски национален корпус.** <<http://www.ruscorpora.ru/>>
- Rosch 1976:** E. Rosch, C. Mervis, W. Gray, D. Johnson, P. Boyes-Braem. Basic Objects in Natural Categories. – In: Cognitive Psychology, № 8, pp. 382-439.

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

ЛИНГВОКУЛТУРОЛОГИЧНИ
АСПЕКТИ НА РУЖАТА И УПОТРЕБАТА Ѐ
В НАРОДНАТА МЕДИЦИНА

Надежда Николова
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
БАН

LINGUO-CULTUROLOGICAL ASPECTS
OF THE MARSHMALLOW AND ITS APPLICATION
IN THE TRADITIONAL MEDICINE

Nadezhda Nikolova
Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin,
Bulgarian Academy of Sciences

Abstract. Plants are the universal symbols of the human spiritual culture. They form a vegetable code and through that code they build up and transmit a whole message. The Bulgarian language is especially rich with names of plants.

In this report is mentioned the etymology of the name marshmallow and the derivative names. Marshmallow (*Althaea officinalis* L.) has received its name from Greek, which means „heal“. Many of the plant species have healing properties. The common names of the marshmallow are: bozha ruchitsa, byal slez, volovo oko, wild marshmallow, prosvirnyak, prusvornik, staliiska ruzha, marshmallow and others. Folk names of the marshmallow are classified according to motivational characteristics – color, properties, place of origin and others.

The marshmallow plant is widely used in folk medicine.

Key words: *marshmallow, marshmallow's names, symbolic, folk medicine, linguistics*

През последните години интересът към проучването на лечебните растения както в целия свят, така и у нас бързо нараства. Растенията са универсални символи на духовната култура на човека.

Ролята на растенията в народните обичаи се определя преди всичко от наличието на особен растителен код, с който е свързано участието им в многобройни квалификационни системи. Израз на растителният код е символиката, която те носят, свързана с плодородие, цъфтеж, богатство, нов живот (Николова 2016: 480).

Данни за изучаването и употребата на растенията за лечебни цели намираме още при древните народи на Близкия изток.

Още от древни времена много растения са били познати от човека. Тези от тях, които съдържат активни вещества и оказват едно или друго въздействие върху живия организъм, са наречени лечебни растения. Народът ни ги назовава със стб. дума билка – в значение 'трева' (Стоянов 1973: 3).

Растението е известно като лечебно от древни времена, като е споменавано от Теофраст и Диоскорид. Римляните също го използват, както свидетелства Плиний. Ружата е ценена и в Средновековието – това е написано от римския лекар Александър Трилиан (VI век). Култивирана е в манастирските градини, където се отглеждали лечебни растения. Карл Велики (края на VIII – началото на IX в.) издава указ, препоръчващ редица лечебни билки за отглеждане (Яценко-Хмелевский, А. А., Кадаев, Г. Н., Гаммерман, А. Ф. 1990: 247-248).

Лечебните треви с магически свойства (билките) съгласно традицията са във владение на дъщерята на Арес – Терейне, на епонимната тракийска нимфа Траке, веща в тяхното събиране и лечебно-магическо приложение, свързват се със змията, със Старата Дива и Магда самовила (вж. Колева 2002).

В народната християнска традиция лечебните качества на билките също се обясняват с това, че Бог ги е надарил с необикновени качества. Във Франция произнасят ритуалната формула: „Свята билко, несята и не-садена, дай ни силата, дадена ти от Господа!“. Затова събирането на треви представлява особен обред, извършващ се в условията на ритуална чистота, с молитви и жертвоприношения, чиято цел е да предотвратят определени опасности (Елиаде 2012: 348).

Древната езическа основа на обичая, изградена върху соларния култ, определя и голямата магическа и лечебна сила на билките в нощта срещу Еньовден. В този момент те са събрали цялата слънчева мощ, която губят след поврата в неговия ход. (Дамянова, Чемишанска 1998: 89). Вярва се, че билките имат голяма лечебна сила, ако са събрани в ранно утро преди изгрев слънце на Еньовден. Билки берат още срещу Гергьовден, Еремия и Спасовден (Каблешкова 2002: 96).

В системата на фитонимите съществуват наименования, при които някое основно свойство на реалитета е определило названието, а някой случаен признак, който вероятно е бил съществен за ограничен кръг от хора и за кратко време, но е оставил своя отпечатък в регионалното наименование (Шишкова 1993: 53-54).

Растенията, освен латински имена, имат и народни имена. Българският език е особено богат с имена на растения.

Лечебната ружа (*Althaea officinalis* L.) е разпространена из влажните мочурливи и заблатени места, край реки и храсталаци до 1000 м надморска височина навсякъде в България (Нешев, Ланджев 1994: 193).

За етимологията на названието **ружа** е посочено в Български етимологичен речник, че първоизточникът е от лат. език – *roza, rosa*, вж. *рѡза*. Срв. срхр. *ружа*, укр. *ружа*, чеш. *ruze*, слов. *ruza*, словен. *roza*, рус. *рожа*, пол. *rōza*, горлуж., доллуж. *Rōza* (БЕР 2002: 238).

Б. Китанов в „Ботанически речник“ е отбелязал названията на **Ружа лечебна** (*Althaea officinalis* L.) на английски език – *Marschmallow*, на руски език – *Алтей лекарственный*, на френски език – *Guimauve officinale*, на немски език – *Echter Eibisch* Сем. *Malvaceae* – Слезови (вж. Китанов 1994).

В Речник на българския език, Т. 15, 2015 г. са посочени три значения на названието **ружа**: ж. 1. Градинско или диворастящо цвете с високо право стъбло и едри бели, розови, червени или жълти цветове с къси дръжки, захванати за стъблото, някои разновидности на което (бялата ружа) се използват като лечебно растение. *Althaea officinalis*. *Кръглата леа на средата на градината беше грижливо изпъстрена с нацъфтели цветя: разноцветни ружии, далии... и едър ароматен босилек*. Ив. Карановски, Разк. I, 130. // Отделен стрък с цвят на това растение. *Подарих ѝ една бяла ружа. Букет от бели и розови ружии*.

2. Бот. Род едногодишни и многогодишни високи тревисти растения от сем. Слезови с двуполови цветове в гроздовидни съцветия с двойна чашка и венчелистчета, обагрени различно (в бяло, червено, розово), чиито 12 вида са разпространени в Европа и Азия.

3. Диал. Трендафил. *Разговора им прекъснаха девойки... Дойдоха и фърлиха на Георгия и Асеня гердан, изплетен от ружии (тренафил)*. Б. Димитров, Я I (превод), 96. *Усмехът сякогаш украшаваше кораловите ѝ уста, сякоя я наричаше цветуща ружа (тренафил)*. Ч, 1871, бр. 13, 405.

♦ **Жълта ружа**. Диал. Невен. (РБЕ 2015: 1478).

Производни имена на **ружа** са: **ружан** *Malva offinalis* L. (Съчанли, Гюмюрджинско), **ружен** диал. прил. (Т. Панчев), **ружен** – многолистно високо градинско цвете (Смолянско, Ардинско, Асеновградско), **ружин** в нар. песен цвете, ружа (Найден Геров), **ружица** умал. и **ружичка** умал. (вж. БЕР 2002: 238).

Лечебната (бяла) ружа (*Althaea officinalis* L.) е получила наименованието си от гръцки език, което означава ‘**лекувам**’. Голяма част от видовете на растението притежават лечебни свойства. Цветовете им са красиви, но някои видове се отглеждат предимно за декоративните им качества.

Народните названия на **бяла ружа** могат да бъдат класифицирани на:

1. Еднолексемни – *тарус, пъртенка, просвурник, проскурняк, просвирняк, просвирник, фатме* (тур.), *гюла* (тур.), *гюл-фатме* (тур.).

2. Полилексемни – *божа ръчица, бял слез, волово око, дива ружа, сталийска ружа, обикновена ружа, пъртена ружа, була фатме* (тур.), *хатем оту* (тур.), *гюл фатме* (тур.) (вж. Ахтаров 1939: 96-97; Козаровъ 1925).

Видове названия на **ружа** са устойчивите словосъчетания, които могат да бъдат класифицирани според мотивационните признаци – цвят, свойство, място на произход и др.:

1. Словосъчетания, в които прилагателното име уточнява признака ‘цвят’ на растението, например: *бяла ружа, червена ружа, жълта ружа, синя ружа*.

2. Словосъчетания, в които прилагателното име уточнява църковен празник – *димитровска ружа*.

3. Словосъчетания, в които прилагателното име сигнализира мястото, където се среща растението – *горска ружа, планинска ружа, градинска ружа*.

4. Словосъчетания, в които прилагателното име сигнализира региона, където се среща растението – *загорска ружа*.

5. Словосъчетания, в които прилагателното име уточнява произхода, където се среща растението – *сталийска ружа*.

6. Образно название, при които има пренос:

а) от домашно животно върху растение, например: *магарешка ружа*;

б) прагматичен признак, свързан с разпространението на фитонима, – състояние диво или култивирано на реалитета, например: *дива ружа*.

Важен признак за опозиционната класификация на растенията е принадлежността на доминантното значение на всяко от тях към ураничната или хтоничната област на значението: едни се групират около ураничния полюс, защото са благосклонни към Бога или светците и носят имена или прилагателни в името си, произведени от Бог, от Богородица, а други – около хтоничния полюс, защото са прокълнати от Бога и имената им конотират дявол, бяс, змия, имена на демони, гора, имена на дивни зверове и др. (Георгиев 2002: 262-263). Растението се възприема като живо същество, мито-поетически се съотнася с човека и му се приписват свойства. Вегетативният код се използва в езика и фолклора за номинация и описание на човека, на неговото тяло и характер, физиология, възрастови етапи на неговия живот и др. Обредните функции и символиката на растенията се определят от техните природни свойства.

Растенията широко са представени във фолклорните текстове, където те придобиват символично значение, основано на паралелизма на света на природата и света на човека. Тук се отнасят всички ония треви, които се употребяват в народната медицина. Според народните вярвания лековитите билки проявяват на съответните календарни празници лечебни и стимулиращи свойства.

В народните предания и легенди се среща мома на име Ружа. В легенда от Сапарева баня се разказва как от ранна пролет до късна есен Ружа

е байрактар на хайдушка дружина, чийто войвода е нейният любим. През зимните месеци тайно се връщала в селото. Забелязана и подгонена от турците, тя побягнала към манастира, за да се скрие. Турците я настигнали и за да не попадне жива в ръцете им, тя се хвърлила от високата скала, която хората наричат Ружина скала.

Ружата е самодивско цвете, което е възпято и в народните песни. От нея има произлезли собствени имена – Ружа, Ружица. Тя тясно се свързва с живота на момата. Тя се радва на нея, там седи, бере я, за да се кичи (Калешкова 2002: 101).

*Само веднъж **ружа** цъфти
Само веднъж сърце страда...*
СБНУ XIII, 278.

*Цъвнàла е **ружа** у градина
Под **ружата** – мома Севделина,
На ръце ѝ – тиле соколèнце; .*
СБНУ XLIX 1958 Граово, с.153.

В народна песен **бяла ружа** е сравнена с красотата на мома или невеста, например:

***Бели ружи, нежни ружи,**
Цъфнали са на прозореца.
...разболях се като ги видях.*
СБНУ XIII, 278.

В друга народна песен красотата на девойката е сравнена с **ружа румена**, например:

*Мàле ле ,ста̀ра ма̀йчице,
Учи ме, ма̀ле, на̀учи
К'ѝкò да узнаем Л'ил яну,
Л'ил 'яну – **ружу румену** !*
СБНУ XLIX, 1958, Граово, с. 232.

Атанас Илиев в „Растенията от фолклорно гледище“ отбелязва, че момата е сравнена с „**ружа алена, румена**“. Тя расте волно и безгрижно в родния дом: „**как цъфти ружа в градина, тѣй цъфти мома при майка**“ (Илиев 1919: 143).

В традиционната народна култура за качества на една мома се съди по няколко признака: младост, външна хубост, работливост, трудови умения. Една от характерните приятни трудови дейности е поддържането на моминската цветна градина. В нея е изразено чувството за естетика на девойката. С цветята в градината тя споделя своите радости и любовни трепети. Цветето **ружа** заема централна роля в момин-

ската градина и често се възпява в народните песни, например:

*От дом до гром друми направила,
Покрай друми цвеке насадила –
Беле руже и цървен трендавил;..*

СБНУ XII 1958 Граово, с. 134.

Ружата (*Altheae officinalis* L.) се родее по функции с трендафила и като него е свързана с моминските превращения: „*мома ще стане желта ми ружа*“ (Качулев 1973: 87, N 157 – Веселиново, Шуменско). Аналогията между двете растения е засвидетелствана в именната система на българите, където Трендафила е синоним на Ружа (Маринов 1994: 105). В някои диалекти чрез лексемата *ружа* се означава **розата** (*Rosa damascaeana* L.) – традиционният символ на богинята на любовта, на жената и особено на красавицата (вж. Колева 2002).

Ружата е символ на момата, очакваща да се задоми, и на младата невеста. По свежестта ѝ в китката, подарена от мома на заминаващия любим, се гадае чака ли го момата, която му я е дала (Георгиев 2013: 447).

Ружата е символ на красота, хубост и младост.

Растението *ружа* намира широко приложение в народната медицина.

Още в древността *ружата* е била използвана от спортистите и гладиаторите. Древногръцкият учен Плиний е препоръчвал растението при болки в ставите след физическо натоварване. Авицена е предписвал за пиене отвара от растението при кашлица и тежки наранявания. Рицарите са лекували своите рани с цветове, западени във вода и мед. Отварата е била позната като девическа кожа, защото хората са вярвали, че регенерира раните и намалява болките.

Силата ѝ според астролозите идва от Венера, защото растителното царство е под нейно влияние – най-женствената планета на небосклона, и от Меркурий – точно ружата е подвластна и на него. Хората от зодиите, закриляни от същите небесни тела, се лекуват по-успешно с „магиите“ на тази чаровница.

Венера, богинята на красотата, въздейства от митични времена на цветята, затова ружата лекува женски болести в комбинация с бял равнец. В по-наситена концентрация с жълт кантарион се използва за промивки.

Лечебната *ружа* (*Althaea officinalis* L.) е позната от древността като лекарство.

В българската народна медицина *ружата* се използва при възпаление на бъбреците и пикочния мехур, при болезнено и затруднено уриниране, кашлица (и коклюш), пресипнал глас, фарингит и ларингит, възпаление на стомашно-чревната лигавица, за компреси при възпаление на кожата (вж. Гайгер 1993: 13).

Външно билката се прилага като гаргара при гърлобол, за жабурене при възпалени венци, а като лапи – за лечение на разширени вени, абсцеси,

циреи. Пресният сок от корените на ружата се ползва при слънчево изгаряне, суха коса или маска за лице. Под формата на компреси се използва при възпаление на очите (вж. Мазнев 2004: 496).

Пресни смачкани плодове на ружата се слагат топли за успокояване на възпалена кожа. Запарка от листата на ружа се използва при диария, кашлица, цистит. Отвари, тинктури и лапи от билката могат да се използват при всякакви възпаления (вж. ГБЕ 1998: 309).

Под формата на чай ружата се използва за лечение на кашлица, болно гърло, ларингит, бронхит; лекува успешно заболявания на дихателната система (Георгиев 2013: 447).

Външно се прилага за гаргара при гърлобол и пресипнал глас, за жабурене при възпалени венци, за налагане на лапи при циреи, рани, екземи, отоци (Нешев, Ланджев 1994: 194).

Фитонимите интерпретират елементи от цялостното светоусещане на човека, от народните вярвания и обичаи, което ги прави носители на етнолингвистична информация.

През ХХІ век нараства интересът към лечебните растения, които се използват за профилактични цели. Билките и съответните билкови препарати остават най-близко до природата и храната. Лечението с билки е широко разпространено и се ползва с изключително доверие сред хората.

Библиография

- Ахтаров 1939:** Ахтаров Б. и др. *Материали за български ботаничен речникъ*. Придворна печатница, София: 1939, 96-97.
- БЕР 1971:** *Български етимологичен речник*. Под ред. на Вл. Георгиев, Т. VI, София: Издателство „Проф. М. Дринов“, БАН, 2002, 238.
- Гайгер 1993:** Гайгер Ф. *Лечебната сила на природата*. Прев. А. Кочева, Е. Кочева, Н. Леvedжиев. Берковица: Издателство ЕТ „Бонкомерс“, 1993, 13.
- Георгиев 2002:** Георгиев, М. *Слово за словото. Опит за антропологията на ритуала*. София: Етнографски институт с музей – БАН, 2002, 262-263.
- Георгиев 2013:** Георгиев, М. *Българска народна медицина. Енциклопедия*. София: ИК „П. Берон“, 2013.
- ГБЕ 1998:** *Голяма билкова енциклопедия от А до Я. Лечебни растения и тяхното приложение*. Прев. А. Панайотова, София: Издателство ЕТ „Бонкомерс“, 1998, 309-311.
- Дамянова, Чемишанска 1998:** Дамянова, Д. Чемишанска, М. Еньовденските билки и лечебните им свойства според народната медицина от регион Монтана. – В: *Етър. Етноложки изследвания*. Етнографски музей на открито. А изкуството утре. Т. 3, Габрово, 1998, 89-96.
- Елиаде 2012:** Елиаде, М. Архетипът на билките. – В: *Трактат по история на религиите*. София, 2012, 346-349.

- Илиев 1919:** Илиев, Ат. Растенията от фолклорно гледище. – *Списание на БАН*, Клон историко-филологичен, кн. 18, София, 1919, 143.
- Каблешкова 2002:** Каблешкова, Р. Отражение на билките в българските народни вярвания и използването им в народната медицина. – В: *Етър. Етно-ложки изследвания*. Т. 4, Габрово, 2002, 95-110.
- Китанов 1994:** Китанов, Б. *Ботанически речник*. София: П. Берон, 1994.
- Козаровъ 1925:** Козаровъ, П. *Български народни названия на растенията*. Печатница „П. Глушковъ“, София: 1925.
- Колева 2002:** Колева, В. Фитоморфен код. – В: *Естетика и ритуал*. Издателство LiterNet, 26.10.2002. [http:// www.LiterNet.net](http://www.LiterNet.net); [http://liternet.bg/publish / vkoleva/estetika/13.htm](http://liternet.bg/publish/vkoleva/estetika/13.htm).
- Мазнев 2004:** Мазнев, Н.И. Энциклопедия лекарственных растений. 3-е изд., испр. и доп. Москва, 2004, 496.
- Маринов 1994:** Маринов, Д. Народна вяра и религиозни народни обичаи. София: 1994, 102.
- Нешев, Ланджев 1989:** Нешев Г., Ланджев Ил. *Справочник за билките*. София: Изд. „П. Берон“, 1989.
- Николова 2016:** Николова, Н. Растителният код в сватбената обредност на българите. – В: *Актуални проблеми на съвременната лингвистика*. Юбилеен сборник в чест на проф. д.ф.н. д-р хон. кауза Стефана Димитрова. София: Издателство на БАН „Проф. М. Дринов“, 2016, 480.
- РБЕ 2015:** Речник на българския език. София: Издателство „Проф. М. Дринов“, БАН, 2015. Т. 15, 1478.
- Стоянов 1973:** Стоянов, Н. *Нашите лекарствени растения*. София: Издателство „Наука и изкуство“, Част 1 и Част 2, 1973, 3.
- Шишкова 1993:** Шишкова, Л. Наблюдения върху двусъставните фитоними в българския език. – *Език и литература*, кн. 1, София, 1993, 53-55.
- Яценко-Хмелевский, Кадаев, Гаммерман 1990:** Яценко-Хмелевский, А. А, Кадаев, Г. Н., Гаммерман, А. Ф. Алтай лекарственный. – *Лекарственные растения (Растения – целители)*. Москва: „Высшая школа“, 1990, 247-248.

**Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“**

**ПОЛИТИКА ЧРЕЗ ГОЛОТАТА –
НАДМОЩИЕ И ПОДЧИНЯВАНЕ ЧРЕЗ ЕЗИКОВО
МАНИПУЛИРАНЕ НА ГОЛОТАТА
НА БРАЗИЛСКИТЕ ИНДИАНЦИ ОТ XVI ВЕК
(За целите, обекта и методологията на изследването)**

**Вера Киркова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“**

**POLITICS THROUGH NUDITY: SUPREMACY
AND SUBORDINATION THROUGH THE LINGUISTIC
MANIPULATION OF THE BRAZILIAN INDIANS' NUDITY
DURING THE XVIth CENTURY**

**Vera Kirkova
University of Sofia St. Kliment Ohridski**

Abstract. The research (a part of a larger task) is about the study of the language shape of Brazilian Indians of the XVIth century, compiled by using informative texts written in that period of time: direct testimonies of Portuguese explorers, sailors, colonizers and Jesuit missionaries about and from the newly discovered Brazilian territory; the peculiarities of the linguistic reflection of such a general notion as “nudity”, the reference and manipulation of which is purposefully serving the imperial colonization policy in one or another direction (often radically opposite but always related to the ultimate goal of gaining power). On the basis of the interpretation of the nudity, are imposed extreme samples of existence of the Brazilian native, explaining to the world the specifics of the Portuguese policy, followed in the XVIth century, aiming at supremacy and obedience.

Key words: Brazilian Indians, nudity, colonization, language manipulation

На пресечната точка между проучвания в сферата на португалоезичните култури се озова интересът ми към откриването на Бразилия и особено към извеждането на бразилския индианец на световната сцена. Първите моменти. Сблъсъкът между европееца и туземеца от новооткрития континент. Съвсем естествено дойде въпросът: „Какъв е бил индианецът?“ Често коренно противоположни мнения го представят от наивен и чист до неукротимо кръвожаден. В крайна сметка, как точно се изгражда предста-

вата за него? Огромното предимство в този случай е, че първата среща е документирана. Има сведения, има очевидци. Макар и оскъдни, текстовете, отразяващи пионерската дейност на португалците през първия век от колонизирането на Бразилия, дават информация от първа ръка за това, какъв е бил индианецът. Но колкото по-дълбоко се навлиза в материята, толкова по-сложен изглежда въпросът. Единственото, което със сигурност би могло да се каже, е, че индианецът е... гол. Голяма част от останалите наблюдения са на базата на изводи, направени върху факта, че е гол. Например, като се започне от Перо Ваш де Каминя при самото откриване на Бразилия: „Ходят голи, без да се покриват с нищо. Изобщо не се притесняват да си показват срамотиите, сякаш си показват лицето.“ // „Телата им са толкова чисти и така едри, и така хубави, че повече няма накъде.“ // „невинността на тези хора е такава, че дори на Адам не би могла да е по-голяма“ // „толкова чисти хора, стига да можехме да разбираме техния език и те нашия, веднага биха станали християни“ // „най-прекрасният плод, който може да се извлече, е да се спаси този народ...“ (Каминя 1500). Голотата в първия момент е основание португалците да вярват, че индианците са чисти и непокаварени тъкмо защото ходят голи. Тази невинност ще ги превърне в отлични християни в подчинение на Португалската корона. Стигаме до мисионерите йезуити, например до отец Нобрега в процеса на осъзнатото християнизирание на индианците: „Струва ни се, че не можем да не дадем дрехите, които сме си донесли, на онези, които искат да станат християни, да ги разпределим така, че всички да станем равни с тях, та поне да не скандализираме Братята от Коимбра, ако узнаят, че заради липсата на някакви си гащи една душа престава да бъде християнска и престава да познава своя Създател и Господ, когото да прославя...“ (Нобрега 1549: 74). Голотата вече става пречка и проблем на християнизиранието. Авторите спекулират с голотата на индианеца в зависимост от лични подбуди и интереси. Манипулират голотата на индианеца в текстовете си. Как? При тълкуването ѝ, при позоваването на нея, при подхода към нея, при вмъкването ѝ в определени контексти, което всъщност е и причината за тази противоречива представа за индианеца от първия век след откриването на Бразилия. Различни цели, различно интерпретиране на голотата, различно манипулиран езиков образ, а „почти всяка езикова форма с неманипулативно съдържание, при определен комуникативен контекст, поведенческо присъствие, познание за събеседниците, цели на общуването и очаквани резултати може да влезе в служба на манипулацията.“ (Чергова 2014: 55) В такава последователност и с подобни мотиви като цитираните започна изследването на проблема. А сега фактите.

Фактите

Веднага след триумфалното завръщане на Вашко да Гама в Португалия, след еуфорията от достигането на Индия по море, португалците организират втора експедиция (1499). Крал дон Мануел I назначава за

главнокомандващ Педро Алвареш Кабрал. Флотилия от 13 кораба потегля за Индия по вече доказания опитно маршрут, но вместо да го следват, подминавайки Кабо Верде, корабите се отклоняват на запад в Атлантическия океан, където по Великден на 1500 г. се натъкват на бъдещата Бразилия. Осъществява се първият контакт между португалските мореплаватели и местното население на новооткритата суша, като за едноседмичния престой откриваме подробна информация в първото изпратено оттам писмо. Написано е от Перо Ваш де Каминя, бордови писар, и е адресирано до крал дон Мануел I. От този момент нататък, в продължение на около един век, биват написани множество разнородни текстове – от бележки за маршрути, записки, бордови дневници и писма, до цели географски и исторически трактати, обединени от факта, че са все преки свидетелски информативни документи. Затова, въпреки привидното разминаване във формата, текстовете сочат типологични сходства помежду си от гледна точка на съдържанието и най-вече, от гледна точка на основната цел, която е да информират (краля, предимно) за хода на експедициите и за оправдаването на очакванията за намиране на ценни ресурси, като интересът е насочен главно към скъпоценните метали и новите поданици – бразилските индианци, в конкретния случай, които спешно да се християнизират и подчинят, за да служат вярно в полза на Португалската корона и тя да засили надмощието си над останалите страни.

Разглеждането на оскъдните понякога сведения за авторите показва, че става дума за поколения, носещи хомогенно в себе си характерни за епохата черти. Пишещите възплъщават императивите на времето, в което са изградени под натиска на глобалните промени вследствие на прекрояването на света и зараждането на нова ценностна система под въздействие на португалската географска и културна експанзия и открилите се хоризонти за физическо, интелектуално и духовно надмощие. Текстовете, макар и споделящи общи особености и представляващи етап от развитието на разрастващата се и налагаща се пред света Португалска империя, се делят на два вида. Едните са дело на изследователи, мореплаватели, колонизатори и са светски свидетелски информативни текстове, където преобладава описателната наративност, докато другите са написани от мисионери йезуити и изпъква морализиращият елемент. И едните, и другите са създадени на базата на прякото наблюдение и личното участие от страна на авторите в „цивилизационните“ процеси. Имаме неподправено непосредствено наблюдение, репортажност и в максимална степен доближаване до новооткритата действителност. Разполагаме с истинско богатство от „заснемания“ на заобикалящата бразилска реалност и населяващите я обитатели, които включват първите срещи, изненадата от външния вид и необременената от свян и предразсъдъци голота, особеностите на половете и възрастовите групи, поведението, формите на съжителство, специфичните навици, ритуали и сексуални практики, канибализма като

особено шокиращ, войните, до които се стига при ескалирането от мирно общуване към агресия. И забележителното е, че в тази многообразна палитра на различните проявления авторите често прибягват до голотата на индианците, за да потърсят и дадат обяснение, да напишат своята оценка – положителна или отрицателна, скрепена впоследствие с цялата гама от езикови средства, с които боравят и чиято цел е да насочва и да убеди в съждението, а „съзнателният подбор на наличните вербални средства при осъществяването на някакъв замисъл е оценъчна дейност, предопределена от поведенчески константи и променливи, установени социални норми и очаквания, ценностна скала, индивидуалност, стратегическо мислене. (вж. Вершурен 1999: 55-68, Вучева 2006: 243-277, Колшански 1984: 136, Мангачева 2012: 17-18 и др.)

Тъкмо поради тази причина едва след анализиране, разработване и представяне на текстовете един по един, съотнасяне към особеностите на личността и целите на пишещия идва опитът за обясняване на общата тенденция в охарактеризирането на индианеца посредством неговото най-биещо на очи проявление – да бъде гол. Защото голотата практически е единствената константа при изграждането на представата за бразилския туземец в свидетелските информативни текстове през първия век от откриването на Бразилия. Изводите са плод на индивидуални подбуди на авторите, спонтанни, свързани изначално с внушенията на голотата сама по себе си – сексуалният подтекст, например, или преднамерени – да се угоди на адресата. „Като че ли не бихме могли да намерим разумни аргументи да опровергаем твърдението, че голото тяло (...) се свързва с понятия като сексуално и еротично. Понятия, които във всяка епоха подлежат на предефиниране с добавяне на все повече разклоняващи се договорки и уточнения. Понятия, които се отразяват и в традиционната култура...“ (Филева, Димова, Петров 2017: 15) И доколкото всяко творчество е форма на интерпретиране на реалността, пречупена през погледа на интерпретиращия, то би могло да се перифразира, че изобщо всяка интерпретация на голотата по един или друг начин минава през разбиранията на интерпретиращия, в това число и през разбиранията на пишещия един текст, където той, съзнателно или подсъзнателно, отразява своите виждания, повлияни от всички лични и обществени фактори, обуславящи неговото световъзприятие като цяло.

Цел на изследването

Целта на изследването е да бъде описана системно динамиката в промяната на представата за бразилския индианец от гледна точка на неговата голота, чието тълкуване за период от един век преминава от една крайност на идеализиране и „ангелизиране“ в коренно противоположната на демонизирането. Чрез обуславящи актуалността на настоящата работа рамкиране и анализ на достатъчно голям брой представителни свидетелски информативни текстове, като се прилагат прийоми на кръстосващи своите достижения

научни области, се доказва, че в основата на тези съждения стои голотата и нейното манипулативно езиково интерпретиране в подчинение на провежданата политика за надмощие на Португалската империя.

Обект на изследването

Обект на изследването е писмената езикова практика в свързаните с откриването и колонизирането на Бразилия свидетелски информативни текстове от XVI в. – разнородни документи, акцентиращи върху образа на бразилския туземец и очертаващи представата за него, лансирана пред света от португалските колонизатори. Будят интерес във връзка с разглежданата проблематика, а конструираният модел на голия индианец, без да пренебрегва фундаменталните различия между текстовете, дава възможност документите да бъдат пълноценно изследвани от гледна точка на подхода на пишещите към новата действителност и нейните обитатели. В очертаната времева рамка акцент се поставя върху връзката между езика и обществените явления, като се отчита фактът, че социалните промени оказват различно по степен и „качество“ влияние върху езиковите подсистеми. Резултат от това влияние са и промените в отношението към голотата на индианеца и нейното езиково „онагледяване“.

Методология на изследването

Предлаганият теоретичен модел за културно-лингво-прагматическа насока при разглеждането на темата, както и анализът на езиковия материал, се основават на схващането за езика като отворена динамична система, зависима от външната среда и намираща се в постоянно взаимодействие с нея. Тясното капсулиране е немислимо. Все по-категорично се налага посоката към интердисциплинарност. Филологията, преосмислена, вече не е крайната цел, а инструментът – тя е, която дава ключа за разбиране на различни култури и общества, в чийто център стои отделният човек. „Идеята за антропоцентричността на езика в съвременното може да се счита за общопризната“ (Яковлева 1994: 20). Както и във връзка с възприемането на човешката другост: „Културният човек не просто развива и съхранява определени свои особености – той разбира другите индивиди, епохи, общества“ (Дичев 2016: 85).

През последните няколко десетилетия въпросът за интердисциплинарността е сред най-широко дискутираните. Проблеми като как трябва да бъде разбран и описван човекът в различните култури и възможна ли е универсално валидна теория на подхода към него, събуждат интереса на лингвисти, социолози и антрополози. „Общото развитие на знанието на човека изведнъж показва, че от погледа на езиковедите са отбягвали редица релации на езика с други феномени, характеризиращи мислещия и комуникиращия човек.“ (Димитрова 2004: 11)

За постигане на системност езиковото манипулиране в представянето и тълкуването на голотата е описано в зависимост от статуса на участниците в изграждането на езиковия образ на индианеца и на социалната приближеност или дистанция между тях, като се отчита влиянието и на други социални и прагматични фактори – образование, заеман пост, задължения, цели, търсени ефекти и др. Само така въпросът за спекулирането на пишещите с голотата на индианеца в полза на прокарването на необходимостта от неговото подчиняване може да бъде изяснен систематизирано и адекватно.

„Почти нито един въпрос в науката не се поставя случайно. Самото му възникване е продукт на определен етап в развитието на един или друг отрасъл на знанието.“ (Димитрова 2004: 13), защото, за да се отрази езиково едно явление, то вече е възникнало в обществото. Такива са последователността и концептуалната основа, необходими са външни и вътрешни предпоставки, за да се прояви явлението първо в даденото общество, а после да намери отражение и в езика, където има своя фундамент. Проблемът далеч надхвърля границите на чистата лингвистика. Трябва да се постави в контекста, в който се е зародил. Необходими са разнородни източници на информация, като базисна единица на всяко проучване на общността е индивидуалното човешко действие. Там кристализират проблемите и перспективите като синопсис от ключови понятия и предизвикателства към всички, посветили се сериозно на материята, търсейки обяснение на феномените чрез способности и процедури, общи за научните дисциплини и дялове на познанието, тъй като „...описвайки света, говорещият винаги го интерпретира.“ (Димитрова 2004: 23). И също: „човешките вярвания, в това число и научните, са производни на културата.“ (Будон 2012: 83) Затова и филологическите изследвания следва да са обвързани с културните и обществените явления. Езиците не са генетично заложили, а са продукт на културата, изключителен белег на личностното и обществено съзнание. „Несравним за организиране на нашите мисли, за споделяне на нашите идеи и мечти, за боравене с понятията, за аргументиране, предаване на знания, които са в основата на човешките култури, езикът има чудесна история за разказване. А тази история се разказва на кръстопътя между редица дисциплини: лингвистика, палеоантропология, невронауки, психология, генетика...“ (Лестиен 2009: 8)

Извод

Следва, естествено, да се използват теории и методи от обществените науки, за да се опише защо и как се стига до манипулацията, а това дава възможност на възприемащия да се включи и със своя гледна точка при тълкуването, защото „всяка културна форма предполага известна доза тълкуване“ (Дичев 2016: 84). Изследването на групата от автори е полезно за извличането на необходимата информация за влиянието на раз-

личните фактори. Целта е чрез интердисциплинарния подход да се доведе максимално близо до познанието ни един свят – реалният. За да се случи това, трябва да се познават причините за системните изкривявания, представляващи манипулирането на понятията. Накратко, така заложеното е с програмен характер: да се установи наличието на описаното явление, да се проследи как действа и да се изолира, за да се надникне отвъд него за добиване на яснота.

Библиография

- Будон 2010:** Будон, Р. *Социологията като наука*. София: ИК „Изток-Запад“, 2012.
- Вучева 2006:** Vucheva, E. *Един интегрален модел на речта: равнища, единици и категории*, София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2006.
- Димитрова 2004:** Димитрова, Ст. Език и манталитет. – В: *Език и манталитет*. Под ред. на Ст. Димитрова, София: Военно издателство, 2004.
- Дичев 2016:** Дичев, И. Митът за конспирацията и ритуалът на прозрачността. – В: *Културата като дистанция, единадесет есета по културна антропология*, София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2016, 84-100.
- Колшански 1984:** Колшански, Г. В. *Коммуникативная функция и структура языка*. Москва: Наука, 1984.
- Мангачева 2012:** Мангачева, Д. *Диалогичното единство подкана-отговор, по материал от португалския език*. София: ИК „Изток-Запад“, 2012.
- Филева, Димова, Петров 2017:** Филева, А., Димова, Р., Петров, В. П. *Голото мъжко тяло*,. София: СГХГ, 2017.
- Чергова 2014:** Чергова, В. Езикови средства в служба на манипулацията. – В: *Отвъд думите*. Под ред. на А. Миткова и Б. Кючукова. София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 2014.
- Яковлева 1994:** Яковлева, Е. *Фрагменты русской языковой картины мира*. Москва: ИД ЯСК, ГИОЗИС, 1994.
- Caminha 1500:** Caminha, P. V. Carta de Pero Vaz de Caminha in Biblioteca Digital do Estudante Brasileiro. Accessed on 7 May, 2015.
<http://www.dominiopublico.gov.br/pesquisa/DetalheObraForm.do?select_action=&co_obra=2003>
- Lestienne 2009:** Lestienne, C. *Uma História da Linguagem*, Lisboa, Ed. Texto & Grafia Lda, 2009.
- Nóbrega 1549:** Nóbrega, M. *Cartas do Brasil 1549-1560*, Academia Brasileira de História, Rio de Janeiro, 1933 in Biblioteca Brasileira Digital Guita e José Mindlin, USP. Accessed on 9 April, 2015.
<<http://www.brasiliana.usp.br/bbd/handle/1918/00381610#page/78/mode/1up>>
- Verschueren 1999:** Verschueren, J. *Understanding Pragmatics*, London, Arnold, 1999.

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

ПАРИТЕ КАТО ПРЕСЕЧНА ТОЧКА
НА ЛИНГВИСТИЧНИЯ И ИКОНОМИЧЕСКИЯ ДИСКУРС

Елка Петрова, Петър Петров
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“,
„Петров и Партньори“ ООД

MONEY AS INTERSECTION
OF LINGUISTIC AND ECONOMIC DISCOURSE

Elka Petrova, Petar Petrov
University of Plovdiv Paisii Hilendarski, Petrov&Partners Ltd.

Abstract. This article examines the reflection of the concept money in the Bulgarian language, in particular in its phraseology fund and folklore and its place in the national psychology of Bulgarians. This paper illustrates how, according to the national psychology of Bulgarians, the cycle of working capital can be viewed through the prism of phraseological units and can be explained practically and easily understandable.

Key words: money, phraseological units, cycle of working capital

I. Въведение

Националните и културните специфики са съхранени в езика на всеки един народ, като фразеологичният фонд ярко отразява характеристиките и особеностите на начина на мислене, възприемане на света, отличителното в психологията и ценностите на носителите на съответния език. Анализът на подходящи примери от българския фразеологичен фонд позволява да се определи специфичното място, което заемат *парите* в народопсихологията на българите. *Цикълът на оборотния капитал* е свързан със сложна икономическа материя, която предполага владееенето и осмислянето на същността на редица понятия като ликвидност и оперативен цикъл, и това го превръща в трудно разбираем и недостъпен за осмисляне от широката аудитория, особено тази, която не е запозната със спецификите на икономическата материя. В продължение на тази логика *Цикълът на оборотния капитал* може да бъде съотнесен към идеите за мястото на парите в народопсихологията на българина, като се постави акцент върху практическото приложение на тези идеи. Актуалността на проучването

е обусловена от тенденцията към интердисциплинарност в научните изследвания и от проблема за предаването на теоретичния учебен материал по по-достъпен и разбираем начин за аудиторията.

Целта на настоящата статия е да се анализира мястото на парите в народопсихологията на българите, като се разгледат показателни примери от фразеологичния фонд на българския език. В частност, на база изведените от българската идиоматика изводи за начина, по който българския народ възприема парите, да се обясни по разбираем и достъпен начин *Цикълът на оборотния капитал*, за да се улесни неговото овладяване и да се покаже практически широкото приложение на изследвания, които анализират връзката между езика, културата и народопсихологията.

II. „Парите“ в народопсихологията на българския народ

Фразеологичният фонд на всеки език е съхранител на устойчиви културни символи и отразява заложените социални и психологически нагласи на хората. Фразеологизмите в българския език имат своите специфични характеристики и изследването им позволява да се изведат типични особености на националния характер, културни нагласи, ценности, традиции и възприятия на българския народ. Анализът на фразеологизми с цел опознаване на езика и чертите на мисленето на неговите носители е прилаган като подход от изследователи на езика като В. Н. Телия¹, Е. М. Верещагин², А. П. Бабушкин³ и др.

В настоящата статия, с оглед поставената цел, са ексцерпирани и анализирани показателни устойчиви словосъчетания с компонент *пари*:

• *Без пребита пара съм – без пукната пара съм* – ‘нямам никакви парични средства’. Интересен детайл е, че когато парата е „пребита“, „счупена“, се свързва с бедност и недоимък, но когато *парите* са придобили човешки характеристики и притежават уменията да „бият“, „гонят“ – *бие ме парата, гонят ме парите*, се асоциират с много богатство и финансови възможности. Аналогични изрази в българския език, с които се казва, че човекът е много заможен, са: *греба парите като с шиник, гъбав съм с пари* (асоциацията с гъбите е породена от факта, че гъбите са многобройни и растат изключително бързо, оттук и изразът се използва за човек, който не само е много богат, но парите му се увеличават постоянно и мигновено); *парите текат като из ръкав* (произходът на този фразеологизъм е от народните

¹ Някои от трудовете ѝ са: Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингво-культурологический аспекты. Москва; Языки русской культуры, 1996; Что такое фразеология? Москва: Наука, 1966 и др.

² Верещагин, Е.М., Костомаров, В.Г. Язык и культура. Москва, 1988.

³ Концепты разных типов в лексике и фразеологии и методика их выявления. В: Методологические проблемы когнитивной лингвистики: научное издание, под ред. И. А. Стернина. Воронеж, 2001. с. 52-58.

приказки, които разказват за моми, надарени с чудодейни сили и имащи умението да „вадят“ от ръкавите си жълтици и други скъпоценности); *те-кат ми парите по крачолиите, червив съм от пари, пара играе* (‘печели се много и се плаща богато’), *меря парите си с кантар* и др.;

• *Вързвам парата в три възела – една пара два пъти вързвам, парата с куружум бия, броя всяка стотинка* – ‘много пестеливо харча, правя икономии’. За да бъде съхранена „парата“, тя трябва да не е видима за очите.

Освен социалното положение, *парите* биха могли да засвидетелстват специфични черти на характера на човека. Примери в тази насока са: *Излизана пара съм* – ‘опитен човек, който умее да се справи във всякакви ситуации’; *Нямам ум за пет пари* – ‘глупав съм’; *Пукната пара не струвам* – ‘нямам никаква стойност, не притежавам никакви качества’; *Ръждясали са ми парите в кесията* – ‘алчен съм, егоист, не давам на никого нищо’; *Дълга на Михаля за дъски пари – имам да давам на Михаля* – ‘побъркан, смахнат съм’ и др.

Показателен според нас за значимостта на парите и отношението на хората към тях е фактът, че в българския език присъстват голям брой фразеологизми с компонент *пари*.

Бихме могли да обобщим, че *парите* за българския народ са ценна вещ, която трябва да се пази и има своята стойност, но също така наличието или отсъствието на тази вещ е показателно за социалното положение на дадената личност. *Парите* може да характеризират специфични черти от същността на хората, да бъдат метафоризирани, както и да влияят на човешката воля, да изкушават, да подчиняват и др.

Допълнителен нюанс към възприемането на *парите* от българския народ внасят паремииите. Подходящи примери в тази насока за възприемането на парите като ценност, която трябва да се пази и да не се прахосва, е изразът *Парите не извират*, аналогично – *Не ги рина с лопата, нямам петролен кладенец в двора*. Парите могат да изразяват някаква определена стойност или значение – *У всекиго се намира за една пара ум; Парите на едни взимат ума, а други учат на ум* – асоциират се със зло в съзнанието на хората; често са показателни за характера и уменията на човека и дори ги определят – *За пара работа, за десет зарар!* – ‘некадърност, неопитност’. В някои случаи, въпреки стойността и важността им, са им присъщи конотациите на „бессилие и слабост“ – *Дала баба пара да се хване на хорото, дала две да се пусне, ама не я пущат* – ‘безнадеждност’.

В мирогледа на българския народ *парите* са не само вещ, елемент от материалния свят или разменно средство от ежедневието, а са и критерий и мерило за характера на отделния човек. Тази особеност в мирогледа на българите е отразена в паремии като:

• *Ако имаш пари, всеки те иска за татко* – парите „умеят“ да превърнат човека в ценен и значим, независимо от качествата, които притежава.

• *Без грош навсякъде си лош* – парите до такава степен определят мнението на хората, че те не са способни да оценят моралните качества на дадената личност. Подобен показателен израз е *С уста птици лови, с език звезди снемай, нямаш ли пари, нищо не си*.

• *За пара засвирва, за пет не млъква* – употребява се за нахален човек, който не умее да преценява различните ситуации и да реагира адекватно според етиката.

• *И баща си за пара продава* – асоциира се с човек, който няма принципи, достойнство, не уважава и не цени никого, продажен и безсъречен е.

• *За пара човек, за грош му главата, за пет – калпакът!* – има отрицателна конотация и се използва за човек, който „не струва“; в различните комуникативни ситуации може да означава, че дадената личност е некадърна, продажна, алчна, подмолна и др.

• *Парата прави човека юнак, прочут и тавминджия!* – изразът е показателен, че парите според народа определят човека и неговия характер. Аргумент в тази насока е произходът на разглеждания израз – идва от българска народна приказка, която разказва, че преди много години в един град живял касапин, който умее да продава месо без кантар. Един ден той дал всичките си пари на царя и загубил своето умение. След време царят върнал парите на касапина и той отново продавал месото без кантар и без да греши в мерките. От тогава народът вярва, че парата прави човека юнак, прочут и тавминджия⁴ (Осинин 1969: 79).

Парите са способни да покварят човека, да го поробят и обезличат, да го принудят да забрави, че те са част от материалния и преходен свят. В българския език съществуват паремии, които напомнят на хората преходността на парите и тяхното „безсилие“ пред метафизичните сили: *Парите здраве не купуват, здраве вземат; Не ще му турят парите в гроба* (аналогичен израз е *след катафалката няма ремарке*); *Парите от мъртвия жив не правят; С пари душа се не държи; Парата от душата е отделена; Парите и змията излъгват*. Последният израз е показателен в две насоки: 1) парите са като змията, която подмамва; 2) дори змията, възприемана като подмолно, лукаво и зло същество (срв. *Бълва змии и гущери, като змия е, змия в пазвата* и др.), може да бъде подмамена от блясъка на парите; *Парите са юдено желязо* (свързва се с вярата на българите, с Библията и историята за Юда, който предава Исус за 30 сребърника, отгук парите са възприемани като символ на предателство) и др.

⁴ Тавминджилък е умението да познаваш, свързва се с притежаване на гадателска дарба. В конкретния текст означава точност, прецизност, професионализъм; Тавминджията в посочения текст бихме могли да определим като познавач, опитен, талантлив.

Благопожеланията, клетвите и благословиите са още един от изворите на сведения за духовния опит, културните традиции и спецификите на съзнанието на носителите на даден език. В българския език се срещат редица наричания, в които присъстват *парите*, като в повечето случаи те се свързват с пожелания за добро материално състояние или увеличаване на вече наличните средства (пример: *Както тече реката през тез' камъчета, тъй да потекат парите в кесията. Както тежат тез' камъчета в реката, тъй да тежат и парите в кесията.*). Изразът „*Хаир да видиш от парите!*“ се приема от българския народ и като клетва, и като благопожелание. В първия случай говорещият изразява своето възмущение и обида, породени от факта, че е излъган или ограбен⁵ (за още по-ясното изразяване на негативна емоция се среща аналогичен израз: „*Хаир да не видиш от парите!*“). Във втория случай са отразени пожелания за благополучие и щастие.

Може да се направи обобщението, че в съзнанието на българския народ парите се свързват с отрицателна конотация и са вещ, която надхвърля своите материални граници и се превръща в изразител на човешки характеристики, а също така има „способността“ да опиянява и покварява човека.

На база направените изводи за мястото на *парите* в народопсихологията на българския народ чрез подходящи паремии може да се обясни по достъпен начин *Цикълът на оборотния капитал*, защото всеки един от неговите елементи е свързан с наличието и употребата на пари.

III. Цикълът на оборотния капитал – същност и обяснение чрез българската фразеология

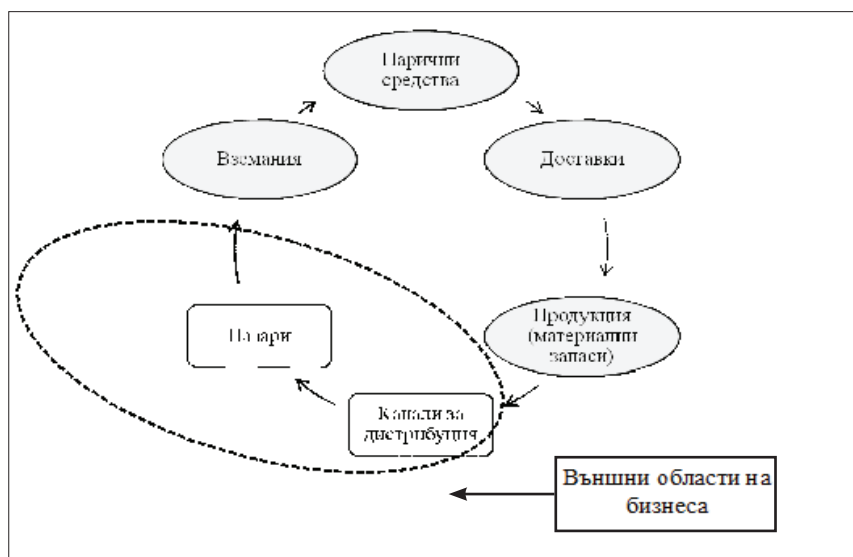
С оглед на поставената цел смятаме за необходимо да бъде представена накратко същността на *цикъла на оборотния капитал* и вследствие да бъдат обяснени особеностите на разглеждания икономически модел чрез примери от българския фразеологичен фонд.

3.1. Цикъл на оборотния капитал. Концептуалната рамка, отнасяща се до оборотния капитал, се определя от дефиницията за оперативен цикъл (цикъл на оборотен капитал), представена в параграф 68 от МСС 1. „Представяне на финансови отчети“, а именно:

Оперативният цикъл на предприятието е времето между придобиването на материалите, които влизат в процеса на обработка, и тяхното реализиране в пари или парични еквиваленти.

⁵ За българския народ е характерно изразяването на силно негативна емоция чрез изрази, в които не се съдържа отрицание. Говорещият разчита на подходящи паралингвистични средства – други примери в тази насока са: Да са/е жив/и и здрав/и!; Да пият кафе за мое здраве! и др. (Използват се, когато на говорещия е направено някакво голямо зло или му е нанесена вреда. Тук се изразява убеждението на българина, че вредителя го очаква божие наказание и не са уместни ругатни и клетви).

Към така посочената дефиниция за *оперативен цикъл* е необходимо да се направи следното важно уточнение: в процеса на цикъла на оборотния капитал вероятността за трансформацията на материалните запаси и вземанията в пари е сериозно повлияна от външни за предприятието фактори – канали за дистрибуция и пазар (вж. *Фигура 1*). Пазарът и каналите за дистрибуция често са много по-важни от самия продукт. Това обстоятелство е особено вярно по време на криза, когато достъпът на продуктите до пазара е силно ограничен, а каналите за дистрибуция изискват допълнителни разходи от страна на предприятието, т.е. наблюдава се своеобразно обратно проявление на ликвидност (Петров 2012: 8).

Фигура 1. Графично представяне на цикъла на оборотния капитал⁶

3.2. Обяснение на цикъла на оборотния капитал чрез примери от българския фразеологичен фонд

От гледна точка на целта на настоящото изследване е важно да се подчертае, че клиентите (т.е. вземанията) забързват цикъла на оборотния капитал, а доставчиците (т.е. уреждането на доставките) го забавят. В тази насока в българския фразеологичен фонд могат да се срещнат множество пословици и поговорки, които са свързани с наличието на задължения (заем, дълг), както и с наличието на доверие. В част от тях присъства компонентът *пари* (*От ситни парици стават жълтици*), а в останалите показателни паремии се предполага наличието на пари (Напр. *Длъжен кесия не върже*; наличието на кесия предполага и наличието на пари):

⁶Забележка: Фигурата е създадена от авторите.

- За задълженията (съответно – доставките, при които ние сме длъжници, както и за вземанията, при които имаме да даваме). В българския фразеологичен фонд, отразяващ народопсихологията на носителите на езика, съществуват множество поговорки, показващи важността на задълженията, съответно – вземанията. Примерите са: *Пара в ръка, не е лъжа; Не давам парите си на вятъра; Длъжен кесия не върже; Потънал в борчове; Заборчял и на псетата* и др.
- За оборота на парите. Паремииите, които са свързани с оборота на парите (както и със самия цикъл на оборотния капитал), са: *От ситни парици стават жълтици; Дай ми пари да си купя кесия, та да си слагам в нея парите; По-добре да спестяваши по малко, отколкото да печелиши по много; Двойно дава, който дава на време;*

Последният етап от Цикъла на оборотния капитал се отнася за *продукцията, каналите за дистрибуция и пазарите* и за обяснението на този етап са подходящи паремии, които са свързани със стремежа и вложения труд за печеленето на *парите*. В тази насока примерите, свързани с производството и продажбите, които са налични в българския фразеологичен фонд, са сред най-известните български пословици и поговорки – факт, продиктуван от славата на българския народ като трудолюбив. Сред тях са: *Всякой се бие, за да добие; Работата го хвали; С труд и постоянство всичко се постига* и др.

IV. Заключение

От направения анализ на част от съществуващите устойчиви словосъчетания с компонент *пари* от разгледаните примери, в които ясно е отразен и фиксиран начинът на възприемане на *парите* в съзнанието на българския народ, и от представянето на характеристиките и същността на Цикъла на оборотния капитал чрез примери от българския фразеологичен фонд могат да се изведат следните изводи:

Първо. Парите заемат своето специфично място в съзнанието на българския народ. Фразеологизмите показват, че *парите* са определяни като стойностен елемент от материалния свят, който трябва да се цени, показателен е за социалното положение на дадената личност, мерило е за определени черти от същността на хората и в някои случаи са метафоризирани – влияят на човешката воля, изкушават, подчиняват и др.

Второ. Определянето на мястото на *парите* в народопсихологията на българите позволява представянето и изясняването на същността на икономическия модел (Цикъла на оборотния капитал) по лесно разбираем начин и това предполага неговата улеснена употреба.

Трето. Представеният подход за съотнасяне на идеите за мястото на парите в народопсихологията на българина, съответно взаимовръзката между езика, културата и личността и практическото приложение на тези идеи

чрез обяснението на *Цикъла на оборотния капитал*, може да се приложи и в други области на знанието.

Библиография

- Осинин 1969:** Осинин, Д. *Български народни приказки*. София: Български писател, 1969.
- Петров 2012:** Петров, П. Цикъл на оборотния капитал и ликвидност – някои допълнителни анализи. – В: *Качество и полезност на счетоводната информация*. Варна, 2012.
- Нанова 2005:** Нанова, А. *Фразеологичен синонимен речник на българския език*. София: Издателство „Хейзъл“, 2005.

НАДМОЩИЕ И ПРИСПОСОБЯВАНЕ

**Сборник доклади от Международната научна конференция
на Факултета по славянски филологии**

24 – 25 април 2017 г.

Том II

Езиковедски четения

Българска, първо издание

Съставители:

Екатерина Търпоманова, Красимира Алексова

Редактор и коректор: Кирил Цанков

Художник: Александър Капричев

Формат: 16/70 X 100

Печатни коли: 30,5

ISBN 978-619-7433-09-8 (pdf)

В съвременната лингвистика си дават среща множество подходи за интерпретация на езиковите явления, които нерядко отреждат приоритет на определено езиково равнище над останалите. Формално описание на езика или традиционен лингвистичен анализ, синхронен или диахронен подход, морфологично или синтактично равнище... Сблъсъкът на идеи, на езици, на езикови явления е възможност за взаимно допълване.

In contemporary linguistics a lot of approaches aim to interpret the language phenomena. However, as a rule of thumb they often prioritize a certain language level over the others. Formal language description or traditional linguistic analysis, synchronous or diachronous approach, morphological or syntactic level... The clashes of various ideas, languages and language phenomena are a possibility for mutual reconciliation.